ì	AL 	niodiodiodiodiodiodiodiodiodiodi	20				
	125637 LBSNAA	भी राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी					
Q		Academy of Administration	\$				
á		मसूरी	5				
octoc perso	MUSSOORIE						
3	^{हु} पुस्तकालय						
LIBRARY							
3	अवाप्ति संख्या	- 125637	Ç				
g	Accession No.	性5年5	いたのかのはのはのないのかのはのいたのにのいたのに				
Section	वर्ग संख्यिपिटिक Class No.	ms 891.21	40000				
Hoor.	पुस्तक संख्या Book No.	कालिद KAL	10000				

KA'LIDA'SA'S

KUMÂRASAMBHAVA.

Cantos I-VII.

EDITED WITH

---

the commentary of Mallinatha, a literal English translation, Notes and Introduction

RY

M. R. Kâle, B. A.

Author of 'A Higher Sanskrit Grammar' \$c. \$c. \$c.

SECOND EDITION.

Thouroughly revised and enlarged

SOLD BY

THE STANDARD PUBLISHING Co., BOMBAY.

1917.

PRICE Rs. 2-12-0.

All rights reserved by the Author.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India Society's Buildings, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay;

and

Published by Vishnu Pandurang Tendulkar, Proprietor of The Standard Publishing Company, 99, 100, Shantaram's Chawl, Girgaum, Bombay.

INTRODUCTION.

* I THE POET.

HIS LIFE AND WORKS.

At the outset it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kâlidása, the brightest jewel of the His Life. mine of Indian poets The curiosity of the querist who would ask-'Where and when was he born'? Who were his parents?? When did he die? &c.'-must ever reamin unsatisfied The poet has studiously observed utter silence about himself in his works. Read them howspever we may, we find no allusion, no incident mentioned that may directly shed any light either on his person or any remarkable event of his life. In the words of Hazlitt 'he was the least of an egotist that it was possible to be. His poetical productions alone stand as an immortal monument of his surpassing poetic excellence. And we must content ourselves with gathering what little information we can about a poet of such world-wide repute from external sources and a few incidents found here and there in his works which have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for a future section the question about the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition. supported by internal and external evidence, associates the name of Kâlidâsa with that of the epoch-making king, Vikramâditva of Ujjayini. The keen interest and the filial love with which poet in his Meghadûta describes the Mahakala and Sipra, and the other beauties of Ujjayini, unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. various covert references to the name of Vikrama in his Vik. in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalize that king, are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kálidása also betravs considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the Goddess of Wealth having ever frowned upon him shows that he was in affluent circumstances and had not the misfor-

The first two sections are mostly taken **rbatim from our introduction, to Vik, and Rag.

tune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brahmana by caste and was a devout worshipper of Siva though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal. at least in Northern India. For, as Dr. Bhan Dail remarks, he is the only poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Kashmir. His graphic description of the Himalayan scenes in the first and the eighth cantos of the Kumarasambhava looks very much like that of one who was an eve-witness. Unlike Bhavabhati and many other brotherpoets he appears to have enjoyed great popularity in his lifetime. He was 'an admirer of field-sports and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman.' Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluntuary he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments expressed in the Eakuntala (cf. अनिर्वर्णनीयं प्र-कलत्रं &c. S'ak. V. and our note ad loc.). It also appears from the same play that he was against love-marriages though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Bhagavadgita, the Puranas, the systems of the Sankhya, Yoga, and Vedanta, as propounded by Badarayana medicine and the rudiments of astronomy. Beyond these few facts nothing is known for cortain about our poet at present. A few conjectures have been advanced as to some other particulars but to test their correctness or otherwise falls within the province of the antiquary.

The poet's silence about himself in his works gave opportunity to many unscrupulous inferior poets to His Works. father their own works upon him. The following is a list of the works attributed to him:—
(1) शाकुन्तल, (2) विक्रमोवंशीय, (3) मालविकामिमित्र, (4) रघुवंश, (5) कुमारसंभव, (6) मेघदूत, (7) कुन्तेश्वरवेत्य, (8) ऋतुसंहार, (9) अम्बास्तव, (10) कालिस्तोत्र, (11) काड्यनाटकालंकाराः (?), (12) घटकपर, (13) चिल्डकादण्डकास्तोत्र, (14) दुर्घटकाध्य, (15) नलीव्य, (16) नवरस्तमाला, (17) पुष्पकाणविलास, (18) राक्षसकाब्य, (19) लघुस्तव, (20) विद्वदिनोव्काच्य, (21) वृन्दावनकाच्य, (22) ध्रक्षार्तिलक, (23) शृक्षारसार, (24) श्यामलादण्डक, (25) श्रुतबोध, (21) सेतुबन्ध. Of these the first six are acknowledged by all critics to be his. (7) is not yet discovered, but is quoted as

Kālidasa's by the Kashmirian Scholar Kshemendra in his Auchityavicháracharchâ The authorship of (8) is somewhat doubtful; while the rest are certainly to be dismissed as the productions of other poets. Here, therefore, we are concerned with the first six alone. The most convenient and reliable method of studying the development of the poet's mind and its relations to his productions would be to read his works in their chronological order. But we have no external evidence whatsoever to ascertain the chronology of Kâlidása's works. therfore, be based wholly on internal evidence. Judged as such the works would stand in this order—Foems—EHIECO मंघदत and रघवंश. Plays-माल . विक्रमी o and शाक्रनतल: or both indiscriminately as कुमार . मालविका , विक्रमो , मघहत, शाक्रन्तल and Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years.

The genius of Kálidása has been recognized and appreciated by the whole of the literary world. It has attracted the scholars and distinguished Orientalists of Europe and America. His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest refinement consistent with purity and without any extravagant colouring. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with unparalleled similes and general truths. He is universally praised for the beauty of his representations, the tenderness of feeling, and the richness of his imagination. Among Sanskrt writers the earliest reference to him is in the Aihole inscription of Pulakes'i II. (634 A. D.) where Ravikîrti is described as having attained the literary glory of Kalidasa and Bharavi. In his introduction to the Harsha-Charita Bána speaks of him in the following words:-

"निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सुक्तिषु । मीतिर्मधुरसार्द्रासु मअरीब्विव जायते॥"

'As soon as Kálidása's sweet sayings went forth from him was there any one who did not rejoice in them as in honey-laden flowers?' Kumárila, who flourished about the first half of the eighth century, in his Tantravártika, quotes with approval the passage from the S'âkuntala—'' सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तः-कर्णप्रस्त्यः' The tame and colourless character of the description of our poet as contained in these earlier references, would

naturally lead to the conclusion that his superior merits, as a poet, were not properly appreciated and the literary supremacy that has for upwards of a thousand years been assigned to him was never thought of in those days. And this evidently for the reason that these medieval writers were incapable of appreciating the internal excellence of his poetic genius, his lively imagination and faithful delineation of character, as their own taste was vitiated by an undue fondness for long compounds, double-meaning and obscure words &c.—a fondness which made them sometimes sacrifice sense to the external beauty of words. It was only in later times that intelligent and unbiased minds began to recognize his superior merits and since that the Pandits and especially foreign scholars have been the loudest and most sincere in singing the praises of the immortal bard of Sanskrit Literature, the Shakespeare of India. One Pandit has said—

पुरा कवीनां गणनापसङ्गे किनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका साऽर्थवती बसूव ॥

"While once enumerating the poets, the first finger was occupied by Kâlidása (as being the first). But the second finger remained true to its name (প্ৰনামিকা=nameless) as his second has not yet been found by whom it can be occupied."

Pandit Govardhanacharya thus speaks of our poet-

साक्रूतमधुरकोमलिवलासिनीकण्टक्रितपाये। शिक्षासमयेऽपि सहे रतलीलाकाव्हिससोक्ती॥

"Two things only viz. love-sport and Kálidása's poetry delight the heart even at the time of instruction as they consist of the sweet, tender and touching words of a sportive girl." Almost every Pandit has in his mouth the following memorable verse—

काव्येषु नाटकं रम्यं तन रम्यं शकुन्तला । तमापि च चतुर्थोऽङ्कस्तम भोकचतुष्टयम् ॥

"Among poetic compositions the drama is most pleasant, and among dramas S'âkuntala is the best. Even there the fourth act and especially four s'lokas therein are most beautiful." Every reader of the S'ákuntala can easily find out for himself the four memorable S'lokas referred to here. The highest place is assigned to Kâlidása among poets for the construction of happy similes, when it is said—

[•] They are—यास्यत्यद्य शकुन्तलेति &c.; शुश्रूषश्य ग्रह्मत् &c.; अभिजनवती भर्तुः श्काष्ये &c.; and भ्रत्या चिराय चतरस्तमहीसपत्नी &c.

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिनः पदलालिस्वं माघे सन्ति त्रयो ग्रणाः॥

Pandit Jayadeva speaks of our poet as कविबुज्युक, 'the lord' of poets' and the विलास 'sporting place' of the damsel of poetry.

Goethe, the celebrated poet, philosopher and critic of Germany thus describes the poet in his well-known linest-

"Wouldst thou the young years, blossoms and fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed;

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?

I name thee, O S'akuntalá! and all at once is said."

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realize the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgment—"Kálidása, the celebrated author of the B'akuntalá, is a masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers; * * * Tenderness in the expression of feeling and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations". The celebrated critic Schlegel also has assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song.'

Several eminent Orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir Williams Jones was the first to call him—the very comparison of Kálidása to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir M. Monier—Williams while writing about the S'akuntala thus expresses himself—"No composition of Kálidása displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counterworkings of its conflicting feelings—in short, more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lassen—we are sorry for want of space we cannot quote him fully—calls

[†] Translated by Mr. Eastwick and quoted in Dr. Bhau Daji's Essay on Kali..

him 'the brightest star in the firmament of Indian (artificial?) poetry.* We thus find that Kálidása has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked 'what is there in Kálidása which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him?' Unless this question is answered satisfactorily, Kálidása's merits as a poet cannot be said to be determined. We have discussed this question in the last section of our Introduction to the S'ákuntala to which the student is referred.

Now we shall briefly consider Kalidasa's poetry, his style and diction in general. His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste, 'It has neither the laxity of the Paranas nor the extravagant colouring of later poems. It is unartificial and characterized by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness. and pithy general savings. His diction is marked by absence of long compounds, involved constructions, and overwrought rhetoric, and by very few puns. Kálidása excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognized by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry;' and in this respect Kālidâsa may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himâlaya—its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where snn-shine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk-deer, the potent herbs shedding lustre at night, the chamura deer, the Manasa lake &c.; and his description of the Ganges and the peaceful hermitage life is very striking and life-like. His descriptive powers are great and some of the scenes in the S'ak., the Kumara, the Meg. and the Rag. are so enchanting as to hold his readers spell-bound.

^{--:0:---}

^{*} Lassen's Alterthumskunde, Band ii. p. 458; for the quotation see Dr. Bhau Dàjî's Literary Remains, p. 2.

THE DATE OF THE POET.

We turn now to the much vexed question about the date of Kálidâsa and, thanks to the labours of Prof. R. N. Apte and Mr. Nandargîkar, it may now be said to have been finally established. But we have neither the time nor space at our disposal even to fully quote their arguments on the point. We shall, therefore, give a brief summary of the main arguments on which they (and especially the former) have based their conclusions. Tradition mentions Kálidâsa as a contemporary of king Vikramáditya, as one of the nine gems at his court-King Vikramáditya, who was an epoch-maker, founded the era known after him, which is almost universally accepted as commencing from 56 B. C. A few antiquarians,* however, do not accept this as the correct date of that monarch but bring him down to A. D. 544 propounding a theory of their own which is known as

THE KORUR THEORY

The battle of Korurt marks a turning point in Indian bistory. Vikramáditva having defeated in it the 544 A. D. Miechchhas. Mr. Fergusson held that to commemorate this important event an era was invented and that its beginning was placed back six hundred years. So he supposed the true date of Vikramáditya to be A. D. 544; and this theory for a time held sway; for a long time after the researches of scholars had commenced in the field of ancient Indian chronology, no inscription was discoverred bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. Such an inscription, however, has been lately discovered, t viz. the Mandasor Inscription, dated the year 494 of the Vikrama era. Its great support being thus taken away the Korur Theory collapses and the time-honoured authority of the traditionary account remains unshaken. Then there is

^{*} Kalidasa was once unscrupulously dragged down to the 11th century A. D. by some Western scholars. But the discovery of the Aihole inscription (which is dated 634 A. D.) at once furnished the 7th century A. D. as the downward limit of the poet's date.

[†] About this battle there is no evidence other than that of Albiruni; but as Dr. Max Muller says, Albiruni does not invent battles, but tells us what he was told.

[†] Dr. Peterson's Essay on Panini.

THE THEORY OF THE NINE GEMS. थन्त्रन्तरिक्षपणकामरसिंहश्हुवेतालभहपटकपैरकालिशसाः।

स्थातो वराहिनिहिरो नृपतः सभायो रत्नानि वे वरहिन्दानं विकारस्य ॥
Nine eminent men called 'the nine gems' adorned the Court of Vikramáditya. Of these Amaradeva or Amarasimha is said to have lived between the visits to this country of Fa Hian and Hiouen Thsang in 414 A. D. and 642 A. D. respectively. For in Fa Hian's time the great shrine at Gayâ, which an inscription says was built by Amaradeva, was not in existence, while it has been referred to in the account of the second Chinese pilgrim. Varáhamihira is supposed to have died in 587. On the evidence of these contemporaries of the poet, Dr. Kern, who is a strong supporter of this theory, places Kâlidása in the latter half of the sixth century. Next there is

Pronounded by Dr. Max Muller. He divides the whole Sanskrit literary period into two parts, the first beginning with the Vedas and ending with the first century of the Christian Then comes what the great Doctor calls 'an interregmnm'a period during which foreigners invaded India and so the literary genius was dormant. Dr. Max Muller places the Renaissance of Sanskrt learning in the 6th century A. D. with the reign of Vikramaditya. The period called 'Interregnum' was really speaking not destitute of literary productivity, as has been shown by Drs. Peterson and G. Bühler and therefore, if Kálidása is to be considered as the first poet of the new school, he must be placed considerably earlier than Dr. Max Muller does. This theory is also weakened by the fall of the Korur theory. Thus these two theories cannot be regarded as perfectly sound, whereas the theory of the nine gems is but imperfectly put forth, and not without many a priori conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition about the nine gems proves anything, beyond doubt it proves the connection of Kâlidâsa with king Vikramáditya, being corroborated by other kind of evidence, such as the covert allusions to that king in the Vik. &c. As for the contemporaneity of the nine gems the tradition cannot be true.

There are some minor things which have been pushed into the controversy.* These are the alleged covert references to Dinnaga

^{*} For some of the anecdotes referring to Kâlidasa in connection with this point see our Intro. to Raghu. p. 11.

and Nichula in the Meghadúta, the former a foe and the latter a friend of Kalidasa, the identity of Matrgunta, a king of Kash. mir, and Kâlidûsa (for names in Sanskrit are often titles and Matrigupta, lit. 'protected by the mother' may also be taken as Káligupta or Kálidása) and the supposed astronomical references in the works of Kalidasa to the astronomical theories of A'ryabhata who lived in 479 A. D. Prof. Apte has examined all these at some length and on the first point he comes to the conclusion that Dinnaga and Nichula were not contemporaries of the great Kálidása, but must have been contemporaries of some other Kalidasa. On the second point he observes that Matrgupta and Kálidása were two different persons, since they are differently quoted by Kshemedra and other writers and commentators (and among them by Raghavabhatta). The supposed astronomical references* have really no astronomical significance at all and it cannot be said that Kálidása was acquainted with the astronomical works of A'rvabhata. Mr. K. B. Pathak, the latest exponent of the 6th century theory repeats the arguments given above but principally grounds his conclusion on his theory about the Húna kings, allusion to whom is made by the poet in the Raghuvams'a. He argues that since there is no mention made of the Hunas in the Ramayana, the conclusion follows that Kalidasa unconsciously refers to the Húna kings of his own time who held sway over the Punjab and Kashmir, and especially to Mihiracula who, about the vear 532-533 retired to the Punjab after his overthrow by Yas'odharman and Baladitya. But this rests merely on assumption: for there are references to the Hu'nas even in Mah. Bha'r.-Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hûnas had instituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

Vatsabhu'ti, the auothor of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kâlidâsa; the latter must, therefore, have lived prior to 473 A. D. Again As'vaghosha, the author of a life of the great Bhuddha in Sanskrit, has numerous pa-

^{*} Notable among these is छाया हि धूमे: शारीनो मलस्वेनारीपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः (Rag. XIV. 40) where छाया is wrongly translated as 'the shadow of the earth', its correct significance being 'a reflection' as clearly interpreted by Malli. The word छाया is similarly used in S'ak. VII. 32.

ssages similar to those occurring in the works of Kálidása. Now Kálidása was an original poet borrowing his subjects from Válmíki and other ancient authors. A'svaghosha was more of a philosopher than a poet and may with greater probability be supposed to have borrowed his ideas from Kálidása. The date of A'svaghosha is given as 78 A.D., and if we suppose him to have borrowed from Kálidása, the latter will have to be placed earlier than 78 A.D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says "Kálidása stands near the beginning of the Christian era, if, indeed, he does not overtop it."

There is also internal evidence pointing to the same con-We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the S'ak. The passage in the sixth Act of the drama anouncing the death of the merchant Dhanamitra who was dying heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, A'pastamba and Vasishtha held sway, and Brhaspati, S'ankha, Likhita and Yajñavalkya had not yet written their codes. The penalty for theft as indicated in the prologue to the sixth Act seems to have been the extreme one, it being the theft of a jewel. There is also a passage of similar import in the Vik. (आत्मनो वधनाहतां &c. V. 1.) in which the feathery thief that had stolen away the king's favourite gem is referred to. The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of civilization. Manu and A'pastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on as we find it in the Smrti of Brhaspati These two circumstances tend to show that Kálidâsa flourished at a period which is anterior to Brhaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact there is no reference to the Nyáya philosophy in the works of Kálidáss, except perhaps in Rag. XIII. 1, in which the word क्रम्णं (i. e. आकार्भ) occurs but which the poet might have borrowed from the Sankhya philosophy and concludes that he must have lived before the development of that philosophy. Then again we have the evidence of style. The artificiality of diction and fondness for long compounds and double-meaning words which

mark the writings of Dandin (who in his Kávyádars'a says that an abundance of compounds forms the very life of poetry), Báṇa, Bhavabhú'ti (7th century A. D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kálidása, a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them-a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition considering the scanty means of the propagation of learning in those times. From the above-mentioned few facts it is abundantly clear that Kâlidása lived in the 1st century B. C. at the latest (the upward limit of his date being 300 B. O. according to some writers).

Some modern scholars, however, have adopted the view that Kalidasa must have flourished under one or more of the Gupta kings. The Gupta period (about 300-650 A.D.) was notable in the ancient history of India for a revival of Sanskrit learning and arts. Mr. Vincent A. Smith in his "The Early History of India" (3rd ed., 1914) believes that Kalidasa must have flourished in the reigns of one or more of these Gupta kings:—

Chandragupta II. (C. 357-413) Kumaragupta I. (413-455) Skandagupta (455-480)

Both Chandragupta II. and Skandagupta had adopted the title Vikramâditya.

Mr. Smith says:—"It is not unlikely that the earliest works of Kâlidasa, namely, the Ritusamhâra (if that be his), and the Meghadúta, may have been composed before A. D. 413, that is to say, while Chandragupta II. was on the throne, but I am inclined to regard the reign of Kumâragupta I. (413-455) as the time during which the poet's later works were composed, and it seems possible, or even probable, that the whole of his literary career fell within the limits of that reign. It is also possible that he may have continued writing after the accession of Skandagupta." Mr. Smith thus makes Kâlidâsa's literary career extend over a period of not less than thirty years. There is thus nothing wrong in the tradition about Vikramâditya being our poet's patron; only we must arrive at an understanding as to which Vikramâditya is referred to.

II.

THE POEM.

The Kumárasambhava or "the poem descriptive of the birth of Kumára" is a Mahákāvya. It is is a S'ravya Kāvya or poetry to be chanted and heard and is a metrical composition. Besides the Mahákávyas, S'ravya Ka'vya includes:—(1) Khandakāvyas, such as the Meghadūta, which are also metrical (2) Vrittagandhi, Kathā and A'khyáyikā, which are all composed in prose; and (3) Champus &c. which are mixed.

A Mahâkavya ought to consist of cantos not less than eight and more than thirty in number, and not containing less than thirty and more than two hundred slokas each.* It may be concerned with the description of the life of a single hero like the S'is'upa'lavadha or the Vikrama'nkadevacharita, or of Kârtikeva, the hero of the present poem. If there be one hero he must be either a celestial character as in the present case or a Kshatriva of noble descent and possessed of the qualities of a Dhirodatta Nayaka t, and if more than one, they must all be good Kshatriyas sprung from the same race!. Every canto must have a uniform metre which is allowed to change only at the close, though there may occasionally be a canto containing a variety of metress, such as Kir. V. or S'is', IV. At the end of each canto there should be a reference to the subject of the next succeeding canto. The predominant sentiment should be either Srngara or Vira or S'a'nta, i. e., the sentiment of Love, or of Heroism, or Tranquillity.

º अष्टसर्गाच तु न्यूनं त्रिशरसर्गाच नाधिकम् । Is'ana Samh.

नात्यन्तविस्तरः संगीक्षशतो या न चोनता । द्विशत्या नाधिकं कार्यमेतत्त्वस्य लक्षणम् ॥

Deviations from the first rule are sometimes found. The Haravijaya, published in the Kâvyamâlâ, has as many as 50 cantos.

[†] A hero of sublime qualities or Dhirodâtta is one, who is possessed of great mental strength, grave, patient, not boasting, and of firm resolve, with his spirit controlled by modesty, as Râma in the Râmâyaṇa or Jimútavâhana in the Nâg. महासस्वीतिगंभीरः क्षमावानविकस्थनः । स्थिरो निग्रदाहंकारो धीरोदात्तो हदवतः ॥ Das'. Rû.

र् सर्गवन्थो महाकाव्यं तंत्रेको नायकः हरः । सद्दंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्त्रिणैन्तितः । बक्वंशभवा भूपाः कुलजा बहवोपि वा ॥ Såb. Dar.

[§] एकवृत्तमयैः पदीरवसानेन्यवृत्तकैः । नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते S&b. Dar.

[¶] शृङ्गारवीरशानानामेकोङ्गी रस इष्यते । Sab. Dar.

The object of such compositions should be the attainment of the four objects of human desire (i. e. they should be written in such a way that their perusal would point out the means of attaining these); viz., धर्म, अर्थ, इन्न and मोझ. A Maháka'vya must, as well, contain a description of great cities, oceans, mountains, seasons, the rise of the sun and the moon, sporting with ladies in gardens and water, carousings, separations and unions of lovers &c. &c. The style should be embellished with rhetorical ornament and be fully sentimental*. Nothing that violates the dignity of Kávya or poetry, such as unmeaning talk &c. should be introduced in a Mahákávya. 'If a poem be written with due attention to these canons,' remarks Dandín, 'it will endure to the end of a Kalpa.'

The Kuma'rasambhava has all the requirements of a Mahákávya and is classed as such by Sanskritists. available recension of the Kâyva consists of 17 cantos or Sargas though some believe that it has twenty-two in all. It has a commentary by Mallinatha upto eight cantos only. It is now generally believed that only these eight are the work of the poet, the rest were written either by some later writer or by some disciple of Kálidâsa. The commentator Râmagovinda states that the Kumarasambhava extends to eight cantos only. Again it may be remarked that the title "The Birth of Kumara" cannot very well apply to the whole of the poem. The eighth canto properly leads up to the that (not actual but potential) of the War-God, and the poem may naturally end there. If the poet goes on describing the war against the demon Taraka in Heaven, as is done in the succeeding cantos, it would be inconsistent with the scope and plan of the poem as suggested by its title. If the defeat and the death of Târaka were to be the subject-matter, it should have been called by some other name, such as तारकवध. Again the evidence of style conclusively proves that cantos 9-17 are certainly not written by the author of the first eight.

[े] चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् । नगरार्णवदीलंतुंचन्द्राकोंद्यवर्णनैः ॥ उद्यानसिल्लक्षी-डामधुपानरतोरसवैः । वित्रलम्मेर्विविष्ठिश्च कुमारोद्यवर्णनैः ॥ मन्त्रदूतत्रयाणरिजनायकाम्युद्देरिष । अलंकुतनसांक्षित्रं रसभावनिरन्तरम् ॥ • ० ० कः वर्षं कल्पान्तरस्थायि जायत सदलंकुति ॥ Dandin. K&v. I. 15. 18.

Such is not the opinion of Dr. Ryder, however. He accepts the later cantos as genuine on what seem to us to be triffing and inconclusive arguments. The learned Doctor argues, for instance, that the last nine cantos are worse poetry than the first eight, because love, and not fighting, was Kâlidâsa's forte. Does Dr. Ryder forget the spirited fighting scenes in the Raghuvams'a?

The hero of this poem is a divine being and one of the Dhîrodatta class. The prevailing sentiment, as far as the first eight cantos are concerned, is Srngâra, Karuṇa and S'ânta, though not very prominent, being accessories to it. The 3rd and 5th cantos are a good illustration of Vipralambha, the 4th that of Karuṇa, and the 7th of Viváha. The subject of each following canto is hinted at the end of the preceding one. The description of cities, seasons &c. can be easily marked. It must, however, be remarked here that the poet, in his zeal to describe a lover just married, has spoiled the character of S'iva, which he had well maintained in the first six cantos.

THE STORY.

(CANTOS I-VIII.)

Sati, the daughter of Daksha and once the wife of S'iva, was born as the daughter of the mountain Himilava and Mená and was sent, on attaining youth, at Nárada's advice to attend npon S'iva who, ever since he was bereft of his wife, had been practising penance on one of the Himalayan peaks. In the meanwhile the gods, who were harassed by the demon Taraka, invincible in his might by a boon from God Brahmâ, went, with Indra at their head, to the self-existing God, Brahmá, for counsel. The gods propitiated him with appropriate prayers and he discovered himself to them, and suggested them a way to remove Táraka, their powerful enemy. The only hero to lead the host of Heaven against him and to destroy him was the son of the Dark-necked God, S'iva; so it was ordained. And the gods were told to induce the Trident-holder to take Uma to wife. Indra, the leader of the gods, thought of Kama and the Mind-born presented himself before his master for orders. (Cantos I. II.)

The boasting deity was entrusted with the mission of shaking the self-restraint of S'iva, who had been practising austeri-

ties on the snow-clad peaks of the Himálava, ever since the self-immolation of Satî. The god of the flowery bow started on the mission, accompanied by his faithful consort Rati and his comrade Vasanta. He appeared on the peaks of the Himalaya, and all of a sudden trees and plants put out fresh sprouts, the earth became clad untimely with vernal glory, the beast of the forest and the fowl of the air showed the influence of Kama. and even the anchorites found it hard to control their senses. Káma found an unconscious weapon in Umâ who was there. with the permission of her father to attend upon God S'iva. whom she secretly loved and wanted to marry. The God of love succeeded in disturbing the peace of mind of S'iva for a moment only. But the fire of anger flashed through his third eye on discovering the cause of his disturbance and burnt Kama even as he was preparing to strike him. S'iva then vanished from sight, and Parvati, discomfitted at heart, returned home with her two companions. Rati, on seeing her consort turned into a mere heap of grey ashes, lamented over the sad loss, and called upon Vasanta to arrange a funeral pyre, on which she declared her intention of burning herself. The preparations were being made when suddenly a voice in the air commanded them to desist, as Rati would be united once more with Kama as soon as the Trident-holder would lead Uma to the altar. (Cantos III, IV.)

Párvatî, sorely disappointed, cursed her unmatched beauty and seeing no other way to gain her object resolved to practise penance and, permitted by her father, resorted to a forest for that purpose, though much against the wishes of her mother. There she continued mortifying the flesh by all the known processes and was not daunted by the severest tests of penance. ever undergone by the ascetics. S'iva at last relented and came to the penance-forest, disguised as a Sanyásin, to test the strength of Umá's attachment. He found fault with the great God, called him bad names, laughed at his poverty and declared him altogether unworthy of her hand and of any heroic attempts at austerities to that end, till at last Uma could bear it no longer, and in great anger desired her maid to turn him out. Then did the great God discover himself to her and declared that he was thenceforward entirely at her disposal being won over by her penance. Párvatî requested him formally to apply to her father for her which he consented to do. The great

God then mentally summoned the seven sages to his presence and, on their presenting themselves before him with due respect, he asked them to go to Himálava and request him on his behalf to bestow his daughter in marriage on him. The sages praised Siva in suitable terms and started on their mission. space of time they reached Oshadhiprastha, the capital of Himalaya, the beauty of which they much admired and descended into the palace of the Mountain Himâlaya received them with proper respect and veneration and after praises had been mutually bestowed-by the Mountain upon the sages and by the sages upon the mountain-asked them in courteous terms the purpose of their visit. That they told him and the Mountain showed his delight by asking his daughter to salute the sages as S'iva's bride. They then fixed the date of the marriage for the fourth day from that day, returned to S'iva, informed him of the success of their mission and, permitted by him, went back to their celestial abode. (Cantos V. VI.).

Himalaya made great preparations for the coming marriage in which the townsmen also took an active part. The city was splendidly decorated and when the auspicious time came the bride was made to bathe and the marriage decorations were put on her an arrowabeing placed in her hand as enjoinded in the case of a Kshatriva maiden. The bride-groom's party, formed of all the principal divinities, arrived in due season and was received in great pomp by the bride's party. The ladies of the town greatly admired the bride and the bridegroom and praised Brahmá for having united two persons so worthy of each other. The marriage was concluded at the auspicious hour, all the rites attendant upon a Hindu marriage being duly performed. The newly married couple then saluted Brahmâ who pronounced a blessing upon it. The goddess Sarasvati also blessed the two. After the conclusion of the marriage the guests dispersed, while S'iva lived at the house of the bride. The first month after marriage was spent by S'iva and Párvatí in the palace of Himâlaya in Oshadhiprasttha. After that the happy couple wandered through various mountain tracts until once at sunset they reached the summit of the mountain Gandhamadana, where seated on a stone-slab, S'iva described the sunset to Parvati. There they drank wine brought to them by the guardian deity of the Gandhamadana grove. S'iva, with Parvati, then entered a house of precious stones

furnished with all luxuries, called into existence by his mental power and passed twenty five years there enjoying the happy company of his wife. (Cantos VII-VIII.).

CRITICISM.

In the Kumarasambhava Kalidasa chooses a higher plane for the play of his genius. In the Raghuvams'a his heroes are men in the Meghadûta the story refers to the Yakshas who occupy in their semi-divine nature a position midway between In the 'Birth of Kumara' the poet deals men and gods. solely with gods and beings of another world, though in doing so he does not fail to invest them with human sentiments, without which, indeed, the poem would have lost most of its charm. The scene is laid among the valleys and on the slopes of the Himalava, a mountain which is, as we are told in the very first verse, देवतारमा: and all subsequent actions that take place there are divine and superhuman. Then follows a description of पार्वती and this is done so skilfully that the master-hand for a while makes us forget that we are reading about a goddess and not about a woman on earth'. The scene of the second canto is laid in Brahmaloka and here, as in the tenth canto of the Raghuvams'a. Kâlidâsa shows his intimate knowlege of the leading ideas of Hindu philosophy. The third canto gives him an opportunity for a description of spring and he has wonderfully succeeded in drawing a picture true to Nature and at the same time of an unsurpassed poetic beauty. Very few descriptions in other poets would compare with this in the Kumara beginning with क्रबेरगुटतां दिशमुख्णरङमी गन्तं प्रवत्ते समयं विलक्ष्य । दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकानिः स्वासमियोत्ससर्ज ॥ (III. 25). The fourth canto shows Kâlidása to be a master of Karunarasa, and the lament of Rati is so splendid that some timorous rhetoricians have considered that the excess and recurrence of emotion has become a fault (रसगतो दोष: । पुनः पुनर्रिप्तिः । यथा कुमारसंभवे रतिविलापे ।). The student will find that this lament has its counterpart in the अज़िलाप of the 8th canto of the Raghuvams'a. In the fifth canto पाईती is described in the rôle of a tapasving where saa comes to visit her, disguised as a Brahmacharin. Their dialogue is one of the best-known passages in Kalidasa's works, where his powers of repartee, humour and piquancy of style are seen at their best. The sixth canto is rather a tame one, only enlivened by the fine

description of जोन्यास्थ, the capital city of Himâlaya. The seventh canto is devoted to a very detailed description of the marriage-ceremany and the processions, and he has given it a human touch again by the prevailing tone of domesticity throughout. The eight and the last canto is considered by many to be a crowning achievement of Kálidása's poetical skill, and the quotations from this canto occurring in standard critical works like काउपालंकारसूज, सरस्वतीकण्डाभरण and others are more numerous than from any other canto. Indeed, it may be said without exaggeration that in the descriptions of the sunset, twilight and nightfall on the mountain, Kâlidâsa has excelled himself; they abound with the finest similes and the grandest imagery.

It is difficult to judge, owing to its shortness, whether the Kumârasambhava is as great a poetic triumph as the Raghuvams'a; in this difficulty itself lies, we think, the evidence of the greatness of Kálidása's genius. Dr. Ryder rightly prefers the Raghuvamsá, but is constrained to remark that "there are passages in The Birth of the War-God of a piercing beauty which the world can never let die."

THE SOURCES OF THE POEM.

The story of the poem closely follows the one given in S'ivapuraṇa, and Kâlidâsa seems to have drawn considerably upon the original both in point of facts and language. In a few places he follows the Brahma-Puraṇa and the Kâlikâ-Puraṇa. We subjoin the following extracts from the S'. P. which will not only throw light on some of the incidents mentioned in the poem, but enable the student to see how far Kâli. has improved upon the original.

Canto I. राजते स्म हरिस्तत्र (सृष्टें।) वैराजः पुरुषः प्रभुः । सत्यं पदमुपाश्रित्य स्थितोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ तपोलोकं समास्थाय ब्रह्मातिष्ठत्तपोधनः । ततश्च
मानसाः पुत्रा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा । ते चोध्वरितसः सर्वे पश्चादन्यानृषीन् प्रभुः ॥
ते विरक्ताश्च संजाताः पश्चात्कोधमवाप सः । तेनैव रोदनं चके ततश्चेवाभवद्धरः ॥
रोदनादुद्रनाम्नेति प्रसिद्धो भगवान्भवः ॥ ...ततो ब्रह्मा ऋषीन् सप्त भृग्वादीन्
निर्ममे तदा । उत्संगात्रारदं श्रेष्ठं छायायां कर्दमं पुनः । अंगुष्ठाच तथा दक्षं ...॥
पष्टिः कन्यास्तथा जाता दक्षाच्चेव महात्मनः ॥ दत्ता दक्षेण ताः कन्या विधिवदिषसत्तमाः ॥ देवाश्च दनुजाश्चेव...। प्रसूता दक्षकन्याभिव्यासमेतच्चराचरं ॥ सती नाम
तथा कन्या रुद्राय च महात्मने ॥ दत्ता दक्षेण सा देवी भवानीति प्रकीर्तिता । गूण-

स्पा महाकाली या वै रद्रमुपाश्रिता । पुनश्च पार्वती जाता सा शिवं समुपागता । पूर्व दक्षस्य रद्रस्य रपद्धा जाता महारमनः । ततो दक्षः स्वयं यद्यं कृतवान्देवसित्रधौ ॥ अनाहूय तथा रहं पूर्वमृषिसमन्वितः । ततो देवी सती नाम्नी पित्रा नाकारिता यदा ॥ तदा गता पुनस्तत्र नाहूतापि पितुर्गृहे । प्राप्यावज्ञां तु सा तत्र देहत्यागम- थाकरोत् ॥ सतीदेहसमुत्पत्रा ज्वाला लोकभयावहा । पतिता पर्वते यत्र पूजिता सुखदायिनी ॥ ज्वालामुखीति सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा । इदानी पूज्यते लोकैः सर्वकामफलप्रये ॥ सा देवी शैलराजस्य पत्नी मेनेति विश्रुता । पितृणां मानसी कन्या तस्यां जन्म समाद्धे ॥ ततश्च पार्वती नाम प्रसिद्धमभवत्तदा । सा पुनः शिवमाराध्य भर्तारं समुपाश्रिता ॥ अ० ५, ६.

Canto II. ब्रह्मा सर्वे सुनिश्चित्य देवाज्ञापरिसाधकः । वरं दातुं तदाः तत्रा जगाम इंसवाइन: ॥ यत्रैष तारको नाम तपस्तप्यति दारुणम् । उवाच वचनं तस्मै वरं बृहि यथेप्सितम् ॥ दैत्य उत्राच...यि प्रसन्नो देवेशो यदि देयो वरी मम । वरद्वयं तदा देयं श्रूयतां च पितामह ॥ त्वया च निर्मिते लोके मत्तुल्या बलवात्रहि । शिववीर्यसमुत्पन्नः पुत्रः सेनापातिर्यदा । भूत्वा शस्त्रं क्षिपेन्मह्यं तदा मे मरणं भवेत् ॥ दैत्योऽपि (तारकः) तपसस्तस्माद्विरराम महामुने । वंर लब्ध्या शुभं तत्र शोणिताख्यं पुरं गतः ॥ सर्वे वै पीडितास्तेन तारकेण दुरात्मना । दवा वा दानवाश्वान्ये यक्षाः किंपुरुषास्तदा ॥ पीडिताः सर्व एवेते तेभ्यो रत्नान्यः पाददे । इन्द्रादिभिश्व दिक्पालैः स्त्रीयं रत्नं समर्पितम् ॥ इन्द्रेणोचैःश्रवास्तस्मै धर्मेण दण्डरत्नकम् । कुरेरेण गदा तस्मै निधयो नव एव च ॥ वरुणेन हया-शुद्धा ऋषिभिः कामधुक् तथा । यत्र यत्र शुभं दष्टं तत्तदानीतवास्तदा ॥ समुद्रश्च तथा रत्नान्यदात्तरमै पुरा मुने । सूर्यश्च तप्यते तावद्यावदृदुःखं न जायते ॥ चन्द्रस्तत्र सदा दर्यो वायुः सर्वानुकूलवान् । देवानां चैव यद्धव्यं पितृणां कव्यमेव च । त्रैलोक्यं चैव तत्सर्वे तारकाज्ञापरायणम् ॥ ते देवाश्च सदा तत्र सेवामार्गपरायणाः । देवोद्यानानि सर्वाणि तीर्थान्यपि महामुने । आनीतानि गृहे तेन न किंचिदवशे-षितम् ॥ एवं वर्षाण्यनेकानि गतानि पीडितास्तदः । सर्वे देवा मिलित्वा च ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ ते सर्वे च तदा गत्वा ब्रह्माणं जगतः प्रभुम् । नमस्कृश्य स्थितास्तत्र नमीभूता ऋषीश्वराः ॥ तान् विषण्णांस्तदा तत्र दृष्ट्रोवाच पितामहः । यूयमत्र कथं प्राप्ताः किं दुःखं भवतां पुनः ॥ तदहं स्फोटयाम्यद्य साध्यं यदि भवेदिह । इत्येत-द्वचनं श्रुत्वा तदीयं परमर्षय: ॥ देवाः सातुचराः सर्वे वचनं चेदमबुबन् । भवतः किमनिज्ञातं दुःखं च यदुपस्थितम् । तारकाचैव यद्दुःखं संभूतं परमेश्वर ॥ इत्येवं वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमाददे ॥ मत्तो नैव वधो योग्यो मत्तो वृद्धिमुपागतः । उपायं वा दिशाम्यद्य श्रूयतां ऋषिसत्तमाः ॥ शिववीर्यसमुत्पन्नः पुत्रश्चेनं हनिष्यति । हिमनच्छिखरे रम्ये शंभुस्तप्यति नित्यशः । सखीभ्यां सहिता तत्र परिचर्या शिषस्य ह ॥ वचनात्रारदस्यैव उमा पित्रानुशासिता ॥ करोतीह ऋषिश्रेष्ठास्तस्याः

संयोगतां व्रजेत् ॥ शिववीर्थे समाधातुं क्षमा नान्या शिवां विना ॥ यथा वीर्थे मदीयं वै जलरूपधरः शिवः । समाधातुं समर्थोऽस्ति तस्मादन्यो न वै पुनः । तथापायं करिष्यध्वं तदा सिद्धिभीविष्यति । इत्येवं वचनं तस्य श्रुत्या ते सर्वे एव हि । नमस्कृत्य सुरास्तत्र विचार्यं तु परस्परम् ॥ जग्मुस्ते मुनयो देवाः स्वं स्थानं मुदान्विताः ॥ गतेषु तेषु देवेन्द्रः सस्मार मकरध्वजम् । आगतस्तत्क्ष-णादेव रत्या युक्तः स वै प्रमुः ॥ अ. ९, १०.

Canto III. (स्मरः) प्रणामं च ततः कृत्वा स्थित्वा प्रांजलिरव्रवीत्। किं कार्य ते समुत्पन्नं स्मृतोऽहं केन हेतुना ॥ तत्त्वं कथय देवेश तत्कर्तुं समु-पागतः । इत्युक्त्वा तु महेन्द्राय स्थितस्तूर्णो प्रियया सह ॥ इन्द्रोऽपि वचनं श्रुत्वा कंदर्पस्य महात्मनः। उवाच वचनं तं वे युक्तं युक्तमिति स्तुवन् । त्वया साधु समारच्यं यत्ते कार्यमुपास्थितम् । तत्कर्तुमुद्यतोसि त्वं धन्यस्वं मकरध्वज ॥ जयार्थे मम देवेन निर्मितं वज्रमुत्तमं॥ अन्यदस्त्रं भवानेव देवेन निर्मितः पुरा। वर्ज्र हिंसात्मकं विद्धि भवान् मुखकरं मम ॥ द्वयोरिप भवानय श्रेष्टः सर्वेषु चोत्तमं । वजं च निष्फल स्याद्वे त्वं तु नैव कदा।पे हि ।। यतः कार्य प्रजायेत ततः किं तु प्रियः सदा । तस्मात् मित्रवरस्त्वं च कार्थे कर्तुं ममार्हीसे ॥...न केवलं मदीर्य च कार्य देवसुखावहं ॥ वयं च याचितारः स्मः कार्य कार्य त्वया शुभम् । इत्येवं मघवद्-(तत्कार्य क्रियतां त्वया । इत्येवं मधुरं) वाक्यं श्रुत्वा तु मकरध्वजः ॥ उवाच प्रेमगंभीरं गद्गदं स्मितपूर्वकं ॥ किमर्थं भाषसे देव नान्तरं ह्यावयोरिह । तथापि च महाराज कथयामि शृणुष्व तत् । मुक्तिमार्ग समापन्नं ते शत्रुं पातया-म्यहं। ते पदं कार्षतुं यो वै तपस्तप्यति दारुणं ॥ क्षणेन पातयाम्यय कटाक्षेण श्चियास्तथा । देवं वा दानवं वापि ऋषि वा देवसत्तमाट् ॥ मानुषाणां न वै मेऽद्य गणना पातने मता । वज्रं तिष्ठतु दूरे वै शस्त्राण्यन्यान्यनेकशः ॥ किं ते कार्ये करिष्यन्ति मित्रे स्थिते प्रभी । अन्येषां गणना नास्ति पातयामि हरं यदि ॥ एवं तु वचनं तस्य श्रुत्वा हर्षमुपागतः। उवाच प्रीणयन् वाचा कामं कांतासुखावहं ॥ यत्कार्यं मनसोहिष्टं तत्कार्यं कथितं त्वया । श्रणु काम प्रवक्ष्यामि यदर्थं स्मरणं तव । तारकाख्यो महाँदैत्यो ब्रह्मणो वरमुत्तमं । संप्राप्य पाञ्यिते लोकान्नष्टा धर्मा ह्मनेकशः ।। दुःखिता देवताः सर्वो ऋषयश्च तथामलाः। देवानां चायुधान्यत्र विफ-लान्यभवन प्रभो ॥ मरणं नैव तस्येत्यं भविष्यति कदाचन । एतस्य मरणं प्रोक्तं शंभवीर्याद दुरात्मनः ।। एतत्कार्ये त्वया साध्यं देवानां परमं सुखम् । ममापि हि हितं लोके कर्तुमईसि सांप्रतम् ॥ शंभुश्व गिरिराजे वै तपः परममास्थितः ॥ तत्समीपे व सेवार्थे पार्वती सिखसंयुता ॥ संतिष्ठति महाराज पित्राज्ञया मया श्रुतम् । यथा तस्यां रुचिस्तस्य शिवस्य परमात्मनः। जायते नितरां काम तथा कार्ये त्वया ध्रुवम्॥ इत्युक्तो वचनं तस्मै तथेत्योमिति तद्वचः ॥ गृहीत्वा शिरसा कामः सदारः सवसं-तकः। यत्र चैव हरः साक्षात्तपते परमं तपः ॥ तत्र गत्वा मधुखादौ धर्मान् विस्ता-

रयन स्थितः ॥ वसंतस्य च ये धर्मास्ते धर्मास्तद्वने गताः ॥ वनानि च प्रफुळानि पलाशानां च तद्वने ।। पुष्पाणि सहकारेषु अशोकवनिकासु च । बकुलेषु च पुष्पाणि भ्रमराकुलितानि च ॥ तिलकेषु तथैतेषु कोकिलाकलकुजितम् । भ्रमराणां तथा शब्दो हानेको ८भून्महासुने ।। चन्द्रस्य विशदा ह्यासन् किरणा दृतिका इव । मानिनः प्रेर-**अप्रमासुर्ह्मकाले कामद**र्पितान् ।। मारुतश्च सुलक्षात्र वदौ विरहिणां प्रियः । कामो वनौकसां तत्र मुनीनां दुःसहे। ह्यभूत् ॥ अचेतनानां तत्रैव कामशक्तिः सचेतसाम् । अकालिनी प्रवृत्तिं च मधीवीक्य हरस्तदा ॥ आश्चर्य परमं गत्वा तपः परमद्रक्तरम् । तपयामास तत्रैव हरी दुःखहरः परः ।। वसंते प्रस्ते तत्र कामो रतिसमन्वितः । चृतवाणं समाकृष्य स्थितः पार्श्वे तु वामतः ॥ रत्या युक्तस्तदा कामं दृष्टा को वा न मोहितः'। एतस्मिन्नन्तरे देवी पुष्पाभरणभूषिता ॥ सखीभ्यां संयुता तत्र यत्रातिष्ठद्धरः स्वयं । जगाम शिवपूजार्थे नीरवा पुष्पाण्यनेकशः ॥ पृथिव्या यादशं लोके सौंदर्थे विविधं महत्। तत्सर्वे चैकतस्तस्यां पार्वत्यां समुपिस्थतम् ॥ आर्तवाणि च पुष्पाणि धृतानि च तया यदा । तत्सीन्दर्भे कथं वर्ण्यमपि वर्षशतैरपि ॥ यदा शिवसमीपे तु गता सा पर्वतात्मजा । तदेवाकर्षयचापं रुच्यर्थं शूलपाणिनः । तचापं पतितं हस्तात्पार्थे तस्य महात्मनः ॥ (यथा निरंतरं सा वै द्यागच्छति तथा तदा ।) तयागत्यो-त्पलाक्या वे दष्टः शंभुः स्वयं यदा ॥ नमस्कृत्य तदा पूजां कृत्वासीत्पुरतः स्थिता । सा दृष्टा प्रभुणा तत्र सुन्दरांगं वितृज्वती ॥ शिवोपि वर्णयामास तदंगं सुंदरं तदा । इत्येवं वर्णयित्वा तु तपसो विरराम ह ॥ स्त्रीस्वभावात्तदा सा च लिजिता सुंदरी स्वयम् । विशृज्वती तथांगानि पश्यन्ती च मुहर्मुहुः ॥ एवं चेष्टां तदा दृष्टा शंभुमीहमुपागमत् । यद्यालिंगनमेतस्याः करोमि कि पुनः सुखम् ॥ क्षणमात्रं विच धेवं किमहं मोहमागतः । एवं विवेकमासाय बन्धनं दृढम् । रचयामास सर्वात्मा ईश्वरः किं पतेदिह । धैर्थस्य च्यवनं दृष्टा विचारे तत्परः शिवः। कारणं किंचिदुत्पन्नं नान्यथेदे भवेदिति । दिशो विलो-कयामास परितः शंकरस्तदा ॥ वामभागे स्थितं कामं ददर्श बाणकर्षिणम् । तं दृष्टा क्रोधसंयुक्तः संजातस्तत्क्षणादिष ॥ तृतीयात्तस्य नेत्राद्वै निःससाराग्नि-रुच्छिखः । भस्मसात् कृतवान् तेन मदनं तावदेव हि ॥ यावच महतां वाचः क्षम्यतां वै प्रभो त्वया । भवेन च ततः पूर्वे इतोऽसौ मकरध्वजः ॥ शिवोपि तरक्षणादेव विद्वायाश्रममुस्थितः ॥ वेगदीर्घाकृतात्मा च गिरिराजः सुतां तदा । समादाय सखीयुक्तां जगाम मंदिरं स्वयं।। क्षणमात्रं रतिस्तत्र विसंज्ञा ह्य-भवत्तदा । भर्तृजन्यं च यद् दुःखं न ज्ञातमृषिसत्तमाः ॥ अ. १०।११.

Canto IV. जातायां चैव संज्ञायां रतिर्दुःखसमन्विता । विललाप तदा तत्र वनमासीत्युदुःखितम् ॥ मयूराश्वेव नृत्यं हि वृक्षाश्च चलनं जहुः । मृगाश्च अमणं ब्रह्मन् भृंगा गुंजारवं पुनः ॥ पक्षिणश्च तदा विप्रा मूकाश्च मुनयो यथा । वायवश्चलनं ।हत्वा वाति नैव दिशो दश ॥ रतिरवाच । किं करोमि क गच्छामि

किं कृतं दैवतैरिह ॥ स्वामिनं तु समाहूय हाहा प्रिय प्रियेति च ॥ हस्तौ पादौ तथास्माल्य केशानुत्रोटयत्तदा । ब्रह्मणा सहशो योगो न सोढो मम कर्मणा ॥ तिद्वलापं तदा श्रुत्वा देवाः शिवमुपाययुः ।...प्रसन्नं कृतवन्तस्ते शिवं लोकसुखा-वहम् । प्रसन्नो भगवौस्तत्र वचनं चेदमब्बति । अनगस्ताबदेव स्याद्यावच किमणीपितः । द्वारकायां स्वयं स्थित्वा पुत्रानुत्पादियष्यिति ।...इत्युक्वांतर्देधे हृदो देवानां स्तुवतां तदा । देवास्तां च समासाय हृदस्य वचनाद्गतिम् । उक्त्वां वचस्तदीयं च स्वं सुवनमाययुः ॥ अ. ९०

Canto V. पितुर्गृहं तदा गत्वा मिलित्वा मातरं मुदा। पुनर्जीतं तदा-त्मानं मेने सा पर्वतात्मजा। निनिन्द च स्वकं रूपं हा इतास्मि तदाऽ वितात्। तिष्ठंती च सखीमध्ये धिपूर्वं च मदीयकं। इति सा दुःखिता तत्र स्मरन्ती हरचेष्टितं । एतस्मिन् समये तत्र नारदो ह्यगमत्तदा । पूजितः सुखमासीनः पृष्टः प्राप्तौ शिवस्य च । उक्तवान्वचनं ह्येतत्तपःसाध्यो हरः स्वयं । नान्यया लभ्यते देवि देवैर्वह्मादिकैरिप । पार्वती च तदा श्रुत्वा वचनं नारदस्य च । तपःसाध्यं हरं मेने तपोर्थ मन आददे । मातरं पितरं चैव सखीभ्यां पर्य-पृच्छत ॥ सख्यावूचतुः ॥ हिमवन् श्रूयतां पुत्रया वचनं बुध्यतेधुना । साफल्यं चैव देहस्य रूपस्य च तथा पुनः । भवतश्च कुलस्यास्य साफल्यं कर्तुमिच्छति । इत्येवं च तदा पृष्टे गिरिराजोऽबवीदिदं । महां च रोचते सख्यौ मेनायै रुच्यतां पुन: । जग्मतुर्मातरं सख्यौ तदाङ्गप्ते मुनीश्वराः । गत्वा तु मातरं तस्या वचनं ह्यूचतुस्तदा । तप्तुकामास्ति ते पुत्री शिवार्थे परमं तपः । प्राप्ता-नुज्ञा पितुश्चैव तुभ्यं च परिपृच्छति । समाकर्ण्यं वचस्त्वेतन्मेना दुःखमुपागता । समाद्व्य तदा पुत्रीमुवाच विह्नला सती। कुत्र यासि तपः कर्तुं देवाः सन्ति गृहे मम । तीर्थानि च विचित्राणि सन्ति किं न पितुर्गृहे । शरीरं कोमलं वत्से तपस्तु कठिनं महत् । इत्येवं बहुधा पुत्री मात्रापि वारिता सती । सुखं नैवात्र संपेदे ह्यनाराध्य शिवं तदा ॥ दुःखं ज्ञात्वा तदीयं सा मात्राज्ञसा जगाम ह । सखीभ्यां सहिता तत्र तपस्तव्तुमुपाययौ । हित्वाभरणान्यनेकानि वस्नाणि विविधानि च । वल्कलं च तदा भृत्वा मौंजीं बध्वा सुशोभनां । हिला हारं तदा चर्म मृगस्य परमं शुभं । जगाम तपसे तत्र शृंगे स्यात्तीर्थमुत्तमं । गौरी-शिखरनामासीत्तपतः करणादिह । सुन्दराश्च दुमास्तत्र पवित्राः फलभाजिनः । भूमिशुद्धिं ततः कृत्वा विधाय वेदिकां शुभां । उपविश्यासने तत्र चकार परमं तपः । तया तपः समारब्धं मुनीनामपि दुष्करं । चांचल्यं च तदा त्यक्त्वा शरीरस्य विशेषतः । दीप्तानां च तथामीनां मध्ये स्थिरवा तु वर्मके । वर्षामु स्थंडिले स्थित्वा शीते जलसमीपगा । एवं तपः प्रकुर्वाणा वृक्षानारोपयत्तदा । सिंचती प्रत्यहं तत्र ह्यातिथ्यं चाप्यकल्पयत् । वातश्चेव तथा शीतो वृष्टिश्च विविधा तदा । दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तया तदा । तथा तपस्तया तप्तं मुनिभिध सुदुष्करं । श्रुत्वा च ऋषयस्तत्र विस्मयं परमं गताः । दर्शनार्थे समाजग्मुः कीहक् तप्तं तपोऽनया । महतां धर्मबृद्धेषु गमनं श्रेष्ठमुच्यते । प्रमाणं तपसा नास्ति मान्यो धर्मः सदा बुधैः । श्रुत्वा दृष्टा तप-स्तस्याः किमन्यः क्रियते तपः। जल्पन्तस्ते तदा तत्र कठिनांगाश्च ये पुनः। तदाश्रमगता थे च विरोधरहितास्तदा । सिंहा गावस्तथान्ये च रागादि-दोषसंयुताः । तन्महिम्रा च ते तत्र न बाध्यन्ते परस्परं । वृक्षाश्च सफलास्तत्र तृणानि विविधानि च । पुष्पाणि च विचित्राणि तत्रासन् ऋषिसत्तमाः । तद्वनं च तदा सर्वे कैळासेन समन्वितं । जातं च तपसस्तस्याः सिद्धिरूपमभूत्तदा । एतस्मिन्समये देवा ऋषयो नारदादयः । पार्वत्यास्तत्तपो दृष्टा तेजता व्यापि-तास्तथा । जग्मुस्ते च तदा तत्र यत्रास्ते वृषभध्वजः ॥ (त ऊचुः)--पार्वस्या तु तपस्तप्तं दारुणं स्रोकशायणं । अपूर्वेदष्टं नो भावि देवदानवदुर्लभम् । कुरु कार्य तथा शीघ्रं शिव त्वं पूरिपालकः । इत्युक्ते नारदप्रख्यैः शंभुर्वचनमत्रवीत् । तया पर्वतराजस्य सुतया तपसा हाई। क्रीतोऽस्मि वचनं तस्याः करिष्यामि भवत्त्रियम् । इत्युक्त्वा च तदा देवान् विसृज्य शंकरस्तदा। जटिलं रूपमास्थाय जगाम पार्वतीवनं । तमागतं तदा दृष्टा शिवाप्यपूजयत्तदा । पार्वती कुशलं तं वै पप्रच्छ त्वं कुतो गतः । इति पृष्टे तया तत्र ह्युक्त्वा स्वीयं च तां पुनः । पृष्टवान् कपटेनैव गोपयन् रूपमुत्तमं । अयि देवि जलं होतत् फलादि च निरंतरं । । अविच्छिन्नं भवेदत्र यथाशक्ति तपस्यास । नवेपि देवि वयासे कृतं वै तप उत्तमं । अतः किंचिद्धि पृच्छेयं कथनीयं त्वयाधुना । पूजाविधिस्त्वया देवि कृतो वै सर्वथात्मना। तस्मान्मैत्री च संजाता रहस्यं नैव गोप्यतां । किं वांछिस वरं देवि प्रष्टुमिच्छाम्यतः परं। वरार्थे च तपश्चेद्वे तिष्ठतु तप एव तत् । रत्नं तु ग्रहीतारं वे न पृच्छति प्रद्वीष्यति । ईटशं चैव सौंदर्ये तत्तु व्यर्थे कृतं त्वया । हित्वाभरणान्यनेकानि चर्मादि च धृतं त्वया। तत्सर्वे कारणं बूहि दृष्टा हर्षमुपागमे। इति पृष्टा तदा तेन सर्खी प्रेरयती तदा । तन्मुखेनैव तत्सर्व कथयामीति सुवता । तया च प्रेरिता तत्र सखी जटिलमाह तत् । श्रणु साधो प्रवक्ष्यामि यदि त्वं श्रोतुमिच्छसि । यदर्थमेतया सख्या ह्यारब्धं तप उत्तमं । हिरवेंद्रप्रमुखान् देवानैश्वर्थसंयुतानिप । पति पिनाक-पाणि वै प्राप्तुमिच्छति सांप्रतं । इयं सखी मदीया वै वृक्षान!रापयत् पुरा। तेषु वृक्षेषु संजातं फरुं पस्य पुरः प्रभो । मने।रथांकुरं त्वस्याः पश्यामि न कर्य-चन । रूपहार्थे शिवं देवं मदनस्यानुहारिणम् । तस्माच नारदादेशात्तपस्तप्यति दारुणं । यत्ते पृष्टं मयाख्यातं सख्याश्च समभीष्सितं । इत्येवं वचनं श्रुत्वा जटिलो वाक्यमत्रवीत् । सख्येदं कथितं सत्यं परिहास उतापि वा । यथार्थे न कथं देवि मुखेन परिभाषसे । इत्युक्ते च तदा तेन जटिलेन महात्मना । उवाच पार्वती देवी तत्त्रथैव न बान्यथा । मनसा वबसा साक्षाद्वृतो वै शंकरो मया । जानामि दुर्लर्भ बस्तु कथं प्राप्यं मया भवेत । तथापि मनसौत्सुक्यात्तप्यते च मयाधुना । इत्युक्ते

च तया तत्र स्थित्वोवाच स दंडभूक् ।...हित्वा सुवर्णमुद्रां च काचं प्रहीतुमिच्छसि। हिस्या च चंदनं ग्रश्नं कर्दमं लेप्तमीहसे । इंद्रादिलोकपालांश्च हित्वा शिवमनुवता । नैतयुक्तं हि लोकेषु विरुद्धं दश्यतेऽधुना । क त्वं कमलपत्राक्षि क चासौ च त्रिले-चनः । शशांकवदना तं च पंचवक्त्रः शिवः स्मृतः । कवर्याश्चैव ते रूपं वर्णितं नैव शक्यते । जटाजूटं शिवस्यैव प्रसिद्धं परिचक्षते ॥ चंदनं च त्वदियांगे विताभस्म शिवस्य च । क दुक्लं त्वदीयं वै गजाजिनमथाशमं । क्रांगदादीनि दिन्यानि क सर्पाः शंकरस्य च । क वरा देवताः सर्वाः क च भूताविलः प्रिये । भवत्याश्व शिवस्यैव न युक्तं रूपमुक्तमम् । वपुश्चैव विरूपाक्षं जन्म न ज्ञायते कदा । यदि धनं भवेत्तस्य कथं दिगंबरो भवेत् । वरेषु ये गुणाः प्रोक्ता नैकोऽपि च शिवे स्मतः । वाहनं च बलीवर्दो वसनं चर्म एव च । यदि प्राही (गृही) भवेत्सो वै क्यं च मदनं दहेत् । जातिने लभ्यते तस्य विद्या ज्ञानं न दर्यते । क च हारस्त्व-दीयो वै क च वै मुंडमालिका । सर्वे विरोधि रूपं च तव चैव शिवस्य च । मह्यं न रोचते देवि यदिच्छिस तथा कुरु । स मया विदितो देवः अमशाने वासमीहते । असद्वस्त च यतिकचित्तत्सर्वे सेवते स्वयं । निवर्तय मनस्तस्मान्नो चेद्रच्छेः समीपतः । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा पार्वती क्रोधसंयुता । उवाच कृध्यमानासौ शिवनिंदापरं चतं । त्वयोक्तं विदितो देवस्तद्रशकं वचस्तव । यदि च विदितः स्याद्वे विरुद्धं नोच्यते स्वया । कृतो जातिर्भवेत्तस्य निर्भुणस्य गुणात्मनः । सर्वोक्षामपि विद्यानामधिष्ठानं सदाशिवः । किं तस्य विद्यया कार्ये पूर्णस्य परमातमः । सर्वेषां चादिभूतस्य वयो-मानं कतः स्मतं । कल्याणरूपिणस्तस्य सेवया किं भवेदिह । सप्तजन्म दरिद्रः स्यात्सेवते यदि शंकरम् । तस्यैव दुर्लभा लोके लक्ष्मीः स्यादनपायिनी । यदप्रे सिद्धयोऽष्टै। च नृत्यन्ति प्रतिवासरं । अवाङ्मुखाः सदा तत्र कुतो वित्तं सुदूर्रुभम् । यदप्यमंगलानीह सेवते शंकरः सदा । तथापि मंगलं तस्य स्मरणादेव जायते । यद्यपूर्वं भवेद्धस्म चितायाश्च त्वयोदितं । नृत्यस्यापगमे देवैः शिरोभिर्धार्यते कथम् । कथं तत्त्वं विजानन्ति त्वादशा हि वहिर्मुखाः । शिवनिन्दां करोतीह तत्त्वमज्ञाय यः पुमान् । आजन्म संचितं पुण्यं तस्माद्भस्मीभविष्यति ॥ त्वत्पूजा च कृता यस्मात्त-स्मात्पापं भजाम्यहम् ।...यथा तथा भवेत्सो वै ममाभीष्टतमो मतः ॥ पुनर्वचन-मादातुं प्रक्रमे तावदेव हि । उवाच गिरिजा देवी सखीं दुष्टमना हासौ ॥ वारणियः प्रयत्नेन शिवनिनदां करिष्यति । न केवलं भजेत्पापं निंदाकर्ता शिवस्य च ॥ यो वै श्रणोति तां निंदां पापभाक्ं स भवेदिह । स्थलमेतत्तथा हित्वा यास्यामोन्यत्र मा चिरं ॥ इत्युक्त्वा चलनायासौ पद्मुत्क्षिपते यदा । तदासौ च शिवः साक्षादाललंबे प्रियो सतीं ।। कृत्वा स्वीयं स्वरूपं च यथाध्यातं तया तथा । दशीयत्वा पुनस्तां च ह्यवाचावाक्यमुखीं शिवां।। कुत्र यास्यसि मां हित्वा न त्वं त्याज्या मया पुनः । अध प्रभृति ते दासस्तपोभिः प्रेमनिर्भरः । क्रीतोस्मि तव सौंदर्याःक्षणमेकं युगायते । इत्युक्ते देवदेवेन जही दुःखं पुरातनं । तपसश्चैव यज्ञातं महद् दुःखं गतं तदा । फले जाते श्रमः पूर्वे जातो नाशमवाप्रयात् ॥ अ. १२-१४.

Canto VI. उवाच बीडिता देवी वचः स्मृत्वा पुरातनम् । सर्खामुखेन सा तत्र शिवं सम्यार्व्यवस्थितम् ॥ एहि यामो गृहं देवि कथं चैवं विलम्बसे । एवं बुवन्तं तं देवं पावैती वचनात्सखी ॥ यदि प्रसन्नो देवेश करोषि च कृपां यदि । ु तदैवं च त्वया कार्य कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ पितुर्गृहं मया सम्यग् गम्यते त्वदनु-इया । पितुमें सफले जन्म कुरुविव गृहाश्रमम् ॥ इत्येवं वचनं श्रुत्वा शिवोऽपि च शिवां तदा । उवाच वचनं त्वं च यदिच्छिसि तथेति तत् ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे शंभ-र्गत्वा काशीं विचारयन । सस्मार च ऋषीन सप्त विरहाविष्टमानसः । पार्वस्यपि सखीयका रूपं करवा त सार्थकम् । जगाम च स्वकं धाम पितुर्विरहकातरा ॥ भाश्रमें सफलं मेने कुपुत्रात्पुत्रिका वरा । हिमवानारदं तत्र प्रस्तुवन्साध साध्विति ॥ ऋषयधैव ते सर्वे शंभना च स्मृता यदा । तदाजग्मुश्च ऋषयः कल्पवृक्षा इवापरे । परं ब्रह्म गृणंतश्च हेमवरूकलधारिणः । मुक्ताफलैविंचित्रैश्च भूषिता भूषणैः परेः । अर्रथस्या तथा युक्ताः साक्षात्सिद्धिरिवापरा । तान् हुण सूर्यसंकाशान् जही लजां हरः स्वयम् । स्थित्वामे ऋषयः श्रेष्ठा नमस्कृत्य शिवं मुद्दा । मेर्निरे च तदारमानं कृतार्थ ते तपस्विनः । इति विस्मयमापन्ना नमस्कृत्य स्थिताः पुरः । प्रोचुः प्राज्ञलयस्ते वै शिवं लेकमलापहम् । व्यापकाय नमस्तुभ्यं व्याप्यरूपाय ते नमः। पराय पररूपाय सर्वोत्कृष्टाय ते नमः । इत्येवं च स्तुवंतस्ते पुनरूचुः परात्मने । भाग्यं कि वर्ण्येतेऽस्माभिः स्वीर्यं किंतु पुनः पुनः। तपस्तप्तं त्रिधा पूर्व वेदाध्ययनमुत्तमम् । अग्रयश्च हुताः पूर्वे यज्ञाञ्च विविधाः कृताः । तपासि च विचित्राणि सर्वाण्यपि विशेषतः । दामानि च तथा पूर्व तीर्थानि विविधानि च। वाड्यनःकायजं किचित्पुण्य वा कमेंसंभव । यो वे भजीत निस्य स्वा कृतकृत्यों भवेतरः । कि भारयं वर्ण्यतेऽस्मांकं इतं नः स्मरणं त्वया । सर्वेत्कृष्टास्तया जाताः स्मरणाते सदाशिव । दशैनं मंबताऽदीव जातं तद्वसंदुद्वेशमम् । अदाप्रभृति लोकेषुं मान्याः पात्रतमा वर्षे । जातीस्तेऽनुप्रहादेव उन्नैःपर्मुपात्रिताः । अत्र कि बहुनीसिन जन्म सीफेस्यती गतम् । पूर्णीनां कि च केतेश्यमस्ति चेत्परमा कृपा । सहशे सेवे-कानी त देश कार्य शुभ त्वया । इत्येवं वचनं श्रुत्वा तेषां वचनमाददे । ऋषयश्र सदो पुज्याः कारणीत्स्मरणं कृतम् । ममावस्था भवद्भिश्च ज्ञायन्ते ह्यंपकारकाः । देवानी दुःखमुत्पन्ने तारकात्मुदुरारमनः । नद्याणा च वरो दत्तः कि करोमि दुरा-सदः । मूर्तियोऽष्टी च याः प्रोक्ता महीया परमर्पयः । ताः सर्वा उपकारार्थे न तुं स्वीथिमिति स्फुरम् । तयात्रं कर्तुकामोऽहं विवाहं शिवया सह । तयापि च तपस्तिमं दुष्करे परमाविभिः। तस्याः फल वर देयमभीष्टं तद्धितावदम्। तस्मा-द्भवेन्ती गच्छन्तुं हिमीचर्रिग्रंह धुव । तत्रं गरवा हित चैतत्तरपत्नी तु पुनस्तथा । कर्यनीय प्रयतिन यथा स्यीत्कार्यमुत्तिमम् । हिमाचलपृहे पुत्री पार्वती च गुणा-हिन्ती । अस्पर्देश च ता तत्र प्रार्थनीयो हिर्माचलः । तत्त्रया च प्रवक्तव्य देवाना

च हितं भवेत् । भवद्भिः कल्पितो यो नै विधिः स्यादविकल्पकः । भवतां नैव कथ्येत भवन्तः कार्यभाजिनः । इत्येवं वचनं श्रुत्वा मुनयस्तेऽमलाशयाः । आनन्दं लेभिरे सर्वे प्रभुणानुमहीकृताः । गताश्राकाशमार्गेण यत्र स्याद्धिमवत्पुरं ॥ ततो दृष्टा परं दिव्यमृष्यस्तेऽतिविस्मिताः । ऊचः परस्परं सर्वे किमेतदिति संस्फुटं । अलकायाश्व स्वर्गाया भोगवत्यास्तथा पुनः । विशेषोऽत्रामरावत्या दःस्यते ऋषि-सत्तमाः । किं गहाणि सुरम्याणि स्फाटिकैविविधेरिह । मणिभिर्वा विचित्राणि रवितान्यङ्गणानि च ॥ गृहे गृहे विचित्राश्च वृक्षाः स्वर्गसमुद्भवाः । तोरणानां तथा लक्ष्मीर्द्धयते च गृहे गृहे । वितानानि विचित्राणि चैलपलवतोरणैः । उद्यानानि विचित्राणि पुष्पेश्च भरितानि वै । नराश्च देवताः सर्वे स्नियश्चाप्सरसस्तथा । कर्ममार्गपरा नित्यं सदा यौवनशालिनः । यावन्न दृष्टनेतच्च तावत्स्वर्गपरा नराः । इत्येवमृषिवयीस्ते वर्णयंतस्तथा पुरम् । गता हिमालयस्याथ गृहं सर्वसमृद्धिमत् 🖡 तान् दृष्टा सूर्यसंकाशान् हिमवान्विस्मितस्था । सूर्याः सप्त कथं चात्र आयान्तीमे गृहं प्रति । एतस्मित्रंतरे ते वै ह्याकाशादपतंस्तदा । सन्मुखो हिमवान् दृष्टा यथौ मानपुरःसरम् । पूजां विधाय तेषां च दण्डवस्प्रपपात ह ।...इस्युक्त्वासनमानीय ददौ भक्तिपरःसरम् ॥ आसनेप्रपविष्टेषु तदाज्ञप्तः स्वयं स्थितः । उवाच हिमवां-स्तत्र ऋषीन् ज्योतिर्मयांश्तदा । लोकेषु दर्शनीयोऽहं बहुतीर्थसमो मतः । यस्मा-द्भवंतो मद्गेहं ह्यागता विष्णुरूपिणः । पूर्णानां चैत्र किं कार्ये कृपणानां गृहेषु च । तेषां च दुःखनाशार्थं गृहेषु गमनं सताम् । महेहपावनार्थं च भवंतः सुसमागताः । तथापि किंचिरकार्ये हि सदशं सेवकस्य च। कथनीयं भवद्भिश्व सफलोऽस्त ममाश्रमः । महतामाज्ञया लोको मान्यतां गच्छति ध्रवं । तस्माच क्रत्रचिःकार्ये योज्योऋहमुषिसत्तमाः । एवं वचनमाकर्ण्ये ऋषयस्ते प्रहर्षिताः । उ.चुस्ते गिरिराजं वै स्मृत्वा स्मृत्वा शिवस्य च । शिवः परोपकारार्थे कर्तुकामः प्रजासुर्वं । अस्मन्म खेन ते पुत्री याचते शंकरः स्वयं । जगद्भरोर्गुरुस्त्वं च भविष्यसि न संशयः । जग-नमाता तु ते पुत्री तस्यैवानुप्रहाद्भवेत् । जगियता शिवः प्रोक्तो जगन्माता शिवा स्मृता । तस्मै देया त्वया कन्या सार्थक्यं ते भविष्यति । एवं वचनमाकर्ष गिरिराजोऽत्रवीदिदं । मदीयं च शरीरं वै पत्नी मेना च या मता। ऋद्धिः सिद्धिर्निधिश्वान्यो श्रीमैदीया न चान्यथा। एवसुक्ला तदा पुत्री ज्ञाला लोकस्य मातरं । भूषियत्वा तदंगं च ऋष्युत्संगे न्यवेशयत् । इदं भैक्यं मया (क्षमुमा) नाम दत्तं वै ऋषिसत्तमाः ॥ (ऋषय ऊतुः) अस्मद्विधा भिक्षुकाश्च दाता चैव भवान् स्वयं । भेक्ष्यं च पार्वती प्रोक्तं किमतः परमुत्तमं । हिमवत् शिखराणां ते मनसः सदशी गतिः । एवमुक्त्वा तु तां कन्यामृषयो विमलाशयाः । आशिषं दत्तवंतस्ते शिवाय सुखदो भव ॥ मिलित्वा च गृहं तेद्य वर्षियध्यन्ति नित्यशः । इत्युक्तवा ऋषयः सर्वे गिरिराजं परस्परं । पुष्पाणि फलयुक्तानि व्यत्ययं चिकेरे तदा । अर्रुथती तत्र दश मेनां साधुमुखीं तदा । गुणैश्र लेभियामास शिवस्य परमा सती । ततस्व ते चतुर्धेऽहि निर्धाय लमसुत्तमं । परस्परं च संहृष्य जग्मुस्ते शिवसित्रिधिम् । महाकाशीं प्रयातास्ते यत्रास्ते शंकरः स्वयं । विवाहस्य विधिं सम्यगुजुस्ते ऋषिसत्तमाः । तदाज्ञप्ताश्च ते तत्र गताश्चागमनाय वै । शिवोपि सगणस्तत्र प्रसन्नमुखपंकजः । कैलासमगमदेवो विवाहरचनाय वै ॥ अ. १५.

Canto VII. हिमवानिप तत्रैव स्वानाहूय सुहद्भुतः । विधिवत्कारयाम स मण्डपादिविधि क्रमात् ॥ विविधानि विचित्राणि तोरणानि तथा पुनः । ध्वजांश्रैव विवित्रांश्व चकार परया मुदा ॥ वस्नालंकारसंयुक्ताः सर्वे हर्षसमाकुलाः । कार्य चकुश्च तत्रत्यं हिमवदृहसंभवम् ॥ कन्यां चैव तु दानार्थे सुस्नाप्यालंचकार सः । विवाहविधियोग्यं च वेषं सम्पाद्य संस्थितः ॥ देवतापूजनं कृत्वा नानोपकरणानि व ।। प्रतीक्षां वरवर्गस्य कृत्वा च हिमवान् स्थितः ॥ मातरः सप्त तास्तत्र शिवभूषा-विधि परम् । चिकरे च मुदा युक्ता यथायोग्यं तथा पुनः । चन्द्रस्तु मुकुटस्थाने सानिष्यमकरोत्तदा । तिलकं सुन्दरं ह्यासीन्नयनं तु तृतीयकम् । भृतिश्च चन्दनं ह्यासीहुकुलं चर्म उच्यते । सर्पा ह्याभरणान्यासन्मणयो विविधार्थ ये । एत-स्मिन्समये देवा आजग्मुः प्रभुसेवया । ब्रह्मा तु **इंसमार्**ख नमस्कृत्य स्थितस्तत्र तावद्विष्णुः समागतः । **्रा**हतस्तदा यमश्रीव कुबेरो वरुणस्तथा। अन्ये ते लोकपालाश्र स्वीयचिहसमन्विताः । नद्यो गंगादयः सर्वा नागाः सर्वे तथाविधाः । सेवावसरमाज्ञाय समाजः रमुर्भुदान्विताः । निःससार ततस्तरमात्कैलासात्पर्वतोत्तमात्। शिवः परमसंतुष्टो देवा-न्कृत्वा पुरस्तदा । आजगाम महावौर्यः सर्वसिद्धिसमन्वितः । तमागतं तदा श्रुत्वा हिमवान् बलसंयुतः । जगाम संमुखस्तत्र धन्योद्दमिति चिन्तयन् । देवसेना तथा दृष्टा हिमवान विस्मयं गतः । देवा हि तद्वलं दृष्टा विस्मयं परमं गताः । पर्वतानां तथा सेना देवानां च तथा पुनः । मिलित्वा तु तथा रेजे मन्यते सागरावुभौ । रचिखा शिषिरं सम्यक् संस्थाप्य देवताबलम् । जगाम पर्वतस्तत्र यत्र स्याद्विधिवे-दिका । कारियत्वा विशेषण चतुःकं तोरणैर्युतम् । एतिसमन्नन्तरे तावद्रद्रेण रूपमु-त्तमम् । धृतं तु भक्तवात्सल्यात्कृपालुत्वं प्रदर्शितम् ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशं सुनेत्रैर्भूष-गैर्युतम् । मुकुटेन विराजन्तं विचित्रवसनं ग्रुभम् ॥ सूर्येण छत्रितो योऽसौ चन्द्रेण वीजितस्तथा । सिद्धयोऽष्टी प्रनृत्यं च कुर्वन्ति स्म तद्यतः ॥ गंगा च यमुना चैव चामरे दधतुः शुमे । शिवोपि च तथा द्वारि गतो देवगणैः सह । मेना तं पूजया-मास ब्रह्मविष्णुसमन्वितम् । तावत् क्रियः समाजग्मुहित्वा कामाननेकशः । मजनं कुर्वती काचिच्चूगेंन संयुता ययो । काचित्त बालकं हित्वा ग्रतृप्तं द्रष्टुमाययो । रशनां बध्नती काचित्तयैव संयुता ययौ । वस्नं च विपरीतं च भृत्वा काचिदुपाययौ । काचिद्धस्ते शलाकां च भृत्वां जनसमीन्वताम् । आदर्शे च तथान्यस्मिन् नीत्वा नेत्र-मुपाययौ । काचितु कामिनी पादं रंजयन्ती यदा तदा । श्रुत्वोद्धोषं च तदित्वा दरीनार्थमुपागता । इस्यादि विविधं कार्ये हित्वान्याः समुपागताः । दृष्टा च शांकरं

रूपं मोहं प्राप्ताश्च पत्रिकाः । सम्यक् कृतं तु पार्वस्या नान्यथा यद्भवेदिह । अहो प्रयत कि रूपं वर्णनीयं कथं भवत ॥ नेत्राणि सफलान्यासन हिमवतप्रवासिनाम । पार्वत्या साधितं सर्वे शिवार्धे त तपः कृतम् । यदीदं यगलं ब्रह्मा संगमायाक्षमो भवेत । तदा च सफलोप्यस्य श्रमो निष्फलतामियात ॥ सम्यक्र कृतं तथा तेन मेलितं यरममत्तमम् ॥ कथास्तथाविधाः शण्वन शिवो द्वारि समागतः ॥ सर्वे देववरास्तत्र ह्यच्यताद्याः शिवं प्रति । स्थितास्तत्र शिवस्यार्थे...॥ तावच हिमवान स्नात्वा सपत्नीकः स्वयं गतः । ब्रह्मा सर्वे च तत्रत्यं कार्यामास वै तदा । आवाहनं तथा पादां सर्वे च विधिपर्वकम् । दुक्कलं सुन्दरं तेन दत्तं तस्मै महात्मने । विलक्षं पष्पद्वारं च काञ्चनस्य यथाविधि । संस्थाप्यामि पुनस्तत्र वैवाह-मकरोदिधिम् । अक्षतारोपणं तत्र स्त्रियश्चकस्तदाज्ञया । प्रदक्षिणं तथा चामेश्चतुर्धा च कृतं तदा । अनुज्ञां चैव दत्त्वा त कन्यायै स पितामहः । ध्रवस्य दर्शनं तत्र कार्यामास वै तदा ॥......गिरिराजोधि तत्रैवं सम्पादा विधिमस्तमम् । मेने कृतार्थमात्मानं सफलं च एहाश्रमम् ॥ तौ दंपती तदा तत्र संपूज्य कुलदेवताम् । वर्धाप्य मण्डपं तत्र हाद्रहा कौतकोषधिम् । ऋषीनप्रणम्य सर्वोस्ताश्वकाराज्ञमहं शिवः ॥ हिमवानि तत्रैव यथायोग्यमपूजयत् । गिरिसजं तथैवात्र संप्रार्थ देव-तागणाः। दत्त्वा च ब्राशिषस्तस्मै वंदिता ते ययुर्मुदा॥ हिमबुरपत्रिकां सर्वे वादागा-नपरायणाः । अन्वगच्छन्त ते तत्र गिरिराजादयश्च ये ॥ अन्यताद्याश्च ये देवा ऋषयो निर्मलाश्रयाः । समागत्य त बैळासं संस्थाप्य मन्दिरे शिवस ॥ प्रस्या युक्तं च संप्रार्थ्य दत्तानुङ्गा ययुश्च ते ॥

It is more probable, however, that this part of the S'iva P is a mere version of the Kum by some meddle some plagiarist unscrupulously inserted in the Purana. A great poet like Kálidasa is not likely to borrow either the exact language or the ideas of such Puranas.

MALLINATHA.*

We cannot close this brief preface without referring to Mallinatha, the well-known commentator of the five Mahakavvas and the Meghadûta. While writing about the poet we had to remark that he says absolutely nothing about himself in his writings and the same may almost be said of his great scholiast Malli. The late Pandit Durga prasada savs in his introduction to the Sis upalavadha that he was a Brahmana of the Vatsagotra and a native of Tribhuvanagiri, in the district of Kadappa, in Telangana (Andhrades'a). He seems to have helieved that he is the same as Mallinatha the father of Narabari, otherwise called Saraswatitirtha, the author of Bâlachittánurangini, a commentary on the Káy. Pra Pandit Vámanâcharya in his Kâv. Pra. emphatically asserts that he is not to be confounded with Mallinatha referred to above and says that he was a Brahmana of the Kas'yapa gotra and that his descendants are still living at Gajendragada in the Dharawad district

HIS DATE—(The first quarter of the 14th century). "Malli. quotes Bopa Deva in one of his commentaries. Bopa Deva was one of Hemadri's protagees; and Hemadri was a minister of Mahadeva and Ramchandra, the Yadava kings of Devagiri who reigned from 1260 A. D. to 1309, A. D. Bopa Deva must have taken sometime to establish his reputation as author. Under these circumstances Mallinatha must have lived after the 13th century. (See Prof. Aufrecht's Oxford Cat. No. 218)." Mr. S. G. Deshpande. (The latter half of the 14th century)-Dr. R. G. Bhandarkar has shown in his Mal. Mad. (Preface pp. XIX. XX) that Malli. lived before Jagaddhara, the commentator of the Malati Madhava, the Venisamhara, and the Vasavadatta, since the latter alludes to him in his com. on the Mâl. Mád. (Dr. Bhândârkar's Ed. P. 286). In the Introduction to his vocabulary the author of the Medini mentions Madhava. If this Madhava is the same as the great minister of Bukka and Harihara, Medini must have been written after the 3rd quarter of the fourteenth century. Rayamukuta, in his com, on Amarakos'a quotes the Medini and Ravamukuta, as he himself tells us, wrote his com. in 1383 Saka or The author of the Medini therefore lived between 1431 A. D.

^{*} Taken for the most part from my introduction to Raghu.

1375 and 1431 A. D. (Dr. Bhandarkar's Preface to Mal. p. XXI). And since Mallinatha never quotes the lexicon Medini in his vast commentories the conclusion follows that the lexicon was not in existence then, and that Mallinatha is a predecessor of the Medinikara. He therefore lived in the latter part of the 14th century.

Mallinatha is a commentator of great merit and literary acumen. He has written commentaries as stated above on the principle five Kávvas, the Bhattikávva, the Ekavalî, a work on poetics (published in the Bombay Sanskrit Series) and (according to Mr. Deshpande) on the Kavyadars'a of Dandin. He might have written commentaries on other works also. was a profound grammarian, well versed in the Nyaya and Vais'eshika philosophies and thoroughly acquinted with the Pauranic and Tantra literature, as he himself tells us in his indroductory slokas* to the Rag.: and the extreme popularity of his commentaries shows that this was not an idle boast. His commentaries are preeminently adopted to the wants of the general reader. They are sufficiently expressive without being He never makes a vain display of his knowledge but strictly follows the method once laid down by himself viz. नामलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितम् च्यते । He is perhaps the only commentator on the poems of Kalidasa who shows great appreciation of poetry and endeavours to preserve, as far as possible, the genuine readings of the poets studiously rejecting the spurious substitutions either of single words or phrases, and the occasional interpolations of whole stanzas. He has called his commentary on each of the three poems of Kalidasa the Sanjivani or what reinspires with life "the Speech of Kálidasa that lay in a trance under the effect of the poison of bad commentaries. "He modestly expressest his inability to grasp the real pith of Kálidása's poetry but he says that he would follow in the footsteps of Dakshinavarta and Natha, two old commentators, whose commentaries were supposed to have been lost till recently, when they were discovered in South India. From what we have seen of them they are not undeserving of the praise bestowed upon them by Mallinatha.

⁹ बाणीं काणभ्रजीमजीगणदवाशासीच वैयासकीमन्तस्तन्त्रभरंस्त पश्चगषवीग्रन्मेषु चाजागरीत् । बाचामाकलयद्रहस्यमस्विलं यश्चाक्षिपाद्रस्कुरां लोकेभूयदुपद्गमेव विदुषां सीजन्यजन्यं यद्याः ॥ † कालिदासगिरां सारं कालिदासः सस्स्वती । चतुर्भुखोच्या साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादशाः ॥

PREFACE.

In revising the 2nd edition of the Kumarasambhaya (Cantos I-VII) special attention was given to the wants of the students of the different Indian Universities. The translation is so rendered as to explain the text intelligibly The prose order of each sl. has been given in the com. by using bold type; the compound words not actually given by Malli, being enclosed in rectangular brackets. The notes which have been considerably increased explain all allusions, all grammatical points not touched by Malli, &c. &c. To enable the students to grasp the whole story at once the contents of all the eight cantos have been briefly given in English. main out-line of the original story, as given in the S'iva Purána has also been given in original Sanskrit. concluding I thankfully acknowledge the help derived from Mr. Deshpande's edition, to which I am also indebted for a few quotations from the Puranas, especially from the S'iva Purana, I have also to thank S'rish Chandra Chakravarti B. A., whose edition of the text was useful to me in solving some points of grammar.

-:0:--

Bombay, June 1917.

M. R. Ka'le.

ABBREVIATIONS USED IN THE WORK.

A II. V.—Prof. Tilak's Artic

Ait .- Aitareyopanishad.

Amara. -- Amarakosha

Av.-Avachuri Commentator.

Bhag. or Bg.-Bhagavadgita.

Bhâ. D.—Bhânuji Dikshit (a

Bha. N.—Bhartyhari's, Nîtis'a-

B. P. Bhâgavat Purâna.

Brah. P. Brahma Purâna.

Br. Samh-Brhatsamhità.

Brha. Up.-Brhadaranyakopani-

Brah. Su.—Brahmasutrabhâshya of S'añkarâchârya.

Chhân.—Chhândogyopanishad. Châr.—Châritravardhana (commentator).

D.-Mr. Deshpunde Ed. Kum.

D. K. Das'akumâracharita.

D. R.—Das'aru'paka.

H. V .- Hari-vams'a.

Jin. :Jinsamudrasfirikrita Bålavabodhini

Kav. P.—Kavipanchaka by Chiplunkar.

Katho.-Kathopanishad.

Kâd-Kâdambari.

K. P.-Kavyaprakasa.

K. Pr.—Kâvyapradîpa.

Kâs .- Kâs'ikhanda.

Kir.-Kirâtârjunîya.

Kuv .- Kuvalaya'nanda.

Mand. Up.—Mandukyopanishad.

Mah. Bh-Ma'hâbhârata.

Mâl. Mâd.—Mâlatîmâdhava.

Mat. P .- Matsyapurana.

Meg.-Meghadûta.

Mund,-Mundakopanishad.

Mrch.-Mrchchhakatika.

Pâr, P.—Pârvatiparinayam.

Pat Yog.—Pâtañjalayoga sútras.

Rag.-Raghuvams'a.

S. D.—Sâhityadarpana.

S'ak .- Abhijnanas'akuntala.

Rat.—Ratnâvali

S'âr. Bh-S'ârirabhâshya.

Sân. K.—Sânkhyakârikâs of 1s'warakriabna.

S. P .- S'iva Purâna.

Sar. K .- Sarasvatikanthabharana.

Sid. Kau.-Siddhantakaumudi.

Udar.---Udararaghava.

Vâ .-- Vâchaspatya.

Vg.-Vijayagani (commentator).

Ved. S-Vedantsutras of Badarâyana.

Vik. - Vikramorvasiya.

Vikrama'.—Vikramânkadevacha-

V. P.-Vishnupurâna.

And others which are self-explanatory.

।। श्रीः ॥

कुमारसंभवम्

॥ संजीवन्या समेतम् ॥

मथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये । सद्यो दक्षिणहक्पातसङ्कृचद्वामदृष्ट्ये ॥ अन्तरायितिमिरोपशान्तये शान्तपावनमिनिन्यवैभवम् । तन्नरं वपुषि कुन्नरं मुखे मन्मद्दे किमिप तुन्दिलं मद्दः ॥ शरणं करवाणि शर्भदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीन्यम् । करुणामस्णैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

इहान्त्रयमुखेनैव सर्वे व्याख्यायते मया । नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्छिता । एषा संजीवनी व्याख्या तामदोज्जीवियध्यति ॥

तत्र भवान्कालिदासः कुमारसंभवं कान्यं चिकीर्षुः आशीर्नमस्क्रियावस्तुनि-वैशो वापि तन्मुखम् इति शास्त्रात्कान्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमाळयो नाम नगाधिराजः । पूर्वापरौ तोर्यनिधी वैगाह्य

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

अस्तीति॥ उत्तरस्यां दिशि। अनेनास्य देवभूमित्वं सूच्यते। [देवतातमा] देवता आत्मा आधिष्ठाता यस्य सः। एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्वतीजन-नादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धः। हिमस्यालयः स्थानमिति हिमालयः नाम हिमालयः इति प्रसिद्धः। अधिको राजा अधिराजः॥ राजाहाःसिक्षभ्यष्टच्॥ म यच्छन्तीति नगा अचलास्तेषामाधिराजो नगाधिराजः अस्ति। कथंभूतः। पूर्वापरी प्राच्यपश्चिमौ तोयनिधी समुद्रौ वगाह्य प्रविश्य अतएव पृथिव्याः भूमेमीनं हस्तादिना परिच्छेदः। भावे ल्युट्॥ तस्य दण्डः। यद्वा मीयतेऽनेनिति

मानम् ॥करणे त्युट् ॥ स चासौ दण्डश्च [मानदण्डः] स इव स्थितः आयाम-परिच्छेदक दण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरावगाहित्वं चास्य हिमालयस्या-स्येव । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—कैलासा हिमावंश्वेव दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्व-पश्चिमगावेतावर्णवान्तरुपस्थितौ ॥ अत्र हिमाचलस्योभयान्धिन्याप्तिसाम्यान्मान-दण्डत्वेनोत्प्रेक्षालंकारः । प्रकृतेऽप्रकृतगुणिकयादिसम्बन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संमा-वनमुत्प्रेक्षा इत्यलंकारसर्वस्वकारः । अस्मिन्सर्गे प्रायेण वृत्तमुपजातिः । क्वि-दिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च । तल्लक्षणं तु—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ इति ॥

इतःपरं षोडशभिः श्लोकैहिंमादिं वर्णयति । तत्र नगाधिराजत्वं निर्वोद्धमाह—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे । भास्त्रन्ति रत्नानि महौषधीश्र पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

यमिति ॥ सर्वे च ते शैलाश्च सर्वशैलाः ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनव-केवलाः समानाधिकरणेन इति समासः ॥ यं हिमालयं वत्सं परिकल्प्य विधाय दोहदक्षे दोहनसमर्थे मेरी दोगधरि स्थित सति ॥ यस्य भावेन भावलक्षणम् इति सप्तमी । पृथुपदिष्टां पृथुना वैण्येनोपदिष्टामीदक्तया प्रदर्शितां धरित्रीम् । गोरूपधराभिति शेषः। 'गौर्भृत्वा तु वसुन्धरा' इति विष्णु-पुराणात् । अकथितं च इति कमैत्वम् ॥ भास्वन्ति च भास्वत्यश्च भास्वन्ति द्यतिमन्ति । ओषधिविशेषणं चैतत् ॥ नपुंसकमनपुंसकेन-इत्यादिना नपुंसकशेषः । रत्नानि मणीजातिश्रेष्ठवस्तुनि च । रत्नं श्रेष्ठे मणाविप इति विश्वः ॥ जातौ जातौ यदुःकृष्टं तद्रत्रमिति कथ्यते । इति यादवः ॥ महौषधीश्च संजीवनीप्रभतीश्च । क्षीरत्वेन परिणता इति शेषः । ताः क्षीरपरिणाभिनीः इति विष्णुपुगणात् ॥ बुदुनः॥ दुहियाचि-इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र प्रयोजकत्वेऽपि शैलानां पश्चिमहेलैः कर्षति प्रामं प्रामणीः इतिवत्तत्समर्थाचरणात्कर्तृत्वेन व्यपदेशः । दुहेः स्वरितस्वे-Sप्यक्त्रीभप्रायविवक्षायां परस्मैपदम् । अत्रार्थे प्रमाणम् —गौर्भृमिरचलाः सर्वे कर्ताराऽत्र पर्यासि च । औषध्यश्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वस्सक्ष हिमवानासीद्देग्धा मेर्क्महागिरिः । इति ॥ एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्पवत्वादस्य सारप्राहित्वं गम्यते । तथा चास्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तत्वान्नगाधिराज्ञत्वं युक्त-मिति भावः ॥ अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात्तद्वतौषधिरत्नानां द्वयानामि प्रकृत-त्वात्तेषां दोहनिकयारूपसमानधर्मसम्बन्धादौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्राकरिकविष-यस्तल्ययोगिता नामालंकारः । तद्क्तम्---प्रस्ततानां तथान्येषां केवलं तुस्यधर्मेतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तल्ययोगिता ॥ न चात्र रूपकपरिणामाद्यसंकारशङ्का कार्यो तेषामारोपहेतुःवात् । हिमहेमाचलादिषु वत्सत्वदेग्धृत्वादीनामागमं-सिद्धत्वेनानारोप्यमाणत्वादिति ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्यात्यन्तमनाभगम्यत्वाच्छित्रण इव सर्वमपि सौभाग्यं विफलमित्याशङ्ग्याह----

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविद्योपि जातम्। एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः॥ ३॥

अनन्तिति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । [अनन्तरत्नप्रभवस्य] अनन्तानामपरिमितानां रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य यस्य हिमादेः हिमम् ॥ कर्तृ ॥ सुभगस्य भावः सै। भाग्यम् ॥ हृद्धगिसन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धिः ॥ तिहृत्युभ्यतीति सौभाग्यविलोपि सौन्दर्यविघातकं न् जातं नाभूत् । तथा हि । एकः दोषः गुणसिक्षपाते इन्दोः किरणेष्वङ्क इव निमज्जिति । अन्तर्लीयत इत्यर्थः । निह स्वत्यो दोषोऽमितगुणाभिभावक एव किंतु कश्चिदिन्दु-कल्क्कादिवदुणैरिभभूयते । अन्यथा सर्वरम्यवस्तुहानिप्रसङ्गादिति भावः । अत्रोप-मानुप्राणितीर्थान्तरन्यासालंकारः । तक्षक्षणं तु—क्षेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंवन । तस्थाधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ इति दण्डी ॥

यश्राप्सरोविभ्रममण्डनानां संपाद्यित्रीं शिखरैर्विभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

यखेति ॥ [च] किंचेति ककारार्थः । यः हिमाद्रिः [अप्सरोविस्नममण्डनानां] अप्सरसां विश्रममण्डनानि विलासालंकरणानि । अथवा विश्रमो विपरातन्यासः । विश्रमस्त्यराकाले भूषास्थानविपर्थयः । इति दशरूपकात् ॥ तेन मण्डनानि तेषां संपाद्यित्रीम् । एतदातुरागदर्शिन्योऽप्सरसः संध्याश्रमेण प्रसाधनाय
त्यरन्त इति भाषः ॥ तथात्वे श्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ॥ कर्तृकर्मणोः कृति इति
कर्मणि षष्ठी ॥ [बलाह्मसञ्खेदविमक्तरागां] वारीणां वाहका बलाहकाः ॥
पृषोदरादित्वात्साषुः ॥ तेषां छेदेषु खण्डेषु विभक्तः संक्रमितो रागो यया ताम् ।
एतेनादेरश्रंकषत्वं गम्यते ॥ इदं विशेषणद्वयं संध्यायामपि योज्यम् ॥ धातवः सिन्द्ररगैरिकादयोऽस्य सन्तीति धातुमान् । नित्ययोगे मतुष् ॥ तस्य भावो धातुमत्ता
तां [धातुमत्ताम्] धातुयोगित्वमिति संन्वधोऽपि वाच्यार्थः ॥ समासकृत्तद्वितेषु
संबन्धामिधानं भावप्रत्ययेन इति वचनात् । लक्षणया नित्यानुषङ्किषातुमित्यर्थः ॥

अकालसन्ध्यामिव अनियतकालप्राप्तसन्ध्यामिव शिखरैः विभार्ति धत्ते ॥ अत्र संभ्याशब्दस्य जातिवाचित्वाजात्युत्प्रेक्षा ॥

> आमेखळं संचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेन्य । उद्देजिता दृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

अभेखलमिति ॥ सिद्धाः अणिमादिमिद्धा देवयोनिविशेषाश्च ॥ पिशाको गुम्नकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः । इत्यमरः । आ मेखलम्यः आमेखकं नितम्बर्णयन्तम् ॥ मेखला खण्डवन्धे स्यात्काश्चीशैलनितम्बयोः । इति विश्वः ॥ आङ् मर्योदाभिविष्योः इत्यव्ययीभावः। संचरतां घनानां मेघानाम् [अधाःसानुगतां] अधःसानुनि मेघमण्डलादधस्तयानि गतां प्राप्ताम् ॥ द्वितीया श्रिताती-तपतितगतात्यस्तप्राप्तापत्रैः इति समासः ॥ द्वायाम् अनातपम् ॥ छाया सूर्यश्रिका कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः । इत्यमरः ॥ निषेट्य वृष्टिभिः उद्वेजिताः क्षेशिताः सन्तः ॥ उद्वेगस्तिमिते क्षेशे भये मन्थरगामिनि । इति । शब्दार्णवः ॥ यस्य हिमादेः आतपवान्ति सातपानि शृङ्गाणि आश्रयन्ते । आश्रित्य स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमस्यौन्नत्यमिति भावः ॥

पदं तुपारस्रुतिधौतरक्तं
यस्मिन्नदृष्ट्वापि इतद्विपानाम् ।
विदंन्ति मार्ग नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥

पदमिति ॥ यस्मिन् अद्रौ किराताः [तुषारस्त्रतिधौतरक्तं] तुषारस्तृतिमिर्हिमनिस्यन्दैधौतं क्षालितं रक्तं शोणितं यस्य तत्तथोक्तम् । अतो दुर्महमिति
भावः । इता द्विपा गजा यस्तेषां हतद्विपानां केसरिणां सिंहानां पदं पादप्रक्षेपस्थानम् अहङ्कापि [नखरनध्रमुक्तैः] नखरन्द्रैर्नखद्रोणिभिर्मुक्तैः मुक्ताफर्लैः मार्ग विद्नित जानन्ति ।अत्र ध्याधाः सिंहघातिनो गजेन्द्राश्च मुक्ताकरा
इति भावः ॥ करीन्द्रजीम्द्रतवराहशंखमस्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि
प्रियतानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।

१ छायामिषे. २ विन्दन्ति.

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-मनङ्गलेखित्रययोपयोगम् ॥ ७ ॥

न्यस्ताक्षरेति ॥ यत्र हिमाद्रौ धातुरसेन सिन्द्रस्त्रेषण ॥ शृङ्कारादौ विषे वीय गुणे रोगे द्रवे रसः । इत्यमरः । न्यस्ताक्षराः लिखितवणी अतएव [कुत्ररिबन्दुशोणाः] कुछरस्य ये विन्दवः काये वये।विशेषमाविनः पद्मकाख्याः । पद्मकं बिन्दुजालकम् । इत्यमरः ॥ ते इव शोणा रक्तवणीः । लिखितमागे विति शेषः । भूर्जत्वचः भूर्जपत्रवलकलानि ॥ भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चिमिका अपि । इति यादवः ॥ विद्याधरसुन्द्ररीणाम् । [अनङ्गलेखिकयया] लिख्यते येषु ते लेखाः पत्रिकाः । अनङ्गस्य लेखास्तेषां क्रियया । कामव्यक्षक-लेखकरणेनेत्यर्थः । उपयोगम् उपकारं व्रजन्ति । दिव्याङ्गनाविद्वारयोग्योऽयं शैल इति भावः ॥

यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागा-न्दरीमुखोत्थेन समीरणेन । उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तार्नपदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

य इति ॥ यः हिमादिः । [दरीमुखोत्थेन] दरी गृहा सैव मुखं तस्मादुत्थेनोत्पन्नेन। आतथोपसर्गे इति कप्रत्ययः । समीरणेन वायुना । [कीचकरन्ध्रभागान्] कीचका वेणुविशेषाः । वेणवः कीचकास्ते स्युर्थे स्वनन्त्यनिलोद्धताः । इत्यमरः ॥ तेषां रन्ध्रमागाञ्छिदप्रदेशान् पूरयन् ,धमयन् । वांशिकोऽपि वंशरन्ध्राणि
मुखमास्तेन पूरयतीति प्रसिद्धिः । उद्गास्यतां देवयोनित्वादुचैर्गान्धारम्रमेण गानं
करिष्यताम् ॥ उक्तं च नारदेन-षङ्जमध्यमनामानी प्रामी गायन्ति मानवाः । न तु
गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः । इति ॥ किचराणां देवगाःयकानां तानप्रदायित्वम् । तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुरंशापरनामा
वंशवायसाम्यः प्रधानभूतः स्वरविशेषः ॥ तानस्त्वंशस्वरो मतः इत्यभिवनगुप्तः ॥
गाता यं यं स्वरं गच्छेतं तं वंशेन तानयेत् । इति भरतः ॥ तत्प्रदानशीलस्वं तानप्रदाथित्वं वाशिकत्वम् उपगन्तुमिच्छिति इव इत्युत्प्रेक्षा । सा च दरीमुखोत्थेनेत्येकदेशविवर्तिकपकोज्जीविता । मुखसाध्यत्वात्तानप्रदायित्वस्य । यत्रावयवरूपणादवयविकपणं गम्यते तदेकदेशविवर्ति रूपकम् । गम्यते चात्रावयविनः पुंसो रूपणं
यन्छन्दनिर्दिष्टे हिमादावित्यलं बहुना ॥

कपोळकण्ड्रै: करिभिविंनेतुं विघिटितानां सरलद्वुमाणाम् । यत्र स्नुतक्षीरतया पंस्तुतः सानुनि गैन्धः सरभीकरोति ॥ ९ ॥

कपोलेति ॥ यत्र हिमाहो करिभिः गजैः कपोलकण्ड्ः गण्डस्थलकण्डः विनेतुम् अपनेतुं विघट्टितानां घर्षितानां सरलद्वुमाणां संबन्धीनि स्नुतानि करिकपोलघर्षणात्क्षरितानि क्षीराणि येषां तेषां भावस्तत्ता तया [स्नुतक्षीरतया] हेतुना प्रसूतः उत्पन्नः गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ॥ एतेनास्य गजाक-रतं गम्यते । तथा च गजायुर्वेदे-हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः इति ॥

> वनेचराणां विनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गिनिषक्तभासः ॥ भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-मतैलपुराः सुरतप्रदीपाः॥ १०॥

वनेचराणामिति ।। यत्र हिमादौ रजन्यां [द्रीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः] दर्यः कन्दरा एव गृहास्तेषामुत्सङ्गेष्वभ्यन्तरेषु निषक्ताः संकान्ता भासो यासां ताः ओषध्यः तृणज्योतीिष । अमावोषधीषु च तेजो निघाय रिवरस्तं याति इत्यागमः । विनतानां सखायो विनतासखाः । राजाहःसिखभ्यष्ट्च् । तेषां [विनितासखानां] रममाणानामित्यर्थः । वने चरन्तीित वनेचराः किराताः । चरेष्टः इति टप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलम् इत्यलुक् । तेषां विनचराणाम् । अतेलपूराः । अन-पेक्षिततैलसेका इत्यर्थः । [सुरतप्रदीपाः] सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपाः मवन्ति । अत्रोषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतसुरतोपयोगित्वात्परिणामालंकारः । तदु-कम्-भारोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः । इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरण-निषेधादकारणकार्यात्पत्तिलक्षणा विभावना चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्षिणभागान्मार्गे शिलीभूतिहमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधराती
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

उद्वेजयतीति ॥ यत्र हिमाद्रै। शिलीभूतं घनीभूतं हिमं यत्र तस्मिन् [शिली-भूतहिमे]अतएव [अङ्गुलिपार्टिणभागान्]अङ्गुलीनां पार्णीनां च भागान्प्रदे-

१कण्डम्. २ समीरः. ३ गन्धेः.

शान् उद्वेजयितअतिशैत्यात्क्रेशयति अपि मार्गे श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयो-धरम्। दुर्वहेण दुर्धरेण श्रोणिपयोधरेणार्ताः पीडिताः [दुर्वहश्चोणिपयोधरार्ताः]॥ आङ्पूर्वादिच्छतेः क्तः ॥ उपसर्गादित धातौ इति वृद्धिः ॥ अश्वानां मुखानीव मुखानि यासां ताः अश्वमुख्यः किंनरित्वयः ॥ उष्ट्रमुखवत्समासः ॥ स्यात्किनरः किंपुक्ष-खुरङ्गवदनो मयुः । इत्यमरः । मन्दां मन्थरां गर्ति न भिन्दन्ति । न त्यजन्ती-त्यर्थः। पादपीडाकरेऽप्यतिभारभङ्गरशरीरतया न शीग्नं गन्तुं शक्यत इति भावः ॥

दिवाकराद्रक्षाते यो गुहासु
लीनं दिवाभीतिमवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं श्वरणं प्रपन्ने
ममत्वसुन्धैः शिरसां संतीव ॥ १२ ॥

दिवाकरादिति ॥ यः हिमादिः विदा दिवसे भीतं भयाविष्टम् इव । उल्किमि-बेति च ष्विः । गुहासु लीनम् अन्धकारं ध्वान्तम् । दिवा दिनं करोतीति दिवाकरस्तस्माद् दिवाकरात् । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कर—इत्यादिना टप्रत्ययः । भौत्रार्थानां भयहेतुः इत्यपादानत्वात्पश्चमी ॥ रक्षति त्रायते ॥ नतु क्षुद्रसंरक्षण-मनहंमित्याशङ्कर्याह--क्षुद्र इति । उज्ञैःशिरसां उन्नतानां शरणं प्रपन्ने शरणागते क्षुद्रे नीचे अपि सति सज्जने इव नूनं ममत्वं ममायमित्यभिमानः । अस्तीति शेषः ॥ ममशब्दास्वप्रत्ययः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

> ळाङ्गळविक्षेपविसार्पिशोभै-रितस्ततर्थंन्द्रमरीचिगौरैः। यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बाळव्यजनेश्वमर्यः॥ १३॥

लाङ्गलेति ॥ चमर्यः मृगीविशेषाः इतस्ततः [लाङ्गलिविशेपविसार्पि-शांभैः] लाङ्गलानि बालधयः । पुच्छोऽस्री लोमलाङ्गले बालहस्तश्च बालधिः । इत्य-मरः ॥ तेषां विक्षेपैर्विधूननैर्विसर्पिण्यो विस्तमराः शोभाः कान्तयो येषां तैः । [चन्द्र-मरीचिगीरैः] चन्द्रमरीचिभिरिव गौरैः शुभैः । गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुले-ऽपि च । इति यादवः ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासः बालव्यजनैः चामरेः यस्य हिमादेः गिरिराजशब्दं गिरिराज इति संज्ञाम् अर्थयुक्तम् अमिधयवन्तं कुर्वन्ति । राजानो हि छत्रचामरादिचिक्तिता इति भावः ॥

> यत्रांशुकाक्षेपविलक्षितानां यहच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ॥

१ भतीव. २ चान्द्र.

दरीगृहद्वारिवलम्बिवन्बा-स्तिरस्करिण्यो जल्दा भवन्ति ॥ १८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र हिमाद्रौ । [अंशुकाक्षेपाविलक्कितानाम्] अंशुकाक्षेपेण वल्लापहरणेन विलक्कितानां किंपुरुषाङ्गनानां किंनरल्लीणां यहच्छ्या दैवगत्या [दरीगृहद्वारविलिक्किविक्वाः] दरीगृहद्वारेषु विलिक्विक्वाः लम्बमान-मण्डलाः जलदाः तिरस्करिणयः जवनिकाः भयन्ति ॥ प्रतिसीरा जवनिकाः स्यात्तिरस्करिणी च सा । इत्यमरः ॥ तिरसोऽन्यतरस्याम् इति सत्वम् । अत्र जलदेष्वारोप्यमाणस्य तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतीपयोगित्वात्परिणामालंकारः ॥

भागीरथीनिर्झरत्रीकराणां

वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः । यद्वायरन्विष्टमगैः किराते-

रासेव्यते भिन्नशिखण्डिबईः ॥ १५ ॥

भागीरणीति ॥ भागीरथीनिर्झरशीकराणां गङ्गाप्रवाद्यपाथःकणा-नाम् । कर्मण षष्ठी । वाद्धा प्रापकः ॥ वहेस्तृच् ॥ मुद्धः पुनःपुनः सद्यो वा । पौनःपुन्ये भशार्थे च सद्या वा स्थान्मुहुःपदम् । इति वैजयन्ती ॥ [किम्पितदेव-दासः] कम्पिता देवदारवो येन स तथोक्तः । [भिन्नशिखण्डिवर्दः] भिन्नानि विश्लेषितानि शिखण्डिनां बर्दाणि गतिलाघवार्थे किरातकिटबद्धानि येन स तथोक्तः । क्रमाद्विशेषणत्रयेण शैत्यसौरभ्यमान्द्यान्युक्तानि । यस्य दिमादेर्वायुः [यद्वायुः] अन्विष्टमृगैः मार्गितसृगैः ॥ श्रान्तैरिति भावः ॥ अन्विष्टं मार्गितं सृगितम् इत्यमरः ॥ किरातेः आसेटयते ॥

सप्तर्षिहस्तार्वेचितावशेषाण्यधो विवस्वान्परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रवोधयत्यूर्ध्वेग्रुखैर्भयूखैः ॥ १६ ॥

सप्तर्षाति ॥ [सप्तर्षिहस्तावित्ववावशेषाणि] सप्त व ते ऋषयश्व सप्तर्षयः । दिवसंख्ये संज्ञायाम् इति समासः । तेषां हस्तैरवित्वितेभ्यो छ्नेभ्योऽवशे-षाण्यविशिष्टानि । शेषोऽप्रधाने संतापे त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते । इति केशवः ॥ कर्मण्य-प्रत्ययः ॥ अनेन पद्मानां साफ्रव्यं सूचितम् । यस्य हिमाहेः । [अग्रसरोक्त-हाणि] रोहन्तीति रुहाणि ॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्ययः ॥ अप्र उपिर यानि सरांसि तेषु रुहाणि पद्मानि अधः परिवर्तमानः अमन विवस्वान् सूर्यः

१ द्वारिः २ आचरित.

ऊर्ध्वमुर्खैः मयूर्षैः प्रक्षोधयति विकासयति । न कदाचिद्धोमु**र्खैः** । अतिमार्त-**ण्डमण्ड**लत्वादमभूमेरिति भावः । सप्तर्धिमण्डलं ध्रुवादप्यूर्ध्वमिति ज्योतिषिकाः । अतस्तेषामप्रसरोद्धभागित्वं युक्तम् ॥

> यज्ञाङ्गर्योनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च । प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

यहाङ्गिति ॥ यस्य हिमादेः [यहाङ्गयोनित्यम्] यहाङ्गानां यह्मसाधनानां सोमलतादीनां योनिः प्रभवस्तस्य भावस्तस्वम् । यहाङ्गार्थं मया सृष्टो हिमवान-चलेश्वरः । इति विष्णुपुराणात् ॥ श्वरित्रीधरणक्षमं भूभारघरणयोग्यं सारं बलं च ॥ सारो बले स्थिरांशे च इत्यमरः ॥ अवेश्व्य हात्वा प्रजापतिः स्वयम् एव [काल्पतयहामागं] कल्पितो यह्मभागो यस्मिस्तत्तथोक्तम् ॥ सोमस्य राहः इरङ्ग इन्दोः शृङ्गी समुद्रस्य शिशुमारो हिमवतो इस्ती इति श्रुतेरिति भावः । [शैलाधिपत्यम्] शैलानामाधिपत्यमधिपतित्वम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् इति यक्प्रत्थयः ॥ अन्वतिष्ठत् । ददाति स्मेत्यर्थः । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—केकानां हिमवन्तं च नदीनां चैव सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिं चके वित्रर्थं विधिः ॥ इति ॥

सम्प्रति कथां प्रस्तौति ।

स मानसीं मेरुसखः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिकः। मेनां ग्रुनीनामपि माननीया-मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८॥

स इति ॥ मेरोः सखा मेरुसखः । बन्धुसंपन्न इति भावः । स्थितिहाः भर्यादाभिहः । अनेन श्रुतसंपत्तिः सूच्यते । हिमवान् पितृणां मानसीं मनःसंकल्पजन्यां मुनीनामपि माननीयाम् । योगन्नद्यावादाभ्यां पूज्यामिन्त्यर्थः । उक्तं च विष्णुपुराणे-तेभ्यः ग्रुभास्पदं जहे मेनका हरिणी तथा । ते उभे बह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ॥ इति ॥ आत्मानुस्त्पां कुलशीलसौन्द-र्यादिभिः सहशीं मेनां मेनकादेवीति नामवतीं कन्याम् । कुलस्य स्थितये प्रतिष्ठायै । विधिना यथाशास्त्रेण उपयेमे परिणीतवान् ॥ उपाद्यमः स्वकरणे इत्यात्मनेपदम् ॥ तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते
स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
मनोरमं यौवनमुद्धहन्त्या
गर्भोऽभवज्रधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥

कालकमेणेति ॥ अथ कालकमेण । गच्छता कालेनेत्यर्थः । तयोः मेनकाहिमवतोः स्वरूपयोग्ये सौन्दर्यानुगुणे । रूप्यते निश्चीयतेऽनेनेति रूपं हार्ष तथोग्ये । शास्त्रःनुसारिणीत्यर्थः । सुरतप्रसङ्गे सुरतकमैणि प्रवृत्ते सित मनोरमं यौवनमुद्धहन्त्याः भूधर्राजपत्न्याः मेनकायाः गर्भः अभवत् ॥

> अस्त सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् । कुद्धेऽपि पक्षच्छिदि हत्रशत्रा-ववेदनाइं कुलिशक्षतानाम् ॥ २०॥

अस्तेति ॥ सा मेना नागयधूपभोग्यम् । नागकन्यापरिणेतारिमत्यर्थः । अभ्भोनिधिना बद्धस्तव्यं समुद्रकृतमैत्रीकम् । सल्यस्लं सूचयति—पश्व-चिक्वित्व पक्षच्छेत्तरे ॥ सत्सृद्विष इत्यादिना किष्प्रत्ययः ॥ वृत्रदात्री कुद्धे कुपिते सित अपि कुल्ठिदाक्षतानां वज्रप्रहागणाम् । संबन्धसामान्ये पष्टी । [अवे-क्नाइं] जानातीति इः ॥ इगुपधज्ञा—इति कप्रत्ययः ॥ वेदनानां इः । अथवा वेदनां जानातीति वेदनाइः ॥ आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः ॥ उपपदमितङ् । इति समासः ॥ स न भवतीत्यवेदनाज्ञस्तम् । कुल्डिदाक्षतवेदनानिम्हामित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकन्वात्समासः ॥ पक्षच्छेदोद्यतदाकात् त्राणाय शरणागमनमनयोः सल्यमूलमिति भावः । मेनाकं पुत्रम् असृत् । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽप्ययमच्छिन्नपक्ष प्रवेति मेनाकस्योत्कर्षः । तादकपुत्रवत्वं हिमाद्रेरिति सार्थकं मेनाकस्य वर्णनम् ॥ पिता न हायते यस्या भ्राता यदि न विद्यते । नोपयच्छेतु तां कन्यां धर्मलोप-भयात्सुधीः ॥ इत्यभ्रातृककन्यापरिणयनिषेधात्प्रकृते पार्वती भ्रातृमत्येवेति सूचनार्थं मेनाकवर्णनमिति तात्पर्यार्थः ॥

अथार्वमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी । सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैळवधृं प्रपेदे ॥ २१ ॥ अयेति ॥ अथ मैनाकजननानन्तरं वृक्षस्य प्रजापतेः कन्या [भवपूर्व-पत्नी] भवस्य महादेवस्य पूर्वपत्नी पूर्वभार्या सती पतिवता ॥ सती साध्वी पति-वता स्त्यमरः । सती नाम देवी पितुः दृक्षस्य ॥ कर्तरि पष्टी ॥ अवमानेन स्वभन्नेवश्या प्रयुक्ता प्रेरिता [योगिवसृष्टदेहा] योगेन योगमार्गेण विसृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती । जन्मने पुनरुद्भवाय तां शेलवधूं मेनकां प्रपेदे । अत्र पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे तत्कृतां स्वभन्नेवश्चामसहमाना पितरं प्रस्ं चोपेक्ष्य म-कर्तव्यकार्यं त्वज्ञामातैव करिष्यतीति निर्धार्य देवकार्याणि साधियतुं च योगाप्रिना स्वश्रीरं ददाहेति पुरावृक्तकथानुसंधेया ॥

सा भूधराणामिधपेन तस्यां समाधिमत्याग्रदपादि भव्या । सम्यक्त्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥

सेति ॥ भट्या कल्याणी सा सती भूधराणामिष्ठिपेन हिमनता समा-धिमत्यां नियमनत्यां तस्यां मेनकायां सम्यक्प्रयोगात् साध्वाचरणाद्धेतोः अपरिक्षतायाम् अश्रष्टायां नीतौ उत्साहगुणेन उत्साहशक्त्या । कत्री । संपद् इव उदपादि । उत्पादिता । उत्पद्यतेण्येन्तात्कर्मणि छङ् । चिण्मावक-मंणोः । इति चिष्प्रत्ययः । चिणो छुक् इति तस्य छक् ॥

प्रसम्नदिक्पांशुविविक्तवातं शङ्क्षंस्वनानन्तरपुष्पदृष्टि । शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं वभूव ॥ २३ ॥

प्रसन्निति ॥ प्रसन्ना निर्मला दिशो यिस्मस्तत् प्रसन्नित् । [पांशुविविक्त-वातं]पांशुविविक्ता रजोराहिता वाता यस्मिस्तत्त्रयोक्तम् । [शङ्कस्यनानन्तरपुष्प-वृष्टि]शङ्कस्य स्वनात्स्वनस्य वा अनन्तरं पुष्पवृष्टियेस्मिस्तत्त्रयोक्तं । तज्जनमिदनं । तस्याः प्रावेत्या जन्मदिनम् । [स्थावरजङ्गमाना] स्थितिशीलाः स्थावराः शैल-वृक्षादयः । स्थेशभासपिशकसो वरच् इति वरच्प्रत्ययः ॥ जङ्गम्यन्ते भशं गच्छ-तीति जंगमा देवतिर्यङ्मनुष्यादयः । स्थावराश्च जङ्गमास्य तेषां द्वयानामिय स्रीरिणां सुखाय आनन्दाय स्थूव ॥

तया दुहित्रा सुतरां संवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे। विट्टूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्धित्रया रत्नशलाकयेव ॥ २४॥

तंयेति ॥ स्फुरप्रमामण्डलया तया दृहित्रा सवित्री जनयित्री । स्वरतिसूर्वतिधृजूदितो वा इतीडागमः । विदूरस्याद्देः प्रान्तभूमिः विदूरसू्मिः । अविदृरे विदृरस्य गिरेस्तुङ्गरोधसः । काकतालीयसीमान्ते मणीनामाकरो भवेत् ॥ इति बुद्धः ॥ नवमेघशब्दादुद्धिस्या रत्नशलाकया रलाङ्करेण इव स्रुतरां चकासे रराज ॥

> दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा । पुपोष लावण्यमयान्विशेषा-ज्ञोत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ २५ ॥

दिन इति ॥ लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया । उत्पन्नेत्यर्थः । अस्युद्धिते-त्यन्यत्र । दिने दिने प्रतिदिनम् ॥ नित्यवीष्सयोः इति वीष्सायां द्विश्विष्तः ॥ परिवर्धमाना उभयत्र समानमेतत् । सा वाला । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी लेखेव लावण्यमयान् कान्तिविशेषप्रचुरान् ॥ मुक्ताफलेषु लायायास्तरल्दः भिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिद्दोःच्यते ॥ इति भूपालः ॥ विशेषान् अवयवान् ॥ विशेषोऽत्रयये व्यक्तौ इत्युत्पलमालायाम् ॥ ज्योत्स्नायामन्तरमन्त-धीनं येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नयान्तिर्दितानि । तन्मयानीति यावत् । अन्याः कलाः कलान्तराणि इय ॥ सुप्तुपेति समासः । स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यर-ध्यान्तिर्धेषु चान्तरम् । इति शाश्वतः । पुपोष उपचितवती ॥ इयं वाक्योपमेत्याद्द दण्डी । तल्लक्षणं तु—" वाक्योधेनैव वाक्यार्थः कोऽपि ययुपमीयते । एकानेकेव-शब्दलात्सा तु वाक्योपमा द्विधा ॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुभियां बन्धुजनो जुहाव । उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुम्रुखी जगाम ॥ २६ ॥ तामिति ॥ बन्धुप्रियां तां बालां बन्धुजनः पित्रादिः । अभिजनादागतेन आभिजनेन । पित्रादिपूर्वसंबन्धोपाधिकेनेत्यर्थः । अभिजनाः पूर्वबान्धवाः
इति काशिका ॥ नामा । पर्वतस्यापत्यं क्री पार्वती । तस्यापत्यम् इत्यण्यत्ययः ॥
इति जुहाव आद्भूतवान् ॥ ह्रयतेलिटि रूपम् । पर्वतजन्यत्वोपाधिना पार्वतीति नाम्ना
प्रसिद्धिरिति भावः । प्रश्चाद् अभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरं मात्रा जनन्या ॥ उ इति
संबोधने ॥ उ इति वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु इति गणव्याख्याने ॥ माशब्दो
निषेधे ॥ उ हे बत्से मा मा कुरु इति एवं रूपेण । तपसः तपश्चर्यायाः ॥ वार
णार्थानामीप्सितः इत्यपादानत्वात्पश्चमी ॥ निष्द्भा निवारिता सती सुमुखां
सा बाला उमेत्याख्यां नामधेयं उमाख्यां जगाम ॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चृते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥

महीभृत इति ॥ पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः ॥ श्रातृपुत्रौ स्वसदुद्दितृभ्याम् इत्येकशेषः । तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् ॥ भूमार्थे मतुप् ॥ तस्य पुत्रवतोऽपि बहुपत्यस्यापीत्यर्थः । महीभृतः हिमाद्रेः दृष्टिः चक्षः तास्मन् अपत्ये तोके । अपत्यं तोकं तथोः समे इत्यमरः ॥ तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । तृप्तिं न जगाम । तथा हि । अनन्तपुष्पस्य नानाविधकुसुमस्यापि मधोः वसन्तस्य संविधनी द्विरेफमाळां भङ्गपङ्किश्चृतस्य विकारे चूते चूतकुसमे ॥ अवयवे च प्राण्योषिध वृक्षेभ्यः इति विकारार्थोत्पन्नस्याण्यत्ययस्य छन्प्रकरणे पुष्पमूलेषु बहुलम् इति पठनाह्नुक् ॥ [स्विशेषसङ्का] सविशेषः सातिशयः सङ्को यस्याः सा तथोक्ता । अस्यन्तासकेत्यर्थः ॥

प्रभागहत्या शिखयेव दीप-स्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः । संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पृतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

प्रभेति ॥ प्रभामहत्या प्रकाशाधिकया शिख्या ज्वालया दीपः इव शि-खादीपयोरवयवावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः॥ त्रयो मार्गा यस्यास्तया त्रिमार्गया मन्दाकिन्या । [त्रिह्वदस्य] तृतीया शैलोंकः इति त्रिदिवः स्वर्गः ॥ वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रिभागवत्पूरणार्थत्वम् । पृथोदरादित्वाद्भिष्ठव्दादकारागमः । पुंस्त्वं स्रोकात् । दीव्यतेर्षवर्षे कविधानम् । दीव्यन्त्यत्र जना इति दिव इति क्षीरस्वामी ।

१ सङ्घा, सज्ञा.

तस्य मार्ग इव । [संस्कार बत्या] संस्कारो व्याकरणजन्या शुद्धिस्तद्वस्या गिरा वाचा । भद्रैषां लक्ष्मीनिंहिताधिवाचि इति श्रुतेरिति भावः ॥ मनस ईषा मनीषा सास्यास्तीति मनीषी विद्वान् इव ॥ शकन्थ्वादित्वास्साधुः ॥ तया पार्वत्या स हिमवान् पूतः शोधितश्र विभूषितश्च ॥ अत्र शिखागिरोरविशिष्टयोष्ट्यमाना-नहेत्वात्र विशेषणाधिक्यदोषः । इयं मालोषमा ॥

मन्दाकिनीसैकृतवेदिकाभिः

सा कन्दुकै: कृत्रिमपुत्रकैश्च । रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां कीटारमं निर्विश्वतीय बाक्से

क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २९ ॥

मन्दाकिनीति ॥ सा पार्वती खाल्ये वयसि कीडानां रसः स्वादः । किंचिरिति यावत् । तं क्रींडारसम् ॥ रसो गन्धे रसः स्वादे इति विश्वः ॥ निर्विन् शतीव भुजानेव । निर्वेशो स्विभोगयोः इति विश्वः ॥ आच्छीनद्योर्तुम् इति विकल्यानुमभावः । सस्वीनां मध्यगता सती [मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः] मन्दाकिन्याः सैकतेषु पुलिनेषु वेदिकाभिः कन्दुकैः ॥ [क्रुत्रिमपुत्रकैः] कियया निर्वृत्तैः कृत्रिमैः । ड्वितः वित्रः इति वित्रप्रत्ययः । क्रैमेपित्रत्यम् इति मबागमध ॥ पुत्रकैः पाद्यालिकाभिः पाद्यालिका पुत्रिका स्याद्वस्रदन्तादिभिः कृता । इत्यमरः ॥ संज्ञायां कन् इति कन्प्रत्ययः ॥ च मुद्धः पुनः पुनः रेमे ॥

तां इंसमालाः शरदीय गङ्गां महीषधिं नक्तमिवात्मभासः । स्थिरोपदेशाम्चपदेशकाले

प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

तामिति ॥ [स्थिरोपदेशां]स्थिरः स्थेयानुपदेशः प्राग्भवीयो यस्यास्तादशीम् ।
मेघाविनीमित्यर्थः । तां पार्वतीम् उपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः । पूर्वजम्माभ्यस्तविद्या इस्यर्थः शर्दि गङ्गां हंसमालाः इव नक्तं रात्रौ महौविधि तृणविशेषम् आत्मभासः स्वदीप्तयः इव प्रपेदिरे ॥ उपमानसामर्भादुपदेशमन्तरेणैवेति गम्यते ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टे-रनासवारुयं करणं मदस्य । कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्रं बाल्यात्परं साथं वयः प्रपेदे ॥ ३१॥ असंश्तिमिति ॥ अथ सा पार्वती । अङ्गयष्टेः असंभृतम् अयत्निसिद्धं मण्डमं प्रसाधनम् अनासवास्त्यम् आसवास्त्याद्दितं मदस्य कर्णं साधनं कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तम् अस्त्रम् विवायः यौवनं प्रपेदे प्राप ॥ यौवनेनेव हि युवतयः प्रसाध्यन्ते मायन्ते काम्यन्ते नेति भावः । अत्र द्वितीयपाद आसवस्पकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्तिन्विभावना इति ॥ प्रथमन्तृतीययोस्त्वारोप्यमाणयोर्मण्डनमदनास्त्रत्वयोः प्रकृतोपयोगात्परिणामालेकारः तस्रक्षणं तृक्तम् ॥

उन्मीकितं तूकिकयेव चित्रं सूर्योग्छभिभित्रमिवारविन्दम् । बभूव तस्याश्रतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयोवनेन ॥ ३२ ॥

उन्मीलितमिति ॥ नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तम् अभिन्यशितम् । पानषघनादिसंस्थानमित्यर्थः ॥ तस्याः पार्वत्याः वपुस्तुलिकया कृर्विकया । शलाकयेत्यर्थः । तृलिका कथिता लेख्यकृर्विका तृलशय्ययोः । इति विश्वः ॥ उन्मीलितं रश्चनद्रव्येणोद्धासितं समुत्कार्णम् । रूपमिति यावत् । चित्रम् आलेख्यम् । सूर्याशुमिभिन्नं विकसितम् अरिबन्दं पद्मम् इव । चतसः अन्सयो यस्य तखतुरमन्यूनातिरिक्तं यथा तथा शोभत इति चतुरस्रशोभि ॥ ताष्ण्रीत्ये णिनिः । वभूव । चित्रारविन्दयोस्त्लिकातरणिकिरणसंबन्ध इव स्वतःसिद्धस्येवाङ्गसौष्ठवस्य योवनप्रादुर्भावोऽभिव्यश्वको बभूवेत्यर्थः ॥

देवतानां रूपं पादाङ्कुष्ठप्रभृति वर्ण्यते मानुषाणां केशादारभ्येति धार्मिकाः । संप्रति समदशभिः श्लोकैः पार्वत्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते—

> र्जभ्युञ्जताङ्कुःष्ठनखप्रभाभि-र्निक्षेपणाद्रागिमवोद्धिरन्तौ । आज**दतुस्तचरणो** पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

अभ्युत्रतेति ॥ [अभ्युस्नताङ्क्ष्यनस्यभाभिः] अभ्युत्रतयोरङ्कुष्ठनखयोः प्रभाभिर्निभित्तेन निश्लेषणात् निर्भरन्यासाद्धेतोः । रागम् अन्तर्गतं छौहित्यम् । रागः हेशादिके रक्ते मारसर्थे छोहितादिषु । इति शाश्वतः ॥ उद्गिरन्तौ वमन्तौ । बहिनिःसारयन्ता इव स्थिताबित्यर्थः ॥ अत्रोद्गिरतेर्गौणार्थत्वात्र प्राम्यतादोषः । अत्रुत्ति गुण एव । यथाह दण्डी—निष्ठपूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

१ अत्युनता.

अतिसुन्दरमन्यत्र प्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति । तस्याश्वरणौ तश्चरणौ । पृथिव्यामव्यवस्थां व्यवस्थारिहताम् । संचरिणीमित्यर्थः । स्थलारिबन्द-श्रियम् आजहृतः । स्थलविशेषणान्नियतलौहित्यलामः । अत्र सामुद्रिकाः — यस्या रक्ततलौ पादावृन्नताप्रौ तलस्पृशौ । निगृहगुल्फौ निहतौ सा स्यान्नृपतिसंमता ॥ इति । अत्रोपमानधर्मस्यारिवन्दिश्रियधरणयोष्ठपमेययोरसंभवादरिवन्दिश्रियमिव श्रियमिति प्रतिबिम्बीकरणाक्षेपान्निदर्शनालंकारः । सा च संबन्धे ऽसंबन्ध अक्षणाति-शयोक्तरयनुप्राणिता । अव्यवस्थामित्यनेन स्थलारिवन्दस्य स्थैर्यसंबन्धे ऽप्यसंबन्धाभिधानात् । निदर्शनालक्षणं तु — असंभवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बिन्दान्य गम्या यत्र सा स्थान्नदर्शना ॥ इति ॥

सा राजहंसैरिव सर्त्रताङ्गी गतेषु छीछाश्चितविक्रमेषु । व्यनीयत पत्युपदेशछुबैधै-रादित्सुभिर्नूपुरसिक्षितानि ॥ ३४॥

सेति ॥ प्रत्युपदेशलुङ्धेः ॥ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपपद्यते ॥ इति न्यायादिति भावः । तदेव न्यनिक्क— नूपुरसिञ्जितानि आदित्सुभिः आदातुभिच्छुभिः। मर्श्वारसिञ्जितमञ्जुकूजितो-पदेशमिच्छद्भिरित्यर्थः। राज्ञहंसैः सन्नताङ्गी । कुचभारादिति भावः । सा पार्वती लीलाश्चितिवक्रमेषु] लीलाभिविंलासेरिश्चताः पूजिता विक्रमाः पादन्यासा येषु तषु । अश्चेः पूजायाम् इतीडागमः । लीला विलासिक्रिययोः इत्यमरः ॥ गतेषु विषयेषु टयनीयत इव विनीता किमु । अन्यथा कथमस्या हंसगमनमित्युत्येक्षा ॥

द्यतानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे ग्रुभे सृष्टवतस्तदीये । शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातु-र्छावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

वृत्तेति॥ वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगते अनुपूर्वं। गोपुच्छाकारे इत्यर्थः। वृत्ते च ते अनु-पूर्वे च वृत्तानुपूर्वे न अतिद्धिं च । महाविभाषया न समासः । नष्ठो विशेषणत्वं चशब्दप्रयोगादेव क्षेयम् । शुभे मङ्गले। तस्याः इमे तद्धीये जहें प्रस्ते ॥ जङ्खा तु प्रसृता इत्यमरः ॥ सृष्टवतः निर्मितवतो विधातुः सष्टुः सेषाङ्गिनम्। णविधा । जङ्खाव्यातिरिक्तावयवनिर्माणार्थमित्यर्थः । उत्पाद्ये पुनः संपाद्ये लावण्ये कान्तिविशेषविषये । लावण्यलक्षणं तक्कम् । यत्नः

१ सकतांसा. २ विभ्रमेषु. ३ लब्धेः.

अगस्य इय बभूवेवेस्युत्प्रेक्षा । उपादानमन्तरेण कार्यस्य दुष्करत्वास्तदङ्गानां च लाव-ण्योपादानकरवारपूर्वसंपादितस्य च जङ्घार्थमेव कारस्न्येन विनियोगात्पुनर्लावण्य-संपादने यत्नः स्यादेवेत्येताद्वसौन्दयें तज्जङ्घे इति भावः । आसेति बभूवार्थे तिङन्तप्रतिरूपकमन्ययमित्याद्द शाकटायनः ॥ वह्रभस्तु—न तिङन्तप्रतिरूपकम-व्ययम् अस्तेर्भूः इति भ्वादेशनियमात्ताद्दितङन्तस्यैवाभावात् । किंत कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इत्याद्द । वामनस्तु—अस गतिदीप्त्यादानेष्विति धातोर्छिटि रूपमिदमित्याद्द । अस इत्यनुदात्तेदीप्त्यथें । आस दिदीपे । प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

> नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-देकान्तशैत्यात्कदछीविशेषाः । छब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानवाद्याः ॥ ३६ ॥

नागेन्द्रेति [नागेन्द्रहस्ताः] नागेन्द्राणामैरावतादीनां हस्ताः कराः त्वचि वर्मणि कर्कदात्वात् कद्छीविदेशषाः राजरम्भादयः एकान्तदौत्यात् हेतोः छोके परिणाहि वैपुल्ययुक्तम् ॥ परिणाहो विशालता इत्यमरः । हूपं छडध्वापि । अपिशब्दात्करिकद्छीमात्रस्य तादक्परिणाहो नास्तीति भावः । तस्या कर्वोः तदूर्वोः उपमानबाह्या जाताः उपमानिकयान्ही बभूवुः । तद्वीने कार्कश्यं नाप्येकान्तरौत्यमिति भावः ॥

एतावता नन्वनुमेयशीभि काश्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः। आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चा-दनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७॥

एतावतिति ॥ अनिन्दितायाः अनवद्यायाः पार्वत्याः कार्श्वागुणस्थानं नितम्बिम्बम् एतावता ननु एतावतेव । प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु । इत्यमरः । शोभत इति शोभि ॥ अवस्यके णिनः । ततस्त्यप्रत्ययः ॥ अनुमेयं शोभित्वं शोभा यस्य तद् अनुमेयद्योगि । त्वप्रयस्तु गतार्थत्वात्र प्रत्युत्यक्तः इत्याह वामनः ॥ पश्चात् । आदौ नैःस्पृद्येऽपि तपश्चर्यानन्तरामत्यर्थः । गिरौ शेते इति गिरिशः शिवः ॥ गिरौ बस्छन्दास इति बप्रत्ययः ॥ भाषायार्भाप कचि-दिष्यते । अथवा गिरिः कैळासोऽस्यास्ति गिरिशः ॥ लोमादित्वाच्छप्रत्ययः । तन मिरिशेन [अनन्यनारीकमनीयम्] अन्यासां नारीणां कमनीयः कामिर्यु शक्यो न भवतीत्यनन्यनारीकमनीयस्तम् अङ्गं निजोत्सङ्गम् आरोपितम् इति यत् । एतावता ळिङ्गेनिति पूर्वेणान्वयः ॥ रोहतेर्ण्यन्तात्वर्मणं कः । हृहः पोऽन्य-

तरस्याम् इति ह्कारस्य पकारः । गत्यर्थविवक्षायां द्विकर्मकत्वम् । प्रधाने कर्माणे कः । गिरिजानितम्बिबम्बं विश्वातिशायिसौन्दर्थे गिरिशाङ्कारुढत्वाद्वयतिरेकेण नार्थन्तरिनितम्बिबम्बवत् । विपक्षे हेत्वनुक्तिरेव बाधिका । दाक्षायणीनितम्बिबम्बस्य तु पक्षसपक्षयोरन्यतरभावानतिवृत्तिरिक्कङक्कमनुमानमित्यलमस्थानसंरम्भेण ॥

तस्याः प्रविष्टां नतनाभिरन्ध्रं रराज तैन्वी नवलोमराजिः । नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥

तस्या इति ॥ नीवीं वस्त्रप्रत्थिम् ॥ स्नोकटीवस्नवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपिन्व । इत्यमरः ॥ अतिक्रम्य अतीत्य [नतनाभिरन्धं] नतं निम्नं नाभिरन्धं पविद्या प्रविशन्ती तन्त्वी सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्याः नवस्नोमराजिः सिते-तरस्य असितस्य इन्द्रनीलस्येत्यर्थः । [तन्मेखस्नामस्यमणेः] तस्यापार्वत्या मेखस्न तन्मेखस्ना । तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तन्स्वन्दोपादानं वाक्यान्तरत्वान्सोढन्यम् । यद्वा तस्या नीव्या मेखस्न तन्मेखस्न तत्र तदवस्थानात् । तस्या मध्यमणेः अर्थिः प्रभा इव रराज ॥ ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्विः । इत्यमरः ॥

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या विल्जनयं चारु बभार बाला । आरोहणार्थं नैवयौवनेन

कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

मध्येनेति ॥ वेदिः परिष्कृता भूमिः इत्यमरः ॥ वेदिविस्यमध्या वेदिव त्कृशमध्या । तनुमध्येति यावत् । सा बास्रा पार्वती । मध्येन मध्यभागेन चारु सुन्दरं वस्त्रित्रयं कामस्य आरोहणार्थं नवयीवनेन प्रयुक्तं रिवतं सोपानमिव बभार इत्युत्प्रेक्षा ॥

> अन्योन्यमुत्पीदयदुत्पकाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा मेरहद्भम् । मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणाकसूत्रान्तरमप्यसम्यम् ॥ ४० ॥

१ नीला. २ राजी. ३ नवयीवनस्य. ४ चारु. ५ विद्वृद्धम्. ३८-४९ क्षोकयोर्मध्येऽयं क्षोको दृश्यते— गम्मीरमाभी(मि) द्वदसक्तिषाने (वेशे) रराज नीला (तन्त्री) नवकामराजिः । स्रखेन्द्रभीरु(त) स्तमचक्तवाकचम्बुच्युता ग्रीवकमक्षा (वक्ष) रीव ॥

अन्योन्येति ॥ अन्योन्यं परस्परम् ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये इति द्विकित्तः ॥ समासवच बहुलम् इति बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ॥ उत्पीखयद् उपरूप्धत् पाण्डु गौरम् उत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयम् तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् ॥ कर्तरि कः ॥ इयाममुखस्य कृष्णचूचुकस्येति स्वरूपवर्णनं तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा येन प्रकारेण मृणालस्त्रान्तरं विसतन्तुमात्रावकाशः अपि अलभ्यं लब्धुमशक्यम् ॥ अन्तरमवकाशावधि-परिधानान्तरविभेदताद्थ्यं । इत्यमरः ॥ अत्र संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तयः लंकारः । कुचयोः पीवरत्वातिशयार्थमवकाशसंबन्धेप्यसंबन्धाभिधानादिति ॥

लोके पुकुमारत्वमेव कुपुमाख्नस्य साधकत्विमिति स्थिते सत्याह-

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यों
बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
पराजितेनापि कृतौ हरस्य
यो कण्ठपाशौ मकरष्वजेन ॥ ४१ ॥

शिरीषेति । तस्या इमी तदीयी बाह् [शिरीषपुष्पाधिकसीकुमार्यी]
शिरीषपुष्पादिषकं सीकुमार्ये मार्दवं यथोस्तथोक्ती इति मे वितर्कः छहः ।
कृतः । यो बाहू पराजितेनापि पूर्वे निर्जितेनापि मकरध्वजेन कामेन
हरस्य कण्ठपाशी कण्डबन्धनरज्ज्वी कृती । कण्डालिङ्गनं प्रापितावित्यर्थः ।
तदसाध्यसाधनात्तत आधिक्यमिति भावः ॥ अत्र बाह्वोरारोपितकण्डपाशत्वस्य
प्रकृतवैरनिर्यातनोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

कण्डस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
ग्रुक्ताकछापस्य च निस्तछस्य।
अन्योन्यशोभाजननाद्धभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः॥ ४२॥

कण्डस्येति ॥ स्तनबन्धुरस्य स्तनाभ्यां बन्धुरस्योत्रतस्य तस्याः पार्वत्याः कण्डस्य गलस्य निस्तलस्य वर्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च । वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तृत्रतानतम् । कलापा भूषणे वहें तृणीरे संहताविष । इति वामरः ॥ अन्योन्यशोभाजननाव् भूषणभूष्यभावाः अलंकारालंकार्यभावः साधारणः समानो वभूव । उभावप्यन्योन्यस्य भूष्यो भूषणे च वभूवतुरित्यर्थः ॥

४१-४२ क्षेत्रपोर्मध्येऽयं क्षेत्रो हृद्यते— निर्मस्तिताशोकदलमञ्जूति पाणिद्धयं चाइनक्षं तदीयस् । नवोदिनेन्द्रमतिमस्य श्रोमां व्योवः प्रदोषे विफणिचकार् ॥

अत्र कष्ठमुक्ताकलापयोः शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यभूषाजनकत्वादन्योन्यालंकारः । तदुक्तम्—परस्परक्रियाजननमन्योन्यम् । इति ।।

इदानी पार्वतीबदनं चन्द्रकमलसदशमित्येतदेव वचीभङ्गचाह-

चन्द्रं गता पद्मगुणात्र भुङ्के पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिष्याम् । उमाम्रुखं तु मतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप कक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

चन्द्रमिति ॥ लोला चपला । परिश्रमणशीलेत्यर्थः । लक्ष्मीः कान्त्यभिमानिनी देवता चन्द्रं गता प्राप्ता सती पद्मगुणान् सौगन्ध्यादीन् न भुङ्के नानुभवति । पद्माश्रिता सती चन्द्रमस इमा चान्द्रमसीम् अभिख्यां शोभाम् ॥ अभिख्या नाम शोभयोः । इत्यमरः । अमृतवदानन्दिनीं न भुङ्के । उमामुखं प्रतिपद्य तु हे चन्द्रपद्मे संश्रयः कारणं यस्यास्तां हिसंश्रयां प्रीतिम् आनन्दम् अवाप । तत्रोभयगुणसंभवादितिभावः ॥ अत्रोपमानभूतचन्द्रपद्मोपेक्षयोपमेयस्योमामुखस्या- धिकगुणवत्त्वोत्त्या व्यतिरेकालंकारः ॥ तदुक्तम्—भेदप्राधान्येनोपमानादुपमेयस्या- धिकये विपर्यये वा व्यतिरेकाः इति ॥

पुष्पं मवालोपहितं यदि स्या-मुक्ताफळं वा स्फुटविद्वमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विश्वदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४४ ॥

पुष्पमिति ॥ पुष्पं पुण्डरीकादिकं [प्रवालोपहितं] प्रवाले बालपल्लव उपिहतं निहितं स्याद्यादि । प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लवे । इति विश्वः ॥ मुक्ताफलं वा स्फुटे निर्मले विद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थं स्याद्यदि । तत तिर्हे विदाइस्य ग्रुश्रस्य ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः ताम्रे अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता प्रस्ता रुक्तातिर्वर्थस्य तथोक्तस्य तस्याः पवित्याः स्मितस्य अनुकुर्यात् । स्मितमनुकुर्योदित्यर्थः । अत्र माषाणमाश्रीयात् इति वत्सवन्धमात्र अविवक्षया षष्ठी । अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोक्षासंबन्धे प्रपे संबन्धे वित्या अतिश्वायोक्तिः । सा च संभावना इत्यलंकारसर्वस्यकारः । विशेषतस्य पुष्पमुक्ताफलयोर्ष्यमानयो प्रकृतोत्कर्षाः श्रिप्तमेयताकस्पनारप्रतीपालंकारः । तदुक्तम्—उपमानस्याक्षप उपमेयताकस्पनं वा प्रतीपः । इति । स च पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणित इति ॥

स्वरेण तस्याममृतास्रुतेव मजल्पितायामभिजातवाचि ।

अर्प्यन्यपुष्टा प्रतिक्रलर्शंब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताडचमाना ॥ ४५॥

स्वरेणेति ॥ अभिजातवाचि मधुरमाषिण्यां तस्यां पावत्याम् अमृतस्नुताअमृतस्नाविणा इव ॥ किप् ॥ स्वरेण नादेन प्रजलिपतायाम् आलपन्याम् ।
कर्तरि कः ॥ अन्यैः काकादिभिः पुष्टा अन्यपुष्टा कोकेला अपि ॥ मुख्यया वृत्त्या
जातिवचनत्वाभावाद्डीबभावः ॥ ताड्यमाना वाद्यमाना विषमबद्धा तन्त्रीः वितनत्री इव ॥ अवितृस्तृतिन्त्रभ्य ईः इति तन्त्रीधातोरौणादिक ईप्रत्ययः । डीबभावात्र इल्ड्याब्भ्यः—इति सुलोपः । तदुक्तम्—अवील्क्ष्मीतरीतन्त्रीद्दीधिश्रीणामुणा
दितः । स्रीलिङ्कानाममीषां तु न सुलोपः कदाचन इति । एते डीबन्ता न भवन्तीस्यर्थः ॥ श्रोतुः जनस्य प्रतिकृतस्राद्या कर्णकटोरनादा भवतीति शेषः ॥

प्रवातनीकोत्पलनिर्विशेष-

मधीरविषेक्षितमायताक्ष्या ।

तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्य-स्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥

प्रवाति ॥ प्रवात नीलोत्पलनिर्विशेषम् प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नीन्लोत्पलं ततो निर्विशेषं निर्भेदम् । तत्सदशमित्यर्थः । अधीरविप्रेक्षितं चिकतनिलोकितम् आयताक्ष्या विशालनेत्रया तथा पार्वत्या मृगाङ्गनाभ्यः हरिणीभ्यः गृहीतम् अभ्यस्तं नु ॥ अथवा मृगाङ्गनाभिः स्ततः स्तस्याः पार्वत्याः ॥ पञ्चम्यास्तिसल् ॥ गृहीतं ॥ अत्र विवक्षितस्य परस्परप्रहणस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित् । तदुपजीविसन्देदालंकार इत्यन्ये । उभयोः सङ्कर इत्यपरे ॥

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरायतकेखयोर्या । तां विक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं ग्रुमोच ॥ ४७ ॥

तस्या इति ॥ आयतलेखयो दीर्घरेखयो तस्याः पार्वत्या भ्रुवोः संबन्धः नी [शलाकाञ्जननिर्मिता] शलाकयाज्ञनेन निर्मित इव स्थिता या कान्ति-

१ अन्यपुष्टाः २ शब्दाः ४५-४६ श्लोकयोर्भध्ये इमी श्लोकी दृश्येते— कर्णद्वयस्यं नगराजपुत्र्यास्ताटङ्क्षयुग्मं छ (नि) तरां रराज (बमासे, चकासे) म (ज्ञा)त्वा भवित्रीं त्रिपुरारिपर्लीं तां सेवमाना (सेवासमेता) विव पुष्पवन्ती ॥ ताटङ्कपत्रं (युग्मं) विरराज तस्याः शैलात्मजायाः श्रवणद्वयस्थम् । मस्वा भवित्रीं मदनारिपर्सीं सेवासमेताविव पुष्पव (द्)न्ती ॥ ३ कोलाम्.

लीलाचतुरां विलाससुभगां तां कान्ति बीक्ष्य अनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं स्वचापसौन्दर्यम । इह सौन्दर्यतिशयोक्तिः ॥

ब्रज्जा तिरश्चां यदि चेतिस स्या-दसंशयं पर्वतराजपुत्रयाः । तं केशपाशं मसमीक्ष्य कुर्यु-बीलिपियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

लजेति ॥ तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतिस लज्जा स्याद्यदि । संशयाभावः असंशयम् । सन्देहो नास्तीत्यर्थः । पर्वतराजपुत्र्याः । शार्कृरवायमे । हित हीन् ॥ तं प्रसिद्धं केशपाशं केशकलापम् ॥ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कला-पार्थाः कचात्परे इत्यमरः ॥ प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चर्मयः मृगीविशेषाः बालाः प्रिया यासामिति विष्रहे बालप्रियास्तासां भावो बालप्रियत्वम् । प्रियबालत्वमित्यर्थः । भाहिताम्यादिपाठाद्वा परनिपातः । त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावः । शिथलं कुर्युः । निर्लज्जत्वात्र शिथलयन्तीत्यर्थः ॥ अतएवात्र निर्लज्जत्वकरणहेतोराद्यपादे वाक्यर्थलेनोक्त्या काव्यलिङ्गाख्यालेकारः । तदुक्तम् हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहतम् । इति ॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुख्येन यथापदेशं विनिवेशितेन । सा निर्मिता विश्वस्त्रजा प्रयत्ना-देकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ४९ ॥

सर्वोपमिति ॥ किंग्हुना सा पार्वती विश्वसृजा विघात्रा एकस्थसी-न्वर्यविद्वस्या एकत्र तिष्ठतीत्येकस्थं तस्य सौन्दर्यस्य । सर्ववस्तुगतस्यत्यं । दिदक्षया इव प्रयत्नात् यथाप्रदेशं कमाद् विनिवेशितेन स्थापितेन सर्वोपमाद्वव्यसमुख्येन सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारिबन्दाद्युपमानवस्तूनां समुख्येन समाहारेण निर्मिता ॥ दिदक्षयेवेति फलोत्प्रेक्षा दर्शनार्थित्वाद्वि-श्रृष्ठ इति ॥

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल पेक्ष्य पितुः समीपे।
समादिदेशैकं वधूं भवित्रीं
पेर्मणा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५०॥

तामिति ॥ कामेनेच्छ्या वरतीति कामचरः नारदः कदाचित् पितुः हिमवतः समीपे कन्यां तां पार्वती प्रेक्ष्य किछ प्रेम्णा न त्वन्यथा हरस्य शिव-स्यार्थं हरतीत्यर्थहरा ॥ हरतेरनुयमनेऽच् इत्यच्यत्ययः ॥ शरीरस्यार्थहरां शरीरार्थ-हराम् । कुलधुरन्धरादिवदवयवद्वारा समुदायिवशेषकत्वात्समासः । अन्यथा त्वर्थस्य समप्रविभागवचनत्वादर्थशरीरेति स्यात् ॥ एकष्यधूम् असपत्नीकां मार्याम् । पूर्वकाल-इत्यादिना समासः ॥ भिवर्जी भाविनीं समादिश । हरस्यार्थाङ्गहरिण्येकपत्नी भविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः ॥

गुरुः पगरभेऽपि वयस्यतोऽस्या-स्तथौ निष्टचान्यवराभिलाषः । ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूत-महीन्त तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥

गुरुरिति ॥ गुरुः पिता । गुरुगींष्पतिपित्रायौ इत्यमरः । अतः नारदवचन नाढेतोः अस्याः पार्वत्याः प्रगरुभे वयासि अपि यौवने सत्यपि [निवृत्ता-न्यवराभिलाषः] निवृत्तेऽन्यस्मिन्वरे जामातर्यभिलाषो यस्य स तथोक्तः सन् । वरो ना रूपजामात्रोः इति वैजयन्ती । तस्यौ । वरान्तरं नान्विष्टवानित्यर्थः ॥ ननु कृतोऽसौ निर्वन्ध इत्यत आह्-ऋत इति ॥ तथाहि [मन्त्रपूतं] मन्त्रेः पूतं संस्कृतं द्वयत इति हृष्ट्यम् आज्यादिकं कृशानोः पावकाद् ऋते कृशानुं विना ॥ अन्यारादितर-इत्यादिनापश्चमी ॥ अपराणि तेजांसि सुवर्णादीन नार्हन्ति । न भजन्तीत्यर्थः । ईश्वरादन्यस्य द्वोग्यस्यरभावाद्येक्षेति भावः ॥

ति तमेवाह्य दीयतामित्याशक्र्याह-

अयाचितारं नहि देवदेव-मद्रिः सुतां ग्राह्यितुं श्वशाक । अभ्यर्थनाभन्नभयेन साधु-र्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवकम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

अयाचितारमिति ॥ अदिः हिमवान् अयाचितारम् अयाचमानं वृत्ववेतं महोदेवं सुतां पार्वतीं माहयितुं स्वयमाद्य परिमाहयितुं न राशाक नोत्सेहे । प्रहेद्विकर्मकत्वम् । तथा हि साधुः सज्जनः ॥ साधुर्वाधुषिके नारौ सज्जने नामिधे-यवत् । इति विश्वः । अभ्यर्थनाभङ्गभयेन याच्यावैफल्यमीत्या इष्टेट्यर्थे विषये माध्यस्थ्यम् औदासीन्यम् अवस्त्रस्वते ॥

१ भग्बतर.

न च तथैन स्थितः कि तूपायान्तरं चिन्तितवानिति वर्जुं प्रस्तौति—
यदेव पूर्वे जनने शरीरं
सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज ।
तैदा प्रभृत्येव विम्रुक्तसङ्गः
पतिः पश्कतामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥

यदेति ॥ शोभना दन्ता यस्याः सा सुद्दती ॥ वयसि दन्तस्य दृतृ इति द्रश्रदेशः ॥ उगितश्र इति ङीप् । सा पार्वती पूर्वे जनने पूर्विस्मङ्गन्मनि ॥ पूर्वे विस्थो नवभ्यो वा इति स्मिन्नादेशविकल्पः ॥ पूर्वे ज्वलते इति पाठे पूर्वे दाक्षा-यणीत्वे ज्वलने योमामौ । यदा यस्मिन्काले दृक्षरोषात् शरीरं देहं ससर्जे तत्याज । तदाप्रभृत्येव तदायेव यथा तथा पश्चानां पतिः शिवः विमुक्तसङ्गः स्यक्तविषयासङ्गः सन् । अपरिग्रहः अपत्नीक अभूत्। स्थन्तर न परिजमाहेन्त्यर्थः ॥ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः । इत्यमरः ॥

स कृत्तिवासास्तपसे यताँत्मा
गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमादेर्भृगनाभिगन्धि
किचित्कणत्किन्नरमध्युवास ॥ ५४ ॥

स इति ॥ कृत्तिवासाः चर्माम्बरः । अजिनं चर्म कृतिः स्त्री इत्यमरः । यतात्मा नियतिक्तः स पशुपतिः तपसे तपोऽर्थ [मङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु] गङ्गाप्रवाहेणोक्षिताः सिक्ता देवदारवो यस्मिस्तत्तथोक्तम् । मृगनाभिगन्धि कस्तूरी-गन्धवत् । कस्तूरीमृगसंजारादिति भावः । मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् । इत्यमरः । [क्रणत्किसरं] कणन्तो गायन्तः किन्नरा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । किंचित् किमपि हिमादेः प्रस्थं सानुम् अध्युवास । कुत्रवित्रस्थ उवासेत्यर्थः । उपान्वध्यादयः इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः इत्यमरः ।

गणा नमेरुमसवावतंसा

भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः । मनःशिळाविच्छुरिता निषदुः शैळेयनदेषु शिळातळेषु ॥ ५५ ॥

गणा इति ॥ गणाः प्रमथगणाः ॥ गणाः प्रमथसंख्योघाः इति वैजयन्ती ॥ ममेरुप्रसवावतंसाः पुरपुन्नागकुषुमरोखराः ॥ नमेरुः सुरपुन्नागः इति विश्वः । स्पर्शावतीः सुखस्पर्शाः । मृद्वीरित्यर्थः । प्रशंसायां महुप् ॥ भूर्जत्वचः भूर्जवल्कः

१ स्वयम्रससर्जः २ ततः प्रभृति. ३ जितात्माः ४ वसानाः.

लानि । दधानाः । वसाना इत्यर्थः । [मनःशिलाविच्छुरिताः] मनःशिलाभिर्धातुविशेषैविंच्छुरिताः अनुलिप्ताय सन्तः । [शैलेयनद्धेषु] शिलायां भवं शैलेयं गन्धौषधिविशेषः । शिलायाः स्त्रीभ्यो हक् इति भावार्थे हक् ॥ शिलाजतु च शैलेयम् इति यादवः । तेन नद्धेषु व्याप्तेषु शिलातलेषु निषदुः । उपविविशुरित्यर्थः ॥

तुषारसङ्घाताञ्चलाः खुराष्ट्रेः
सम्रिष्ठिखन्दर्पकलः ककुद्यान् ।
दृष्टः कथंचिद्भवयैर्विविद्यैरसोदसिंहध्वनिरुत्रनाद् ॥ ५६ ॥

तुषारिति ॥ [तुषारसङ्घातिशिलाः] तुषारसङ्घाता हिमघनास्त एव शिलास्ताः खुराग्नेः समुहिस्तन् विदारयन्दर्पेण कलो मधुरध्वानिर्यस्य स दर्पकलः विविक्तेः भीतैः गवयेः गोसदशमृगविशेषैः कथंचित् कृच्क्रेण दृष्टः ककुदमस्यास्तीति ककुद्मान् वृषभोः असोढः सिंहानां ध्वनिर्येन सः [असोढसिंहध्विनः] सिंहध्विनमसहमानः सन् । उन्ननाद उच्चैनेनाद जगजेंत्यर्थः। स्वभावोक्तिरलंकारः । तदुक्तम्—स्वभावोक्तिरसौ चाह यथावद्वस्तुवर्णनम् । इति ॥

तत्रांग्निमाधाय समित्सिमिँदं
स्वमेव मृत्यंन्तरमष्टम्तिः।
स्वयं विधाता तपसः फलानां
केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७॥

तत्रेति ॥ तपसः फलानाम् इन्द्रत्यदीनां स्वयं विधाता जनयिता । दातित्यर्थः । अष्टो मूर्तयो यस्य सः अष्टमूर्तिः ईश्वरः । भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयो- ऽष्टा प्रकीर्तिताः । इति ॥ तत्र प्रस्थ स्वं स्वकीयम् एव मूर्त्यन्तरं मूर्ति- भेदं समित्समिन्द्रं समिद्धः समिद्धं दीपितम् अग्निम् आधाय प्रतिष्टाप्य केनापि कामेन क्यापि फलकामनया तपश्चचार् चके ॥ प्रयोजनमनुद्द्रिय न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति न्यायात्कामेनेत्युक्तम् । तस्यावाप्तसमस्तकामत्वात्केनापी- त्युक्तम् ॥

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः
स्वर्गीकसामिक्तमर्चियत्वा ।
आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

१ अयम्. २ समृद्धं.

अनुष्येति ॥ अद्रीणां नाथः अद्भिनाथः हिमवान् । अर्धे मूल्यमह्तीत्यर्ष्यः । मूल्ये पूजाविधावर्षः इत्यमरः ॥ दण्डादिस्यो यत् इति यत्प्रत्ययः ॥ अप्यो न भवतीत्यन्ध्यंत्तम् अनुष्ट्यम् । अम्रत्यमित्यर्थः । स्वर्ग ओकः स्थानं येषां तेषां स्वर्गोकसां देवानाम् अचितम् । देवैः पूज्यमानमित्यर्थः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्तमाने कः ॥ क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी ॥ तम् ईश्वरम् अध्येण पूजार्थोदकेन । पादार्धाभ्यां च इति यत्प्रत्ययः । षट् तु त्रिष्वर्ध्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि। इत्यमरः । अर्चियत्वा पूजियत्वा अस्य ईश्वरस्य आराधनाय सखीभ्यां जयाविजयास्यां समेतां [सखीसमेतां] प्रयतां नियतां तनूजां समादिदेश आज्ञापयामास ॥

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः

शुश्रुषपाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतीं सति विकियन्ते

येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥

प्रत्यथीति ॥ गिरिदाः शिवः समाधः प्रत्यर्थिभूतां प्रतिपक्षभूताम् । सुप्सुपेति समासः । आपि श्रोतुमिच्छन्तीं शुश्रूषमाणां नेवमानाम् । सेवका हि सेव्ये दत्तकर्णा भवन्ति । इच्छार्थं सन्प्रत्ययः । ज्ञाश्रुस्मृहशां सनः इत्यात्मनेपदम् । तां पार्वतीम् अनुमेने अङ्गीनकार । न प्रतिदिद्धवानित्याभिप्रायः । न वैतावता धीरस्य कश्चिद्धकार इत्याशयः ॥ धीरत्वमेवार्थान्तरन्यासेनाह—विकारति ॥ [विकारहतौ] विकारस्य प्रकृतेरन्यथात्वस्य हेतौ स्नीसिन्धानादिकारणे सति विद्यमाने अपि येषां चेतांसि न विक्रियन्ते न विकृति नीयन्ते ते एव धीराः । विक्रियन्ते इति कमीणं लट् ।

शुश्रुषात्रकारमेवाह-

अवितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा नियमविधिजलानां विहेषां चोपनेत्री । गिरिश्रमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी नियमितपरिखेदा तच्छिरश्रन्द्रपाँदैः ॥ ६० ॥

अविविति । सुकेशी शोभनमूर्वजा ॥ स्वाङ्गाचीपसर्जनादसंयोगोपधात् इति हीप् ॥ सा पार्वती अविवितानि लूनािन बलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यया सा [अव-चितवलिपुष्पा] [वेदिसंमार्गदक्षा] वेदिनियमवे देकायाः संमार्गे संमार्जने दक्षा । [नियमविधिजलानां] नियमविधिनित्यकर्मातुष्ठानस्य यानि जलािन तेषां बहिषां कुशानां चउपनेत्री आनेत्री सती [तिष्कुरश्चन्द्रपादैः] तस्य गिरि-शस्य शिरसि चन्द्रस्य पादैरशिमिः । पादा रक्ष्मकृतुर्योशाः इत्यमरः । निय-

मितपरिखेदा निवर्तितपरिश्रमा सतोअहन्यहिन प्रत्यहम् । अञ्ययं विभक्तिसमीप-समृद्धि —हत्यादिना नियतार्थेऽब्ययीभावः । नपुंसकादन्यतरस्याम् इत्यच्छत्ययः । गिरिशम् उपचचार श्रश्रृयांचके ॥

इति श्रीमन्महामहोषाध्यायकोलाचलमलिनाथसूरिविरचितया संजीबनीसमास्यया व्यास्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये उमोत्यक्तिः नाम प्रथमः मर्गः ।

द्वितीयः सर्गः।

तस्मिन्विपकृताः काळे तारकेण दिवौकसः । तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभ्रवं ययुः ॥ १ ॥

तस्मिन्निति ॥ तास्मिन्नाले पार्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तारकनामः वज्रणखपुत्रेण केनिचदसुरेण विप्रकृताः उपण्छता दिवमे। कः स्थानं येषां ते दिवो क सः
देवाः । दिवं स्वर्गेऽन्तारक्षे च इति विश्वः। यौरोक इति पक्षे पृषोदरादित्वात्माधुः।
तुरं त्वरितं साहयत्यिभमवतीति तुराषाट् । साह्यतेश्वौरादिकाक्किष् । निहृतृतिवृषि—इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रकृतिप्रहणे प्रातिपदिकस्यानि प्रहणात् ।
सुग्धबोधकारस्तु तुराशब्दष्टाबन्त इत्याचष्टे ।। तं तुरासाहं देवेन्द्रम् । अजादिषु
साङ्क्ष्यत्थाभावात् सहेः साडसः सः इति षत्वं न भवति ।। पुरोधाय पुग्स्कृत्य ।
स्वयंभुतो ब्रह्मण इदं स्वायंभुवम् । संज्ञापूर्वकिविधेरनित्यत्वात् ओर्गुणः इति
गुणो न । धाम स्थानं ययुः ब्रह्मलोकं जग्मुरित्यर्थः ।।

तेषामाविरभूद्रद्धा परिम्लानमुखियाम् । सरसां सुप्तपद्मानां पातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥

तेषामिति ॥ [परिस्लानमुखिशयाम्] परिम्लाना परिक्षीणा मुखर्थाः मुखकान्तिः येषां तथाक्तानां तेषां देवानां ब्रह्मा सुत्रपद्मानां मुकुलितारावन्दानां सरसां प्रातः दिश्वितिमान् सूर्यः इव आविरभूत् । प्रकशेऽभूदिन्यर्थः । प्रकशे प्रादुराविः स्यात् इत्यमरः ॥ सूर्योपमानेन तेषां म्यानिःइरणत्व सूर्वितम् । अत्रोपमालंकारः । तह्रक्षणं तु—स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्य-मन्येन वर्णस्य वाच्यं चैकपदोपमा ॥ इति ॥

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोग्रुखम् । बागीशं वाग्भिरध्योभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥ अथेति () अथ आविभीवानन्तरं सर्वे ते देवाः सर्वतः समन्ततो मुखानि यस्य तं सर्वतोमुखम् । चतुर्मुखमित्यर्थः । [वागीदां] वाचा विद्यानामीद्यं सर्वस्य जगतः धातारं स्रष्टारं ब्रह्माणं प्रणिपत्य नमस्कृत्य । अर्थादनपेताभिः अद्याभिः । अर्थयुक्ताभिरित्यर्थः । धर्मपत्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः । वागिभः उपतस्थिरं । तुष्टुवुरित्यर्थः । उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रपथिष्विति कक्तस्यम् इत्यात्मनेपदम् ॥

म्तुतिप्रकारमाह नमः इत्यादिभिद्वीदशभिः श्लोकैः—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं पाक्सृष्टेः केवलात्मने । गुणत्रयविभागिया पश्चाद्धेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

नम इति ॥ हे भगवित्रत्यध्याहार्य व्याख्येयम् । सृष्टेः प्राक् ॥ अन्यारात्इत्यादिनाञ्चूलंरपदयोगे पश्चमी ॥ केविलात्मने एकरूपाय ॥ आत्मा वा इदमेक
एवाप्र आसीत् इति श्रुतेः ॥ निर्णाते केवलमिति त्रिलिक्कं त्वेकक्रत्स्नयोः । इत्यमरः ।
पैशात् सिष्टप्रवृत्तिकाले । विभज्यते ऽनेनेति विभागः । [गुणत्रयविभागाय]
गुणानां सत्त्वादीनां त्रयमेव विभागो यस्य तस्मै । गुणाः सत्त्वं रजस्तमः इत्यमरः ॥
मेदम् उपाधिम् । स्रपृत्वादिकमित्यर्थः । उपेयुषे प्राप्तवते । उपोयिवाननाश्चानन्चानश्च इति निपातः । अतएव त्रिमूर्तयं ब्रह्मविष्णुस्द्रकृपिणे तुम्यं नमः ।
नमःखहित-इत्यादिना चतुर्था । उक्तं च—नमो रजोजुषे सृष्टो स्थितौ सत्त्वमयाय
च । तमोक्ष्पाय संहारे त्रिक्षपाय स्वयंभवे ॥ इति ॥

यदमोघमपामन्तर्हिंमं वीजमज त्विया । अतश्रराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

यदिति ॥ न जायत इत्यजः । हे अज । अपां जलानाम् अन्तः त्यया यद् अमोघम् अवन्ध्यं बीजं वीर्यम् उतं । निक्षितम् । मुक्तम् इति पाठे विस्रष्ठ-मित्यर्थः । छुकं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च । इत्यमरः ॥ अतः ते बीजात् चराचरं स्थावरजङ्गमात्मकम् ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ विश्वं जगन् । उत्पन्नमिति शेषः । तस्य विश्वस्य । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं गीयसे ॥ अदश्यराश्चरं विश्वं प्रसवस्तस्य गीयते इति पाठे अद इदं चराचरं विश्वं तस्य बीजस्य प्रसवो गीयते । लोक इति शेषः ॥ अत्र मनुः—अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजन् । तदण्डमभवदैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ इति ॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिमीहमानमुदीरयन् । प्रस्टेयस्थितसंगीणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

तिसुभिरिति ॥ एकः सृष्टे प्राक्षेवलस्त्वं तिसृभिः अवस्थाभिः त्रैगुण्यमवी-भिर्हरिहरत्रसम्बद्धस्याभिः महिमानं निजशक्तिम् उदीरयन् विजृम्भयन् प्रलय- स्थितिसर्गाणाम् अन्तस्थित्युत्पत्तीनां कारणतां गतः । इदं पश्चाद्धेदसुपे-युषे (२१४) इत्यस्य विवरणमतो न गतार्थत्वदोषः ॥

भूतसृष्टिकर्तृत्वगुक्त्वा भिथुनगृष्ट्यर्थं मूर्तिमतो ब्रह्मणो भेदमाह—

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तः सिसृक्षया । पसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृता ॥ ७ ॥

स्रीपुंसाविति ॥ स्रो च पुमांश्च स्त्रीपुं सो ॥ अचतुर—इत्यादिनाच्य्रत्ययानतो निपातः । सिसृश्चया स्वष्टुमिच्छ्या भिन्नमूर्तेः द्विवाकृतविद्यहस्य ते तवारमने देहस्य भागे आत्मभागो । आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मिन । इति विश्वः । तावेव भागे प्रसूतिभाजः उत्पत्तिभाजः । [सर्गस्य] सुज्यत इति सर्गस्तस्य । निजसृष्टिरित्थर्थः । माता च पिता च पितरो ॥ पिता मात्रा इत्येक-शेषः । स्मृतो । वृद्धिरिति शेषः ॥ अत्र मनुः—द्विधा कृत्वात्मना देहमधैन पुरुषोऽभवत् । अधैन नारी तस्यां स विराजमस्जन्त्वभः ॥ इति ॥

स्वकाळपरिमाणेन व्यस्तरात्रिंदिवस्य ते। यो तुं स्वमाववोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८॥

स्वकालेति ॥ [स्वकालपरिमाणेन] स्वकालस्य परिमाणेन चतुर्युगसह-स्नाणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते इत्युक्तरूपेण । [टयस्तरात्रिंदिवस्य] ब्यस्तं विभक्तं रात्रिंदिवं राज्यहनी यस्य तस्य । यद्यपि अचतुरेत्यादिस्त्रेण रात्री च दिवा च रात्रिंदिवंमिति सप्तम्यथं वृत्तौ द्वन्द्व इत्युक्तं तथापि दोषामन्यमहः दिवामन्या रात्रिः इत्यादौ कर्मवदत्रापि प्रातिपादिकार्थवृत्तित्वं कथंचित्प्रयोगवलादाश्रयणीयम् ॥ ते तव यौ तु स्वप्नावंबोधो तौ एव भूतानां प्रलयाद्यो संहारस्यश्च । यदाहुः—यदा स देवो जागतिं तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वापित शान्तात्म तदा सर्व प्रलीयते ॥ इति ॥ एतच दैनांदिनसृष्टिप्रलयाभिप्रायकं महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भावित्वात् ॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जँगदन्तो निरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जँगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

जगदिति ॥ हे भगवन् । त्वं जगद्योनिः जगत्कारणं स्वयम् अयोनिः भनादित्वादकारणकस्त्वम् । [जगद्दन्तः] अन्तयतीत्यन्तः । पवाद्यच् । जगते। उन्तो जगत्संहर्ता स्वयं निरन्तकः नित्यत्वादन्तरहितः । त्वं जगतामादिः जगदादिः । सृष्टेः प्रागपि सन्नित्यर्थः । अतएव त्वम् अनादिः आदिरहितः । त्वं जिगदीदाः] जगतामीशो नियन्ता स्वयं निरीश्वरः । अनियम्य इत्यर्थः ।

१ भावी २ परिणामेन. ३ यौ स्वप्तबाधी तावेव; स्वप्नावबाधी भूतानां तावेव. ४ अनन्ती जगदन्तकः, जगदन्तीप्यनन्तकः ५ जगर्दाशीप्यनीश्वरः.

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुतिरेवात्र प्रमाणम् ॥ अत्रायोनिरीत्यादौ नञ्तत्पुरुषाश्रयणे विरोधः । बहुन्नीहिणा तु तत्परिहार इति विरोधाभासालंकारः । यथाहुः—विरोधाभासत्वे विरोधः इति ॥

तव तु न प्रपश्चस्येव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह---

आत्मानमात्मना वेत्सि स्रजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रछीयसे ॥ १० ॥

आत्मानमिति ॥ हे भगवन् । त्वमात्मानं लोकानुप्रहार्थे ब्रह्मरूपेणोतिपाद-यिषितं स्वस्वरूपम् आत्मना एव वेत्सि जानासि । सर्वापि किया कर्त-व्यार्थक्षानपूर्विकेति भावः । तथा आत्मानमात्मना एव । आत्मन्येवेत्यत्रापि संबध्यते । स्वस्मिन्नेव सृजस्ति । अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः । स्व महिन्नि प्रतिष्ठितम् इति श्रुतेः ॥ कृतिना समर्थेन । इदं सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वेनेव आत्मन्येव प्रलीयसे स्वस्मिन्नेव प्रलीनो भवसि ॥ लीयतेर्दैवादिका-त्कर्तेरि लट् । प्रकृत्यादिभ्य जपसंख्यानम् इति वार्तिकात्सर्वत्रात्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव क्षानोत्पत्तिलयेषु परापेक्षेति फलितार्थः ॥

द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लैघुर्गुरुः । व्यक्तो व्यक्तेतस्थासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव इति । त्वमित्यनुषज्यते । हे भगवन् । त्वं द्रवः सरित्समुद्रादिवदसात्म-कोऽसि । [संघातकाठिनः] संघातेन निविद्धसंयोगेन कठिनो महीधरादिवत् । स्यूक्षः इन्द्रियप्रहणयोग्यो घटादिवत् । सूक्ष्मः अतीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । लघुः उत्पतनयोग्यस्तुलादिवत् । गुरुः हेमाद्रिवद्चलनीयः । ट्यक्तः कार्य-रूपोसि । ट्यक्तेतरः कारणरूपः च असि । एवं विभृतिषु आणिमादिषु ते तव । प्रकामस्य भावः प्राकाम्यं यथाकामत्वम् ॥

उँद्धातः प्रणवो यासां न्यायैक्षिभिरुदीरणम् । कर्मयज्ञः फल्ञं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

उदात इति ॥ हे भगवन् । यासां गिरां वाचाम् उद्धातः उपक्रमः भणवः ओङ्कारात्मकः ॥ ओङ्कारप्रणवौ समौ इति । स्यादम्यादानमुद्धात आरम्भः इति चामरः । इदमुपसंहारस्याप्युपलक्षणम् ॥ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वतः । दहत्येनः कृतं पूर्वे परस्ताच विशेषतः ॥ इति निरुक्तपरिशिष्टयोर्यास्कः ॥ नीयन्त एभिरर्थविशेषा इति न्यायाः स्वराः । उक्तं च स्वरविशेषादर्थप्रति-पत्तिः । यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् इति ॥ यासां गिरां । विशिः स्यायैः उदात्तानुदात्तस्वरितैः स्वरैः उदीरणम् उचारणम् । यासां कर्म । प्रतिपाद्यमि-

१ गुरुलंघुः. २ उद्गीयः.

त्यर्थः । यहाः ज्योतिष्टोमादिः । न तु चैत्यवन्दनादिरिति भावः । 7लं स्वर्गः । कर्मद्वारेति शेषः । कर्मस्वर्गे ब्रह्मापवर्गयोरप्युवलक्षणे । त्वं तास् । गिराम् । वेदानामित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । प्रणेता स्मर्ता व। मतभेदेन ॥ सांख्यमतेन स्तुर्वान्त---

त्वामामनित प्रकृति पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् । तद्दर्शिनमृदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्वामिति ॥ हे भगवन् । त्वां पुरुषस्याधीं भोगापवर्गरूपस्तदर्थे प्रवर्तत इति तां पुरुषार्थप्रवर्तिनीं प्रकृतिं त्रेगुण्यात्मकं सूलकारणम् ॥ प्रकृतिः पश्चभू-तेषु प्रधाने सूलकारणे । इति यादवः ॥ आमनन्ति कथयन्ति ॥ स्ना अभ्यासे इति धातीर्लर् । पाघ्राध्मास्थासा—इत्यादिना मनादेशः ॥ प्रकृतिपुरुषभेदाग्रहणा-त्प्रकृतिपुरुषभेदव्यपदेशः । त्वामेव तां प्रकृति साक्षित्वेन पश्यतीति तद्दर्शिनम् उदासीनं तूटस्थं पुरुषं विदुः विदन्ति ॥ विदो लटो वा इति क्षेर्जुसादेशः । भजामेकां लोहितशुक्रकृष्णाम् इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता । परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि॥ १४॥

स्वमिति ॥ हे भगवन् । त्वं पितृणाम् अभिष्वात्तादीनाम् अपि पिता । तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः । देवानाम् इन्द्रादीनाम् अपि देवता । तेषामपि यजनीय
इत्यर्थः । परतोऽपि परश्चासि । सर्वोत्तरोऽसीत्यर्थः ॥ इन्द्रियेभ्यः परा हार्या भर्यभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धरात्मा महांस्ततः । महतः परमञ्चलमञ्चलात्पुरुषः परः । पुरुषात्र परं किनित्सा काष्टा सा परा गतिः ॥ इति सर्वोत्तरत्वाभिधानात् ॥ वेधसां दक्षादीनाम् अपि विधाता स्वष्टा असि ॥

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः। वेद्यं चं वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम्।।१५॥

त्वमेवेति ॥ शश्वित्सिद्धः शाश्वतः । शैशिकोऽण्यत्ययः । यद्यपि कालाङ्ग् इति ठलपवादः अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोगः—येषां च विरोधः शाश्वितिक इति । त-धापि प्रयोगवशात्साधुरिति वामनः । शाश्वत इति प्रयुक्तेः इति । शाश्वतः त्वमेव । इयत इति हृदयं हविराज्यादिकम् । जुहोतीति होता यजमानः च असि । भो-ज्यम् अभ्यवहार्यमन्नम् । भोज्यं भक्ष्ये इति निपातनात्कुत्वाभावः । भोक्ता अन्नादः चासि । वद्यं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदिता साक्षात्कर्ता चासि । ध्याता स्मर्ता च यत्रारं वस्तु ध्येयं तत् चासि । साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्ययविशेषप्रवाहो ध्यानम् ॥

इति तेम्यः स्तुतीः श्रुत्वा यंथार्था हृदयङ्गमाः । प्रसादाभिष्ठुखो वेषाः प्रत्युवाच दिवीकसः ॥ १६ ॥ इतीति । वेधाः ब्रह्मा इति तेभ्यः देवेभ्यः । आख्यातोपयोगे इत्यपादानत्वा-त्पद्यमी ॥ यथार्थाः सत्या अतएव हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमाः मने।हराः । खच्यकरणे गमेः सुत्युपसंख्यानम् इति खच्यत्ययः । अर्हार्द्वपदजन्तस्य सुम् इति सुमागमः । स्तुतीः स्तोत्राणि श्रुत्वा प्रसादाभिसुखः अनुग्रहप्रवणः सन् । दिवौकसः देवान् प्रत्युवाच ॥

अथ कविराह---

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मृखसमीरिता । पटक्तिरासीच्छव्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

पुराणस्येति ॥ द्रव्यगुणिकयाजातिभेदेन चत्वारे। Saयवा यस्या इति चतुष्ट्यी चतुर्विघा ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥ इति तयप् । टिङ्कृाणञ्द्वयसम्— इत्यादिना डीप् ॥ दाददानां प्रवृत्तिः वैखरीप्रमुखा वाग्यक्तिः । उक्तं च-वैखरी शब्दिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥ इति । पुराणस्य पुरातनस्य ॥ पृषोदरादिःवात्साधुः ॥ कवेः कवियतः तस्य ब्रह्मणः [चतुर्मुख्यसमीरिता] चतुर्भिर्मुखैः समीरिता सती । तद्धितार्थ- इत्यादिने। त्तरपदसमासः । समाहारे चतुर्मुखीति स्थात् ॥ चरितार्था अन्वभी आसीत् । चतुर्मुखोचारणाचातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः ॥

भगवानाह-

स्वागतं स्वानधीकारान्त्रभावैरवलम्ब्य वः । युगपद्युगवाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

स्वागतिमिति ॥ हे प्राज्यिविक्रमाः प्रभूतपराक्रमा देवाः ॥ प्राज्यं भूरि प्रभूतं च इति यादवः । स्वान् स्वकीयान् अधीकारान् नियोगान् ॥ उपसर्गस्य घिन—इति वा दीर्घः ॥ प्रभावैः सामर्थ्येः अवलम्ब्य आस्थाय । यथाधिकारं स्थित्वापीत्यर्थः । युगपत् समकालं प्राप्तेभ्यः । युगपत्प्राप्त्या महस्कार्यमनुमीयते इति भावः । युगबाहुभ्यः । दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुबाहुत्वं भाग्य-लक्षणम् । वः युप्तभ्यम् । बहुवचनस्य वस्नसाँ इति वसादेशः । कर्मणा यमिभिप्रेति इत्यत्र कर्मपदेन क्रियाप्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥ स्वागतं शोभमान-मागमनम् । काकुरत्रानुन्सधेया ॥

किंमिदं ग्रुतिमात्मीयां न विश्रति यथा पुरा।

हिमक्रिष्टप्रकोंशानि ज्योतींषीय मुखानि वः ॥ १९ ॥ किमिति ॥ वत्साः इत्युत्तरश्लोकीयं (श्लो० २८)संबोधनमत्राप्यनुषज्जनीयम् । हे वत्साः पुत्रकाः । [हिमक्रिष्टपकाशानि] हिमेन नीहारेण

९ इमाम्, इति. २ प्रभावाणिः

क्षिष्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योतीं वि नक्षत्राणि इव ॥ दीप्तिताराहुताशेषु ज्योतिः इति शाश्रतः ॥ वः युष्माकं मुखानि पुरा यथा पूर्वमिव आत्मायां द्याति न विभ्रति । इदं किम् । किंनिवन्धनामित्यर्थः । किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परामृत्यते ॥

उक्तंमव प्रपञ्चयति सप्तभिः ऋोकैः--

पशमादर्चिषामेतर्दनुद्गीर्णसुरायुधम् ।

हत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥
प्रशमादिति ॥ अचिषां तेजसां प्रशमात् निर्वाणाद् अनुद्गीर्णसुरायुधम्
भनुदिनिचत्रप्रभमित्यर्थः । एतद् वृत्रस्य हन्तुः इन्द्रस्य कुलिशं वज्रम् ।
कुण्ठिताः अश्रयो यस्य तत् कुण्ठिताश्चि कृण्ठितकोटि इय लक्ष्यते दृस्यते ॥

किं चायमिरिदुर्वागः पाणी पाशः प्रचेतसः । मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

किं चेति ॥ किं च अयम् अरीं दुर्वारः रिपुदुष्प्रधर्षः प्रचेतसः वरुणस्य । प्रचेता वरुणः पाशी इत्यमरः ॥ पाणौ पाशः रज्जुरायुधविशेषः । मन्त्रेण गारुडेन हतवीर्यस्य प्रतिबद्धशक्तेः फाणिनः मर्पस्य देन्यं शोच्यत्वम् आ-श्रितः ॥ अत्र फणिनिष्ठदैन्यस्य पाशेऽसंभवादैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनादसंभव-द्वस्तुसंबन्यो निदर्शनालंकारः ॥

कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् । अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

कुबेरस्येति ॥ अपविद्धा त्यक्ता गदा थेन सः अपविद्धगदः । अतएव भन्नशाखः दुम इव स्थितः कुचेरस्य बाहुः मनःशस्यम् । दुःखहेतुत्वान्मनसः शस्यप्रायमित्यर्थः । पराभयम् । शत्रकृतमिति शेषः । शंसतीव कथ-यतीव । लक्षणयानुमापयतीत्यर्थः ॥ वाहौ मुख्यकथनस्यासंभवादिवशब्दोऽप्यत एव ।

यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितित्वषा । कुरुतेऽस्मित्रमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥

यम इति ॥ [अस्तिमितित्वषा] अस्तं नाशिमतः प्राप्तः ॥ अस्तिमिति मकारान्तमन्थयम्। तस्य द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापत्रैः इति समासः । अस्तिमिति स्वित्तेयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापत्रैः इति समासः । अस्तिमितास्त्विषो यस्य तेन निस्तेजस्केन दण्डेन यमोऽपि भूमि विलिखन अमोघेऽपि । प्रागिति भावः अस्मिन् दण्डे [निर्वाणालातलाघवम्] निर्वाणालातस्य शान्तोत्मुकस्य । अलातं नाम भूलेखनशलाका तस्य यल्लाघवं केन्यं तत् कुरुते ॥ अलातमुल्मुकं क्षेयम् इति हलायुधः । निर्वाणोऽवाते इति निपातनान्निष्ठानत्वम् ॥ अत्रापि लाघवामिव लाघविमिति कल्पनान्निदर्शनालंकारः ॥

१ अनुदूर्ण, अनुपूर्णः दृ वृण्टितश्री. ३ अपि.

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीत्लाः ।

चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालो हनीर्यंताम् ॥ २४ ॥

अमी इति ॥ [प्रतापक्ष तिज्ञीतलाः] प्रतापक्षत्या तेजसां क्षयेण शीतलाः अमी आदित्याश्च । द्वादशेति शेषः । कथम् । केन हेतुनेत्यर्थः । चित्र-न्यस्ताः चित्रांलक्षिताः इव । [प्रकामालोकनीयताम्] प्रकाममत्यन्त-मालोकनीयता द्वयतां गताः प्राप्ताः ॥

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते । अम्भसामोघमंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

पर्योक्कलेति ॥ महतां वायूनाम् । सप्तसप्तानामिति शेषः । पर्योकुलत्वात् स्खिलतगितत्वाद्धेतोः [वेगभङ्गः] वेगस्य भङ्गो अम्मस् । जलानां प्रतीप-गमनात् उत्तानावरोहादित्यर्थः । [आधसंरोधः] ओषस्य संरोधः प्रवाह-प्रतिबन्धः इव अनुमीयते ॥

आवर्जित नटामौलिविलम्बिश्विकोटयः । रुद्राणामपि मूर्थानः क्षवहुक्कारशंसिनः ॥ २६ ॥

आवर्जितेति ॥ [आवर्जितजटामौलिविलम्बिशिकोटयः] भाविजितेषु परिभवदुःखावनम्रेषु जटानां मौलिषु जटाज्रेषु विलम्बिन्यः संसिन्यः शिकोटयश्चन्द्ररेखा येषां ते तथोक्ताः । सदाणामपि । एकादशानामिति शेषः । सूर्धानः [क्षतहुद्भारशंसिनः] क्षतं हुद्भारं शंसन्तीति तथोक्ताः । हुद्भा-रक्षत्यनुमापका इत्यर्थः । हुद्भारशस्त्रा हि रुद्रा इति भावः ॥

लब्धमितिष्ठाः मथमं पूर्वं कि बलवत्तरैः । अपवादैश्वित्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

लम्बेति ॥ प्रथमं पूर्वे लच्छप्रतिष्ठाः लम्बस्थितयः । लम्बावकाशा इत्यन्यत्र । यूयं बलवत्तरेः पोरुषाति कारप्रबलतरेः । निग्वकाशारत्यपरत्र । परेः सन्त्रभः । उत्सर्गाः सामान्यशास्त्राणि मा हिस्त्रात् इत्येवमादोनि । अपोन्बन्त एभिरिति अपवादैः गामालभेत इत्यादिभिविशेषशास्त्रः इव कि कृतव्यान्वत्त्रयः कृतप्रतिष्ठाभद्धाः । कृतविषयसद्वीचरूपश्चा इत्यन्यत्र । विषयसद्भीच एव बाधः इत्याचार्याः । निषेधश स्वस्य वैदिकहिसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवन्स्थापनाद्विषयसङ्कोच इत्यलमतिगहनावगाहनेन ॥

तहून वत्याः किनितः पार्थेयध्वं सपागताः । माय सृष्टिर्हि लीकानां रक्षा युष्पास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

१ आयाताः. २ दर्शिनः, दर्शनम्. ३ अहंकार. ४ न खलु स्थ बलात्तेरः. ९ पाथर्यक्ने. ६ भूतानाम्.

तदिति ।। तत् तस्मात्कारणात् । हे वत्साः पुत्रकाः । वत्सस्त्वर्भकपुत्रायोविषे वस्सं तु वक्षसि । इति विश्वः ॥ स्वयं पितामहत्वाद्वत्सा इत्यामन्त्रयते । संभूयागताः समागताः इतः मत्तः कि प्रार्थयध्वम् । किमिच्छतेत्यर्थः । बूत । छोकरक्षणे यूयमेव कर्तार इत्याह—मार्य छोकानां सृष्टिः रक्षा युष्मासु-अवस्थिता । अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥

ततो मन्दानिलोद्भृतकमलाकरकोभिना । गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वासवः ॥ २९ ॥

तत इति ॥ ततः भगवत्प्रश्नानन्तरं वासवः इन्द्रः गुरुं वृहस्पतिम् ॥ गुरु गीष्पतिपित्राचौ इत्यमरः । [मन्दानिलोद्धृतकमलाकरशोभिना] मन्दानिलोध्दूतो यः कमलाकरः स इव शोभत इति तेन तथोक्तेन [नेत्रसहस्रेण] नेत्राणां सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । सहस्रप्रहणमास्थातिशयार्थम् । अनिमे-षाणामपि प्रयत्नवशादक्षिस्पन्दो न विरुद्धयते ॥

स द्विनेत्रं दरेश्रक्षुः सैंहस्रनयनाधिकम् ॥ वाचस्पतिकशचेदं पाञ्जलिर्जलजासनम् ॥ ३० ॥

स इति ॥ हरेः इन्द्रस्य ॥ इन्द्रो दुश्चवनो हरिः इति हलायुषः ॥ सहस्रान्त्रयनेभ्योऽधिकं सहस्रानयनाधिकम् । तदगोचरदार्शित्वादिति भावः । द्वे नेत्रे यस्य तद् द्विनेत्रम् । प्रामिद्धाचक्षपोऽयं विशेष इत्यर्थः । चक्षुः चक्षुर्भृतः । चक्षुष्ठारोपस्य प्रकृतोपये गात्परिणामालंक रः ॥ स वाचरूप तः ॥ कस्कादित्वा-दुष्ठकसत्वे ॥ षष्ठयाः पतिपुत्र--इन्यादिना सर्त्वामिति स्वामी तत्र छन्दाविषयन्त्वात् ॥ प्राञ्जालिः सन् । जलजभसनं ब्रह्माणम् इद्मुवाच ॥

एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् । प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यासि प्रभो ॥ ३१॥

एविमिति ॥ हे भगवन् षहुणैश्वर्यनंपन्न । यदात्थ कृतव्यावृत्तयः परेः (२।२७) इति यद्भवीष ॥ त्रुवः पञ्चानःम्—इत्यादिनाहादेशः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्यः इति वर्तमानप्रयोगः । वामनस्तु भ्रान्तोऽयं प्रयोग इत्याह । आहेति भूते णलन्तभ्रमविदिति । आहेत्युपलक्षणम् ॥ तद् एवं सत्यम् । नः अस्माकं पव्म् अधिकारः पः शत्रुभिः आमृष्टम् आक्षिप्तम् । ह प्रमो प्रत्येकं प्रतिपुरुषं विनियुक्तात्मा प्रवेशि स्वरूपः । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । कथं न ज्ञान्स्यस्ति न वेत्सि । वर्तमानेऽपि वचनमङ्गया भविष्यित्रिदेशः प्रसिद्धः ॥ अपह्रवे इः । अकर्मकाच इत्यात्मनेपदिविकल्यः ॥

१ चोदयामासः, प्रत्यामासः २ वृत्रकाः ३ दिनेत्रः. ४ दशचक्षुःशता।धेकम्. ५ यथाः ६ शस्यति प्रशुः

उक्तमेव प्रपन्नयति-

भैवछुब्धवरोदीर्णस्तारकारुयो महासुरः । उपप्रवाय लोकानां भूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

भवदिति ॥ [भवछ्रब्धवरोदीणैः]भवतस्त्वत्तो लब्धेन वरेणोदीर्ण उद्धतः । तारक इत्याख्या नामधेयं यस्य स तारकाख्यः । महानस्रो महासुरः । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः इति तत्पुरुषः । धूमकेतुः उत्पातविशेषः इव लोकानाम् उपप्रवाय उपद्रवाय उत्थितः उत्पन्नः ॥

पुरे तावन्तमेवास्य तैनोति रविरातपम् । दीर्घिकाकमळोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

पुर इति ॥ अस्य तारकस्य पुरे रिवः सूर्यः तावन्तं तावन्मात्रम् एव आ-तपं तनोति यावन्मात्रेण यावतैव । यावती मात्रा मितिर्यस्य यावनमात्रं तेन वा । अलपपरिमाणनेत्यर्थः ॥ मात्रा परिच्छदे । अल्पे च परिमाणस्यानमात्रं काल्न्यें-ऽवधारणे ॥ इत्यमरः ॥ [दीर्घकाकमलोनमेषः] दीर्घिकासु क्रीडावापिषु कमलानामुन्मेषो विकाशः साध्यते निष्पाद्यते । कठोरिकरणोऽपि मन्दोष्णः सन्नेव तद्भीत्या पुरे प्रकाशते द्रस्यमिप्रायः ॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते । नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

सर्वाभिरिति ॥ चन्द्रः तं तारकं सर्वदा । कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः । सर्वाभिः कलाभिः निषेवते । कला तु पोडशे भागः इत्यमरः ॥ केवलां हरचूडा-मणीकृतां शिवशिरोमणीकृतां लेखां न आदत्ते न गृह्णाति ॥

व्याद्यत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् । न वाति वायुस्तत्पार्श्वं तालद्वन्तानिलाधिकम् ॥ ३५॥

व्यावृत्तेति ॥ वायुः [कुसुमस्तेयसाध्वसात्] स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं चौर्यम् ॥ स्तेनायत्रलोपश्च इति यत्प्रत्ययो नलोपश्च ॥ कुषुमानां स्तेयं तस्मात्स्तेयाभियोगाइण्डाद्वा साध्वसं भयं तस्माद्धेतोः उद्याने व्यावृत्तगतिः निवृत्तोयानसंचारः सन्नित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ तत्पार्श्वे तत्समीपे । [तालवृन्तानिलाधिकम्] तालस्य वृन्तैरुद्ध्यते । तालस्यव वृन्तमस्येति वा तालवृन्तं तस्यानिलाद्वयजनसंचारपवनादिधकं यथा तथा न वाति ॥ व्यजनं तालवृन्तकम् इत्यमरः ॥

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः । जद्यानपाळसामान्यमृतवस्तम्रुपासते ॥ ३६ ॥

१ स्वया दत्त, भवदत्त. २ कराति.

पर्यायेति ॥ ऋतवः षड् वसन्तादयः पर्यायसेवां क्रमसेवाम् उत्सृज्य [पुष्पसंभारतत्पराः] पुष्पाणां संभारे संग्रहे तत्पराः। आसक्ताः सन्तः इत्यर्थः ॥ तत्परे प्रतितासक्तौ इत्यमरः । [उद्यानपालसामान्यं] उद्यानपालेख्यानाधिकृतैः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा तं तारकम् उपासते सेवन्ते । शीतोष्णादिदोषप्रकाशनं तु दुरापास्तिमिन्थर्थः ॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सम्ति पतिः । कथमप्यम्भसामन्तरानिष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

तस्येति ॥ सरितां पतिः समुद्रः तस्य नारकस्य [उपायनयोग्याःनि] उपायनानां प्राभ्तानां योग्यःनि । प्रभृत तु प्रदेशनम् । उपायनम् । इत्यमरः । रत्नानि अम्भसामन्तः आनिष्पत्तेः परिपाकपर्यन्तम् ॥ विकल्पाद नमिसः । कथमपि महता यत्नेन प्रतीक्षते । कदा वा परिपच्येरिष्ठत्ये कात्रेण पालयतीरयर्थः ॥

ङ्वलन्मणिशिखाञ्चैनं वासुकिर्पमुखा निश्चि । स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

ज्वलदिति ॥ किं च इति वार्थः । [ज्वलन्मणिशिखाः] ज्वलन्त्यो मणीनां शिरोरस्नानां शिखा ज्याला येषां ते वासुिकप्रमुखाः भुजङ्गाः सर्पाः ।सिद्धाश्च ध्वन्यन्ते ॥ भुजङ्गः सिद्धधर्पयोः इत्यमरः ॥ निश्चि स्थिरप्रदीपताम् भनिर्वाणदीपत्वम् एत्य एनं तारकं पर्युपासते परिवृत्य सेवन्ते ॥

तत्कृतानुग्रहापेक्षी 'तं मुहुर्दूतहारितैः । अनुकूळयतीन्द्रोऽपि कैल्पद्रमविभूषणः ॥ ३९ ॥

तरकृतेति ॥ इन्द्रः अपि [तत्कृतानुमहापेक्षी] तेन तारकेण कृतं तत्कृतमनुम्रहं प्रसादमपेक्षते इति तथोक्तः सन् । मुद्दः दृतहारितः दृतप्रापितः [कल्पदुमिवभूषणेः] कल्पदुमाणां विभूषणेः । तत्प्रस्नैरित्यर्थः । तं तारकम् अनुकूलयति अनुकूलं करोति ॥

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्रिश्नाति भ्रवनत्रयम् । शाम्येत्प्रत्यंपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

इस्यमिति ॥ इत्थम् उक्तप्रकारेण रविशाशिपवनोदांधभुजङ्गसुरेन्द्रैः आराध्यम्मानः अपि भुवनत्रयं क्लिश्वाति भीडयति । तथाहि । दुर्जनः प्रत्यपकारेण प्रतीकारेणैव शाम्येत् शान्तो भवेत् । उपकारेण तु न शाम्येत प्रस्युत प्रकुप्यतीति भावः ॥

१ प्रहिताः. २ प्रत्यहं. ३ स्वर्गद्धः. ४ प्रस्युपकारेण.

तेनामरवधूईस्तैः सदयाल्नपछवाः।

अभिज्ञा छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनदुमाः ॥ ४१ ॥

तेनिति ॥ तेन तारकेण अमरवधूहस्तैः सुकुमारैरिति भावः । तैरिष [सद्यालूनपछवाः] सदयमालूना अवर्तसार्थ छिन्नाः पछवा येषां ते नन्दनहुमाः [छेदणतानाम्] छेदाश्र पाताश्र छेदपातास्तेषाम् । अभिजानन्तीति अभिज्ञाः । कृदोगात्कर्मणि पष्टी । क्रियन्ते ॥

वीज्यते स हि संसुर्पतः श्वाससाधारणानिलै:। चामरैः सुरवन्दीनां वाष्पसीकरवर्षिभि:॥ ४२॥

वीज्यत इति ॥ हि यस्माकारणात् स तारकः संसुप्तः सन् । [श्वास-साधारणानिलै:] श्वाससाधारणो निःश्वाससमानोऽनिलो येषां तै: । ततोऽप्या-धिषये निदाभङ्गभयादिति भावः । बाष्यसीकरवर्षिभिः । तासां स्त्रीणा रादनस्थायमवसर इति भावः । सुरवन्दीनां सुरप्रप्रहस्त्रीणां संबन्धिभिः । प्रप्रहावप्रही बन्द्याम् इत्यमरः । चामरेः वीज्यते ॥

उत्पाट्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां खुरै:। आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

उत्पाट्य इति ॥ तेन तारकेण हरितां सूर्याश्वानाम् ॥ हरित्सूर्यं च सूर्याश्व वर्णे च हरिते दिशि । इति विश्वः ॥ खुरैः शफैः श्रुणणानि चूर्णितानि एतेन तेषामत्यौत्रत्यं सूचितम् । मेरुशृङ्गाणि उत्पाट्य स्वषु वेश्मसु । वेश्मस्विति बहुवचनेनास्य भुवनत्रयनिवासः सूचितः । [आक्रीडपर्वताः] आक्रीडन्त एष्वित्याक्रीडाः । ते च ते पर्वताः क्रतिः ॥

मन्दााकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविस्रम् ।

हेमाम्भोरुइसस्यानां तद्वाप्यो धाम सांत्रवम् ॥ ४४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ सांप्रतं संप्रति मन्दाकिन्याः भागीरथ्याः [विग्वा-रणमदाविलं] । दिग्वारणानां दिग्गजानां मदैराविलं कळ्छं पयः जलमेव शि-ध्यत इति शेषं शिष्टम् ॥ कर्मणि घल् प्रत्ययः । त्रिष्वन्यत्रोपयुज्यते इति नषुंसकत्वम् । तिहं कनककमलानि क गतानीत्याह—हेमेति । [हेमाम्भोक्हसस्यानां] हेमाम्भोक्हाण्येव सस्यानि तेषां तु तस्य वाप्यः तद्वाप्यः एव धाम स्थानम् । सर्वाण्यप्युरपाट्य खरीषिकास्वेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥

> भुवनाळोकनपीतिः स्वर्गिभिनीनुभूयते । खिळीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि ॥ ४५ ॥

भुवनेति ॥ [तदापातभयात्] तस्य तारकस्यापातात्समापत्तेर्भयात् विमान नानां पथि खिलीभूते अप्रहृतीभूते सीत ॥ द्वे खिलाप्रहृते समे इत्यमरः ॥ स्व-र्गिभिः देवैः [भुवनालोकनप्रीतिः] भुवनानामालोकने प्रीतिः नानुभूयते ॥

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः । जातवेदोम्रखान्मायी मिषतामाच्छिनचि नः॥ ४६॥

यज्नभिरिति ॥ यज्ञाभिः विधिवदिष्टवाद्धः । यज्ञा तु विधिनेष्टवान् इत्यमरः । सुयजोङ्ग्वीनिष् इति ङ्ग्विन्प्रत्ययः । विततेषु अध्यरेषु यज्ञेषु संभृतं दत्तं हृदयं हिवः मायी मायावी । ब्रीह्यादित्वादिनिष्रत्ययः । स तारकः नः । अस्माकं मिषतां पश्यताम् । पश्यत्य सत्स्वित्यर्थः । षष्टी चानादरे इति षष्टी । जातवेदा यिहरेव मुखं तस्मात् जातवेदोमुखात् आच्छिनात्त । आक्षिप्य गृह्णातीत्यर्थः॥

उचैरुचैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च । देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥ ४७॥

उचैरिति ।। किं च इति चार्थः । तेन तारकेण उच्चैः उन्नतः उच्चैःश्रयाः नाम । हयो रत्नमिव ह्यरत्नम् अश्वश्रेष्ठः । रत्नं श्रेष्ठे मणावपि इति विश्वः । अस्य शुश्रत्वादुप्रेक्षते—देहचद्धं बद्धदेहम् । मूर्तिमदित्यर्थः ।। आहिताम्यादित्वा- त्रिष्ठायाः परनिपातः । चिरकालार्जितम् इन्द्रस्य यदाः इव अहारि अपहृतम् ॥ तर्हि सामायुपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ता इत्यत्राह—

तस्मिच्चपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतिकयाः। वीर्यवन्त्याषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥ ४८॥

तस्मिन्निति ॥ ऋरे घातुके । नृशंसो घातुकः क्रूरः इत्यमरः । तस्मिन् असुरे नः अस्माकं सर्वे उपायाः सन्तिपातदोषत्रयस्य प्रकोपने सान्निपातिकं विकारे ज्वरादौ ॥ सन्निपाताच इति वक्तव्याद्वक् ॥ वीर्यवन्ति सारववन्ति औषधानि इव प्रतिहतक्रियाः विकल्प्रयोगा भवन्ति ॥

तदेव प्रतिहतिक्रयत्वमाह-

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा । हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कंमिवार्षितम् ॥ ४९ ॥

जयाशेति ॥ [च] किं च इति चार्थः। नूनमनेन हरिचकेण वर्य जेष्याम इति यत्र हरिचके अस्माकं जयादाा विजयाशंसा। आसीदिति शेषः। [प्रतिघातो-त्थिताचिषा] प्रतिघातेन प्रतिहत्योत्थितार्चिषोद्गततेजसा तेन हरिचकेण विष्णोः सुदर्शनेन अस्य तारकस्य कण्ठे निष्कम् उरोभूषणम् अर्पितमिव

१ पियतास् . २ निष्कः. ३ आर्पेतः.

इत्युन्प्रेक्षा । स्वयमेव निष्कमिव स्थितमित्यर्थः । तारकशिरश्च्छेदाय हरिणा चकं त्यक्तं तदिप नष्टशक्ति जातिमिति भावः ॥ साष्टे शते सुवर्णानां हेर्रयुराभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री इत्यमरः ॥

तदीयास्तोयदेष्यय पुष्करावर्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तैटाघातं निर्जितेरावता गजाः ॥ ५० ॥ तदीयेति ॥ अद्य संप्रति [निर्जितेरावताः] निर्जित ऐरावतो यैस्ते तथोक्ताः । तस्य तारकस्येमे तद्याः गजाः पुष्करावर्तकादिषु पुष्कराथार्वतम् आदयो येषां तेषु त्रेयदेषु मेषेषु तटाघातं वप्रक्रीडाम् अभ्यस्यन्ति ॥

तदिच्छामो विभो र्स्नष्टुं सेनान्यं तस्य <mark>शान्तये ।</mark> कर्मवन्धाच्छदं धर्म भवस्येव सुम्रक्षवः ॥ ५१ ॥

तिदिति ॥ तत् तस्मात्कारणात् । हे विभो स्वामिन् । मोक्तं भवं त्यक्तिमिन् स्वयुक्ति । स्वत् तस्मात्कारणात् । हे विभो स्वामिन् । मोक्तं भवं त्यक्तिमिन् स्वयः स्वरक्ताः भवस्य संसारस्य शान्तयं निवृत्तये [कर्मबन्ध-चिछतं] कर्मेव बन्धस्तं छिनत्तीति कर्मबन्धिच्छतं धर्मम् इव । आत्मज्ञानहेतुभूतिमिति शेषः । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति इति ज्ञानादेव मुक्तिः । तस्य तारकर्य शान्तयं नाशाय । सेनां नयतीति सेनानीश्रम्पतिः । सत्सुद्विष—इत्यादिना किष् ॥ तं सेनान्यं कंचित् स्त्रष्टुम् इच्छामः ॥ वयमिति शेषः ॥

सेनानीसृष्टेः फलमाह—

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् । प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

गोप्तारमिति ॥ सुरसैन्यानां देवतासेनानां गोप्तारं रक्षितारं यं सेनान्यं पुरस्कृत्य पुरोधाय ॥ पुरोऽव्ययम् इति गतिरवात् नमस्पुरसोगेरयोः इति सकारः ॥ गां पृथ्वीं त्रायन्त इति गोत्रास्तान्भिनत्तीति गोत्रभित् इन्द्रः जयश्रियं बन्दीभिय बन्दीकृतां श्रियमिव दात्रुभ्यः सकाशात् प्रत्याने- ध्यति प्रत्याहरिष्यति । तं स्रष्टुमिति पूर्ण संबन्धः ॥

वचस्यैवसिते तैस्मिन्समर्ज गिरमात्मभूः । गर्जितःनन्तर्भ दृष्टिं सौभारयेन जिगाय साँ ॥ ५३॥

वचनीति ॥ तस्मिन् वार्द्दस्यये वचिस अवसिते परिसमाप्ते सित आत्मभूः ब्रह्मा गिरं वाचं सत्तर्ज जगादेत्यर्थः । सा गीः सौभाग्येन मनोहरत्वेत ॥ हृद्धगनिन्धन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धिः । [गर्जितानन्तरां] गर्जिताद्रर्जिन

१ तटाघातान् २ सप्टं. ३ उपरते ४ तस्यायः

तस्य वानन्तरं प्रश्नतां वृष्टिं जिगाय जितवती । गर्जितपरत्वादृष्टीरेव तद्विज्ञापन फलत्वाद्गिरः सुभगत्वभिति भादः ॥

> संपत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यतःम् । न त्वस्य सिँद्धौ यास्यामि कर्गव्यापारमात्मना॥५४॥

संपत्स्यत इति ॥ अयं वः युष्माकं कामः मनारथः सेनानाहपः संपत्स्यते सेत्स्यति । कश्चित् कियानिप कालः प्रतीक्ष्यताम् । तु किंतु अस्य सेनान्यः सिद्धौ विषये आत्मना स्वयं [सर्गव्यापारं] सर्गः स्विधेव व्यापारसं न यास्यामि । नाहं सक्ष्यामीत्यर्थः ॥

कृत इत्याशङ्क्रचाह---

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीनेत एवाईति क्षयम् । विषद्वक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांत्रतम् ॥ ५५ ॥

इत इति ॥ इतः मत्त एव प्राप्तश्रीः लच्धोदयः स दैत्यः तारकासुरः इतः मत्त एव क्षयं नाशं न अर्हति । तथाहि-अन्यो नृक्षस्तावदास्ताम् । विषस्य वृक्षो विषयुक्षः अपि संवर्ध्य कृतश्चित्कारणात्सम्यग्वधीयत्वा स्वयं छेत्तुमसां-प्रतम् अनर्हः । असांप्रतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वादृक्ष इति द्वितीयान्तो न भवति अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाभिधानात् । यथाह वामनः—निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्म विभक्तः । परिगणनस्य प्रायिकत्वात् इति ॥

र्दृतं तेनेदमेव पाँङ् मया चास्मै प्रतिश्रुतम् । वरेण शाँमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

वृतिमिति ॥ प्राक्त पूर्वे तेन असुरेण इदमेच देवैरवध्यत्वमेव वृतं प्राधितम् । मया च अस्मै तारकाय प्रतिश्चतं प्रतिकातम् ॥ प्रत्याङ्भ्यां श्ववः पूर्वस्य कर्ता इति संप्रदानत्वाचतुर्थी ॥ कर्तव्यं चेतिदित्याह—लेकान्द्रग्धुम् अलं शक्तम् । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु इति तुमुन्प्रत्ययः ॥ तस्य तपः तत्तपः वरेण वरदानेन ज्ञामितं हि । मयेति शेषः ॥

संयुगे सांयुगीनं तर्ष्वेद्यन्तं प्रसहेत कः । आंश्वहते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

संयुग इति ॥ संयुगे युद्धे उद्यन्तं व्याप्रियमाणम् । संयुगे साधुं सांयुः । मम् । प्रतिजनादिभ्यः खल् इतिखञ्प्रस्ययः ॥ तं तारक निधिक्तस्य कि चिन्ते क्षित्रे क

१ सिद्धे. २ वृतः ३ अध्य भावौ. ४ अशमितम्. ५ उधतम्.

शुकस्य अंशाद् ऋते अंशविना अन्यः कः प्रसहेत अभिभवेत् ॥ प्रसहनम-भिभवे इति वृत्तिकारः ॥

कथमसावीदकशक्तिरित्याह---

स हि देव: परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम् । पारिच्छिन्नप्रभावर्धिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

स इति ॥ स देवः नीललोहितः [तमःपारे] तमसः पारे परतो द्यव-स्थितं तमोगुणातीतं परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतएव मया परिच्छि-स्वप्रमायधिः अवगादमहिमातिशयः न भवति तथा विष्णुना च न । अतस्त-स्यासार्थं नास्तीत्थर्थः ॥

संप्रति तदंशोत्पत्तावुपायं दर्शयति-

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः। शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत्॥ ५९॥

उमिति ॥ ते कार्यार्थिनः यूयं संयमस्तिमितं समाधिनिश्रलं शंभोः मनः उमारूपेण उमासीन्दर्येण । रूपं स्वमावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः । प्रन्यावृत्तौ नाटकादावाकारकोकयोरिप । इति विश्वः ॥ अयस्कान्तेन मणिविशेषेण । कस्कादिषु च इति सकारः । छोह्यत् अयोधातुमिव । तेन तुल्यं किया चेद्वतिः इति वितप्रत्ययो मृग्यः । आक्रष्टुम् आहर्तुं यतध्यम् उग्रुक्ता भवत ॥

उभे एव क्षमे वाढुम्रुभयार्वीजमाहितम्। सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिजेलमयी मम ॥ ६० ॥

वभे इति ॥ उभयोः शंभोर्मम च आहितं निषिक्तं बीजं तेजो वोढुं सा बा उमा शंभोः अष्टमूर्तेः तस्य इयं तदीया जलमयी मूर्तिः वा मम । उभे एव क्षमे । न तृतीयेत्यर्थः ॥ वाशब्दो द्वन्द्वार्थे, न त्वन्यार्थे । एतदेवोदाह्त्येत्थमेव अयाख्यातं गणव्याख्याने ॥ अत्र दीपकालंकारः प्राकरणिकयोक्मामहेश्वरयोरप्राकर-णिकयोबद्धां जलमूर्त्योश्वीपम्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः — प्रस्तुतानाम-प्रस्तुतानां चौपम्यस्य गम्यत्वे दीपकम् इति ॥ न चेयं तुक्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुतविषयत्वेन चोत्थानादिति ॥

तस्यात्मा श्वितिकण्डस्य सैनापत्यग्रुपेत्य वः। मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणीवीर्यविभूतिभिः॥ ६१॥

तस्येति ॥ तस्य शितिकण्ठस्य अष्टमूर्तेः आत्मा । पुत्र इत्यर्थः ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि इति श्रुतेः ॥ वः युष्माकं सेनापतेर्भावः सेनापत्यम् ॥ पत्यन्त-

१ प्रतिष्ठितस्. २ सोहुस्. ३ सेनापरयम् ४ बेाणेबन्धानद्वितान्.

पुरोहितादिभ्यो यक् इति यक्प्रत्ययः ॥ उपेत्य प्राप्य वीर्यविभूतिभिः शौर्यक्षपत्तिभिः सुरवन्दीनां वेणीः मोक्ष्यते विस्नंसियन्यित ॥ तारकासुरं हनिष्यतीति भावः ॥

इति व्याहृत्य विबुधान्त्रिश्वयोनिस्तिरोद्धे । मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥

इतीति ॥ [विश्वयोनिः] विश्वस्य योनिः कारणम् ॥ योनिः स्त्रीणां भगस्थाने कारणे ताम्रिके पणे । इति वैजयन्ती । विवुधान् सुरान् इति व्याहृत्य अभिधाय तिरोद्धे अन्तर्हितवान् । ते देवाः अपि मनसि [आहितक-र्तव्याः] आहितं कर्तव्यं थैस्ते तथोक्ताः सन्तः दिवं स्वर्गं आयुग्रः प्रापुः ॥

तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत्पाकशासनः । मनसा कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥

तंत्रिति ॥ [पाकशासनः] पाको नाम कश्चिदसुरस्तस्य शासन इन्द्रः तत्र इरिनत्ताकर्षणकृत्ये कन्द्र्पं निश्चित्य । साधकत्वेनेति शेषः ॥ कार्यसंसिद्धौ [त्वराद्विगुणरंहसा] त्वरयौत्यक्षयेन द्वौ गुणौ यस्य तद्विगुणं द्विराशृतं रहो वेगो यस्य तेन तथाकेन । गुणस्तु बृत्तिशब्दादिज्योन्द्रियामुख्यतन्तषु । इति वैज-यन्ती ॥ मनसा अगमत् । ससारेत्यर्थः । गर्मेर्छड् । लुदित्वाचलेरङादेशः ॥

अथ र्स लिलतयोषिद्भूलताच।रुश्रृं कं रतिवलयपदाङ्के चापमासज्यं कण्ठे। सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्करास्त्रः

श्वतमखमुपतस्थे पाञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

अथिति ॥ अथ स्मरणानन्तरम् । स स्मृत इत्यर्थः । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पंधन्या कामः । वा संज्ञायाम् इत्यनङ् ॥ [लालितयोषिद्धलताचारु-श्रृंकं] लिलतं त्रिषु सुन्दरम् इत्यमरः । लिलतायाः सुन्दर्या योषिता भ्रुवौ लते इव चारुणी श्रृष्ठे कोटी यस्य तत्तथोक्तं चापम् । [रितवलयपदाक्के] रितः स्मरिया इत्यमरः । तस्या वलयपदानि कङ्कणस्थानान्यङ्कश्चितं यस्य तथोक्ते काण्ठे आसज्य लगियत्वा ॥ चापकण्ठिवशेषणाभ्यां श्रृङ्कारैकनि-धिस्निभुवनेकवीरस्य श्रृङ्कारवीरोपकरणेषु तुल्यरसक्वं व्यज्यते । [सहचरमधुहस्तन्यस्त

१ कर्म-कार्यन्संसिद्धिः कार्यसंसिद्धचै. २ सुललितः ३ शार्क्सम्. ४ आसाद्यः ५ **०एकितुः.**

चूताङ्करास्तः] सहचरस्य सख्युर्भधोवसन्तस्य इस्ते न्यस्तं चूताङ्करमेवास्तं यस्य स तथोक्तः । प्राञ्जलिः सन् । इतमाखम् इन्द्रं उपतस्थे सङ्गतवान् ॥ सङ्गतिकरणार्थादात्मनेपदम् ॥ अत्र स्वभावोक्तिः—स्वभावोक्तिरसौ चाहयथावद्व-स्तुवर्णनम् । इति ॥ मालिनीवृत्तमेतत्—ननमयययुतेयं मालिनी मोगिलोकैः । इति तल्लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोषाध्यायकोलाचलमालिनाथस्रारिवरिचितया संजी-वनीसमाक्ष्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाष्ट्ये ब्रह्मसाक्षात्कारो (ब्रह्मानिगमनो) नाम द्वितीयः सर्गः।

> तृतीयः सर्गः । तस्मिन् मघोनस्निदशान्विद्दाय सदस्त्रमक्ष्णां युगपत्पपात । प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

तस्मिकिति ॥ मघोनः इन्द्रस्य अक्ष्णां सहस्रं त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेषामिति त्रिद्शान् देवान् । संख्ययाव्ययासन्नाद्राधिकसंख्याः संख्येये इति
बहुवीहिः । बहुवीहौ संख्येये—इति डच्प्रत्ययः । उक्तार्थत्वात्सुचो निवृत्तिः ।
विहाय त्यक्त्वा तास्मिन् कामे युगपत् पपातः । सहस्रेणाक्षिभिरद्राक्षीदित्यादरातिशयोक्तिः । ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरित्यागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथमकाण्डे
तिस्मिकेकस्मिन्पक्षपात इत्याशङ्क्रयार्थान्तरं न्यस्यति—प्रायः मून्ना प्रभूणाम्
आश्चितेषु सेवकेषु विषये गौरवम् आदरः प्रयोजनापेक्षितया कार्यार्थितेन
हेतुना चलं चन्नळम् । फलतन्त्राः प्रभवो न तु गुणतन्त्रा इति भावः ॥

स वासवेनासनसिक्कष्टिमितो निषीदेति विस्र्ष्टिभूमिः। भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम्॥२॥

स इति ॥ स कामो वासवेन इन्द्रेण असनस्य सिंहानस्य सिंग्छ्रष्टं सिन्निहि-तम् आसनसिन्निष्ठृष्टं यथा तथा ॥ शेषषष्ट्यायं समासः कृद्योगलक्षणयातु न । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् इति षष्टीनिषेधात् ॥ इतः निषीद् इहोपविश इति विसृष्टभूमिः दत्तावकाशः सन् । भर्तुः खामिनः प्रसादम् अनुपदं मूर्घा

१ निस्रष्ट. २ मतिबन्ध.

प्रतिनन्द्य संभाव्य मिथाः रहिति ॥ मिथोऽन्योन्यं रहस्यिपि । इत्यमरः ॥ एनम् इन्द्रम् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण चक्तुं प्राक्रमत उपकान्तवान् ॥ प्रोपाभ्यां समर्थोभ्याम् इत्यात्मनेपदम् ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति । अनुग्रहं संस्मरणप्रदृत्तिमच्छामि संर्थीर्धतमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

आज्ञापयेति ॥ हे पुंसां ज्ञातिविशेष ज्ञातसार । ज्ञातपुंतिशेषेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वातसमासः ॥ आज्ञापय । तितिते शेषः । उत्तरवाक्ये यच्छव्दप्रयोगात्र पूर्ववाक्ये तच्छव्दप्रयोगनिर्वन्धः ॥ किं तिदित्याहः—लोकेषु ते तव
यत्करणीयं कर्तव्यम् अस्ति । संस्मरणेन प्रवृत्तं उत्पन्नं ते तव अनुग्रहं
प्रसादम् आज्ञया नियोगेन संवर्धितं वृद्धं गमितम् इच्छामि । संस्मरणकृतमनुग्रहं केनिविश्चियोगेन वर्धय । कचित्कर्माण नियुक्क्वेत्यर्थः । अन्यथा मे
नास्ति परितोष इति भावः ॥ तुमुत्रन्दपाठे णिजर्थं यत्नः कार्यः ॥

न च मे किंचिदसाध्यमस्तीत्याह-

केनाभ्यस्या पैदकाङ्किणा ते नितान्तदीर्घेजीनिता तपोभिः। यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती।। ४।।

केनेति ॥ पदकाङ्किणा स्वराज्यकामेन केन पुंसा नितान्तदीर्धैः अतिप्रभूतैः तपोभिः ते तव अभ्यसूया ईर्ध्या जनिता । ब्र्हीति शेषः । किमर्थम् । यावत् यतः स भवद्वैरी आहितसायकस्य संहितवाणस्य अस्य मतकार्मुकस्य निदेशे वर्तत इति निदेशवर्ती आज्ञावशः भवति । अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसामीष्ये वर्तमानवद्वा इति लट् ॥

संप्रति चतुर्वेगे मोक्षमधिकृत्याह —

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्ग पुनर्भवक्रेशभयात्मपन्नः । बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणा-मारेचितभ्रूचतुरैः कॅटाक्षैः ॥ ५ ॥

असंमत इति ॥ तव असंमतः कः पुनम्तपितः । संसार इति यावत् । तत्र ये क्केशा जन्मजरामरणादयस्तेभ्यो भयात् मुक्तिमार्गे प्रपन्नः तं वद । यतः सोऽपि [आरेचितभ्रूचतुरैः] आरेचिताभिरेकैकशो विवर्तिताभिर्भूभिश्वतुरैः सुन्द-

१ संवर्धितुम् २ फल. ३ तावत्. ४ आरोपित, ५ बिलासैः

रीणां कटाक्षेः बद्धःचिरं तिष्ठतु । आरेचितलक्षणं तु स्याद्भुवोर्ललिता-क्षेपादेकस्या एव रेचितम् । तथोर्म् लसमृत्क्षेपं कौटिल्याद् भ्रूकृटि विदुः ॥ इति ॥ धर्मार्थावधिकत्याह—

अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागर्पणिधिर्द्विषस्ते ।
कस्यार्थधर्मो वद् पीडयामि
सिन्धोस्तटादोघ इव प्रदृद्धः ॥ ६ ॥

अध्यापितस्येति ॥ उद्दानसाः शुक्रंण नीतिं नीतिशास्त्रम् अध्यापितस्य आपि । अपिशब्दाच्छुकशिष्याणामप्रशृष्यत्वं गम्यते । गतिष्ठाद्धि—हत्यादिना द्विक-मैकादिङ्धातोर्ण्यन्तात्प्रधाने कर्माण क्तः । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तृश्च कर्मणः इति वचनात् । ते द्विषःतत्र शत्रोः कस्य अर्थधर्मी [प्रत्युक्तरागप्रणिधिः] प्रयुक्तः प्रहितो रागो विषयाभिलाष एव प्रणिधिर्दृतो येन सोऽहम् । प्रणिधिः प्रार्थने चरे इति यादवः । प्रवृद्धः ओधः प्रवाहः सिन्धोः नद्याः तटौ इव पीडयामि वद ॥

काममधिक्रस्याह---

कामेकपत्नीत्रतदुःखशीलां लोलं मनश्रारुतया प्रविष्टाम् । नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्टे स्वयंग्राहनिपक्तवाहुम् ॥ ७ ॥

कामिति ॥ [एकपत्नी व्रतदुःख्द्शीलां] एकः पतिर्थस्याः सेकपत्नी पित-व्रता । नित्यं सपत्यादिषु इति डीप् । तस्य व्रतं पातिव्रत्यं तेन दुःखशीलां दुःखस्वभावाम् । दृढवतामित्यर्थः । शीलं स्वभावे सदृत्ते इत्यमरः । चारुतया सुन्दरत्वेन हेतुना लोलं मनः त्वचितं प्रविष्टां कां नितस्विनीं नारी सुक्तल्जां सतीं कण्ठे स्वयंग्राहानिषक्तवाहुम् । स्वयं गृह्णातीति स्वयंग्राहा । विभाषा प्रदृः इति णप्रत्ययः । न च जलचर एव ब्राह् इति नियमो जलचरे प्राह् एवति नियमादिति । स्वयंग्राहा च सा निषक्तवाहुश्च तां तथाभूताम् इच्छिसि । त्वदर्थे पतिव्रतामिष व्रताद्श्रशंथिष्यामीत्यर्थः । एतचेन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् । तथा च श्रुतिः—अहल्याये जारः इति ॥

त्रिविधा नायिका । स्वकीया परकीया साधारणी चेति । तत्र परकीयां प्रत्यु-क्तम् । इतरे प्रत्याह—

१ प्रणिधेः.

कयासि कामिन्सुरतापराघा-त्पादानतः कोपनयावधृतः । तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशस्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥

कयेति ॥ हे कामिन कामुक सुरतापराधात । अन्यासङ्गादित्ययः । पादानतः प्रणतः सन् । कोपनया कोपनशीलया कया श्रिया अवधूतः ति-रस्कृतः असि। तस्याः शरीरं दृढानुतापं गादपश्चात्तापमत एव प्रवालशा-रयाशरणं करिष्यामि इति ॥

प्रसीद विश्वाम्यतु वीर वज्रं शर्रेमदीयैः कतमः सुरारिः। विभेतु मोघीकृतवाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः॥ ९॥

प्रसीदेति ॥ हे वीर प्रसीद प्रसन्ने भव । वज्रं कुलिशं विश्वास्यतु । उदास्ताः मित्यर्थः । मदीयैः शरैः मोघीकृतबाहुर्वार्यः विफला कृतभुजशक्तिः कतमः दैत्यदानवादिषु यः कश्चन सुरारिः ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमन् इति इन्नम्च्यत्ययः ॥ [कोपस्पुरिताधराभ्यः] कोपन स्फुरिताधराभ्यः स्त्रीभ्योऽपि विभेतु । किमु वक्तव्यं पुम्भ्य इत्यर्थः । सक्तद्भीतः सवतो विभेतीति भावः । भीत्रार्थानां भयहेतुः इत्यपादानत्वात्पश्चमी ॥

तव प्रसादात्कुसुमायुघोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यो हरस्यापि पिनाकपाणेधैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥

तवेति ॥ किं बहुना तव प्रसादात् अनुमहात् कुसुमायुधोऽपि आतिद्व-र्वलाक्षोऽप्यह्म् एकं मधुं वसन्तम् एव सहायं छट्ध्वा [पिनाकपाणेः] पिनाकः पाणो यस्य स पिनाकपाणिः। प्रहरणार्थभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । तस्य हरस्यापि। हरः पिनाकी चेत्यतिदारुण इति भावः। धैर्यच्युर्ति धैर्यहानि कुर्याम्। कर्तु शक्रुयामित्यर्थः। शिक लिङ् च इति शक्यार्थे लिङ् ॥ अन्ये धन्वनः धनुर्भृतः मम के। न केऽपि इत्यर्थः। किं शब्दः कुत्सायाम्। कुत्साप्र-श्रवितर्केषु क्षेपे किंशब्दः इष्यते इति शाश्वतः॥

र सहसापराधः.

अथोरुदेशाद्वतार्थ पादमाक्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।
संङ्कल्पितार्थे विष्टतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं बभाषे ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ स्मरवाक्यश्रवणानन्तरम् आखण्डलः सहस्राक्षः ऊरुदे-शात् पादम् [आकान्तिसंभावितपादपिठम्] आकान्त्याक्रमणेन संभावितं पादपीठं यस्मिस्तद्यथा तथा अवतार्यं सङ्कृत्पितार्थे हरिचत्ताकर्षणरूपे विषये विवृतात्मशक्तिम् ' कुर्यो हरस्यापि'—इत्यादिना प्रकटीकृतस्वसामर्थ्यं कामं स्मरम् इतं वश्यमाणं चभाषे ॥

सर्व सखे त्वय्युपपन्नमेतदुमे ममास्ने कुलिशं भवांश्व ।
वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं
त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥

सर्विमिति ॥ हे सखे । सखे इति संबोधनं गौरवार्थम् । सर्वमेतत्त्विय उप-पक्षं सिद्धम् । मम कुल्टिशं वज्रं भवांश्चोभे अस्त्रे । तत्र वज्रं [तपोवीर्य-महत्सु] तपोवीर्थेण तपोबलेन महत्सु प्रबलेषु कुण्ठं प्रतिबद्धप्रसरम् । त्वम् असं सर्वतोगामि च साधकं च । तापसेष्वत्यकुष्ठमित्यर्थः ॥

> अवैभि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये । व्यादिक्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥ १३ ॥

अवैमीति ॥ हे सखे ते सारं बलम् अवैमि वेशि । अतः खलु अतएव आत्मसमं मतुल्यं त्वां गुरुणि महति कार्ये—'तस्मै हिमाद्रेः'——(३।१६) इति वक्ष्यमाणे नियोक्ष्ये । स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् इति वार्तिकादात्मनेपद-नियमः । तथाहि । सारपरीक्षापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह-कृष्णेम विष्णुना धरतीति घरः । पचाद्यच् । भुवो घरो भूधरस्तस्य भावस्तत्तां भूधरताम् । भूषरणशक्तिमित्यर्थः । अवेक्ष्य झात्वा दोषः सर्पराजो देहोद्वहनाय स्वदेहमुद्दोद्धम् । 'कियार्थोपपदस्य'-इत्यादिना चनुर्थो । व्यादिइयते नियुज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥

१ अक्रान्ति. २ सङ्कल्पितेऽथे.

नियागङ्गीकारं सिद्धवतकर्तुमाह— आशंसता वाणगति द्वषाङ्के कार्य त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् । निवोध यज्ञांश भुजामिदानी सुचैद्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

आशंसेति ॥ वृषाक्के हरे बाणगति बाणप्रसरम् आशंसता कथयता । कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेः (३१९०) इत्यादिनेति शेषः । त्वया नः अस्माकं कार्य प्रतिपन्नकल्पम् अङ्गाकृतप्रायम् । 'ईषदसमाप्तौ '-इत्यादिना कलपप्रत्ययः । कथमेतदत आह—इदानीं उचैः उन्नता द्विषो येषां तेषाम् उचिद्विषां यज्ञांशाशुनां देवानाम् । एतेन द्विषक्षप्तयज्ञभागत्वं सूच्यते । ईिप्सतम् आप्तुः मिष्टम् एतदेव हरेः वाणप्रयोगरूपमेत्र निवोध । हरायत्तं बुःयस्वेत्यर्थः । वृषवेषमे इति धातोलींट् । अत्र आशंसता प्रार्थयमानेन इति नाथव्याख्यान मनाथव्याख्यानम् । आङ्पूर्वयोः शास्तिशंसत्योरिच्छार्थत्वे आत्मनेपदानयमात् । याज्ञार्थत्वस्याप्रामाण्यकत्वात् 'कुर्यो हरस्यापि'—(३१७०) इत्यन्नानयोरभावादयोगाचेति ॥

किं तत्कार्य कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षेत्यत्राह-

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः । स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूबह्माणि योजितात्मा ॥ १५ ॥

अमी इति ॥ हि यसमात् अमी देवाः जयाय शत्रुजयार्थं भवस्य इरस्य वीर्यप्रभवं तेजःसंभूतं सेनान्यं सन्तित्म उद्दान्ति कामयन्ते । वञ्च कान्तौ इति घातोर्छट् । ब्रह्मणां सद्योजातार्दिमन्त्राणामङ्गानां हृदयादिमन्त्राणां भूः स्थानं ब्रह्माङ्गभूः । कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः । ब्रह्मणि निजतत्त्वे । वेद्सतत्त्वं तपं ब्रह्म ब्रह्मा इत्युभयत्राप्यमरः । योजितात्मा नियमितिचत्तः । मन्त्रन्या-सपूर्वकं ब्रह्म ध्यायित्रत्यर्थः । स भवः च [त्वदेकेषु।निपातसाध्यः] त्वदेके षोस्तवैकबाणस्य निपातेन साध्यः । अनन्यसाध्योऽयमस्मित्रवसर इति भावः ॥

तस्मे हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां
यतात्मने राचियतुं यतस्व ।
योषितसु तद्वीर्यानेषेकभूमिः
सैव क्षमेत्यत्माभुवापदिष्टम् ॥ १६ ॥

१ अर्थमत्र. २ शहानियोजितात्माः ३ जितात्मने.

तस्मा इति ॥ यतात्मने नियतिवत्ताय तस्मै भवाय । रूच्यर्थानां प्रीयमाणः इति संप्रदानत्वाचतुर्थां । प्रयतां हिमाद्रेस्तनूजां पार्वतीं रोचियतुं यतस्व । भिवतिव्यं चात्र पार्वत्यैवेत्याह-योषितसु स्रीषु मध्ये । यतस्व निर्धारणम् इति सप्तमी । क्षमा शक्ता [तद्वीर्यनिषेकभूमिः] तस्य हरस्य वीर्ये रेतः तस्य निषेकः क्षरणं तस्य भूमिः क्षेत्रं सा पार्वती एव इति आत्मभुवा ब्रह्मणा उपदिष्टम् । उमे एव क्षमे वोद्यम् (२१६०) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥

सापीदानीं सनिकृष्टैव तस्येत्याह—

गुरोर्नियोगाच नगेन्द्रकन्या
स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वांस्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः
श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १७ ॥

गुरोारिति ॥ नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरोः पितुः नियोगात् शासनात् अधित्यकायां हिमाद्रेरूर्वभूमौ । सूमिरूर्वमधित्यका इत्यमरः । उपाधिन्यां त्यकन्नासनारूढयोः इति त्यकन्नत्त्ययः । तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् । कर्मणो रोमन्थ-तपोभ्यां वर्तिचरोः इति क्यइप्रत्ययः । ततः शतृप्रत्ययः ॥ स्थाणुं छ्दम् अन्वास्ते उपास्त इत्यर्थः । इति इदं मया अप्परसां मुखेभ्यः श्चतम् । न चैतदैतिह्यमात्रमित्याह—स वर्गः सोऽप्सरसां गणः मत्प्रणिधिः मम गूढचरः । प्रणिधिः प्रार्थने चरे इति यादवः ॥

तद्गच्छ सिद्ध्ये कुरु देवकार्य-मर्थोऽयमथीन्तरभाव्य एव । अपेक्षते प्रत्ययम्रत्तमं त्वां वीजाङ्करः पागुदयादिवाम्भः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात् सिद्धन्ते कार्यसिध्यर्थं गच्छ । देवकार्यं कुरु । आशिषं लोट् ॥ अयमर्थः प्रयोजनम् अर्थान्तरभाट्यः कारणान्तरसाध्यः एव । तन्न कारणान्तरं पार्वतीसिवधानमिति भावः । अर्थः प्रकारे विषयं वित्तकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने ॥ इति विश्वः ॥ तथापि बीजसाध्य- अकुरः वीजाङ्करः उद्यात् उत्पत्तः प्राक् अम्भः इव त्वाम् उत्तमं प्रत्ययं वृत्तमं कारणम् अपेक्षते ॥ प्रत्ययोऽधीनशप्यज्ञानविश्वासहेतुषु । इत्यमरः । तस्मा- दिसम्मर्थे तव चरमसहकारित्वादनन्यसाध्योऽयमर्थे इति भावः ॥

तैस्मिन्सुराणां विजयाभ्युपाये तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।

१ अध्यास्ते । २ पत्ययसङ्गलन्धी. ३ अस्मिन्, ४ काम.

अप्यप्रसिद्धं यञ्चसे हि पुंसा-मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

तस्मिति। सुराणां विजयाभ्युपाये जयस्योपायभूते तस्मिन् हरे अस्तर्मातः अस्त्रप्रसरः तवैव नाम ॥ नामेति संभावनायाम् । अन्येषां तु संभावनायि नास्तीति भावः । अतः स्त्वं कृती कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथाहि । अपसिद्धम् अपि अनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि । इदं तु प्रसिद्धमसाधारणं चेत्यतियशस्करमिति भावः ॥

प्रोत्साहनार्थं स्तौति-

सुराः समम्यर्थयितार एते
कार्ये त्रयाणामि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंसमहो वतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

सुरा इति । एते सुराः समभ्यर्थियतारः याचितारः । कार्ये प्रयोजनं त्रयाणां विष्टपानामपि संबन्धि। सर्वलाकार्थिमित्यर्थः। कर्म ते तव चापेन । न त्वन्येनेति भावः । अतिहिंस्रम् अतिघातुकं च न । अहो चत इति संबोधने ॥ अहो वतानुकम्पायां खेदे संबोधनेऽपि च । इति विश्वः ॥ अथवा अहो आश्चर्ये । बतत्यामन्त्रणे सन्तोषे च इति । बतामन्त्रणसन्तोषखेदानुकोश्विस्मये । इति विश्वः । स्पृहणीयवीर्यः असि आश्चर्यविक्रमोऽसि ॥ आश्चर्ये स्पृहणीयं च इति । नामर्थकोशः ॥

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्या-दसावनुक्तोऽपि सहाय एव । समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिक्यते केन हुताक्षनस्य ॥ २१ ॥

मधुरिति । हे मन्मथ । असौ मधुश्च वसन्तोऽपि ते साहचर्यात् सह-वरत्वात् एव अनुक्तोऽपि अप्रेरितोऽपि सहायः सहकारी एव । तथाहि । समीरणः वायुः हुताशनस्य अभेः नोद्यिता प्रेरकः भवेति केन व्यादि-भ्यते ॥ अत्र मधुसमीरणयोशक्तिमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यधर्मः । स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथिपिदिष्ट इति प्रतिवस्तूपमालंकारोऽयम् । तदुक्तम्— यत्र सामान्यनिर्देशः पृथग्वाक्यद्वये यदि । गम्यौपम्याधिता सा स्यास्प्रतिवस्तूपमा मता इति ॥

१ समीरणश्चोदयिता, समीरण मेरियता.

तथेति शेषामित भर्तुराज्ञा
मादाय मूर्झा मदनः मतस्ये ।

ऐरावतास्फालनकर्कशेन

हस्तेन पस्पर्श तदङ्गिमन्द्रः ॥ २२ ॥

तथिति ॥ तथा अस्तु इति भर्तुः स्वामिनः शेषाभिव प्रसाददत्तां मालाभिव । प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने शेषिति कीर्तिता । इति विश्वः ॥ माल्याक्षतादिदाने स्त्री शेषा इति वैजयन्ती केशवौ । आज्ञां मूर्ध्वा आदाय शिरसा यहीत्वा मदनः प्रतस्थे । समवप्रविभ्यस्थः इत्यातमनेपदम् । इन्दः [ऐरावतास्फालनकर्कशेन] ऐरावतास्फालनक प्रोत्साहनार्थेन ताडनेन कर्कशेन पश्येण हस्तेन तदङ्गं मदनदेहं पस्पर्शे । इस्तस्पर्शेन संभावयामासेत्यर्थः । शेपामिवाज्ञाम् इत्यत्र साधकवाधकप्रभाणाभावादुपमोत्येक्षयोः सन्देहसङ्कर इति । यदि भत्री शेषापि दत्ता तदा तामाशामिवत्युपमा । अथ न दत्ता तिर्हे शेषात्वेनोत्येक्षिता । शेषादानं तु सन्दिग्धमिति ॥

स माधवेनाभिमतेन सख्या

रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः । अङ्गव्ययपार्थितकार्यसिद्धिः

स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

स इति ॥ स मदनः अभिमतेन त्रियेण सख्या सुहृदा माधवेन वसन्तेन रत्या स्वदेव्या च सादाङ्कं सङ्कटमापतितमिति सभयम् अनुप्रयातः सन् । तथा [अङ्कट्ययप्राधितकार्यसाद्धः] अङ्कस्य व्ययेनापि प्रार्थिता कार्यसिद्धियेन स तथोक्तः । शीर्त्वा मृत्वापि सर्वथा देवकार्य सायायप्यामीति कृतनिश्चयः सिन्न-सर्थः । हैमवतं हिमवति भवं [स्थाणवाश्चमं] स्थाणो ख्रस्यात्रमं जगाम ॥

तस्मिन्वने संयमिनां ग्रुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकृलवर्ती ।

सङ्कल्पयोनेरभिमानभूत-मात्मानमाधाय मधुर्जजूम्भे ॥ २४॥

तस्मिनिति ॥ तस्मिन्वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनां समाधिमतां सुनीनां [तपःसमाधेः] तपसः समाधेरेकाप्रतायाः प्रतिकूलं वर्तत इति प्रतिकूलवर्ती विरोधी मधुः वसन्तः संकल्पयोनेः मनोभवस्य अभिमानभूतम् । गर्वहेतुभू-तिमत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । आत्मानं निजस्वरूपम् आधाय सिन्न-धाय जजूममे प्रादुर्वभूव । वसन्तधर्मान् प्रवर्तयामासेत्यर्थः ॥

९ विग्बारणा. २ कर्मसिद्धिः.

वसन्तधर्मानाह---

कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरञ्जां गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घच । दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिबोत्ससर्ज्ञ ॥ २५ ॥

कुवेरेति ॥ उष्णरङ्मो सूर्यं साहसिकं च नायके समयं दक्षिणायन-कालं सङ्गमकालं च विलङ्कन्य अकाण्डे व्यातिकम्य कुवेरगुप्तां धनपितपालितां कुत्सितशरीरेण केनचिद्रक्षितां च विद्राम् उदीचीं र्झालिङ्काक्षिप्तां कांचित्रायिकां च गन्तुं चिलितुं सङ्गन्तुं च प्रवृत्ते सित दक्षिणा दिक् दाक्षिण्यवती नायिका च मुखेन अग्रभागेन वक्त्रेण च । वहतीति वहः । पचाराच् । गन्धस्य वहं गन्धवहम् अनिलं व्यलीकेन दुःखेन निःश्वासस्तं व्यलीक-निश्वासमिव । दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकमित्रयाकार्यवस्तुनोः । इति वैजयन्ती । उत्सस्तर्ज प्रवर्तयामास । स्वभर्तरि समयोक्षञ्चनेन पराङ्गनासङ्गति प्रवृत्ते सित स्त्रियो दाक्षिण्यादिकिचिद्वदा दुःखानिश्वसन्तीति भावः । उत्तरायणे सित मलया-निलाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः । अत्रीत्प्रेक्षालंकारः । न च समासोक्तिरेवयमुरमेक्षानु-प्रविष्टेति शक्कितव्यम् । केवलिवेशेषणसामर्थ्योदेवाप्रस्तुतप्रतीतौ सोत्तिष्ठते । अत्र दु दक्षिणिति विशेष्यसामर्थादपि नायिका प्रतीयते । न च श्लेष एव प्रकृताप्रकृतिवि-

षयः उभयक्षेषे क्षिष्टविशेष्यानङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दशक्तिम्नलोऽयं घ्वनिः । स च व्यलीकिनःश्वासह्पचेतनधर्मसंभावनार्थे दक्षिणस्या दिशो नायिकया सहामेदमासा-दयन्नभेदलक्षणातिशयोक्खुपजीविनीं निश्वासिमवेति वाच्योत्प्रेक्षां निर्वहतीति वाच्य-

अस्त सद्यः कुसुमान्यशोकः
स्कन्धात्मभृत्येव सप्छवानि ।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां
संपर्कमासिञ्जितनुपुरेण ॥ २६ ॥

असूतेति ॥ अशोकः वृक्षविशेषः सद्यः स्कन्धात् प्रकाण्डात् प्रभृत्येव । स्कन्धादारभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्रभृतियोगे पश्चमीति कैयटः । भाष्यं च मूलात्रभृत्यप्राद्धक्षांस्तक्षणुवन्ति इति । कार्तिक्याः प्रभृत्याप्रहायणी मासे । इत्यादि । सपछ्वानि कुसुमानि असूत । उभयमप्यजीजनादित्यर्थः । [आसिन्नितानु-पुरेण] आसिन्नितो नुपूरो यस्य तेन । सिन्नधातोरकर्मकात् गत्यर्थाकर्मक-इत्यादिना कर्तरिकः । सुन्दरीणां पादेन संपर्कं ताडनं ना अपैक्षतः । सन्पुररवेण की-

सिद्धयङ्गभूत इत्युत्पश्यामः ॥

चरणेनामिताडनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत् ॥ इति । तथाहि— पादाहृतः प्रमद्या विकसत्यशोकः शोकं जहाति बकुलो सुखसोधुसिक्तः । आस्रो-कितः कुरुवकः कुरुते विकाशमालेशिडतस्तिलक उरकलिको विभाति ॥

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्ति नवचृतवाणे । निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥२७॥

सग्र इति ॥ मधुः वसन्त एवेषुकारः [प्रवालोद्गमचारुपत्रे] प्रवालोद्गमः पल्लवा-कुरा एव चारूणि पत्राणि पक्षा यस्य तस्मिन् । पत्रं वाहनपक्षयोः इत्यमरः ॥ नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव बाणस्तस्मिन् नवचूतवाणे समाप्तिं नीते सित सद्योः मनोभवस्य धन्विनः नामाक्षराणीव द्विरेफान अमरान् निवेशयामास निद्यौ ॥ अत्र प्रवालपत्रे इत्याद्येकदेशाविवार्तिरूपकं मधोरिषुकारत्वनिरूपणं सूचय-त्रामाक्षराणीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तमित्येकदेशविवार्तिरूपकोत्यापितेयमुत्प्रेक्षा ॥

वर्णप्रकर्षे सित किंफिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः। प्रायेण सामग्रयविधौ गुणानां

पराङ्मुखी विश्वसृजः पृष्टतिः ॥ २८॥

वर्णति ॥ किणिकारं किणिकारकुमुमम् । अवयवे च प्राण्योषधिषृक्षेभ्यः इत्यु-त्पन्नस्य तिद्धतस्य पुष्पफलम् लेषु बहुलम् इति लुक् । एवमन्यत्रापि इष्टव्यम् । वर्ण-प्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सित अपि निर्गन्धतया हेतुना चेतः दुनोति स्म पर्यता-पयत् । लट् स्म इति भूतार्थे लट् । तथाहि । प्रायेण विश्वसृजः विधातुः प्रवृत्तिः गुणानां सामग्यविधो साकल्यसंपादनविषये पराङ्मुखी । सर्व-त्रापि वस्तुनि किंचित्रैकल्यं संपादयति । यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः कर्णिकारेऽपि नैर्गन्थ्यं युज्यत इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनस्पोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥

बाळेन्दुवऋाण्यविकाशभावा-

द्रभुः पळाञ्चान्यतिळोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां

नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥

बालेन्द्रिति ॥ अविकाशभावात् निर्विकाशस्वात्मुकुलभावादेतोः [वालेन्द्रुवकाणि]बालेन्द्रुरिव वकाणि अतिलोहितानि अतिरक्तानि पछा-शानि किंग्रुकपुष्पाणि । पलाशे किंग्रुकः पर्णः इत्यमरः । वसन्तेन पुंसा-समागतानां सङ्गतानां वनस्थलीनां श्लीणां सद्यः सवो दत्तानि । पुराणे-

१ निगंनधमिति.

ज्वतिलोहित्याभावादिति भावः। नखक्षतानीच सभुः। अत्र वसन्तस्य वनस्थर्छानां च विशेषणसाधारण्यात्रायकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिस्तावदस्ति । नखक्षतानीव इति जातिस्वरूपोत्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणिनिमत्ता जार्गाते । सा च नायकव्यवहारा-श्रितसमासोक्तिगर्भिण्येवोत्तिष्ठत इत्युभयोरेककालतैव । विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिज्यत इति हि लक्षणम् ॥

छप्रद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुले मधुश्रीस्तिलकं पकार्य । रागेण बालारुणकोमलेन चूतपवालोष्टमलञ्जकार ॥ ३०॥

लमेति ॥ मधुश्रीः वसन्तलक्ष्मीः [लग्नाद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं] लग्नद्विरफो एवाजनभक्तयः कज्ञलरचनास्ताभिश्चित्रं वित्रवर्णे तिलकं पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भस्तिस्मिन्नेव मुखे वक्त्रे प्रकाश्य प्रकटण्य बालारुण-कोमलेन बालार्केयुन्दरेण रागेण अरुणिन्ना तेनैव लाक्षारागेण चूतप्रवाल एवेष्टिस्तं चूतप्रवालोष्टम् अलञ्जकार प्रसाधयामास ॥ अत्र रूपकालंकारः ॥

मृगाः पियाँलद्वममञ्जरीणां रूजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।

मदोद्धताः पत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मरपत्रमोक्षाः ॥३१॥

मृगा इति ॥ [पियालद्भुममञ्जरीणां] पियालद्भुमा राजादनवृक्षाः । राजादनं पियालश्च इत्यमरः । तेषां मज्जर्यस्तासां रज्ञःकणैः [विधितदृष्टिपाताः] विधिताः सज्जातविद्या दृष्टीनां पाताः प्रसादा येषां ते तथोक्ताः मदोद्धृताः मृगाः प्रत्यिनिलम् अनिलाभिमुखं [मर्मरपत्रमोक्षाः] मर्मरा मर्भरशब्दवन्तः पत्रमोक्षा जीर्णपर्णपाता यासु ताः वनस्थलीः विचेकः वनप्रदेशेषु चरन्ति समादेशकालाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । इति चरतेः सकर्मकत्वम् ॥

१ निवेश्य । २ प्रियाल-छ ।

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्टः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुक्कूज । मनस्विनीमानविद्यातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥३२॥

चूताङ्करिति ॥ [चूताङ्करास्वादकपायकण्ठः] चूताङ्कराणामास्वादेन कषायकण्ठो रक्तकण्ठः । सुरभावपथे रक्ते कषायः इति केशवः । पुमान्कोकिलः पंस्कोकिलः । पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्योतनार्थम् । मधुरं चुकूज इति यत् तत् कृज-नम् एव [मनस्विनीमानविधातदक्षं] मनस्विनीनां मानविधाते रोषनिरासे दक्षं स्मरस्य वचनं मानं त्यजतेत्याज्ञानवचनं जातम् । कोकिलकृजितश्रवणा-नन्तरं स्मराज्ञप्ता इव मानं जहरित्यर्थः ॥

हिमन्यपायाद्विश्वदाघराणार्पापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ॥ स्वेदोद्रमः किंपुरुपाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविश्वेषकेषु ॥३३॥

१ आपाण्डुरीभूत.

िमेति॥ [हिमन्यपायात्] हिमस्य व्यपायादपगमात् [विशदाधराणां] विशदा नीक्ष्णा अधरा ओष्ठा यासां तास म् । आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् कुङ्कमपरिहारादिति भावः । किंपुरुषाङ्गनानां पत्राविशेषकेषु पत्ररचनाषु स्वदोद्गमः पदं चके । धर्मोदयात्स्वदेद्य भूदिन्यर्थः । विशदाधरत्वं मधूच्छि-ष्टराहित्यादिति भावः । हेमन्तेषु नार्था बिम्बोष्टेषु मधूच्छिष्टं शीतभयाद्धतीति प्रासद्धम्॥

तपस्त्रिनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रहत्तिम् । प्रयत्नसंस्तम्भितविक्तियाणां कथाविदीका मनसां वभूतुः ॥३४॥

तपिस्वन इति ॥ [स्थाणुवनौकसः] स्थाणोर्वनमोको येषां ते तपस्विनः तत्रत्या मुनयः समानकाल आयन्तावस्या आकालिकीम् । अकालभवत्वादुत्पन्यनन्तरिवनाशिनीमित्यर्थः । आकालिकडायन्तवचने इति समानकाल।दिक्ट्प्रत्ययः प्रकृतेराकाल आदेशश्च निपातितः । 'टिइ णव्'—इत्यादिना डीप् । केचिदकालाई-इाध्यात्मादित्वाद्भवार्थे ठिगत्यादुः । तामाकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य [प्रयत्नसंस्तिमितविकियाणां] प्रयत्नेन संस्तिमितविकियाणां निरुद्धविकताराणां मनसां कथांचिदीशा नियन्तारा चभूवुः॥

तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिर्द्वितीये मदने प्रपन्ने ।

काष्ट्रागतस्त्रहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवतः ॥३५॥
तमिति ॥ [आरोपितपुष्पचापे] आरोपितमधिज्यं कृतं पुष्पचापं येन
तिस्मिन् [रितिद्वितीये] रितिर्द्वितीया यस्य तिस्मिन् रितसहाये मदने तं देशं
स्थाण्वाश्रमं प्रपन्ने प्राप्ते सित द्वन्द्वानि स्थावराणि जङ्गमानि च मिथुनानि
[काष्टागतस्त्रोहरसानुविद्धं] काष्टा उत्कर्षः । काष्टीत्कर्षे स्थितौ दिशि
इत्यमरः । तां गतो यः स्नेहः इष्टसाधननिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः ।
प्रेमा ना प्रियता हार्दे प्रेम स्नेहः इत्यमरः । स एव रसस्तेनानुविद्धं संपृक्तं भावं
रत्याख्यं श्वद्वारभावं कियया कार्यभूतया चेष्टया विवतः प्रकरीचकुः ।
श्वक्तरचेष्टाः प्रार्वतन्तेत्यर्थः ॥

ताश्रेष्टा आह मधु इत्यादिभिश्चतुर्भिः---

मधु द्विरेकः कुसुमैकपात्रे पपौ िषयां स्वामनुवर्तमानः । शृङ्गोण चै स्पर्शानिमीलिताक्षां मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः॥३६॥

मिश्विति ॥ द्वी रेफी वर्णिविशेषौ यस्य स द्विरेफीः श्रमरः । उपचारात्तदर्थोऽिप द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः-शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते । यथा श्रमर-शब्दस्य द्विरेफत्वाहिरेफी श्रमरः । [कुसुमैकपात्रे] कुसुममेवैकं साधारणं पात्रं तिसम् मधु मकरन्दम् । मधु मये पुष्परसे इति विश्वः । स्वां प्रियां सङ्गीम् अनुवर्तमानः अनुसरन् पपौ । तत्पीतशेषं पपावित्यर्थः । कृष्णश्वासौ सारः शब-लक्ष कृष्णसारः कृष्णमृगः वर्णो वर्णेन इति समासः च । [स्पर्शनिमीलि-ताक्षीं]। स्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षीं मृगीं शृङ्गेण अकण्ड्यत कर्षितवान् ॥ कण्डादिभ्यो यग् इति यक् । ततः कर्तरि लङ् ॥

ददौ रसात्पर्क्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः । अर्थोपमुक्तेन विसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

ददाविति । रसात् अतिरागात करेणुः करिणी ॥ करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्य-मरः । पङ्काजायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः पङ्कजरेणुस्तस्य गन्धोऽस्यास्तीति पङ्क-जरेणुगन्धि गण्डूषजलं मुखान्तर्भृतजलं गजाय ददौ । रथाङ्गनामा चक्रवाकः अर्ध यथा तथोपभुक्तेन [अर्घोपभुक्तेन] अर्घजग्येन विसेन जायां संभावयामास । स्वजग्यशेषं ददावित्यर्थः ॥

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः

किंचित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् । पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुपश्चैचुम्बे ॥ ३८ ॥

गीतान्तरेष्विति ॥ किंपुरुषः किन्नरः श्रमवारिलेहीः स्वेदोदिबन्दुभिः [किंचित्समुच्द्वासितपत्रलेखम्] किंचिदीषत्समुक्वासिता विश्लेषिताः पत्रलेखा यस्य तत् । [पुष्पासवाचूर्णितनेत्रशोभि]पुष्पाणामासवो मणं पुष्पासवः पुष्पोद्धवमद्यमित्यर्थः । वसन्ते मधूकस्य संभवात् । पुष्पवासितमिति केचित् । तेनावूर्णिताभ्यामुद्भान्ताभ्यां नेत्राभ्यां शोभत इति तथोक्तं प्रियामुखं गीतान्तरेषु गीतमध्येषु चुचुम्बे चुचुम्ब ॥

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्यवाकोष्ठमनोहराभ्यः । कतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभ्रजवन्धनानि ॥३९॥

पर्याप्तिति ॥ [पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः] पर्याप्ताः समप्राः पुष्पस्तबका एव स्तना यासां ताभ्यः ॥ स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति विकल्पात्र श्रीप् ॥ [स्फुरत्प्रवालोष्टमनोहराभ्यः] स्फुरन्तः प्रवालाः पह्नवाः एवौष्ठा-स्तिभीहराभ्यः [स्तावाद्यभ्यः] स्ता एव वध्वस्ताभ्यः सकाशात् तरवोऽपि

१ सरपङ्काजा. २ चुचुम्बेः ३ संजातः ४ आ**नम्र.**

शिक्नादेव पुंस्त्वं गम्यते । [विनम्नशाखाभुजबन्धनानि] विनम्नाः शाखा एव भुजास्तैर्वन्धनानि अवापुः । ताभिरालिङ्गिता इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदन-विकारोऽभूत्किमुतान्येषामिति भावः । एतच तरुलतानामपि चेतनत्वादुक्तम् । यथाह मनुः—अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः । इति । अत्र रूपकालंकारः ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः पसंख्यान परो बभूव । आत्मेश्वराणां न हि जातु विघाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति॥४०॥

श्रुतेति ॥ अस्मिन्क्षणे वसन्ताविभीवकाले भगवान् हरः श्रुताप्सरोगीतिरिप । दिव्याङ्गनागानमाकर्णयत्रपीत्यर्थः । प्रसंख्यानपरः आत्मानुसन्धानपरः
बभ्व । तथाहि । [आत्मेश्वराणाम्] आत्मनश्चित्तस्येश्वराणां नियन्तृणाम् ।
विश्वनामित्यर्थः । विहन्यन्त एभिरिति विद्धाः प्रत्यृहाः । घलर्थे कप्रत्ययः । जातु
कदाचिदपि । [समाधिमेदप्रभवः] समाधिभेदे समाधिभन्नने प्रभवः समर्थाः
न भवन्ति ॥

ळतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठापितहेमवेत्रः । ग्रुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव माचापलायेति गणान्व्यनैषीत् ॥४१॥

लतेति ॥ अथ [लतागृहद्वारगतः] लतागृहद्वारं गतः [वामप्रकोष्ठा-पितहेमवेत्रः] वामे प्रकोष्ठेऽपितहेमवेत्रो धारितहेमदण्डः नन्दी नन्दिकेश्वरः । नन्दी भृङ्गिरिटस्तण्डुनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे । इति कोशः । [मुखापितेकाङ्गिल-संज्ञ्या] मुखेऽपितायाः सरोषविस्मयस्तिमितावलोकं निहिताया एकस्या अङ्गलेस्तर्जन्याः संज्ञ्या सूचनया एव । संज्ञा स्याचेतना नाम हस्तावैर्थ-सूचना । इत्यमरः । गणान् प्रमथाम् चापलाय चापलं कर्तु मा भवत इति । कियार्थोपपदस्य इत्यादिना चतुर्थी । टयनैषीत् शिक्षितवान् ॥

न केवलं गणा एव विनीताः किंतु जरायुजादिन्वतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह—

निष्कम्पद्यक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात्काननमेव सर्वे
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

निष्कम्पेति ॥ निष्कम्पवृक्षम् । इदमुद्धिजोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफं निश्रलभृङ्गम् । स्वेदजोपलक्षणमेतत् । मूकाण्डजं निःशब्दपक्षिसरीमृशादिकम् । एतेनाण्डजजातिरुक्ता । शान्तमृगप्रचारम् । जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वे एव काननं तच्छासनात् नन्दीश्वराज्ञया चित्रार्पितारममं चित्रलिखितारम्भम् इव अवतस्थे ॥ नृगवाया जरायुजाः । स्वेदजाः कृमिदंशायाः पक्षिसर्पादयोऽण्ड-जाः । उद्विदस्तरुगुल्मायाः । इत्यमरः ॥

दृष्टिमपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव मयाणे । मान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥४३॥

दृष्टिप्रपातिमिति ॥ कामः प्रयाणे यात्रायां पुरेग्गतः शुको यस्मिन्देशे तं पुरःशुक्रं देशम् इव । प्रतिशुकं प्रतिवृधं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शुक्रसमो राजा इतसेन्यो निवर्तते ॥ इति प्रतिषेधात् । तस्य दृष्टिप्रपातं दिन्षपयं परिद्वत्य प्रान्तेषु पार्श्वदेशेषु [संसक्तनमेकशाखं] संसक्ता अन्योन्यसंसृष्टा नमेरूणा सुरपुत्रागानां शाखा यस्य तत् । तिरोधानयोग्यमिति भावः । भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानम् । आस्पदं प्रतिष्टायाम् इति निपातः । विवेश ॥

स देवदारुद्धुमवेदिकायां शार्द्रुळचर्मन्यवधानवत्याम् । आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकंसंयमिनं ददर्शे ॥ ४४ ॥

स इति ॥ आसन्नद्दारीरपातः भासन्नमृत्युः स कामः [द्वार्बूळचर्मव्य-वधानवत्याम्] बार्बूळचर्मणा व्यवधानवत्याम् । व्याग्नवमीरतृतायामित्यर्थः । मोक्षश्रीव्योग्नवर्मणि इति प्राशस्त्यादिति भावः ॥ देवदारुद्धमवेदिकायाम् आसीनम् उपविष्टं संयमिनं समाधिनिष्टं त्रियम्बकं त्रिनेत्रं दृद्द्द्री । केवि-त्साहसिकाः त्रिलोचनम् इति पेष्ठः । त्र्यम्बकमित्युक्ते पादपूरणव्यत्यासान्नियम्बक-मिति पादपूरणार्थोऽियमयङादेशःच्छान्दसो महाकविष्रयोगादिभयुक्तेरङ्गीकृतः ।

तमेव देवं षड्गिः क्लोकैर्वर्णयति —

पर्यङ्काबन्धस्थिरपूर्वकायगृज्वार्यतं सन्नामितोभयांसम् । उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्पफुछराजीवमिवाङ्कामध्ये ॥ ४५ ॥

पर्यद्वेति ॥ [पर्यद्ववनधास्थरपूर्वकायम्] पर्यद्ववन्धेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलोत्तरार्धम् [ऋज्वायतं] ऋजुरायतश्चर्जायतः [संन-मितोभयांसम्]सन्नमितानुभावंसौ यस्य तं तथोक्तम् । यृत्तिविपये उभशब्द-स्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन । [उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्] उत्तान कर्ष्वतलो यः पाणिद्वयस्य सन्निवेशः संस्थानं तस्मात् अङ्कमध्ये [प्रफुल्ड-राजीवम्] प्रफुल्लं राजीवं पङ्कजं यस्य तम् इव स्थितम् । वीरासने वसिष्ठः—एकं पादमथैकस्मिन्वन्यस्थारौ तु संस्थितम् । इतरस्मिस्तथैवोहं वीरासनमुदाहतम् ॥ इति । तथा योगसारे—उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम् । आदायाङ्कगतं कृत्वा ध्याथेयस्तस्य सोऽन्तरम् ॥ इति ॥

भुजङ्गमोक्तद्धजटाकलापं कर्णावसक्तं द्विगुणाक्षसूत्रम्। कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वंचं ग्रन्थिमती दधानम्॥४६॥

१ ऋज्वायतासं॰. २ उद्वद्ध, आयद्ध, आविद्ध. ३ कर्णावतंस. ४ मृगत्वचम्

भुजङ्गमेति। [भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं भुजङ्ग मेनोन्नद्ध उन्नमध्य बद्धो जटाकलापो येन तं तथोक्तम् । कर्णावलम्बी-त्यर्थः। अतएव द्विगुणाक्षसूत्रम् द्विगुणं द्विरावृत्तमक्षसूत्रमक्षमाला यस्य तम् । कण्ठप्रभासङ्गविदेशवनीलां] कण्ठप्रभाणां सङ्गेन मिश्रणेन विशेषनीलामति-नीलां ग्रान्थिमतीं बन्धनयुक्तां कृष्णत्यचं कृष्णमृगाजिनं द्धानम् ॥

किंचित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैभूतिकियायां विरंतप्रसङ्गेः ।
नेत्ररिवस्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्यीकृतघाणमधोमयुर्वैः ॥ ४७ ॥

किंचिदिति ॥ [किंचित्प्रकाशस्ति। मतोग्रति । किंचित्प्रकाशा ईषरप्रकाशास्तिमिता निश्चला उप्राश्च ताराः कनीनिका येषां तैः । तारकाक्षणः कनीनिका इत्यमरः । भ्रूचिकियायां श्रूविक्षेपे विरतप्रसङ्गः प्रसक्तिरिहितेः । अविस्पिन्दितपक्ष्ममालैः अचिलितपक्ष्मपंक्ति। स्रशृता मयूखा येषां तैः अधीनमयूखेः नेत्रेः। त्रिनेत्रत्वाद्वहुवचनम् लक्ष्यीकृतग्राणं नासाप्रनिविष्टदिष्टिमित्यर्थः। करणान्यवहिष्कृत्य स्थाणुवित्रश्चलातमकः । आत्मानं हदये ध्यायेन्नासाप्रन्यस्तलोन्वः ॥ इति योगसारे ॥

अदृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् । अन्तश्रराणां भरुतां निरोधान्त्रिवातनिष्कमपमिव प्रदीपम्॥४८॥

अवर्ष्टीति ॥ [अन्तश्चराणां] अन्तश्चरन्तीत्यन्तश्चराः नेषां मरुतां प्राणादीनां निरोधात् हेतोः अवृष्टिसंरम्भम् अिवानानवर्षसंश्रमम् अम्बुवाहम् इव स्थितम् । एतेन प्राणनिरोधः सूचितः । अनुत्तरङ्गम् अनुदूततरङ्गम् अपामाधारं हदं इव स्थितम् । एतेनापाननिरोधः सूचितः । तथा [निवातनिष्क-म्पम्] निवातं निर्वातदेशे निष्कम्पं निश्चलं प्रदीपम् इव स्थितम् । एतेन शेष-वायुनिरोधः सूचितः । निवातावाथयावातौ इत्यमरः ॥

कपालनेत्रान्तरऌब्धमार्गै-

ज्योंतिःपरोहैरुदितैः शिरस्तः।

मृणालसूत्राधिकसाकुमार्या

बालस्य लक्ष्मीं ग्रुपयन्तमिन्दोः ॥ ४९ ॥

कपालेति ॥ [कपालनेत्रास्तरलब्धमार्गैः]कपालनेत्रान्तरेण बह्मकरोटिनेत्रविवरेण लब्धमार्गैः शिरस्तः ब्रह्मगन्त्रात् । पश्चम्यास्तायेल् । उद्तैः उद्भूतैः

१ विगतः २ लक्षीकृतः ३ निर्वाणः

ज्योतिः प्ररोहैः तेजोङ्करैः [मृणालस्त्राधिकसौकुमार्या]मृणालस्त्राधिकं सौकुमार्यं मार्दवं यस्यास्तां बालस्येन्दोः शिरश्चन्त्रस्य लक्ष्मीं ग्लय्यन्तम् ॥ मनो नवद्वारनिषिद्धद्वात्ति हृदिव्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् । यमक्षरं क्षेत्रविदी विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५०॥

मन इति ॥ [नवद्वारनिषिद्धवृत्ति] नवभ्यो द्वारेभ्यो निषिद्धा निवर्तिता वृत्तिः संचारो यस्य तत्त्योक्तम् । [समाधिवश्यं] समाधिना प्रणिधानेन वश्यं वशंगतम् । यस्प्रत्ययः । प्रणिधानं समाधानं समाधिश्व समाध्रयः । इतिहलायुधः ॥ मनः हृदि हदयाख्येऽधिष्ठाने स्यवस्थाण्य । तथा च वसिष्ठः-यतो निर्याति विषयान्यस्मिश्यैव प्रलीयते । हृद्यं तद्विज्ञानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥ इति । क्षेत्रचिदः क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः । यं न क्षरति इति अक्षरम् अविनाशिनं विदुः विदन्ति । विदे लटे वा इति क्षेत्रस्य आत्मानमात्माने स्वस्मिन् अवलोक्तयन्तं साक्षात्क्षवैन्तम् । स्त्रातिरेकेण परमात्मानेऽभावादिति भावः ॥

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्यम् । नाळक्षयत्साध्वससन्नहस्तः स्नस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात्।।५१।।

स्मरेति ॥ स्मरः कामः तथाभूतं पूर्वोक्तरूपं मनसाप्यधृष्यम् अयुग्मनेत्रं विषमाक्षम् अदुरात् पश्यन् । [साध्वससम्बह्स्तः] साध्वसेन सम्बह्सते विश्वथपणिः सन् । स्वहस्तात्मस्तं शरं चापम् अपि वापं च न अलक्ष-यत् न विवेद । भीतो मुद्यतीति भावः ॥

निर्वाणभूयिष्टमथास्य वीर्यं सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन । अनुप्रयाता वनदेवताभ्या महत्र्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

निर्वाणिति ॥ अथ निर्वाणिन नाशेन भ्यिष्ठं निर्वाणभूयिष्ठम् । नष्टप्रायमित्यर्थः । अस्य स्मरस्य बीर्यं बलंबपुर्गुणेन सौन्दर्थेण सन्धुक्षयन्तीव पुनरुजीवयन्तीव स्थिता वनदेवताभ्यां सखीभूताभ्याम् अनुप्रयाता अनुगता
स्थावरराजकन्या पार्वती अष्टश्यत दृष्टा ॥

तामेवाह चतुर्भः-

अशोकनिर्भर्तिसतपद्मराग माक्रष्टहेमयुतिकर्णिकारम् । मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

अशोकेति । [अशोकिनिर्भारिसतपद्मरागम्] अशोकपुष्पेण निर्भितिता-स्तिरस्कृताः पद्मरागा येन तत्त्रशेक्तम् । [आकृष्टहेमद्युतिकणिकारम्]आकृ

१ वेद-ज्ञक्ष-विदः । २ सिम्दुरवारम्-

इद्देमयुतिनि आहृतस्वर्णभरणवर्णिनि कर्णिकाराणि यस्मिस्तत्तथोक्तम् । [सुक्तां-कलापीकृतसिन्धुवारं] मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिस्तत् । सिन्धुवारेन्द्रपुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेस्यपि । इस्यमरः ॥ वसन्तपुष्पाण्ये-वाभरणं [वसन्तपुष्पाभरणं] वहन्ती ॥

आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्। पर्याप्तंपुष्पस्तवकावनम्रा सश्चारिणी पछविनी छतेव ॥ ५४ ॥

भावजितिति ॥ स्तनाभ्यां किचिद् आवर्जिता ईषदानमिता इव । तरुणा-कस्य राग इव रागो यस्य तत् [तरुणार्करागं] बालार्कारुणमित्यर्थः । उपमा-नपूर्वपदो बहुवीहिरुत्तरपदलोपश्च । वासो वसाना आच्छादयन्ती । अत्र एव पर्यातपुष्पस्तवकावनद्या पल्लविनी किसलयवती सञ्जारिणी छतेव । स्थितेति रोषः ॥

स्नस्तां नितम्बादवळम्बमाना पुनः पुनः केसरदापकाश्वीम् । न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण मौर्वी द्वितीयाँमिव कार्मुकस्य ५५

स्रतामिति ॥ स्थानविदा निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना स्मरेण न्यासीकृतां निक्षेपीकृताम् । [कार्मुकस्य] कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं धनुः। कर्मण उकन् इत्युक्तिप्रया तस्य । द्वितीयां मौर्खीम् इच स्थिताम्। अत्र हि म्यस्ता मौर्खुत्तरत्र हरवैरनियीतनायोपयुज्यत इति भावः । नितम्बात्स्त्रस्तां चित्रतां [केसरदाम-काश्चीम्] केसरदाम बकुलमाला सैव काश्ची तां पुनःपुनः अवस्रम्बन्माना इस्तेन धारयन्ती ॥

सुगन्धिनिःश्वासविद्यद्वरुष्णं विम्बाधरासत्रचरं द्विरेफम् । प्रतिक्षणं संभ्रमळोळदृष्टि लींळारविन्देनःनिवारयन्ती ॥ ५६ ॥

सुगन्धीति । [सुगन्धिनिःश्वासाविवृद्धतृष्णं] सुगन्धिभिनिशासैर्विवृद्धतृष्णम् । विम्वतुल्योऽधरो विम्वाधरः । वृत्ती मध्यपदलोपः स्यात् इति वामनः ।
तस्यासन्नवरं सिमकृष्टवरं क्रिरेफं धृष्टं प्रतिक्षणं [संस्नमलोल्लाह्याः] संभ्रमेण
लोलदृष्टिबन्धलाक्षी सती लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि हीपेदमादधानाम् । जितेन्द्रिये श्रीक्रिनि पुष्पचौपः स्वकार्यसिद्धिं पुनराञ्चश्वंसे॥५७॥

तामिति॥ [सर्वाययानयद्याम्] सर्वावयवेष्वनवद्यामगद्याम् । अवद्यपण्य इति निपातः । रतेः कामकलत्रस्य अपि द्वीपदं लमानिमित्तम् आद्धानास् ।

१ सजातपुष्प. २ अवरोश्यन्तीः १ पुष्प. ४ द्वितीयमीबीमिव. ५ हीमिति [द्वीतुर्दिः]. ६ पुष्पकेतु. ७ स्वकर्मः ८ आधर्यतः

न्यूनतामावहन्तीमित्यर्थः । तां पार्वतीं वीक्ष्य पुष्पचापः कामः जितेन्त्रिये । दुर्जयेऽपीत्यर्थः । श्रूलिनि शिवे विषये स्वकार्यसिर्विद्ध पुनः आशशंसे चक्रमे । पूर्वे साध्वससभहस्तः (३ । ५९) इत्यादिना कार्यसिद्धेरुन्यूलितत्वाभिभानादिष्ट् पुनिरित्युक्तम् ॥

भविष्यंतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् । योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्टा परं ज्योतिरुपारराम॥५८॥

भविष्यत इति ॥ उमा च भविष्यतः पत्युः शंभोः प्रतिहारभूमि द्वार-देशं समाससाद । स्री द्वाद्वीरं प्रतीहारे इत्यमरः । स शंभुः चा अन्तः [पर-मात्मसंज्ञम्] परमारमिति संज्ञा यस्य तत् परं गुख्यम् । परं दूरान्यमुख्येषु इति यादवः । ज्योतिः हृष्ट्वा साक्षात्कृत्य योगात् ध्यानात् । योगः समहनोषाय-ध्यानसङ्गतियुक्तिषु । इत्यमरः । उपार्राम उपारतः । व्याक्ष्परिभ्यो रमः इति परस्मैपदम् ॥

ततो भ्रुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरधः कथंचिद्धृतभूमिभागः । शनैः क्रुतप्राणविम्रुक्तिरीशः पर्यङ्कवन्धं निविडं विभेद ॥ ५९ ॥

तत इति॥ ततो अजङ्गाधिपतेः शेषस्य फणाग्नैः अधः भूमेरधः [कथंचि-कृतभूमिभागः] कथंचित् अतियत्नेन धृतो भूमिभागः स्वोपवेशनभूमागो यस्य स तथोकः । वायुधारणाहितस्राधवनिवृत्त्या भगवतो गुरुत्वादिति भावः । शानैः कृता प्राणानां प्राङ्निरुद्धानां विमुक्तिः पुनः सञ्चारो येन स कृतप्राणवि-मुक्तिः ईशः निबिद्धं दृढं पर्यङ्कवन्धं वीरासनं विमेद शिथिस्रीचकार ॥ तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया श्रोस्सुतामुपेताम् । प्रवेशयामास च भर्तुरेनां स्रूक्षेपमात्रानुँमतप्रवेशाम् ॥ ६०॥

तस्मा इति ॥ अथ नन्दी तस्मै भगवते । कियामहणाचतुर्थी । प्रणिपत्य नमस्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तेन उपेताम् सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैल-सुतां शशंस निवेदयामास । भर्तुः स्वामिनः [भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशां] भूक्षेपमात्रेण भूसंझयैवानुमतप्रवेशामङ्गीकृतप्रवेशाम् एनां शैलसुतां प्रवेश-यामास च ।

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिक्षिरात्ययस्य । व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूळे पुष्पोयच्चः पछवभङ्गभिकाः ॥६१॥

तस्या इति ॥ तस्याः पार्वत्याः सस्वीम्यां पूर्वोक्ताभ्यां [स्वहस्तलूनः] स्वहस्तल् एकः उपितः पछवभक्वभिकः किसलयशकलिभः शिशिरा-

१ जपासिद्धं सा च पिनाकपाणियः २ अन्तर्गतस्. ३ अनुमितः

त्ययस्य वसन्तस्य संबन्धी पुठपोच्चयः पुष्पप्रकरः । हस्तादाने वेरस्तेये इति-धञ्चिषयत्वात्कवीनामय प्रामादिकः प्रयोग इति वहनः । उयम्बकपादमूलं प्रणिपातपूर्व नमस्कारपूर्वकं उयकीर्यत विक्षिप्तः ॥

उमापि नीलालकमध्यशोभि विस्नंसयन्ती नवकर्णिकारम् । चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्घा प्रणामं दृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

उमेति ॥ उमापि [नीलालकमध्यशोभि] नीलालकानां मध्ये शोमत इति तथोक्तम् । अलकन्यस्तिमित्यर्थः । नवकार्णिकारं विस्रसयन्ती [कर्णेच्युतपल्लवेन] कर्णात् च्युतः पल्लवो यस्य तेन कर्णेच्युतपल्लवेन मूर्मा कृषभध्वजाय प्रणामं चकार । क्रियाप्रहाणात्संप्रदानत्वम् ॥

अनन्यभाजं पतिपामुहीति सा तथ्यमेवामिहिता भवेन । न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥६३॥

अनन्यति ॥ सा कृतप्रणामा देवी भवेन हरेण । अन्यां न भजतीति तम् अनन्यभाजम् । भजो िवः इति । विषयत्ययः । सर्वनाम्रो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । पतिमाष्ठहीति तथ्यं सत्यम् एव अभिहिता उक्ता । उत्तरत्र तथैव संभवादिति भावः । अभिद्धातेर्बुवर्थस्य दुद्दादित्वादप्रधाने कर्माणे क्तः । तथाहि । ईश्वरच्याहृतयः महापुरुषोक्तयः कदाचित् अपि लोके भुवने लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः ॥ विपरीतं विसंवादिनम् अर्थम् अभिधयं न पुष्णन्ति । न बोधयन्तीत्यर्थः ॥

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षः । उपासमक्षं हरवद्धलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्शे ॥ ६४ ॥

काम इति ॥ कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य उमासनिधानाद्यमेव बाणप्र-योगसमय इति ज्ञात्वा पतङ्गन तुल्यं पतङ्गवत् शलभवत्। समौ पतङ्गशलमौ इत्यमरः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति वतिप्रत्ययः। विद्वासुखं विविश्वः प्रवेष्ट्रिमि च्छः। विश्वतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। उमायाः समक्षमक्षणः समीपम् उमासमक्षम्। अष्ययीभावे शरत्पमृतिभ्यः इति समासान्तोऽच्यत्ययः। [हरबद्धलक्ष्यः] हरे बद्धलक्ष्यः सन्। शरासनस्य ज्यां मौवीं मुद्धः आममर्श परामृष्टवान्॥

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्रह्मा करेण । विशोषितां भाजुमतो मयूखेर्मन्दाकिनीपुष्करवीजमालाम् ॥६५॥

अयेति ॥ अथ गौरी । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । अस्मायामेधास्रजो विनिः इति विनिप्रत्ययः । तसै तपस्थिने गिरिशाय ताम्रस्था रक्तवर्णेन करेण भानुमतोः अंग्रुमतः मयूखैः विशोषितां [मन्दािकनीपुष्करबीजमा-लाम्] मन्दािकन्याः पुष्कराणि पद्मािन तेषां बीजािन तेषां मालां जपमािलकाम् उपनिन्ये समर्पितवती ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणायिपियत्वात्रिलोचनस्ताम्रुपचक्रमे च । संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥६६॥

प्रतिप्रहीतुमिति ॥ त्रिलोचनः च प्रणयिप्रियत्वाद् अर्थिप्रियत्वात् ताम् अक्षमालां प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुम् उपचक्रमे । पुष्पं धतुर्यस्य स पुष्पधन्या काम च । वा संज्ञायाम् इत्यनहादेशः । संमोग्नतेऽनेनेति संमोहनं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । अमोघं वाणं सायकं धनुषि समधत्त संहितवान् ॥

हरस्तु किंचित्पंरिल्जप्तभैर्यश्रन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुरााग्निः । जमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥६७॥

हर इति ॥ हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोवयारम्भे अम्बुराशिः इव किंचित् र्षय परिस्तुप्तधेर्यः । न तु प्राकृतजनबदस्यन्तस्त्रप्तर्थेयं इति भावः । [बिम्ब-फलाधरोष्टे] बिम्बफलतुल्योऽधरोष्टो यस्य तस्मिन् उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास । त्रिभिरपि लोचनैः साभिलाषमद्राक्षीदित्यर्थः । एतेन भगवतो रतिभावोदय उक्तः ॥

विद्युष्वती शैळसुतापि भावमङ्गैः स्फ्रुरद्वालकदम्बकल्पैः । साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८॥

विश्वण्वतीति ॥ शैलसुतापि स्फुरद्वालकद्मनकल्पैः । विकसत्कोमलन्पैनसहरोः । पुलकितैरित्यर्थः । ईषदसमासौ इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । अङ्गैः भावं रत्याख्यं विवृण्यती प्रकाशयन्ती चारतरेण पर्यस्तविलोचनेन नीडा-विभ्रान्तनेत्रेण सुखेन असाचि साचि संपद्यमाना साचीकृता तिर्यकृता । तिर्यगर्थे साचि तिरः इत्यमरः । तस्थौ । हिया मुखं साचीकृत्य स्थितेत्पर्यः । न केवलं इरस्यैव देव्या अप्युदितो रातिभाव इति भावः ॥

अथोन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्विशक्तवाद्धलवित्रग्रह्म । हेतुं स्वचेतोविक्रतेर्दिदश्चर्दिशामुगान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

अथिति॥ अथ अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः अयुग्मनेत्रः त्रिनेत्रः यशित्वात् जितेन्त्रियत्वात् इन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तिमिन्द्रियविकारं पुनर्बल्यत् दृढं निगृद्य निवार्य स्वचेतोविकृतेः स्वचित्तविकारस्य हेतुं कारणं दिद्वशुः इष्टुमिन्छुः विकासुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज प्रसारयामास ॥

स दक्षिणापाक्रनिविष्टप्रुष्टिं नेतांसमाकुञ्चितसञ्यपादम् । ददर्भ चैक्रीकृतचारुपापं पहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

स इति ॥ स भगवान् [दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुर्छि] दक्षिणापाङ्गे निविद्य स्थिता मुष्टिर्यस्य तं नतांसम् [आकुश्चितसदयपादम्] आकुश्चितः सन्यपादो यस्य तम् । आलीढाल्यस्थानके स्थितमित्यर्थः । चक्कीकृतचारुचापं मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डं प्रहृतुंमभ्युचतमात्मयोनिं मनोभवं दृद्द्रा । आलीढलः क्षणमाह् यादवः—स्थानानि धन्विनां पन्न तत्र वैशाखमित्रयाम् । वितस्यम्तरगौपादौ मण्डलं तोरणाकृतौ । समानौ स्यात्समपदमालीढं पदमप्रतः । दक्षिणं बाममाकुङच्य प्रत्यालीढं विपर्ययः ॥ इति ॥

तपःपरामर्श्वविद्यद्यन्यो र्श्नूभङ्गदुष्पेक्ष्यमुखस्य तस्य । स्फुरश्रुदार्चिः सहसा तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किळ निष्पपात ७१

तप इति ॥ [तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः] तपःपरामर्शेन तपस आस्कन्दनेन विश्वसमन्योः प्रश्वदकोपस्य [भूमङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य] भूमङ्गण दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शे मुखं यस्य तस्य दरस्य तृतीयाद् अक्ष्णः स्फुरन् उद्दीप्यमानः उद्विः उद्दूतज्वालः कुशानुः अपिः सहसा अतर्कितमेव । अतर्किते तु सहसा इत्य-मरः । निष्पपत किल निश्वकाम खलु ।।

कोर्थ मभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति । तावत्स विडिर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥

कोधिमिति ॥ हे प्रभो स्वामिन् को धं संहर संहर निवर्तय निवर्तय । वापले हे भवत इति वक्तव्यम् इति वार्तिकेन द्वित्वम् । संभ्रमेण दृत्तिबापलम् इति काशिका । इति एवं मकतां देवानां गिरत् वावः खे व्योभि यावत् चरन्ति प्रवर्तन्ते तावत् तत्कालमेव भवस्य नेत्राजन्म यस्य स भवनेश्वजन्मा । भवज्यों बहुवीहिर्व्यधिकरणो जन्मायुक्तरपद इति वामनः । स विद्वः मदनं भसीवावशेषो यस्य तं भस्मावशेषं चकार । ददाहेत्यर्थः ॥

तीव्राभिषद्भप्रभवेण द्वति मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्त्रव्यसना मुहूर्ते कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥ ७३ ॥

तोत्रेति ॥ तीव्राभिषद्भप्रभवेण अतिदुःसहाभिभवसंभवेन । अभिषक्रस्वभिभवे
सङ्ग आकोशनेऽपि च । इति वैजयन्ती । इन्द्रियाणां चक्षुरादौना दुर्सि स्याः
गरं संस्तम्भयता प्रतिकाता मोहेन एकंया । कर्जा । दक्तिः मदनभागां ।

१ क्याः वन्तीः

मुद्धर्तम् [अज्ञातभर्तृट्यसना] अज्ञातं भर्तृत्यसनं भर्तृनाशो यया सा तथोक्ता सती कृतोपकारेव वभूव । सहसा दुःखोपनिपातान्मुमू च्छेंत्यर्थः । मोहेन दुःखधेवदनाभावात्तस्योपकारकत्वोक्तिः ॥

तमाग्रु विघं तपसस्तपस्वी वनस्पति वज्र इवावभज्य । स्त्रीसिक्यक्षे परिहेर्तुमिच्छन्नन्तर्द्धे भूतपतिः सभूतः ॥७४॥

तमिति ॥ तपस्वी तपोनिष्टो भूतपतिः शिवः तपसः विञ्चम् अन्तरायभूतं तं कामम् आशु वज्जः अशिनः वनस्पतिं वृक्षम् इव अवभज्य भङ्कत्व। स्त्रीसन्निकर्षं जीसिन्नधानं परिहर्तृमिच्छन् । तस्यानधेहेतुस्वादिति भावः । सभूतः सगणः सन् अन्तर्वधे ॥

शैकात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं व्यर्थ समैथ्यं लिलतं वपुरात्मनश्च । सख्योः समक्षमिति चाधिकजातल्रज्जा शून्या जगाम भवनाभिष्ठेंखी कयाचित् ॥ ७५ ॥

शैलासमजेति ॥ शैलात्मजा पार्वती उच्छिरसः उन्नतशिरसो महतः पितुः अभिलाषं हरो वरोऽस्विति मनोरथं लिलतं सुन्दरम् आत्मनः वपुः च व्यर्थं निष्फलं समर्थ्यं विचार्यं सख्योः समक्षं पुरः इति च हेतुना अधिकं जातलजा [अधिकजातलज्जा] । समानजनसमक्षमवमानस्यातिदुःसहत्वादिति भावः । श्रूम्या निष्त्याहा सती कथंचित् कृच्छ्रेण भवनस्याभिमुखी [भवनाभिमुखी] जगाम ॥

संपदि मुकुलिताक्षां रुद्रसंरम्भभीत्या दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोभ्याम् । सुरगज इव विश्वत्पिश्चनीं दन्तलग्नां मतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

सपदीति ॥ सपिव अद्भिः हिमवान् [सद्भसंरम्भभीत्या] छ्रस्य संरम्भात्को-पाद्भीत्या । संरम्भः संभ्रमे कोपे इति विश्वः । सुकुलिताक्षीं निमीलितनेत्राम् । बहुनीहो सक्ष्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्वच् इति षच्प्रत्ययः । विद्रौरादिभ्यश्व इति डीष् । अनुकम्पितुमहोम् अनुकम्प्याम् । ऋहलोष्पेत् इति ष्यत्प्रत्ययः । दृहितरं

१ कोर्प.। २ परिहर्तुकामः सोन्तर्देभेः ३ समीक्ष्यः ४ अभिष्नुखं, ५ अयं स ६ **रोगीकृतान्यः-**राज्ञः,

दोर्म्यामादाय दन्तयोर्लमा दन्तलमा पिद्मिनी निलनी विभ्रतसुरमंज इव [वेगदीर्घीकृताङ्गः] वेगेन रयेण दीर्घाकृताङ्ग आयतीकृतशरीरः सन् । पन्यानं प्रतिगता मार्गानुसारिणी गतिर्यस्य स प्रतिपथगतिः आसीत् ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमिलनाथसूरिविरिचतया संजीवनी समाख्यया व्याख्यया संभेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये मदनदहनो (निग्नहो)नाम तृतीयः सर्गः।

चतुर्थः सर्गः ।

मूच्छिता रतिरित्युक्तम् । संप्रति तद्वतान्तमेवाह-

अथ मोहपरायणा सती विवञ्चा कामवधूर्विबोधिता । विधिना पतिपादयिष्यता नर्ववैधव्यमसद्यवेदनम् ॥ १ ॥

अयेति ॥ अथ अनन्तरं मोहो [मूच्छा परमयनमाश्रयो यस्याः सा मोहप-रायणा मोहैकशरणा सती । परायणमिश्रेते तत्परे परमाश्रये । इति यादवः । विवशा मृहत्वानिश्चेष्टा कामवधूः रितः । असह्यवेदनम् असह्या दुःसहा वेदना यस्भिस्तत्तयोक्तम् । विधवाया गतभर्तृकाया भावो वैधव्यम् । नवं च तद्वेषध्यं वेति नववेधव्यम् । नवग्रहणं दुःसहत्वद्योतनार्थम् । प्रतिपादयिष्यता अनु-भावियध्यता । कियार्थिकयायां ऌट् । विधिना दैवेन । विधिविधाने देवे च इत्यमरः । विवोधिता । वैधव्यानुफलोऽयं विधिरिति भावः । अस्मिन्सर्गे वियो-गिनीयृक्तानि — विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी । इति लक्षणात् ॥

अवधानपरे चकार सा प्रख्यान्तोन्मिषिते विक्रोचने । न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविष्ठप्तदर्शनम् ॥ २ ॥

अवेति ॥ सा रितः [प्रलयान्तोन्मिषिते] प्रलयान्ते मुर्च्छावसाने । प्रलयो नष्टचेष्टता इस्यमरः । उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने । अवधानं परं प्रधानं ययोस्ते अवधानपरे दिदक्षयाविहते चकार । इष्टव्याभावानु न विवेदेस्याह—नेति ॥ प्रियं कामम् अलुप्तयोः तृप्ति न गतयोः । नित्यदिदक्षमाणयोरित्यर्थः । तयोः लोचनयोर्दर्शनिक्यापेक्षया संबन्धे षष्ठी । अस्यन्तविछ्तं दर्शनं स्वलेखनयोः करणयोर्थस्य कर्मभूतस्य तम् अत्यन्तविद्युत्तद्र्शनं सन्तं न विवेद न ज्ञातवती । प्रियनाशापरिज्ञानाहिस्कां चके इति तास्पर्योथः ॥

अर्थि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः । दहशे पुरुषाकृतिः क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥ अयीति ॥ अयीति प्रश्ने । अयि प्रश्नानुनययोः इति विश्वः । अयि जीवि-तनाथ जीविस प्राणिषि किचित् इत्यभिधायोत्थितया तया रत्या पुरः अमे क्षितौ पुरुषस्य आकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत् पुरुषाकृति केवलं एकं हरकोपानलभस्म दहशे दृष्टम् । न तु पुरुष इति भावः ॥

अथ सा पुनरेव विद्वला वसुघालिङ्गनर्धृंसरस्तनी । विल्लाप विकीणमूर्घजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥४॥

अथेति ॥ अथ भस्मदर्शनानन्तरम् पुनरेव विह्वला विक्रवा वसुधालिङ्गः नधूसरस्तनी वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्डनेन धूसरा धूसरवणीं स्तनौ कुचौ यस्याः सा तथोक्ता । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति ङीष् । विकीणमूर्धजा विकीणी विक्षिप्ता सूर्धजाः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थलीं वनभूमिम् तत्रत्यान्त्राणिन इत्यर्थः । जानपदकुण्डगोणस्थल—इत्यादिना ङीष् । समदुःखां स्वतुल्यशोकां कुर्वतीच विललाप परिदेवितवती । विलापः परिदेवनम् इत्यमरः॥

उपमानमभूद्विलासिनां करणं यन्त्वव कान्तिमत्तया । तदिदं गतमीदशीं दशां न विदीयें कठिनाः खल्ल स्त्रियः ॥५॥

उपेति ॥ तय यत्करणं गात्रम् । करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि । इत्यमरः । कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना विलासिनां विलसनशीलानां कामिनाम् । वो कषलस-इत्यादिना घिनुष्प्रत्ययः उपमीयते येन तद् उमानम् अभूत् । तत् करणम् इदम् ईष्टर्शी दृशाम् अवस्थां गतं प्राप्तम् । भरमीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्यं न विदीर्णो भवामि । कर्तरि लट् । तथाहि-स्त्रियः कारिनाः खलु । कठिनत्वादविदीर्यमाणत्वमित्यर्थः । कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । धीरसंचारिणो दृष्टिगितगाँ १ वमानिता । स्मितपूर्व तथालापो विलास इति कीर्तितः ॥

क नु मां त्वद्धीन जीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः । निक्रिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्वतः ॥ ६ ॥

केति ॥ हे प्रिय क्षतसेतुबन्धनः भग्नसेतुबन्धनो जलसङ्घातः जलेघो निल्नामित । जलेकायत्तजीवितामिति शेषः । त्वद्धीनजीवितां त्वदाय-त्तप्राणां मां क नु विनिकार्य कुत्र वा निक्षिप्य क्षणभित्तसीहृदः क्षणत्यक्तसौहार्दः सन् । विद्वृतः पलायितः असि । नु विषादे । यथा पित्रनी परिताङ्य वारिपूरा गच्छित तथा मां विहाय गतोसीति । सौहृदस्य सेतुह्पमानम् । सेतुसौन

हृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सहतो भावः सौहृदम् । युवादित्वाहण्यस्ययः । हृदयस्य हृष्ठेखयदण्ठासेषु इति हृदादेशः । अणि हृद्धावाम हृद्धगसिम्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धिः । हृद्धृतस्याण्विधाने तृशभपदवृद्धिः स्यात् । यद्या सुहृदो भावः सौहृदिमिति । तदेवाह वामनः—सौहृददौहृदशब्दावनणि हृद्धावात् इति ॥

कृतवानिस विभियं न मे प्रतिक्र्छं न च ते म<mark>या कृतम्</mark> । किमकारणमेव दर्शनं विछपयन्त्यै रतये न दीय**ते** ॥ ७ ॥

कृतेति ॥ हे त्रिय स्वं मे मम विप्रियम् अप्रियं कृतवान् न असि। मया च ते तव प्रतिकृत्सम् अप्रियं न कृतम् । परस्परजीवितस्य परस्पराधीनत्वात्कृतः परिभवशोद्गति भावः । अकारणं निष्कारणम् एव । परस्परापकारकपकारणाभा-वेऽपीत्यर्थः । क्रियाविशेषणमेतत् । विल्पन्त्ये । त्वद्र्शनार्थिन्या अपीति भावः ॥ रसये किं कथं द्र्शनं न दीयते । क्रियाप्रहणाचतुर्थी ॥

विप्रियमाशङ्कते---

स्मरिस स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्विलतेषु वन्थनम् । च्युतकेश्वरदूषितेक्षणान्यवर्तसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥

स्मरसीति ॥ **६ स्मर । गोत्रस्त्वितिषु** नामन्यत्यासेषु (अन्यक्रीनाम्ना ममाह्वानेषु) । गोत्रं नाम्न्यचले कुले इति विश्वः । मेखलागुणैर्बन्धनं स्मर-स्नि उत स्मरसि वा । विकल्पे किं किमृत च इत्यमरः । च्युतकेशरैश्रेष्टिकजल्कैर्दूषिते ईक्षणे येषु तानि [च्युतकेशरदूषितेक्षणानि] अवतंस्रोत्पलताडनानि । सधूलिक्षेपताडनानित्यर्थः । स्मरसि वा । अपकारस्मरणादिदमदर्शनमिति भावः ॥

हृद्ये वसतीति मित्प्रयं यदवोचस्तद्वैमिकैतवम् । उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रितः ॥ ९॥

इदय इति । हृद्ये वससि इति स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवंस्पं मित्प्रयं यद्वोचः उक्तवानित । ब्र्वो छुङि वच उम् इत्युमागमः । तत्कैतवमविमि मिध्येति मन्ये । इदं वचनम् उपचारपदं परस्य रज्ञनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचारस्तस्य पदं स्थानम् । कैतवस्थानिति यावत् । न चेत् स्वमनङ्गः अशरीरः कथं रितः अक्षता अविनष्टा । आश्रयनाशेऽप्याश्रितमविनष्टमिति विरोषादिति मावः॥

न च मे कश्चिद्विचारः किंतु लोकः शोष्यत इत्याह—

परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तवः। विधिना जन एष विश्वतस्त्वदधीनं खळु देहिनां सुखम् ॥१०॥ परलोकेति ॥ [परलोकनवप्रवासिनः] परलोकं प्रति नवप्रवासिनः अविर-प्रोषितस्य । अनेनानुगमनकालानितपातः सूच्यते । तव पद्वीं मार्ग प्रतिप-त्स्ये । खामनुगमिष्यामीत्यर्थः । अतो मे नास्ति विचार इति भावः । किंतु विधिना दैवेन एव जनः लोकः विद्यतः प्रतारितः । देहिनां सुखं स्वद-धीनं त्वय्यधीनं खुलु । अधिशब्दस्य शौण्डादिकत्वात् सप्तमी शौण्डेः इति स-मासः । अध्युत्तरपदात् इति खप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि । सुखप्रदाभावे कृतः सुख-मिति भावः । स्वि कामे हि विषयाः सुखकारिणः ॥

तदेवाह---

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्कवाः । वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वद्दते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११॥

रजनीति ॥ हे प्रिय । [रजनीतिमिरावगुण्ठिते] रजनीतिमिरेण अवगुण्ठित आग्नते पुरमार्भे घनशब्दिविक्रयाः गर्जितभीताः प्रियाः अभिसारिकाः कामिनां वसर्ति प्रापयितुं त्वहते त्वां विना । अन्यारादितरतें इत्यादिना पश्चमी । कः ईश्वरः शक्तः । न कश्चिदित्यर्थः । न हि कामान्धानां भीतिरस्तीति भाषः ॥

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि स्खल्लयन्पदे पदे । असति त्विय वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

नयनानिति ॥ अरुणानि नयनानि घूर्णयन् भ्रमयन् । तथा पद्दे पदे प्रितिपदम् । वीप्सायां द्विरुक्तिः । वचनानि स्त्वलयन् विपयीसयन् । प्रमदानां वारुणीमदः मधमदः अधुना त्वय्यसिति विद्यम्बना अनुकृतिमात्रम् । मदना-भावे मदस्य निष्फलस्वादिति भावः । तथा च शिशुपालवधे—तां मदो दियतसङ्ग-मभूषः (१० । ३४) इति ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः पियवन्धोस्तव निष्फळोदयः। बहुळेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुखमनक्र मोक्ष्यति ॥ १३ ॥

अवगम्येति ॥ हे अनक्त अशरीर । प्रियवन्धोः प्रियसखस्य तव वपुः शरीरं कथीकृतम् अकथा कथा संपद्यमानं कृतं शब्दमात्रावशिष्टम् अवगम्य शास्त्राविक्तिस्यः । उद्दीप्याभावादुद्दीपनवैकस्यमिति भावः । निशाकरः चन्द्रः वद्धके क्रम्मपक्षे गते अपि तनुतां कार्स्य दुःखं यथा तथा कृष्कृत् मोक्ष्यति । इथा वृक्षिरित दुःखायिष्यत इत्यर्थः ॥

इरितादणचारुबन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दस्चितः। बद् संपति कस्य बाणतां नवच्तप्रसवो गमिष्यति॥१४॥ हरितेति ॥ [हरितारुणचारुबन्धनः] हरितं चारुणं व । वणीं वर्णेन इति तत्पुरुषः । हरितारुणं च । व वन्धनं षृत्तं पुक्कश्च यस्य तथोक्तः । [कलपुंस्को किलश्चदस्चितः] । कलेन मधुरेण पुंस्को किलशब्देन पुरुषको किलनादेन स्वितो ऽनुम। पितश्च । चूतचर्वणकार्यत्वात्कलशब्दस्येति भावः । नवचूतप्रसवः नवचूतकु सुमं संप्रति कस्य बाणतां शरत्वं गमिष्यति वदः । अन्यस्य पुष्पबाणस्याभावादिति भावः ॥

अलिपङ्किरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता। विरुत्तैः करुणर्भवनेरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

अलीति ।। त्वया अनके द्याः बहुराः धनुषः कार्युकस्य गुणकृत्ये मौर्वाकाये गुणवत्कर्मणि च नियोजिता अधिकृता इयम् अलिपङ्किः कर-णस्वनैः दीनस्वनैः विरुतैः कृजितैः गुरुद्योकां दुर्भरदुःखाम् । गुरुस्तु गीष्पतै। श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे ॥ इति शब्दार्णवः । माम् अनुरोदितीव । उपसर्गात्सकर्म-कत्वम् । स्दादिभ्यः सार्वधातुके इतीडागमः ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वषुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः। रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम्॥ १६॥

प्रतिपयेति ॥ तावत्पुनरिप मनोहरं वपुः शरीरं प्रतिपद्य प्राप्य उत्थितः सन् [मधुरालापनिसर्गपिण्डतां] । मधुरालापेषु प्रियोक्तिषु निसर्गपिण्डतां स्वभावप्रगल्भां कोकिलां रतिदृतिपदेषु सुरतदृतीस्थानेषु आदिश भाजापय । प्रगल्भानामेव दौरयाधिकार इति भावः । डीवन्तस्यापि दृतीशब्दस्य छन्दोभङ्गन्भयाद्हस्यः । अपि मापं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेद्विरम् । इति केचित् ॥ उणादयो बहुलम् इति बहुलग्रहणाद्हस्य इति वह्नमः ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचिता न्युपगूढानि संवेपथूनि च । सुरतानि च तानि ते रहःस्मर संस्मृत्य न शान्तिरास्ति मे ॥१७॥

शिरसेति ॥ हे स्मर् । शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सवेपधूनि सकम्पानि । दितोऽथुच् इत्यथुच्प्रत्ययः । सात्त्विकान्तरोपलक्षणमेतत् । स्तम्भप्रलय-रोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्णवेपथू । अथुवैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ इति । उपगृद्धानि आलिङ्गनानि च । नपुंसके भावेक्तः । तानि अनुभूतप्रकाराणि रहुः एकान्ते सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिः न अस्ति । अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समानकियापेक्षास्तीति केचित् ॥

१ विततेः २ स्वरेः.

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् । धियते कुसुममसाधनं तव तचारु वपुने दृश्यते ॥ १८ ॥

रिचतिमिति ॥ हे रितपिण्डित रितिकुशल । त्वया ममाङ्गेषु अवयवेषु स्वयं रिचतम् । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तवं वासन्तम् । ऋतोरण् इत्यण्प्रस्ययः । कुसुम-प्रसाधनं पुष्पाभरणम् इतम् धियते अवतिष्ठते । धृल् अवस्थाने इति धातोस्ती-दादिकात्कर्तरि लट् । तव तत् प्रसादकं चारु सुन्दरं वपुः तु न दृश्यते ॥

विबुधैरास यस्य दारुणैरसमाप्ते पंरिकर्मणि स्मृतः । तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

विद्युधेरिति ॥ दारुणेः कूरैः । प्राणान्तिके कर्मणि नियोगादिति भावः । विद्युधेः देवैः । अनिभन्नत्वं च ध्वन्यते । यस्य मश्चरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने । प्ररिक्षमे प्रसाधनम् । इत्यमरः ॥ असमाप्ते सति स्मृतः असि । तिममं दक्षिणेतरं वामं मे चरणं निर्मितरागं रचितलाक्षारागं कुरु एहि आगच्छ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते । चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विल्लोभ्यसे दिवि॥२०॥

अहमिति ।। अहं पतस्वतमेना शलभमार्गेण अग्निप्रवेशेनेत्यर्थः । पतङ्गः शन्तको नामौ मार्जारेऽकें शरे खगे । इति वैजयन्ती । पत्य आगस्य पुनः ते अङ्काभ्यणी उत्सङ्गवर्तिनी भवामि संप्रत्येन भविष्यामि । वर्तमानसामीष्ये वर्तमानवद्वा इति लट् । हे प्रिय । दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनी जनैः अष्यरोगणैः यावस्न विलोभयसे विलोभयिष्यसे । यावस्परानिपातयोर्लट् इति लट् ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे । वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥२१॥

मदनेनेति ॥ हे रमण । त्वामनुयामि यद्यपि अनुगमिष्याम्येव । वर्तमान-सामीच्ये वर्तमानवद्वा इति लट् । यद्यपीत्यवधारणे इति केशवः । किंतु रतिः मद्-नेन विनाकृता । वियोजिता सतीत्यर्थः । युष्युपेति समासः । क्षणमात्रं जी-विता किल इति इवं वचनीयं निन्दा मे मम द्ययस्थितं स्थितमभूत् ॥

कियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया । सममेव गतोऽस्यतर्कतां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥२२॥

कियसामिति ॥ [परलेशकान्तरितस्य] परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य । मृतस्येत्यर्थः । ते तव मया अन्त्यमण्डनं कथं केन प्रकारणः कियताम् ।

१ स्वमनकः. २ पातिः

कियतामित्यत्र कामचारे लोट् बोष्यः । द्रुतदम्बस्य ते यथेच्छमण्डनमपि न संभव-तीत्यर्थः । कुतः । अङ्गेन च जीवितेन च समं सह एव अतर्किताम् अ-विचारितां गतिं गतोऽसि । इह मृतशरीरमि नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः॥

ऋजुतां नयतः स्परामि ते श्वरमुत्सङ्गनिषंण्णधन्वनः। मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविंछोकितं च यतु ॥२३॥

ऋजुतामिति ॥ शरम् ऋजुताम् आर्जनं नयतः [उत्सङ्गनिषणणधन्वमः] उत्सङ्गे निषण्णमङ्कगतं धनुर्यस्य तस्य । धनुषश्च इत्यनङादेशः । ते तन मधुना वसन्तेन सह । मधुर्दैत्ये वसन्ते च चैत्रे च इति विश्वः ॥ सस्मितां कथाम् आलापं तथा यत् नयनोपान्तिविलोकितम् अपाङ्गवीक्षणम् । ते इत्यनुषङ्गः । तत् च समरामि ॥

क नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्म्वको मधुः । न खळूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि:सुहृद्गतां गतिम् ॥२४॥

केति ॥ इदयं गच्छतीति हृद्यङ्गमः हृद्यः । खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् इति खच्प्रत्ययः । अस्त द्विद्यन्तस्य सुम् इति सुमागमः । ते तव सखा [कुसुमायोजितकार्सुकः] कुम्मैरायोजितमारचितं कार्मुकं येन । कार्मुकनिर्माता मधुः वसन्तः क नु क वा । गत इति शेषः । अथवा सोऽपि उपस्पा तीमकोपेण पिनाकिना ईश्वरेण [सुहृद्धतां] सह्दा मदनेन गतां प्राप्तां गतिम् । अस्मतामित्यर्थः। न गमितः खलुन प्रापितः किम् । जिज्ञासानुनये खलु इत्यमरः॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धर्शरैरिवाँहतः । रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

अथेति ॥ अथ तैः परिदेविताक्षरैः विलापननैः **हृद्ये दिग्धहारैः** विषालिप्तमुखैः शरेः इव आहृतः सन् । विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ इत्यमरः । मधुः वसन्तः आतुराम् आपन्नां रतिमभ्युपपत्तुम् अनुप्रहीतुम् । आश्वासयितुमित्यर्थः । अभ्युपपत्तिरनुप्रहः इत्यमरः । आत्मानं पुरः अदर्शयत् । आविरमृदित्यर्थः ॥

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृत्रं स्तेनसंबाधम्रुरो जघान च । स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विष्टतद्वारिमवोपजायते ॥ २६ ॥

तामित ॥ सा रितः तं मधुम् अवेक्ष्य दृष्टा भृशं ठरोद् । स्तनौ संबाध्य स्तनसंबाधम् । परिक्षिसमाने च इति णमुल् । उरः जधान ताहितवती च । तथाहि । स्वजनस्य अद्यतः दुःखं [विवृतद्वारं] विवृतमपसारितं द्वारं कपार्ट यस्य तत् इव उपजायते भाविर्भवति । उच्छुक्क्षलं प्रवर्तत इस्युत्रेक्षाभिप्रायः ॥

१ निषद्भ, निषक, २ विकोकितानि च. १ दिग्यसकै:. ४ इवार्दित:. ५ ग्रुक.

इति चैनम्रुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् । तैदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकैर्बुरम् ॥ २७ ॥

इतीति ॥ दुःखमस्याः संजातं दुःखिता । संजातदुःखेत्यर्थः । तारकादित्वा-दित्व् । सा रतिः एनं वसन्तम् इत्युवाच च गुँवकारः पूर्वोक्तसमुख्यार्थः । हे वसन्त पश्य । सुहृदः त्वत्सखस्य किं स्थितं किमुपस्थितम् । तद् इदं कपो-तक्कुरं पारावतशबलं कणाशः चूर्णीभूतम् । अल्पार्थोच्छस्प्रत्ययः । भस्म पवनैर्विकीर्यते विक्षिप्यते । पश्य भस्मीभृतस्ते मुहृदित्यर्थः ॥

आयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः । दियतास्वनवस्थितं नृणां न खळु प्रेम चैलं सुहुज्जने ॥ २८ ॥

अयोति ॥ अयि स्मर संप्रति दर्शनं देहि । एष माधवः वसन्तः पर्युतसुकः त्वर्शनोत्काण्ठितः । त्वामप्यनादतवतोऽस्य को माधव इत्याशङ्कराद्यदणां पुरुषाणां दियतासु प्रेम अनवस्थितम् आस्थरम् । चलमित्यर्थः । सुदुक्तने प्रेम उ न चलं खलु ॥

ईदशाः सुहृदः कित न सन्तीत्याशङ्क्षय न कोऽपीत्याह— अम्रुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाङ्गां ससुरासुरं तव । विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेळवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

अमुनेति ॥ ननु मदन । पार्श्ववर्तिना सहचरेण अमुना वसन्तेन ससुरा-सुरं सुरासुरसहितं जगत् बिसतन्तुगुणस्य मृणालसूत्रमौर्वीकस्य [पेलव-पुष्पपत्रिणः] पेलवानि कोमलानि पुष्पाण्येव पत्रिणो बाणा यस्य तस्य तव धनुषः आज्ञां कारितम् । जगताज्ञा कारितेत्यर्थः । हकोरन्यतरस्याम् इति जगतः कमैत्वम् ॥

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिकाहतः। अहमस्य दशेव पश्य मामविषश्चव्यसनेन धूमिताम्॥ ३०॥

गत इति ॥ स ते सखा अनिलाहृतः वायुताडितः द्वीपः इव गत एव न निवर्तते । अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्तिः इव । तिष्ठामीति शेषः । दशा वर्तावनस्थायां वस्नान्ते स्युर्दशा अपि । इति विश्वः॥ कृतः । अविषद्यव्यसनेन सोद्धमशक्यदुःखप्रकर्षेण धूमितां संजातधूमां मां पश्य । धूमवत्त्वान्नष्टदीपदशा-साम्यं धूमश्र व्यसनमेवेत्यर्थः । वर्तिरपि दीपे नष्टे धूमिता भवति ॥

१ यद्. २ प्रकीर्यते. ३ पाण्डुरस्. ४ सहत्तः चंचलिस्. ५ कोमल, पेशल. ६ न्यसनप्रभूमितास्, भूपितास्।

विधिना कृतमर्धवैशसं नतु मां कामवधे विमुश्चता । अर्नपायिनि संश्रयद्रमे गजभग्ने पतनाय वछरी ॥ ३१ ॥

विधिनेति ॥ ननु वसन्त कामवधे मदनवधे मां विसुञ्जता वर्जगता । भमारयतेत्यर्थः । विधिना दैवेन । विश्वसित हिनस्तीति विश्वसो घातुकः । प्रचायन् । विश्वसस्य कर्म वैश्वसम् । युवादित्वादण्यत्ययः । अर्धवैश्वसम् अर्धवधः कृतम् । अर्था वा एष आत्मनो यत्पनी इति श्रुतेः । पत्युः स्वस्य चाश्रयाश्रयीन् भूतयोरेकपदार्थस्वाभिश्रायेणार्धोक्तिः । तथा वैकदेशवधे देशान्तरस्यापि वधनियम् श्रान्मामपि विधिरध्रस्त्रेव हतवानिति तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति—अनपायिनि भनपायित्वेन विश्वस्ते संश्रयद्वमे आश्रयवृक्षे गजमश्रे सति वक्षरी लता पतन्नाय भवतीति शेषः । पतितुमेव सालमित्यर्थः । तुमर्थाच माववचनात् इति चतुर्था ॥

तिद्दं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् । विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पैत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

तिदिति ॥ तत् तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि मरणस्यावस्यंभावादि-त्यर्थः । अनन्तरं भवता इदं वक्ष्यमाणं बन्धुजनप्रयोजनं वन्धुकृत्यं क्रिय-ताम् । प्रार्थनायां लोट् । तदेत्रोपिदशति—ननु वसन्त । विधुरां विवशां मां ज्वलनातिसर्जनाद् अगिदानात् पत्युरन्तिकं प्रापय । अगिप्रवेशनं कारयेत्यर्थः ॥

कर्तव्यश्चायमर्थः स्त्रीणामित्याह-

श्वशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रैलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्भगा इति पतिपत्रं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

शशिनेति ॥ कौ मुदी चन्द्रिका शिहाना सह याति । शशिन्यस्तिमिते स्वयं नश्यतीत्यर्थः । ति हित् सौदामनी मेधेन सह प्रलीयते प्रणश्यति । कर्तिरं लट् । प्रमदाः क्षियः पतिवर्धं गच्छन्तीति पतिवर्धमाः पतिमार्गानुगामिन्यः इति ताबद्विचेतनेरल्पचेतनैः । अविवेकिभिरपीत्यर्थः । नाथस्तु पृथग्जैनेरिति पपाठ । प्रतिपर्धं झातम् । अलवणा यवागूः अनुद्रा कन्या इतिवदल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैरपीति निर्देशः । पतिवर्त्धगा इत्यत्र स्मृतिः — आतीते मुदिते इष्टा प्रोकित मिलना कृशा । मृते प्रियेत या पत्यौ सा स्त्री क्षेया पतिव्रता ॥ इति ॥

अप्रुनैव कषायितस्तनी सुभगेन त्रियगात्रभस्मना । नवपञ्चवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

१ अनुषापि, भहतापि हि. २ संशिता दुने, ३ मर्बः । ४ विलीयते.

अमुनेति ॥ अमुना पुरोवर्तिना समगेन शोभनेन प्रियगाँत्रनाभस्मना प्रव एवकारो मण्डनान्तरनिवृत्त्र्यः । कषायितस्तनी रिजतस्तनी । रागे कामे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे । इति वैजयन्ती ॥ नवपह्नवसंस्तरे यथा नव-पह्नवत्त्व इव विभावसी वही तनं शरीरं रचिष्ठियामि । निधास्यामीत्यर्थः ॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुन्नः सौम्य गतस्त्वमात्रयोः । कुरु संप्रति तावदाश्च मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्रिताम् ॥ ३५ ॥

कुछ्रेति ॥ हे सौम्य साधो । त्वम् आवयोः रतिपद्यबाणयोः बहुदाः बहुवारं कुसुमास्तरणे पुष्पशयने सहायतां गतः । संप्रति प्राणिपाताञ्चलिनाः श्वाचितः । अञ्जलिपूर्वकं प्रार्थितः सिन्नरियर्थः । आशु मे चितां काष्ठवयं कुरु कुरुव । यथेह तथामुत्रोपकर्तन्यं मित्रेणेत्यर्थः ॥

तद्तु ज्वळनं मदर्पितं त्वरयेर्दक्षिणवातवीजनैः । विदितं खल्ज ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना॥३६॥

तदिम्बिति ॥ तत् चिताकरणम् अनु अनन्तरं मध्यपितं मविषितं जबस्तमम् अपि वृक्षिणवातवीजनैः मरुयमारुतसंचारणेः त्वरयेः । त्वरितं ज्वरुवेत्यर्थः । त्वराहेतुमाह—ते तव विदितं खलु । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्तमाने कः । तथोगात्कर्तरि षष्ठी । यथा येन प्रकारेण स्मरः मां विना क्षणम् अपि न उत्सहते न हृष्यति । तथा त्वया हातमेवेत्यर्थः ॥

इति चापि विधाय दीयतां सिळिळस्याञ्जिलेरेक एव नौ । अविभज्य परत्र 'तं मया सिंहतः पास्यति ते सवान्धवः॥३०॥

इतीति ॥ अपि च इति एवं विधाय कृत्या नौ आवाभ्याम् एक एव सिळिलस्याञ्जलिः दीयताम् । तमञ्जलिं स ते बान्धवः चला स्मरः परत्र परलेके मया सिहतः अविभज्य पास्यति ॥

परलोकविथा च माधव स्मरम्रहिस्य विलोलपल्लवाः । निवपेः सहकारमञ्जरीः भियचृतमसवो हि ते सखा ॥ १८॥

परक्षेकेति ॥ कि च । माधव वसन्त । परलोकविधी पिण्डोदकोहिक-मीण स्मरम् उद्दिश्य [विलोलपल्लवाः] विलोलाः पलवा यासु ताः सह-कारमञ्जरीः चूतवल्लाः निवपेः देहि । हि यस्मात्कारणाद् ते ससाः स्मरः [प्रियच्चूतप्रस्तवः] प्रियाः चूतप्रसवा यस्य स तथोक्तः ॥ इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती । शक्तरीं हदशोषविक्रवां प्रथमा दृष्टिरिवान्वंकम्पयत् ॥ ३९ ॥

इतीति ॥ इति [देहविमुक्तये] देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिताम् । कृतिनिश्चयामिति यावत् । रातिम् आकाशभवा सरस्वती अशरीरा वाक् [हदशोषविक्कयां] हदस्य जलाधारस्य शोषेण विक्कवां शफरीं प्रोष्ठीम् । प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः । प्रथमा वृष्टिः वर्षम् इव अन्वकम्पयत् अनुकम्पितवती । सदयमुवाचेत्यर्थः । कृषा दयानुकम्पा स्यात् इत्यमरः ॥

क्रुसुमायुधपत्नि दुर्ळभस्तव भर्ता न चिराद्धविष्यति । वृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं दैरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपत्नि रते । तव भर्ता चिरात् विरं दुर्छभः न भविष्यति । किं त्वचिरमेव सुलभो भविष्यतीत्यर्थः । शृणु । तत्कभैति शेषः। येन कर्मणा स ते भर्ता [हरलोचनाचिषि] हरलोचनस्यार्वि- र्ज्वाला । ज्वाला भासो नपुस्यर्विः इत्यमरः। तिस्मन् शलभत्वं गतः । समौ पतक्कशकमौ इस्यमरः॥

तदेव कर्मोपाचप्रे-

अभिकाषग्रुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः । अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिक्षप्तः फल्रमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

अभिलाषेति ॥ उदीरितेन्द्रियः । प्रेरितेन्द्रियः स्मरेणेतिशेषः । प्रजापितः नह्या स्वसुतायां सरस्वत्याम् अभिलाषम् अनुरागम् अकरोत् । अथ तेन प्रजापितेना विक्रियाम् इन्द्रियविकारं निगृष्टा निरुष्य अभिशासः सन् । पतत्फलं दाहात्मकं स्वकर्मफलम् अन्वभृत् ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह क्षांकद्वयेन-

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः । उपळब्धसुखस्तदा स्मरं वषुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥ इति चाह स धर्मयाचितः स्मरंशापावधिदां सरस्वतीम् । अश्वनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्वाम्बुधराश्वं योनयः ॥ ४३ ॥

परिणेष्यतीति ॥ इतीति व । धर्मेण धर्माख्यप्रजापतिना याचितः प्रापितः स भगवान्त्रद्धा । तपसा कारणेन [तत्प्रवणीकृतः] तस्यां पार्वत्यां प्रवणीकृतः

१ विद्वहास्. २ अन्यकम्पत. ३ इरकोचनार्जियाम्, ४ स योजायिव्यति. ५ स्मरशामान्यभवाम्.

तोऽभिमुखीकृतः हरः शिवः यदा पार्वतीं परिणेष्यति उद्वश्यति । तदा उपल-ब्धसुखः प्राप्तानन्दः सन् । स्मरं कामं स्वेन वपुषा नियोजयिष्यति । सङ्गमिष्यति । इति एवं । [स्मरशापावाधिदां]स्मरशापास्यावधिदामवसान-दायिनीं सरस्वतीं वाचं चाह । एवं शापाविधमप्युक्तवानित्यर्थः। नतु तथा कुद्धस्य कथमीदशी शान्तिरत आह—विशानः जितेन्द्रियाः च अम्बुधारः च अशने-अमृतस्य च इति उभयोः योनयः प्रभवाः । वशिपक्षेऽशन्यमृतशब्दौ कोप-प्रसादपरौ । अन्यत्र वैद्युतागन्युदकपरौ । युगमकम् ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यात्रियसङ्गमं वपुः । रविपीतज्ञ तपात्यये पुनरोघेन हि युज्यंते नदी ॥ ४४ ॥

ति । हे शोभने तत् तस्मात्कारणात् [भिवतन्यप्रियसङ्गमं] भिवतन्यो भिवज्यिन्प्रयसङ्गमो यस्य तत्त्रथोक्तम् हदं वपुः परिरक्ष । तथाहि । रिवपीतजला नदी तपात्यये प्रावृषि । प्रावृट् तपात्यये इति हलायुध । पुनरोधेन प्रवाहेण युज्यते सङ्गच्छते हि ॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच कुसुमायुधवन्धुरेर्नामाश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थम् अनेन प्रकारेण अहङ्गयस्यं किमिप भूतं किष्ठित्प्राणी ।
युक्ते क्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिष्ठ । इत्यमरः ॥ रतेः मदनदाराणां मरणव्यवसायबुद्धि मरणोद्योगबुद्धि मन्दी चकार । निवारयामासेत्यर्थः । मृहाल्पापद्धनिर्माग्या मन्दाः इत्यमरः । अथ कुसुमायुधवन्धुः वसन्तश्च तत्प्रत्ययात्
तिस्मन्भूते विश्वासात् । प्रत्ययोऽधीनशपयज्ञानविश्वासहेतुषु । इत्यमरः । पनां
रिति [सुचिरितार्थपदेः] सुष्ठ चिरतार्थानि पदानि येषां तैः वचोभिः वाक्यैः
आश्वासयत् । सर्वथा ते देवताप्रसादारिप्रयसङ्गमो भविष्यतित्यादिवचनैरस्या
दुःखमपाचकारेत्यर्थः ॥

अथ मदनवधूरुपष्ठवान्तं व्यसनकृषा पैरिपाक्रयांवभूव । श्वशिन इव दिवातनस्य छेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥ अथेति ॥ अथ अनन्तरं [ट्यसनकुशा] व्यसनेन दुःक्षेत कृशा मदन-वधूः रतिः उपप्रवान्तं विषदवधि [किरणपरिक्षयधूसरा] किरणपरि क्षयेण धूसरा मलिना दिवातनस्य दिनभस्य। सायंचिरम्-इत्यादिना ट्युप्रत्ययः। शाशिमः चन्द्रस्य लेखा प्रदोषं रात्रिम् इव परिपालयांवभूष प्रतीक्षांचके । पुष्पिताप्रावृत्तम्—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्रा। इति लक्षणात्॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमिलनाथस्रारिविरिचतया संजीवनीसमास्यया व्यास्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः।

पश्चमः सर्गः

तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
पियेषुं सौभाग्यफला हि चारुता॥ १॥

तथेति ॥ पर्वतस्यापत्यं स्नी पार्वती तथा तेन प्रकारेणां अक्ष्णोः समीपे समक्षं पुरतः । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि-इत्यादिनाव्ययीभावः । सनोभवं मन्मधं दृहता भस्मीकुर्वता पिनाकिना ईश्वरेण [भग्नमनोरथा] भग्नः खण्डितो मनोर्थः अभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती हृद्येन मनसा रूपं सौन्दर्यं निनिन्द । विङ् मे रूपं यद्धरमनोहरणाय नालमिति गर्हितवतीत्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह्-तथा हि । चारुता सौन्दर्यं प्रियेषुं पतिषु विषये [सौभाग्यफला] सौभाग्यं प्रियबालभ्यं फलं यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्भर्तृसौमाग्यं लभ्यते । नो चेद्विफलं तदिति भावः । अस्मिन्सर्गं वंशस्थं वृक्तम्—जतौ दुवंशस्थमुदीरितं लरे। इति लक्षणात् ॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः । अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्व ताह्याः ॥ २ ॥ इयेषेति ।। सा पार्वती समाधिम् एकाष्रताम् आस्थाय अवलम्ब्य तपोभिः वक्ष्यमाणिनयमैः कारणभूतैः आत्मनः स्वस्य अवम्ब्यस्पतां सफल-सौन्दर्यं कर्तुम् इयेष इच्छिति स्म । तपसा शिवं वशीकर्तुम् शुक्तेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तत् द्वयम् अवाप्यते । किं तद्वयम् । तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत् तथाविधं प्रेम बेहः । येनाधीक्षहरा हरस्य भवेदिति भावः । ताहराः पतिश्च । यो मृत्युंजय इति भावः । द्वयमेव खलु स्त्रीणामपे क्षितं । यद्भर्तृवाह्नभ्यं जीवद्भर्तृकत्वं चेति । तम्ब तपश्चर्येकसाध्यमिति निश्चिकायेन्त्यर्थः । अत्र मनुः न्यहुष्करं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुस्तरम् । तत्सर्वे तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिकमम् ॥ इति ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशंप्रतिसक्तमानसाम् । उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो सुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

निशम्येति। मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसां हरासक्तिवलां तपसे तपश्चरणाय क्रुतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां निशम्य श्रुत्वा पनां पार्वतीं वक्षसा परिरम्य आलिक्षय महतः मुनिव्रतात् तपसो निवारयन्ती उवाच । मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् वारणार्थानामीप्सितः इति नापादानस्यं तथापि कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् ध्रुवमपायेऽपादानं हत्यपादानस्यमेव स्यात् । यथाह भाष्यकारः—यच मिथ्या संप्राप्य निवर्तते तच ध्रुवमपायेऽपादानम् इति प्रसिद्धम् ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह —

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क वत्से क च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतित्रणः ॥ ४ ॥

मनीषिता इति । हे वत्से । मनस ईषिता इष्टाः । मनीषिताः । शकन्त्रादि-स्वारसाष्टः । देवताः शक्यादयो गृहेषु सन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः । तपः क्षः । तवेदं तायकम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खन्न इत्यण्यत्ययः । तवक-ममकावेकवचने इति तवकादेशः । वपुः च क्षः । तथाहि । पेस्रवं मृदुलं जि्िरी-

१ गिरीशं प्रति सक्त, त्रिनेत्रं प्रतिसक्त. २ गृहेऽपि.

षपुष्पं भ्रमरस्य भृक्षस्य पदं पदस्थिति सहेत । पतित्रिणः पुनः पिक्ष-णस्तु पदं न सहेत । अतिसौकुमार्योदिव्योपभोगयोग्यं ते वपुर्ने दारुणतपःक्षमिन-त्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तालंकारः ॥

> इति ध्रुंवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुग्रुद्यमात् । क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिग्नुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

इतीति ॥ इति एवम् अनुशासती उपिदशन्ती मेना ध्रुवेच्छां स्थिरव्य-वसायां सुतां पार्वतीम् उद्यमात् उद्योगात्तपोलक्षणात् नियन्सुं निवारियतुं न श्राक समर्था नामूत् । तथाहि । इण्सितार्थ स्थिरनिश्चयं इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं मनिस्नाभिमुन्तं पयः च कः प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेत् । प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इवेष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारामिति भावः । अत्र दीपकानुप्राणितेः । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

> कदाचिदासन्नसखीम्रुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी । अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फळोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरिचेत्ता सा पार्वती मनो-रथझम् अभिलाषाभित्नं पितरं हिमवन्तम् [आसन्नसखीमुखेन] आसन्न-सख्याप्तसखी सैव मुखमुपायः। मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरिप । इति विश्वः ॥ तेन । [फलोद्यान्ताय] फलोदयः फलोरिपत्तिरन्तोऽविधर्यस्य तस्मै तपःसमाधये तपोनियमार्थम् आत्मनः स्वस्य अरण्यनिवासं वनवा-सम् अयाचत । दुह्याच्-इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

> अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताम्भनुङ्गा गुरुणा गरीयसा। प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत्॥ ७॥

अथेति ॥ अथ गौरी [अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा] अनुरूपेण योग्येन अभिनिवेशेनाप्रहेण तुष्यतीति तथोक्तेन गरीयसा फुज्यतमेन गुरुणा पित्रा

१ मतेच्छाम्, श्रुते •

कृताभ्यनुता तपः कुर्विति कृतानुमितः सती पश्चात् तपःसिद्धगुत्तरकालं प्रजासु जनेषु तवाख्यया तस्या गौर्याः संज्ञया प्रथितम् । गौरीशिखरिमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । दिश्विणिडमत् । न तु हिस्तप्राणिप्रचुरिमितिभावः । दिश्विरं शृकं जगाम ययौ ॥

> विम्रुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयंष्ट्रिमविलुप्तचन्दनम् । वबन्ध बालारुणबञ्ज वल्कलं पयोधरोत्सेधविज्ञीर्णसंहति ॥ ८ ॥

विमुच्येति ॥ अहार्यनिश्चया अनिवार्यनिश्चया सा गौरी [विलोलये- छिप्रविलुप्तचन्दनम्] विलोलाभिश्वलाभिर्यष्टिमः प्रतिसरेः प्रविलुप्तं प्रमृष्टं चन्दनं स्तनान्तरगतं येन तं तथोक्तं हारं मुक्तावलीं विमुच्य विहाय बाला- रुणबभ्ज बालार्किपङ्गलं [पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहाति] पयोधरयोः स्तन-योक्सेधनोच्छ्रायेण विशीर्णा विघटिता संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तक्तथोक्तं बल्कलं कष्ठलम्ब स्तनोत्तरीयभूतं बबन्ध । धारयामासेत्यर्थः ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुँहैजीटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सञ्जैवछासङ्गमिप प्रकाशते ॥ ९ ॥

यथेति ॥ तस्या देव्या आननं तदानन प्रसिद्धेर्भूषितैः । प्रसिद्धौ ख्या-तभूषितौ इत्यमरः । रोहन्तौति कहाः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्ययः । शि-रिस वहास्तैः शिरोक्हैः सूर्धजैः यथा मधुरं प्रियम् अभूत् । खादुप्रियौ तु मधुरौ इत्यमरः । जटाभिः अपि एवं मधुरमभूत् । तथाहि । एङ्कजं पद्मं षद्भपदश्रेणिभिः श्रीमरपिद्धिभिः एव न किंतु सह शैवलासङ्गेन सशैवलास-ङ्गम् अपि । तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुवीहिः । प्रकाशते । शैवलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥

> प्रतिक्षणं सा कुँतरोमविकियां वताय मौद्धीं त्रिगुणां बभार याम् । अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

प्रतीति ॥ सा देषा प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे कृतरोमविकियां पारूयात्कृति-रोमाषां त्रिगुणां त्रिरावृत्तां यां मौत्रीं मुक्तमयीं मेखलां व्रताय तपसे बमार । [तस्पूर्वनिवद्धया] तदेव पूर्व प्रथमं यस्य तत्पूर्व यथा तथा निबद्धया तया मौजा अस्याः देग्याः [रसनागुणास्पदम्]रसनागुणस्यास्पदं स्थानं जघनम्। सह रागेण सरागं सलोहितम् अकारि कृतम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥

विसृष्टरागादघरात्रिवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच कन्दुकात् ।
कुशाङ्करादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसुत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

विसृष्टिति ॥ तया देव्या विसृष्टरागात् त्यक्तलाक्षारसरक्षनात् अधरात् अधरोष्ठात् निवर्तितः । निसृष्टरागात् इति पाठे निवरां त्यक्तलाक्षारागात् । रागत्यागेन निष्प्रयोजनत्वादिति भावः । तथा [स्तनाङ्गरागाक्रणितात् । स्तनाङ्गरागाक्रणितात् । स्तनाङ्गरागेणाक्ष्णिताद्रुणीकृतात । पतनसमये तस्य स्तनयोक्ष्परोधादिति भावः । कन्दुकात् च निवर्तितः । कुशाङ्करादानपरिक्षताङ्गुल्धिः] कुशाङ्कराणामादानेन लवनेन परिक्षता व्रणिता अङ्गुलयो यस्य सो तथोक्तः करः पाणिः अक्षस्यव्रमणयी अक्षमालासहचरः कृतः ॥

महाईशय्यापरिवर्तनच्युतैः
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अश्वेत सा बाहुळतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिळ एव केवळे ॥ १२ ॥

महाहेंति॥[महाहेशयापरिवर्तनच्युतैः] महानहें। मूल्यं यस्याः सा महाही श्रेष्ठा या शय्या तस्या परिवर्तनेन छण्ठनेन च्युतैर्भृष्टेः स्वकेशपुष्टेः अपि या देवी वृयते स्म क्रिश्वित सम। पुष्पाधिकसौकुमार्यादिति भावः। सा देवी बाहु- लतामुपधत्ते उपधानीकरोतीति बाहु लतोपधायिनी सती केवले संस्तरणरहिते स्थिण्डले भूमौ एव अशेत श्यित्वती। तथा निषेदुषी उपविष्टा च। कसुख इति क्षयुः। उगितश्च इति क्षप् । भूमोवेष शयनादिव्यवहारो न जातूपरीस्थर्यः॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया द्वयेऽपि निक्षेपं इवार्षितं द्वयम् ।

कतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलंदछं इरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

पुनिरिति ॥ नियमस्थया व्रतस्थया तया देव्या द्वये अपि द्वय पुनः यहीतं पुनरानेतं निक्षेपः अपितामिव निक्षेपत्वेनापितं किमु । क्वाचेत् द्वयाषु इति प्रामा-दिकः पाठः । कुत्र द्वये किं द्वयमपितिभित्याह—तन्वीषु लतासु विलास एव नेष्टितं विलासचे ष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलहष्टं चन्नलवलेकितं च । व्रतस्थायां तस्यां तयोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाचापितांमवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः ॥

अतिन्द्रता सा स्वयमेव दृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् । गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अतिन्द्रतेति॥ सा देवा स्वयमय अतिन्द्रता असजाततन्द्रा सर्त । तारका-दित्वादितच्द्रत्ययः । वृक्षकान् स्वल्प्यक्षान् । अल्पे इत्यल्पार्थे कप्रत्ययः । [घटस्तनप्रस्रवणैः] घटावेव स्तनौ तयोः प्रस्नवणैः प्रसृतपयोभिः व्यवर्धयत् । गुहः कुमारः अपि प्रथमाप्तजन्मनां प्रथमञ्ज्यजन्मनाम् । अप्रजाताना-मित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां संबन्धि पुत्रवात्सल्यं सुतप्रेम न अपाकरिष्यति । उत्तरत्र कुमारोदयेपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विश्वश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
पुरः सखीनामिमीत लोचने ॥ १५ ॥

अरण्येति ॥ [अरण्यवी जाञ्जलिदानलालिताः] अरण्यवीजानां नीवारा-दीनामजलयस्तेषां दानेन लालिताः हरिणाः च तस्यां देव्यां तथा विश्वश्वसुः विसम्मं जग्मुः । समौ विसम्भविश्वासौ इत्यमरः । यथा कुतृह्लात् औत्सृत्रयात् तदीयैः हरिणसबन्धिभः नयनैः नेत्रैः करणैः । स्वर्भीये लोचने सखीनां पुरः पुरतः । अनेन तेषां संवन्धसहत्वमुक्तम् । अभिमीत । अक्षिपरिमाणतारतस्यक्षा-नाय मानं चकारेत्यर्थः । केचितु सा पार्वती तदीयैनेत्रैः कुत्हलाःपुरोधे वर्तमानानां सखीनां लोचने अभिमीत व्रतस्थत्वान्नात्मन इत्याहुः । माक् माने इत्यस्माद्धातोर्ककृ । इयमेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदिसपीडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भावः ॥ त्रवःप्रभावमाह---

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् । दिदृक्षवस्तामृषयोभ्युपागम-च धर्मदृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

कृतिति ॥ कृताभिषेकां कृतस्तानां हुतजातवेदसं हुताप्रिकाम् । कृतहोमामित्यर्थः । त्वचा वल्कलेनोत्तरासङ्गवतीमृत्तरीयवर्ती त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । अधी—
तमस्या अस्तीति अधीतिनीं स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् । इष्टादिभ्यश्च इतीनिप्रत्ययः ।
तां देवीं विद्वश्चवः इष्टुमिच्छवः ऋषयः मृतयः अभ्युपागमन् समुपागताः ।
न चात्र कनिष्ठसेवादोष इत्याह—धर्मवृद्धेषु वयः न समीक्ष्यते न प्रमाणाकियते । सति धर्मज्येष्ठये वयोज्येष्ठयं न प्रयोजकिमत्यर्थः । तथा च मनुः—न
तेन वृद्धो भवति येनास्य पिलतं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्यविरं
विदुः ॥ इति ॥

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्वुमैरभीष्टमसवार्चितातिथि । नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानस्रं तपोवनं तच बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

विरोधित ॥ विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं] विरोधिभिः सत्त्वैगीव्याव्रादिभिक्षज्ञितपूर्वमत्सरं त्यक्तपूर्ववैरम् । हिंसारहितमित्युर्थः । दुमेः [अभीष्टप्रसवार्चितातिथि] अभीष्टप्रसवेनेष्टफलेनार्चिताः पूजिताः अधितयो यस्मिस्तत्तथोक्तम् । [नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं] नवानामुटजानां पर्णशालानामभ्यन्तेरषु संभृताः संचिता अनला अग्नयो यस्मिस्तत्त्तथोकं तच्च तपोवनं
पावयतीति पावनं वभूव । अहिंसातिथिसत्कारामिपरिचर्याभिर्जगत्पावनं वभूवेत्यर्थः ॥

यदा फळं पूर्वतपःसमाधिना
न तावता ळभ्यममंस्त काङ्क्रितम्।
तदानपेक्ष्य स्वश्नरीरमार्दवं
तपो महत्सा चरितुं मचक्रमे।। १८॥

यदेति ।। सा देवी यदा यस्मिन् काले तावता तावत्प्रमाणेन [पूर्वतपः-समाधिन[ा]] पूर्वेणानुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन काङ्क्षितं फलं लम्यं लच्छं शक्यं नामंस्त अशक्यममंस्तेत्यर्थः । तदा तत्काले । अविलम्बेनेत्यर्थः । स्वदा-रीरस्य मार्दवं मृदुत्वं सौकुमार्यम् अनपेक्ष्य अविगणस्य महत् दृक्षरं तपः चरितुं साधियुं प्रचक्रमे उपचक्रमे ॥

> क्रमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तया मुनीनां चरितं व्यगाव्यत ॥ ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिंमितं मृद् प्रकृत्या चं ससारमेव च ॥ १९ ॥

क्रममिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुककीडया आपि क्रमं ययौ ग्लानि प्राप । तथा देव्या मुनीनां चरितं तीवं तपः वयगाहात प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते—धुवम् अस्याः वपुः [काञ्चनपद्मानिर्मितं]काञ्चनपद्मेन सुवर्ण-कमलेन निर्मितं घटितम् । अतएव प्रकृत्या पद्मस्वभावेन मृदु च सुकुमारमपि काञ्चनस्वभावेन ससारं च कठिनमेव । तथा च तदुपादानकत्वाद्देव्या वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

> युचौ चतुर्णा ज्वलतां हिवर्श्वजां युचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा । विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २०॥

ग्रुवाविति ॥ शुचौ श्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुमध्यमा पार्वती उवलतां दीप्तिमतां चतुर्णा हिवर्भुजाम् अग्रीनां मध्यपता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभां सावित्रं तेजः विजित्य । न विग्रतेऽन्यत्र दृष्टिर्थस्याः सा अन्यन्यदृष्टिः सती स्वितारं सूर्यम् ऐक्षत दृदश्चे। प्राधिमध्यस्थो वर्षास स्थिष्टिलेशयः । इति स्मरणात् । प्रशामिमध्ये तप अवारित्यर्थः । सवितैव पञ्चमोऽिमः अग्रिः सविता सवितैवाग्निः इति श्रौतिलिङ्गात् ॥

तैयातितप्तं सवितुर्गभस्तिभि-म्रेखं तदीयं कमलश्रियं दधौ । अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः ग्रनैः ग्रनैः स्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

१ संनिभष् २ हि॰ ३ तथाभितप्तम्, वथापि तप्तम्,

तथेति ॥ सवितः सूर्थस्य गमस्तिमः किरणैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण अतितमं संतप्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलिश्रयं कमलस्य शोभां दधी प्रापः । यथा रिवतापात्कमलं न म्लायित प्रत्युत विकसित तथा तदीयं मुखमा-सीदिति भावः । कित्वस्य मुखस्य दीर्घयोः अपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैः शनैः मन्दंमन्दं श्यामिकया कालिन्ना पदं स्थानं कृतम् । तथोः सौकुमार्योदित्यर्थः ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योडुपतेश्च रक्ष्मयः। बभूव तस्याः किल पारणाविधि-र्नेत्रंक्षद्वत्तिच्यतिरिक्तसार्धनः॥ २२॥

अयाचितेति ॥ अयाचितोपस्थितम् अप्रार्थितोपनतं केवलम् अम्बु उदकं रसात्मकस्य अमृतमयस्य [उडुपतेः] उड्नां नक्षत्राणं पतिश्वन्द्रस्तस्य रमयः व तस्याः पारणाविधिः अभ्यवहारकमं बभूव । तावन्मात्रसा-धनकोऽभूदित्यर्थः । साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेशः साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः । किल इति प्रसिद्धौ । [वृक्षवृत्तिव्यक्तिरिक्तसाधनः] वृक्षाणां या वृत्तिर्जान्वनोपायस्तद्वयतिरिक्तं साधनमुपायो यस्य स तथोक्तः पारणाविधिः न बभूव । वृक्षोऽप्यसाचितोपस्थितेन मेघोदकेनेन्द्विरणेश्व जीवतीति प्रसिद्धम् । अम्बिकापि तावनमात्रमबालम्बतेत्यर्थः ॥

निकामतप्ता विविधेन विक्रना
नभश्ररेणेन्धनसंभृतेन सौ ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवेश्रुवा सहोष्माणममुश्रद्ध्वेगम् ॥ २३ ॥

निकामिति ॥ विविधेन । पश्चिविधेनेत्यर्थः । नभश्चरेण क्षेचरेण । आदित्य-क्षेणत्यर्थः । इन्धनसंभृतेन काष्ठसमिद्धेन विद्वाना निकामम् अत्यन्तं तता सा अम्बिका तपात्यये भीष्मान्ते । प्रावृषीत्यर्थः । नवैः वारिभिः उक्षिता सिका सती भ्रुवा पश्चामित्सया सह अध्वर्गम् अर्ध्वप्रसतम् अष्टमाणं काष्म् असुश्चत् ॥ श्रीक्षोष्मवाष्पमुष्माणम् इति यादवः ॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । बळीषु तस्याः स्खाळिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभि प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४॥ स्थिता इति ॥ [प्रथमोव्विन्वः] उद्कस्य विन्दवः उद्विन्दवः । मन्यो-दन-इत्यादिनोदकशब्दस्योदादेशः । प्रथमे उद्विन्दवः । प्रथमविशेषणाद्विन्दृनां विरुद्धः बहुवचनामातिविरुद्धतः व गम्यते । तथा च विरुद्धनाभ्यन्तरगमनयोनिः वीहः । तस्याः पार्वत्याः पक्ष्मसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः स्थितं गताः । स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रतं क्षणमिति क्रेण्यं च गम्यते । अनन्तः [ताद्धिन्ताधरः] ताडिता वर्षाथनोऽधर ओष्ठो यस्ते तथोक्ताः । एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः [पर्योधरोत्स्वधिनिपातचूर्णिताः] पर्योधरयोः स्वनयोः उत्सेषे उपरिभागे निपातेन प्रतेन चूर्णिताः अर्जरिताः । कृषकाः ठन्यादिति भावः । तदनु बस्तिषु उदररेखासु स्विस्ति ताः । निन्नोन्नतत्वादिति भावः । इत्यं विरेण न तु शीद्यम् । प्रतिबन्धवाद्वन्यादिति भावः । नार्मि प्रपेष्टिरे प्रविष्टः । न तु निर्जगमुः । एतेन नामेर्गाम्भीर्यं गम्यते । अत्र प्रतिपदमर्थवस्वात्यारिकरालंकारः ॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्त्रन्तरवातदृष्टिषु । व्यलोकयशुन्मिषितैस्तिहन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

शिलाशयाभिति ॥ निरन्तरासु नीरन्त्रासु अन्तरे मध्ये वातो यासां ताह्स्यो या वृष्टयस्तासु अन्तरवातवृष्टिषु । न निकेते गृहे वसतीति अनिकेतवासिनीम् । अनावृतदेशवासिनीमित्यर्थः । शिलायां शेत इति शिलाश्यां शिलातल-शायिनीम् । अधि हरणे शेतेः इत्यच्प्रत्ययः । तां पार्वती [महातपःसाक्ष्ये] साक्षा- इष्टा साक्षी । साक्षा- इष्टा साक्षी । साक्षा- इष्टा साक्षी । साक्षा- इष्टा साक्षी । साक्षा- इतिनिप्रत्ययः । तस्य कर्म साक्ष्यम् । महातपसः साक्ष्य स्थिताः क्षपाः तिहन्मयैः विद्युद्गैः उन्मिषितैः अवलोकनैः व्यलोक- यन् इव । इवेति चक्षुषा विलोकनमेनोत्प्रेक्ष्यते । साक्ष्यं तु आदित्यचन्द्राविनेकोऽनलभ्य यौर्भूमिराषो हृदयं यमश्च । अदश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य कृतम् । इति प्रमाणसिद्धत्वाक्षात्रेक्ष्यमित्यनुसंधेयम् ॥

एवं वर्षासु विदितं तपःप्रकारसुक्त्वा संप्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारसाइ---

निनाय सार्त्यन्तिहभोतिकरानिलाः सहस्यरात्रीरुद्वासतत्परा । परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कुपावती ॥ २६ ॥

निनायेति ॥ सा पार्वती । [अत्यन्ताहिमोत्किरानिलाः] उत्करन्ति

१ अत्वर्ध : अत्यर्थहिमोत्तरानिकाः

क्षिपन्तीस्युक्तिराः । इगुपध्झा इत्यादिना कः । अत्यन्तं हिमानामुत्किराश्रनिला यासु ताः सहस्यरात्रीः पौषरात्रीः । पौषे तैषसहस्यौ द्वौ इत्यमरः । उदके वास उदवासः । पेषंवासवाहनाधिषु च इत्युदादेशः । [उद्वासतत्परा] उदवासे तत्परा शासक्ता तथा [परस्पराक्रन्दिनि] परस्परमाक्रन्दिन्यन्योन्यमाक्रोशिनि पुरः अप्रे वियुक्ते विरहिणि । वियोगं प्राप्ते इति यावत् । चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोः चक्रवाकयोः मिथुने इन्हे कृपाञ्चती सती निनाय । दुः विषु कृपाञ्चते महतां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुने कृपा न तु कामितयेति वाच्यान-वकाशः । अप्रु वासस्तु हेमन्ते कमशो वर्धयेत्तपः । इति मनुः ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निश्चि मवेपमानाधरपत्रशोभिना । तुषारदृष्टिक्षतपद्मसंपदां

सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती निश्चि रात्री [पद्मसुगन्धिना] पद्मवरसुगन्धिना सुरभिणा । गन्धस्येत्— इत्यादिनेकारः । [प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना] प्रवेपमानः कम्पमानोऽघर ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन शोभत इति तथोक्तेन सुखेन [तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां] तुषारवृष्ट्या तुद्दिनवर्षेण क्षता नाशिताः पद्मसंपदो यासा तासाम् अपां सरोजसन्धानं पद्मसद्धृतम् अकरोद् इव । इत्युत्रेक्षा लंकारः । पद्मान्तरं तुद्दिनेनोपहन्यते तन्मुखपदां तु न तथेति व्यतिरेकालंकारा व्याज्यते इत्युभयोः सङ्करः ॥

स्वयंविशीर्णद्वमपंर्णद्वत्तिता परा हि काष्टा तपसस्तया पुनः तद्प्यपाकीर्णमतः त्रियंवदां

वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

स्वयमिति ॥ [स्वयंविशीर्णद्वमपर्णवृत्तिता] स्वयं विशीर्णाने स्वत-स्युतानि दुमपर्णन्येव वृत्तिर्जावनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तपसः परा काष्ठा परमुत्कर्षो हि । काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि इत्यमरः । तया देव्या पुनः तत् पर्णव-र्तनम् अपि अपाकीर्णम् अपाकृतम् । अतः पर्णापाकरणाद्धेतोः । [प्रियंवदां] प्रियं वदतीति प्रियंवदा ताम् । प्रियंवशे वदः खन् इति खन्त्रत्ययः । अर्श्वद्वेषदजन्तस्य मुम इति मुमागमः । तां पावेतीं पुराविदः पुराणक्वास्तपःकरणसमयेऽविद्यमानं पर्णभक्षणं यस्याः सा अपर्णिति वदन्ति च । नामान्तरसमुख्ययार्थस्कारः । स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रियवादभाजनानि भवन्तीति भावः । अत्र अपर्णम् इस्यपपाठ इतिशब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तः । यथाह वामनः-निपातेनाप्यभिद्धिते कर्माण न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्राधिकत्वात् इति ॥

मृणालिकापेर्लवमेवमादिभि-र्वतैः स्वर्मङ्गं ग्लंपयन्त्यहर्निश्चम् । तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमध्यकार सा ॥ २९ ॥

मृणालिकेति ॥ मृणालिकापेलवं पद्मिनीकन्दकीमलं स्वं स्वकीयम् अक्षं शरीरम् एवम् आविभिः एवमुक्तप्रकारतीयाभिमध्यवासवतमादियेषां तैः व्रतेः अहथ निशा च अहर्निशम्। समाहरि द्वन्द्वैकवद्भावः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। गलप- यन्ती कशंयन्ती सा पार्वती किठिनेः। क्षेशसहैरित्यर्थः। शरीरैः उपार्जितं संपादितं तपास्वनाम् ऋषीणां तपः दूरम् अत्यन्तम् अध्यकार । अतिशिखे इत्यर्थः। तपस्विभिरप्येवं तपः कर्तुं न शक्यत इति तात्पर्यार्थः॥

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्-ज्वलन्त्रिव ब्रह्ममयेन तेजसा । विवेश कश्रिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अयेति ॥ अथ अनन्तरम् [अजिनाषाद्धधरः] अजिनं कृष्णमृगत्वक् । आषादः प्रयोजनमस्येत्स्षादः पालाशदण्डः । पालाशो दण्ड आषादः इत्यमरः । विशाखाषादादण्यन्थदण्डयोः इत्यण्ययः । तयोर्धरस्तथोक्तः । प्रगल्भवाक् प्रौदन्थनः ब्रह्ममयेन वैदिकेन तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः । ज्वलक्विव स्थितः । इवाब्दो निर्धारणार्थः । कश्चिद् अनिर्दिष्टः जिल्लाः जटावान् । ब्रह्मवारीति शेषः । पिच्लादिलादिलच्प्रत्ययः । शरीरबद्धः बद्धशरीरः । शरीरवानित्यर्थः । वाहिताग्न्यादिषु पाठात्साधुः । प्रथमाश्चमः यथा ब्रह्मवर्याश्चम इव । यथाशब्द इवार्षे । तपोवनम् । देव्या इति शेषः । विवेश प्रविष्टवान् ॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

१ कोमल. २ तदङ्गम्. ३ क्षपयन्ती. २९-३० क्षोकयोर्मभ्ये क्षेपकोऽयं दृश्यते— सुराः समु (तदु) द्वीक्य नगेन्द्रकन्यया कृतं तपः शंभुवशक्रियाक्षमम् । ययाभिरे तं भणिपस्य दुःखिताः पति चमूनां सुतमाजिहेतुस् (हेतवे)॥

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः॥ ३१॥

तमिति ॥ अतिथिषु साध्वी आतिथेयी । पथ्यतिथि-इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः । टिड्ढाणम् इत्यादिना डीप् । पार्वती तं ब्रह्मनारिणं बहुमानपूर्वया बहुमानः पूर्वो यस्यास्तया । गौरवपूर्वथेत्यर्थः । सपर्यया अर्चया । सपर्यार्चाहणाः समाः इत्यमरः । प्रत्युद्धियाय प्रत्युज्ञगाम । कथं समानेऽपि तस्यास्तादशी प्रतिपत्ति-रत आह—साम्ये सित आपि निविष्टचेतसां स्थिरचितानां वपुर्विशेषषु व्यक्तिविशेषु अतिश्यितं गौरवं यासु ताः अतिगौरवाः आतिगौरवसहिताः क्रियाः वेष्टाः सम्वन्ति । प्रवर्तनेते इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥

विधिमयुक्तां पैरिगृह्य सित्कयां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् । डमां स पश्यभृजुनैव चक्षुषा मचक्रमे वक्कमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

विधीति ॥ सः ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्ताम् अनुष्ठितां सिक्कियां पूजां परिगृद्ध स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं विश्रामं च विनीय नाम । नामेत्यपरमार्थे । अथ उमाम् ऋजुनैव विलासरहितेनैव चक्षुषा पश्यन् अनुजिझतक्रमः अत्यक्तीचितपरिपाटीकः सन् । वक्तुं प्रचक्रमे प्रारेभे ॥

अपि क्रियाँथे सुलभं समित्कुशं जलानैयपि स्नानविधिक्षमाणि ते। अपि स्वशक्तया तपासि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अत्रापिशन्दः प्रश्ने । क्रियार्थं होमादिकमांनुष्ठानार्थम् । समिषश्च कृशाश्च समित्कुशम् । जातिरप्राणिनाम् । इति द्वन्द्वैकवद्भावः । सुल्लमम् अपि प्रलमं कश्चित् । जलानि ते तव स्नानाविधिक्षमाणि स्नानिकयायोग्यानि अपि कश्चित् । किंच स्वशास्त्रया निजसामर्थानुसारेण तपसि प्रवर्तसे अपि । देहमपीडियत्वा तपश्चरसि कश्चिदित्यर्थः । युक्तं च नामैतत् । खलु यस्मात् शारीरम् आद्यं धर्मसाधनम् । धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु च वपुरेव मुख्यं साधनम् । सति देहे धर्मार्थकाममोक्षणाश्चतुर्वर्गाः

१ अधि २ मति गृह्य, ३ अथि, ४ कियाये, ५ विधी,

साध्यन्ते । **अतएव सततमात्मानमेव** गोपायीत इति श्रुतिः । अ<mark>यथाब</mark>ळमारम्भो निदानं क्षयसम्पदामिति भावः ॥

अंपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् । चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

अपीति । [त्वदावर्जितवारिसंभृतं] त्वयावर्जितेन सिक्तेन वारिणा संभृतं जनितम् आसां वीरुधां लतानां प्रवालं पहवम् अनुवन्धि अपि अनुस्थृतं किम् । यत् प्रवालं चिरोज्ञितिश्वरकालत्यक्तो लाक्षारागो येन तत्त्रथापि पाटलम् । स्वभावरक्तमित्यर्थः । तेन चिरोज्ञितालकक्तकपाटलेन ते तव दन्तवाससा अधरेण । ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी इत्यमरः । तुलां साम्यम् आरोहिति । गच्छतीत्यर्थः । अत्र तुलाशब्दस्य साहस्यवाचित्वान्त्रयोगेऽपि तुल्यार्थेरतुलोपमाभ्याम्—इति न तृतीयाप्रतिषेधः तत्र सूत्रे सहस्रवाचिन एव प्रहणादिति ॥

अंपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु । य उत्पल्लाक्षि पचलैर्विलोचनै-स्तवाक्षिसार्देश्यमिव प्रयुक्षते ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ [करस्थदर्भप्रणयापहारिषु] करस्थान्दर्भान्यणयेन स्नेहेना-परहन्तीति ते तथोक्षेषु । सापराधेष्विति भावः । करस्थदर्भप्रणयापराधिषु इति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनयापराधिषु । हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नम् आपि न क्षुभितं किम् । सापराधेष्वपि न कोषितव्यं तपस्विभिरिति भावः । हे उत्पला-क्षि । ये हरिणाः प्रचलैः चन्नलैः विलोचनैः नेत्रैः तवाक्षिसाहस्यं प्रयु-अते इव अभिनयन्तीव । प्रमन्नलान्मृगनेत्राणि त्वन्नयनैनाम्यां साम्यमुपयान्तीति मावः । उत्पलक्षेपचलैः इति पाठान्तरे उत्पलकम्पचलैः । भावानयने इन्यानयनमिति न्यायेन क्षिष्यमाणीत्पलचलैरित्यर्थः ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपित्यव्यभिचारि तद्ववः।

१ आबि । २ सापत्न्यम्,

तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

यदिति ॥ हे पार्वाति रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापाचरणाय न भवति । इति यदुच्यते । लोकैरिति शेषः । तद्भचः न व्यभिचरति न स्खलतीति अठय-भिचारि सत्यम् । यत्राकृतिस्तत्र गुणाः । न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति । इत्यादयो लोकवादा न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति झायते—तथाहि । हे उवारदर्शने आयताक्षि । सुरूपे इत्यर्थः । अथवोन्नतझाने । विवेकवतीत्यर्थः । ते तव शीलं सहृत्तम् । शीलं स्वभावे सहृत्ते इत्यमरः । तपास्विनाम् अपि उपादिश्यते अनेनत्युपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्ताम् उपवेशतां गतं प्राप्तम् । सुन-योपि त्वां वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्तन्त इति भावः ॥

विकीर्णसप्तार्पेबलियहासिभि-

स्तथा न गाङ्गैः सलिकैर्दिवश्युतैः । यथा त्वदीयैश्वरितैरनाविलै-

र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

विकीर्णेति ॥ एष महीधरः हिमनान । [विकीर्णसप्तिषिविलिप्रहासिभिः] सप्त न ते ऋषयश्च सप्तर्थयः । दिवसंख्ये संज्ञायाम् इति समासः । विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षणां संबन्धिभिवेलिभिः पृष्पोपहारैः प्रहसन्ति तैः तथोक्तैः दिवः अन्तरिक्षात् च्युतैः गाङ्गैः सिलिलैः नथा न पावितः । अनाविलैः अकल्लभैः त्वदीयैः चित्तिः यथा सान्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः पवित्रीकृतः ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे

त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाँविनि । त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया

यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

भनेनेति ॥ हे भाविनि प्रशस्ताभिष्राये । अनेन कारणेन धर्मः सविदेशेषं सातिशयम् अद्य मे । [त्रियर्गसारः] त्रयाणां धर्मकामाधीनां वर्गस्तिवर्गः । त्रिवर्गो धर्मकामाधीनां वर्गस्तिवर्गः । तित्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यत् यसात्कारणात् [मनोनिर्विषयार्थकामया] मनसो निर्विषयार्थकामौ यस्यास्तया त्वया एकः धर्मः एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेट्यते । यत्त्वयार्थकामौ विद्दाय धर्म एवावलम्बितः । अतः सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रतिपद्यत् इत्यर्थः ॥

संप्रति मनोरथं जिज्ञासुः प्रस्तौति---

१ मनाहिभिः २ मामिनि.

भयुक्तसत्कारविश्लेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमहैसि । यंत: सतां सञ्जतगात्रि सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥

प्रयुक्तिति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारिवशेषः पूजातिशयो यस्य तं [प्रयुक्तसत्कारिवशेषं] मां परम् अन्यं संप्रतिप्रतुम् अवगन्तुं न अहंसि । हे सन्नतगित्र सन्नताित्र सन्नताित्र सन्नताित्र सन्नताित्र सन्नताित्र सन्नताित्र सन्नताित्र । अङ्गात्रकण्ठेभ्यः इति वक्तव्यात् छीप् । यतः कारणान्मनस इंधिभिः मनीिषिभिः विद्वद्भिः । शकन्ध्वादित्वातसाधुः । सतां सङ्गतं सङ्यं सप्तभः पदैरापद्यत इति साप्तपदीनं सप्तपदीकारणसाध्यम् उच्यते । तचावयोस्त्वरकृतसरकारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः । साप्तपदीनं सङ्यम् इति निपातनात्साधु ॥

अतोऽत्रै किंचिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजितभावाादुपपत्रचापलः । अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रैतिवक्कुमईसि ॥४०॥

अत इति ॥ हे तपोधने अतः सम्वादितोः अत्र प्रस्तावे वहुक्षमां बहुिक्तस-हाम् । यद्वा क्षमावतीम् । भवतीं त्वां द्विजाति भावाद् बाह्यत्वाद् उपपन्न-चापलः सुलभधाष्ट्यः अयं जनः । स्वयमित्यर्थः । किंचित्प्रष्टुं मनो यस्य स किंचित्प्रष्टुमनाः प्रष्टुकामः । तुम्काममनसोरिप इति मकारलोपः । रहिस भवं रहस्ये गोप्यं न चेत्प्रतिवक्तम् अर्हसि ॥

प्रष्टव्यमाह---

कुले प्रस्तिः प्रथमस्य वेधसिस्त्रलोकसौन्दर्यमिवोदितं वर्षुः । अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वेद ॥४१॥

कुळ इति ॥ प्रथमस्य वेधसः हिरण्यगर्भस्य कुळे अन्ववाये प्रसृतिः उत्पक्तिः । यक्षार्थे हि मया मृष्टे हिमवानचलेश्वरः । इति ब्रह्मपुराणवचनात् ॥ वपुः शरीरं [त्रिलोकसौन्दर्य] त्रयाणां लोकानां सौन्दर्यम् इवोदितम् एकत्र समाहतम् । पेश्वर्यसुखं संपत्सुखम् अमृग्यम् अन्वेषणीयं न भवति । किंतु सिद्धमेवेत्यर्थः । वयः नवम् । योवनमित्यर्थः । अतः परम् अतोऽन्यत् किं तपःफलं स्य । वदः । अस्ति वेदिति शेषः । न किंविदस्तीत्यर्थः ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ॥

१ यथा. २ अचः १ मे ... पतिगोप्नम्, ४ उत्थितम्, ५ तदः

विचारमार्गमिहितेन चेतसा न दृश्यते तच कृशोदैरि त्विय ॥ ४२ ॥

भवतीति ॥ दुःसहात्।सोद्धमशक्याद् अनिष्टाद् भत्रीदिकृतात् अपि मन-स्विनीनां धौरस्रीणाम् ईट्टशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रशृतिः । प्रतिपत्तिःतु गौरवे । प्राप्तौ प्रश्वतो प्रागल्भ्यो इति केशवः । भवति नाम । नामेति संभाव-नायाम् ॥ [विचारमार्गप्रहितेन] विचारमार्गे प्रहितेन चेतसा वित्तेन तद् अनिष्टं च हे कुशोद्दि त्विय न दृश्यते । विचार्थमाणे तद्पि नास्त्यसंभा-वितत्वादित्यर्थः ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपश्चयति-

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे । पराभिमशों न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

अलभ्येति ॥ हे सुभ्नु । इयं त्वदीया आकृतिः मूर्तिः [अलभ्यशोकामिम्मवा] अलभ्यो लब्धुमनहेः शोकेन भर्त्रां व्यवमानजेन दुः खेनाभिभवस्तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता । दृश्यत इति शेषः । असंभावितश्चायमर्थ इत्याह—पितुर्गृहे विमाननना अवमानः कुतः न संभाव्यत एवेत्यर्थः । न चाप्यन्यसमाद्रावीत्याह—पराभिमर्शः परधर्षणं तु तव न अस्ति । पन्नगरन्नसूच्ये फणिशिरोमणिशलाको । प्रह्वीतुमित्यर्थः । कियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इति चतुर्थी । करं हस्तं कः प्रसारयेत् । सुधु इत्यत्र भूगव्दस्योवद्स्थानीयत्वात् नेयडुवह्स्थानावन्नी इति नदीसंज्ञाप्रतिषेषात् अम्बार्थनयोहस्वः इति हस्वतं नास्ति । तेन हस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु अप्राणिजातेज्ज्वादीनाम् इत्यत्र अलावः कर्कन्धः इत्युकारान्तादप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात्कचिद्कारान्तस्याप्यूङ्गत्त्वत्यस्वात्वाहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात्कचिद्कारान्तस्याप्यूङ्गत्त्वत्यत्वाहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात्कचिद्कारान्तस्याप्यूङ्गत्वत्वात्रत्वे हस्वत्वितित्याहः । अतएवाह वामनः—ऊकारादप्यूङ् प्रकृतेः (प्रहृतेः) इति सुश्चः कृतस्तातगृहेऽनमाननम् इति पाटान्तकरणं तु साहसमेवोक्तोपपित्तसंमन्वात् । अन्यत्रापि सुश्च त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता योषिताम् इत्यादिप्रयो गदर्शनाद्वाहास्यवृत्ते पादादौ जगणभक्षपसङ्गाच्यलं गोष्टीभिः ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धतं त्वया वार्धकशोभि वल्कल्रम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

किमिति ॥ हे गौरि किमिति केन हेतुना यौवने त्वया आभरणानि अपास्य विहाय । वृद्धस्य भावो वार्धकम् । मनोज्ञादित्वाद्वुज्प्रत्ययः । वार्धकं वृद्ध- संघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि । इति विश्वः । तव शोभत इति वार्धकशोभि वल्कलं धृतम् । प्रदोषे रजनीमुखे स्फुटाः प्रकटः श्वन्द्रस्तारकाश्व यस्याः सा स्फुटचन्द्रस्तारकाश्व यस्याः सा स्फुटचन्द्रस्तारका विभावरी रात्रिः अरुणाय सूर्यमुताय कल्पते यदि अरुणं गन्तुं कल्पते किम् । चद् बृहि । कियार्थापदस्य इत्यादिना चतुर्थी । दीप्यमानश-शाङ्कतारके प्रदोषे यद्यरुण उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं संघटत इति भावः ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाइ-

दिवं यदि प्रार्थयसे द्या श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गे प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि श्रमः तपश्चरण-प्रयासः वृथा निष्फलः । यदि स्वर्गार्थे तप्यसे ततः श्रमं मा कार्षाः । कुतः । तव पितुः हिमवतः प्रदेशाः देवसूमयः स्वर्गपदार्थाः । तत्रस्या इत्यर्थः । अथ उपयन्तारं वरं प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसा अलम् । न कर्तव्य-मित्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । तथाहि । रत्नम् । कर्तृ । न अन्विष्यति न मृगयते । प्रहीतारमिति शेषः । किंतु तद्रत्नं मृग्यते । प्रही-तृभिरिति शेषः । नहि वरार्थे त्वया तपसि वर्तितश्यं किंतु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥

वरवाचकाक्षरश्रवणामन्तरमेव देव्या उष्णोच्छ्यसमालक्ष्य प्रश्लेषु च प्रत्युत्तरमनु-यलभ्य स्वयमेवाशङ्करणाह—

> निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाइते । न दृश्यते प्रार्थियतव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

निवेदितमिति ॥ सोष्मणा निःश्वसितेन निःश्वासवायुना निवेदितस्। वि-न्तानुभावेनोष्णोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सूचितमिर्यर्थः । ति कि प्रश्नव्यसनेनेत्याह्— मनस्तु तथापि मे संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कृतः । ते तव । कृत्यानां कंतीर वा इति षष्ठी । प्रार्थियतव्यः प्रार्थियनुमई एव न दृश्यते । प्रार्थित— दुर्छभः प्रार्थितो दुर्छभः स कथं भविष्यति । नास्स्येवेत्यर्थः ॥ अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत्कृत्वाह—

अहो स्थिरः कोऽपि तवेष्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशस्यतां गते। उपेक्षते यः श्लथर्लम्बिनीर्जटाः क्षोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः॥ ४७॥

अहो इति । अहो वित्रम् । तवेष्मितः आष्तुमिष्टः युवा कः अपि स्थिरः किंदनः । वर्तत इति शेषः । कुतः । यः युवा चिराय चिरास्त्रभृति कर्णोत्पलशून्यतां गते प्राप्ते कपोलदेशे गण्डस्थले श्रथाः शिथिलबन्धना अतएव लिम्बन्यस्ताः श्लथलम्बिनीः [कलमाग्रपिङ्गलाः] कलमाः शालि-विशेष।स्तेषामग्राणि तद्वत्पिङ्गलाः जटाः उपेक्षते । यस्त्वःमीदशीं दृष्ट्वा न व्यथते स नृनं वज्रह्दय इत्यर्थः ॥

> म्रुनिव्रतैस्त्वामितमात्रक्षितां दिवाकर्राष्ट्रष्टविभूपणास्पदाम् । शशाङ्कलेखामिव पञ्चतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ।। ४८ ॥

मुनिव्रतैरिति ॥ मुनिव्रतैः चान्द्रायणादिभिः [अतिमात्रकिशाताम्] अति-मात्रमत्यन्तं किशैतां कृशीकृतां [दिवाकराष्ट्रष्ट्रिविभूषणास्पदां] दिवाक-रेण सूर्येणाष्ट्रप्टानि दग्धानि वातातपसंस्पर्शान्मृदुत्वाच श्यामीकृतानि विभूषणास्प-दानि भूषणस्थानानि यस्यास्तां तथोक्ताम् । अत एव दिवा अहनि शशाङ्कले-खामिव स्थितां त्वां पश्यतः सचेतसः जीवतः कस्य पुंसः मनः न दूयते न परितप्यते । अपि तु सर्वस्थेवत्यर्थः ॥

> अवैभि सौभाग्यमदेन विश्वतं तव भियं यश्चतुरावलोकिनः । करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषे।-ने वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ।। ४९ ॥

अवैमीति ॥ तय प्रियं वह्नभं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण । कर्त्रा । विश्वतं विप्रतन्धम् अवैभि वेद्यि । यः प्रियश्चतुरं मधुरमवलोकत इति चतुरावहो-किनः अराह्यकृमणः कुटिलरोम्णः । अरातं वृजिनं जिह्मम् इस्परः । अस्य

१ बन्धनीजंटा;, बन्ध हम्बिनीजंष्टा कपोले. २ करस्पृष्ट.

खदीयस्य चक्कुषः आत्मीयं वक्कं मुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति। दृष्टिपयं न गच्छतीत्यर्थः । तद्यं गर्वेण हतो निष्कलात्मलामो जात इति भावः ॥

कियचिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते

ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।

तदर्घभागेन लभस्व काङ्क्षितं

वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

कियदिति ॥ हे गोरि । कियत किंप्रमाणकम् । किमवधिकमित्यर्थः । चिरं श्राम्यसि तपस्यसि । अत्यन्तसंयोगे हितीया । ममापि [पूर्वाश्रमसं-चितं] पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्मवर्याश्रमस्तत्र संचितं संपादितं तपः विद्यते । [तद्धंभागन] अर्थनायौ भागध तेन तस्य तपसे।ऽर्धभागेनैकदेशेन काङ्क्षितम् इष्टं वरम् उपयन्तारं लभस्य । तं वरं साधु सम्यक् वेदितं ज्ञातुम् इच्छामि च । यद्यसौ योग्यो भवति तदा ममापि संमतिरिति भावः ॥

इति प्रविञ्याभिहिता द्विजन्मना

मनागर्तं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
विवर्तितानञ्जननभनेक्षत ॥ ५१॥

इतीति ॥ इति इत्यं द्विजन्मना दिन्न प्रविष्य अन्तर्गत्या । आप्तवद्वहस्य-मुद्धाब्येत्यर्थः । अभिहिता उक्ता सा पार्वती मनोगतं हदिस्थं वरं शिसितुं वर्षु न शशाक समर्था नःभूत् । ठजयेति शेषः । अथो अनन्तरं परिपार्श्व-वर्तिनीं वयस्यां सर्वी [विवर्तितानञ्जननेत्रं] विवर्तितं विचालितमनजन व्रतवशाद्वर्जितकज्ञलं नेत्रं यस्मिन्धभीय तत्त्रया पेक्षतः । नेत्रतंज्ञयेव प्रत्युत्तरं वाचयांचकारत्यर्थः ॥

> सखी तदीया तपुवाच वर्णिनं निवोध साधो तव चेत्कुतूहलम् । यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

सखीति ॥ तस्याः पार्वत्या इयं तदीया सखी वयस्या तम् । वर्णः प्रशस्तिः इति क्षीरस्त्रामी । से Sस्यास्तीति वर्णिनं बद्मचारिणम् । वर्णाद्रह्मचारिणि इतीनि-प्रत्ययः । उवाच बूते स्म । किमिति । हे साधो विद्वत् । तव कुत्हलं चेत् । श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि निबोध अवगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः । बुध अवगमने इति भातोभींबादिकःहोट् । श्रोतन्यं किं तदाह—यस्मै लाभायेदं यदर्थम् ॥ अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तन्यम् इति वार्तिकनियमात्कियाविशेषणम् । एतया पार्वत्या अम्भोजं पद्मम् उष्णवारणम् आतपत्रम् इव वपुः शरीरं तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूयतामित्यर्थः ॥

दङमनःसङ्गसंकर्त्या जागरः कृशताऽशितः । हित्यागीनमादमूच्छीन्ता इत्यनङ्ग-दशा दश । इति । तत्रास्याः काश्चिद्शाः कममनादृत्यैव योजयति—इयमित्यादिभिः षड्भिः स्ठोकैः ।

> इयं महेन्द्रप्रभृतीनिधिश्रिय-श्रुतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी । अरूपहार्य मदनस्य निग्रहा-त्पिनाकपाणि पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥

इयमिति ॥ मानिनी इन्द्राणीप्रस्तीरित्तरस्य वर्तितव्यमित्यभिमानवती इयं पार्वती अधिश्रियः अधिकैश्वर्यान् महेन्द्रभभृतीन् इन्द्रादीश्वतसूणां दिशामी-शान् [चतुर्दिगीशान्] इन्द्रवरुणयमकुबेरान् । तिद्धतार्थ इत्यादिनोत्तरपद-समासः । अवमत्य अवधूय मदनस्य नियहात् निवर्हणाद्धेतोः । अकामुक-त्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण हार्यो वशीकरणीयो न भवतीति अरूपहार्ये पिनाकः पाणौ यस्य तं पिनाकपाणिं हरम् । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः इति साधु । पर्ति भर्तारम् आसुमिच्छाति । एतेन सङ्कल्पावस्या सूचिता ॥

असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा पुरारिमपाप्तमुखः शिलीमुखः । इमां हृदि व्यायतपातमैक्षिणो-द्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४॥

असहोति ॥ पुरा पूर्व [असहाहुङ्कारनिवर्तितः] असहोन सोढुमशक्येन हुङ्कारेण रौद्रेण निवर्तितः । अतएव पुरार्रि हरम् अप्राप्तमुखः अप्राप्तफलः विशीणमूर्तिः नष्टशरीरस्य अपि पुष्पधन्यनः कामस्य शिलीमुखः बाणः इमां पार्वतीं हृदि [ट्यायतपातम्] व्यायतः । सुदूरावगाढ इति यावत् । ताहक्पातः प्रहारो यहिमन् कर्मणि तत्तथा अक्षिणोत् अकर्शत् । दम्धदेहस्यापि मार्गणो लग्नः। मृदुः सर्वत्र बाध्यते इति भावः । अनेन विवृण्वती शैलसुतापि भावम् (११६८) इत्यत्रोक्तं चक्षःप्रीतिमनःसङ्गाख्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थोपयोगितयान् वाक्षाः सूचिता ॥

१ स्मरारिम्. २ अक्षणीत्.

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्ग्रहे छलाटिकाचन्दनधूसरालका । न जातु वाला लभते स्म निर्न्टतिं तुपारसङ्घातीशलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

तदेति ॥ तदेति च्छेदः । तदा प्रभृति । तत आरभ्येत्यर्थः । सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पद्मम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पद्ममीनियमात् ॥ पितुर्गृहे उन्मदना उत्कटमन्मथा [ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।] ललाटस्थालंकारो ललाटिका तिलकः । कर्णललाटात्कनलंकारे इति कन्प्रत्ययः । तस्याश्चन्दनेन धूसरा भूसरणी अलकाश्चूर्णकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता चाला पार्वती जातु कदा-चिदपि [तुषारसङ्घाताशिलातलेषु] तुषारसङ्घातास्तुषारघनास्त एव शिलास्तासां तलेषूपरिभागेषु अपि निर्वृति भुखं न लभते स्म । एतेनारत्य-परसंज्ञा विषयविदेषावस्था द्वादशावस्थापक्षे संज्वरश्च व्यज्यते ॥

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सवाष्पकण्ठस्खिलतैः पदेरियम् । अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

उपात्ति ॥ इयं पिनाकिनः शंभीः चरिते त्रिपुरविजयादिवेष्टिते उपात्त-वर्णे प्रारब्धंगीतक्रमे । गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते । इति हलायुधः । [सवाष्पकण्ठस्खिलितेः] सबाष्पे गद्गदे कण्ठे स्खिलितैर्विशीणैंः पद्दैः सुप्ति-हन्तरूपेः । करणैः । [यनान्तसङ्गीतसखीः] वनान्ते सङ्गीतेन निमित्तेन सखीवेयस्याः किस्नर्राजकन्यकाः अनेकशः बहुशः अरोद्यत् अश्रुमो-क्षमकारयत् । हरचिरतगानजनितमदनवेदनामेनां वीक्ष्य किन्नर्योऽपि रुरुद्धिति भावः । अत्र वर्णस्खलनलक्षणकार्योक्त्या पुनः पुनस्तत्कारणीभृतम् च्छीवस्थापा-दुर्भावो व्यज्यतेऽन्यथा सखीरोदनानुपपत्तिरिति । द्वादशावस्थापक्षे तु प्रलापावस्था व व्यज्यते । प्रलापो गुणकीर्तनम् इत्यालंकारिकाः ॥

> त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यंबुध्यत । क नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवा-गसत्यकण्ठापितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

त्रिभागेति॥ किवेति वार्थः। [त्रिभागशेषासु] शिष्यत इति शेष । कर्मणि घल् ॥ त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषास्ववाशेष्टासु । यद्वा रात्रेस्त्रिणामस्वेन प्रसिद्धत्वात तृतीयो भागिस्त्रभागः ॥ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्विमिण्यते । यथा शतांशः सहस्रांशः इति । त्रिभागः शेषो यासां तासु निशासु क्षणं क्षणमात्रं नेत्रे निर्भाल्य मीलियस्वा सहस्रा सद्यः । हे नीलकण्ठ । क व्रजसि कत्र गच्छभीति [अलक्ष्यवाक्] अलक्ष्या निर्विषया वाग्ववनं यस्याः सा तथोक्ता । तथा [असत्यकण्ठार्षितवाहुवन्धना] असत्ये मिथ्याभूते कण्ठ अपितं वाहुवन्धनं यस्याः सा तथा सती हयनुष्ट्यत विवृद्धवती । एतेन जागरोन्मादौ स्वितौ ॥

स्वप्रसाद्यप्रतिकृतिद्शीनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शास्याश्वरवारो विरिह्णां विनोदाः । तत्र स्वप्रसन्दर्शनसुकरवा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

> यैदा बुधेः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वित्सि भावस्थिममं कथं जनम् । इति स्वर्हस्तोछि।खितश्च मुग्यया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

यदेति ॥ यदा अत इत्यर्थः । यदेति हेतावित्युक्त्वा गणव्याख्यानेऽस्योदाहत्त्वात् । त्वं वुधिः मनापिभिः सर्वगतः सर्वव्यापाति उच्यते । तत इत्यध्याहारः । भावे रत्याख्ये तिष्ठनीति भावस्थम् । त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः । इमं
जनम् । इममित्यात्मिनिर्देशः । कथं न वेत्तिस न जानासि इति मुग्धया
मूख्या । अकिनित्करिधित्रगतोपालम्भः इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा [स्वहस्तोहिखितः] स्वहस्तेनीहिन्वतिधित्रे लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि एकान्ते ।
सर्खीमात्रसमक्षमित्यर्थः । उपालभ्यत साधिक्षेपमुक्तिथ । उक्तसमुच्यार्थश्रकारः ।
यद्यपि रहसीत्युक्तं तथापि सर्खीरामक्षकरणाहजात्यागो व्यज्यत एव ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वतीं । तदा सहास्माभिरजुज्ञया गुरो-रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

यदेति ॥ जगत्पतेः तस्य ईश्वरस्य अधिगमे प्राप्तौ अन्यं विधि उपायं विचिन्वती मृगयमाणा यदा न अपइयत् तदा इयं पार्वती गुरोः पितुः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपश्चरितुं तपोवनं प्रपन्ना प्राप्ता ॥

१ यतः. २ चित्ते लि०. ३ वितन्वती.

दुमेषु संख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्विप ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमोल्सिस्रयः ॥ ६० ॥

दुमेध्विति ॥ सख्या पार्वत्या स्वयं [कृतजन्मसु] कृतं जन्म येषां तेषु । स्वयं रोपितेध्यत्यर्थः । [तपःसाक्षिपु] तपसः साक्षिपु साक्षाहृतृषु एषु दुमेषु आपि फलं दृष्टं लव्यम् । जनितामत्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः द्राद्शिनमोलिसंश्रयः चन्द्रशेष्यर्विषयः मनोर्थः तु प्ररोहाभिमुखः अङ्करोन्सुखः अपि न दृश्यते । प्ररोहस्वङ्गरः इति वैजयन्ता । स्वयं रोपितवृक्ष-फलकालेऽप्यस्या मनोरथस्य नाङ्गरोदयोऽप्यस्ति । फलाशा तु दूरापास्तेत्यर्थः ॥

न वेबि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमिक्षितामिमाम् । तपःक्रशामभ्युपगत्स्यते सखीं दृषेव सीतां तद्वग्रद्दक्षताम् ॥ ६१ ॥

नेति ॥ प्राथितः सन्दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः स्त देवः [तपःक्वराां] तपया कृशां क्षीणामतएव सस्वीभः अस्त्रात्तरम् अतु प्रधानं यथा भवति तथा ईक्षिता। ममां नः सस्वीः [तद्यब्रह्सतां] तस्यन्दस्यावप्रहेणानाष्ट्रवा क्षतां पीडिताम् । वृष्ट्रविषे तद्विवातेऽवन्नाहावप्रहो समों । इत्यमरः ॥ अवन्नहः वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । सीतां कृष्टभुवम् । सीता लाङ्गलपद्धतिः इत्यमरः । वृषा वासवः इव । वासवो वृत्रहा वृषा इत्यमरः ॥ कदा अभ्युपपत्स्यते कदा अनुप्रहोष्यति न वेदि । अत्र वाक्यार्थः कमें । तद्वप्रहक्षतांमत्यत्रावन्नहक्षतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थापत्तस्तिदिति भिन्नं गदं वेद्यीत्यस्य कमिति युक्तमुत्पर्यामः ॥

अगृदसद्भाविमतीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया । अयीदमेवं परिहास इत्युमा-मपृच्छदव्यिञ्जतहर्षछक्षणः ॥ ६२ ॥

अगूढेति ॥ इङ्गितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया । इङ्गितं हृद्रतो भावः इति सज्जनः । तया गौरीसख्या इति एवम् अगूढसञ्जावं प्रकाशितसद्भिप्रायं यथा तथा निवेदितः ज्ञापितः । [नेष्ठिकसुन्दरः] निष्ठा मरणमविधेयस्य स नेष्ठिको यावज्ञीवबद्याचारी । सुन्दरे विलासी । नेष्ठिकश्वासौ सुन्दरश्वेति तथोक्तः । द्वयोरन्यतरस्य विशेषणस्विववक्षायां विशेषणस्वासः । किंतु नेष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः । अथवा देवस्यालौकिकमहिमत्वादुभयं ताक्त्विकमिति न विरोधः । अव्यक्तितहर्षलक्षणः] अव्यक्तितं हर्षलक्षणं मुखरागादि हर्षलिङ्गं यस्य तथाभृतः सन् । आयि गोरि । अयोति कोमलामन्त्रणे । इदं त्वत्सखीभाषितम् एवम् । सत्यं किमित्यर्थः । परिहासः केलिश्रा । द्वकेलिपरीहासाः इत्यमरः ॥ इति एवम् उमाम् अष्टच्छत् पृष्टवान् ॥

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् । कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरम् अदेः तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्कलौ संपुटी-कृताङ्कलौ । अग्रश्चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुण-ग्रुणिनोर्भदाभेदादिति वामनः । तस्मिन् अग्रहस्ते [स्फाटिकाक्षमालिकाम्] स्फाटिकानामक्षमालिकां जपमालिकाम् समर्पयन्ती आमुश्चती कथंचित् महता कथ्ठेन चिरद्ययस्थापितवाक् चिरेण स्वीकृतवाक् । एतेन लज्जोपरोधो व्यज्यते । मिताक्षरं परिमितवर्णे यथा तथा अभाषत बभाषे ॥

किमुवाचेत्याह-

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयम्रचैःपदलङ्गनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

यथेति ॥ हे वेद्विदां वर वैदिक्षेष्ठ । त्वया यथा श्रुतं सम्यक्ष्रुतम् । श्रुतांथमेवाह—अयं जनः । स्वर्यामत्यर्थः । [उच्चैःपद्रुङ्क्ननेत्सुकः] उचैः-पदस्य शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्कन आक्रमण उत्सुकः । किमन्नायुक्तमित्य-न्नाह—इदं तपः [तद्वाप्तिसाधनं] तदवाप्तेस्तस्योच्चैःपदस्यावाप्तेः प्राप्तेः साधनं किल् । किलेत्यलीके । अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः । तहि त्यज्यतामि-त्याशङ्कय दुराशा मां न मुखतीत्याशयेनाह—मनोरथानां कामानाम् अगतिः भाषियः न विद्यते । न हि स्वशक्तिपर्यालीवनया कामाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥

१ मण्डलम्.

अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे । अमङ्गळाभ्यासर्रतिं विचिन्त्य तं तवानुदृत्तिं न च कर्तुग्रत्सहे ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ अथ वर्णी ब्रह्मचारी । वर्णिनो ब्रह्मचारिणः इत्यमरः । आह । उवाचेत्यर्थः । आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूल इत्याह वामनः । किमित्याह—महेश्वरः महादेवः विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः । बुद्ध्यर्थत्वाद्वर्तमाने क्तप्रत्ययः । तद्योगात्वष्टी च । येन त्वं प्राग्मप्रमनोरथा कृतेति भावः । पुनरेव त्वं तिश्वरमर्थयते तद्ध्यिन्येव तत्कामैव वर्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह—[अमङ्गलाभ्यासर्ति] अमङ्गलाभ्यासे अमङ्गलाचारे रितर्यस्य तं तथोक्तं तम् ईश्वरं विचिन्त्य विचार्य तवानुवृत्तिम् अनुसरणं कर्तु न उत्सहे । नानुमन्तुं शकोमीत्यर्थः ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमाम्रक्तविवाहकौतुकः । करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

अवस्तिति ॥ अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्वन्धे। ऽभिनिवेशः परं प्रधानं यस्यास्तस्याः संबुद्धिः अवस्तुनिर्वन्धपरं पार्वति । [आमुक्तिविवाहकौतुकः]
आमुक्तमासिकतं विवाहे यत्कौतुकं हस्तस्त्रं तद्यस्य स ते अयं करः । कौतुकं
मक्कले हर्षे हस्तस्त्रे कुत्तृहले । इति शाश्वतः । वलयीकृताहिना भूषणीकृतसर्पेण
शंभोः महादेवस्य करेण करणभूतेन । [तत्प्रथमावलम्बनं] तदेव प्रथमं
तत्प्रथमम् । अपरिचितत्वादितिभयंकरिनिते भावः । तच तद्वलम्बनं प्रहणं चेति
कथं नु सहिष्यते । न कथंचिदिप सहिष्यत इत्यर्थः । अग्रतो यद्भावि तर्रेऽवितिष्ठतां प्रथमं करप्रह एव दुःसह इति भावः ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमईतः ।
वधूदुकूळं कळइंसळक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि । त्वम् एव स्वयम् आत्मना । तावत् इति मानार्थे । यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रामित्यर्थः । इदमेवोदाहृतं च गणव्याख्याने । परिचिन्तय पर्यालोचय । किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम् । चिह्नं लक्ष्म चलक्षणम् इत्यमरः । वष्या नवोद्याया दुक्लं वधूदुक्कलम् । वयूः स्तुषा नवोद्या स्नी इति विश्वः । तथा [शोणितविन्दुवार्ष] योणितविन्दुन्वर्पतीति तथोक्तम्। आई-मित्यर्थः । गजाजिनं च कृत्तवासथः । तिपनाकिनः इत्याशयः । एते कदाचित् जात्विप योगं संगतिम् अर्हतः यदि अर्हतः किम् । एतत्वमेव चिन्तयेति पूर्वेणान्वयः । पाणिप्रहणकाले वधूवरयोर्वस्नान्तप्रत्थः । कियते । कृत्तिवाससा पाणिपीडने तु दुक्लधारिण्यास्तव कथं सञ्चारिष्यत इति भावः ॥

चतुष्कपुष्पपकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवार्नुमन्यते ।
अछक्तकाङ्कानि पदािन पादयोः
विकीर्णकेशास्त्र पोतभूमिषु ॥ ६८ ॥

चतुष्किति ॥ [चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः] चतुष्के गृहिविशेषे यः पुष्पप्रकरस्तत्रावकीर्णयोन्येस्त्योः । कृषमास्तृतिद्वयभववश्निचरोत्वितयोस्त्यर्थः । तव पाइयाः अलक्षकाङ्कानि व्यक्षार्याजतानि पद्मानि पादाकाराणि पादन्यासचिहानि । पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदंशयोः । पादत्विद्धयाः इति विश्वः । विकीर्णा विश्विप्ताः केशाः शब्धिरोरहा यात्र तायु विकीर्णकशासु । सतस्यं तत्र दृष्टं च इति वचनात् स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगापवात् इति विकल्पात्र स्वाप् । परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु ॥ समशानेधित्यर्थः । परोऽपि शत्रुरि को नाम अनुमन्यते । न कोऽपीत्यर्थः । नामेति कुत्सायाम् । पिनाकपाणिपाणिग्रहणे तस्य परेतभूसंचारित्वेन साहचर्यात्तवापि तत्र संचारोऽवर्यभावीति भावः ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् । स्तनद्वयेऽस्मिन्दरिचन्दनौस्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

अयुक्तिति । त्रिनेत्रवक्षः । ज्यम्बकालिङ्गनभित्यर्थः । तव तत्संबन्धितया सुलमम् अपि मुप्रापं च । भवतीति शेषः ॥ तवेति शेषे षष्टी । न लोकाव्यय-इत्यादिना कृदोगलक्षणपष्ट्या निषेधात । अतःपरम् अत्मात्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यद अयुक्तरूपम् अत्यन्तायुक्तं कि वद । न किंचिदित्यर्थः । प्रशंसायां रूपप् इति रूपप्रत्ययः । कृतः । यत् यस्मात्कारणात् [हिरिचन्दनास्पदे]हरिचन्दनस्यास्पदे

१ अनुमंस्यते २ भवत् ३ अङ्गिते.

स्थानभूते अस्मिन् स्तनद्वये [चिताभस्मरजः] विताभस्म स्मशानभस्म तदेव रजधूर्णम् । कर्नृ । पदं करिष्यति पदं नियास्यति । भर्रुभेवस्य भस्मा-क्ररागादिति भावः ॥

> इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया । विलोक्य दृद्धोक्षन्भिष्ठतं त्वया महाजन: स्मेग्मुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

इयमिति ॥ इयं च त तव पुरतः आदावेव अन्या विख्मबना । परिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राह—ऊढ्या परिणीतया । वहेः कर्मणि क्तः । वारणरा-जहार्यया त्वया अधिष्ठितम् आरूढं वृद्धमुक्षाणं वृद्धोक्षम् । अचतुर-इत्यादिना निपातः । विलोक्य महाजनः साधुजनः स्मर्मुखः स्मित्मुखः भविष्यति उपहसिष्यति यत् । इयमिति प्र्वण संबन्धः । स्मेरेति निमक्षिप-स्म्यजस-इत्यादिना रप्रत्ययः ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनांकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

द्वयमिति ॥ पिनािकनः ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया । कियमाणयति शेषः । संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतम् । कितदाह—सा प्रागेव हरशिरोगता । अत्र सेति प्रसिद्धार्थत्वात्र यच्छव्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छव्दो यदुपादानं नापेक्षते । इति ॥ कान्तिमती । नित्ययोगे मतुप् । कलावतः चन्द्रस्य कला षोडशो भागः च । अस्य लोकस्य नत्रकीसुदी । नेत्रानिन्दर्नत्यर्थः । त्वं च । कान्तिमतीत्वनेत्रकोसुदीत्वविशेषणये रुभयत्राप्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्या । संप्रति तुत्वमप्यपरिति द्वयं शोच्यमिति पि जित्रा । शोच्यतं च निकृष्टाश्रयणादिति भावः ॥

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धः कुरुमिन्छन्ति मिद्यन् त्रमितरे जनाः ॥ इति लोकानामाभाषणम् । तत्र किंचिदपि नास्तीत्याहः—

> वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्पता दिगम्बरत्वेन निवेदितं त्रसु ।

वरेषु यद्वाल्रमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमिप त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

वपुरिति ॥ वपुः तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाण्यक्षीणि नेत्राणि यस्य तद् विरूपाक्षम् । बहुवीही सक्थ्यक्णोः स्वाङ्गात्षच् इति षच्यत्ययः । वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी । अतो न सौन्दर्यवार्तापीत्यर्थः। [अलक्ष्यजनमता] अलक्ष्यमज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः । अलक्ष्या जिनः इति पाठे जिनरूपत्तिरलक्षिता न ज्ञाता । जिनरूपत्तिरुद्धवः इत्यमरः । वसु वित्तं दिगम्बरत्वेन एव निवेदितम् । नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं दिगम्बरो भवति । अतो ज्ञेयं निर्धनोऽयमिति । किंबहुना है बालमृगाक्षि पार्वति वरेषु वोवृषु । वरो जामातृवोद्धारौ इति विश्वः । यत् कपवित्तादिकं मृग्यते कन्यातद्धन्धिभरन्विष्यते तत् त्रिलोचने व्यम्बके व्यस्तम्। एकम् अपि समस्तं मा भृदितिभावः । अस्ति किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः

क तद्विधस्त्वं क च पुण्यलक्षणा । अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी

स्मशानशलस्य र्नं यूपसित्रिया ॥ ७३ ॥

निवर्तयेति ॥ अस्माद्सदीप्सितात् अनिष्टमनोरथात् मनः निवर्तय निवारय । तद्विधः सा पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य तथोक्तः अमङ्गलशील इत्यर्थः । क्ष । महदन्तरिमित्यर्थः । पुण्यलक्षणा प्रशस्तभाग्यनिह्ना त्वं च क्ष । अतो न तवायमई इत्यर्थः । तथि । साधुजनेन । साधुर्वाधुषिके चारौ सम्बने चाभि-धेयवत् इति विश्वः ।। स्मशानशूलस्य स्मशानभूमिनिखातस्य मध्यशङ्कोः । वैदिकी वेदोक्ता यूपो नाम पशुबन्धनसाधनभूतः संस्कृतदाश्विशेषस्तस्य सिक्तया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारो यूपसिक्तया न अपेक्ष्यते नेध्यते । यथा स्मशानशुक्रे यूपसिक्तया न कियते तथा त्वमिष तस्मै न घटस इति तास्पर्योषः॥

इति द्विजातौ प्रतिक्छवादिनि
पवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुश्चितञ्चलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ इति एवं प्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति

१ भनेक्षते. २ हि. ३ भूलतया.

[प्रवेपमानाधर लक्ष्यकोपया] प्रवेपमानेन चत्रलेनाधरेणाधराष्ट्रेन लक्ष्योः अनुमेयः कोषः कोषो बस्यास्तथोक्तया तया पार्वत्या उपान्तलोहिते प्रान्तरक्ते विलोचने [विकुञ्चितभूलतं] विकुखिते कृटिलिते वृत्रते यस्मिन्तत्तथा । समूभङ्गमित्यथः । तिर्यक् साचि आहिते निहिते । अनादरान्तियंगैक्यतेत्यथः ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमान्य माम् । अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥

अवाचिति ॥ अव एनं ब्रह्मचारिणं उद्याच च । किमिति । एरमार्थतः तत्त्वतः हुएँ न देतिस न जानाति नूनम् । कुतः । यतः मामेदाम् उक्तया रित्या आत्यां चिविति । ब्रुवः पद्मानामादितः –इति रूपिसादः । अञ्चानादेवायं शिवद्वेषस्तवे-त्याशयेनाह – मन्दाः । मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः । इत्यमरः । लोकसामान्य-मितरजनसाधारणं न भवति इति अलोकसामान्यम् अचिनत्यहेतुकं दुर्बोधका-रणकं महात्मनां चरितं द्विष्विति हेत्वपरिक्वानादृषयन्ति । विद्वासस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति बहु मन्यन्त इत्यर्थः ॥

संप्रति अमङ्गलाभ्यासरितम् (५।६५) इत्यायुक्तदृषणजातं विपदित्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते—

विंपत्त्रतीकारषरेण मङ्गलं निषव्यते भूतिसम्रुत्सुकेन वा । जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः

· किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

विषेदिति ॥ विपत्यतीकारपरेण । अनर्थपरिहाराधिनेत्यर्थः । उपसर्गस्य चर्च्यमनुष्ये बहुलम् इति दीर्घः । भूतिसमृत्सुकेन ऐश्वर्यकामेन वा मङ्गलं गन्धमाल्यादिकं निषेट्यते । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । तत्र साधुः इति यत्प्रत्ययः । शरणं गृहरक्षित्रोः इत्यमरः । जगतः शरण्यस्तस्य जगण्छरण्यस्य निर्वादिका निरिभलाषस्य स्तृतः शिवस्य । आसीहरगदंष्ट्रायौ विप्रवादयाभिलाषयोः । इति शाश्वतः ॥ [आशोपहर्तात्मवृत्तिभः] आशया तृष्णयोपहता दृषितात्म-वृत्तिरन्तः करणवृत्तिर्येषा तैः एपिके मङ्गलेशं किम् । वृथेत्यर्थः । पूर्वे मङ्गलमित्येक-वचनस्य । जाल्लाक्षित्रकृत्वादेभितिने बहुवचनेन परामशौ न विष्ण्यते । इष्टावाद्य-निष्टपरिहाराधिनो हि मङ्गलाचानिर्वन्धः । तदुभयासंसृष्टस्य तु यथाकथंचिदास्ताम् । को वीष इत्यर्थः । एते अमङ्गलाचानिर्वन्धः । तदुभयासंसृष्टस्य तु यथाकथंचिदास्ताम् । को वीष इत्यर्थः । एतेन अमङ्गलाभ्यासरितम् (५।६५) इत्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥

अर्किचनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिंलोकनाथः पितृसद्मगोचरः । स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति यार्थांर्थ्यविदः पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

अकिंचनेति ॥ स हरः । न विद्यते किंचन द्रव्यं यस्य स अकिंचनः दरिद्रः सन् । संपदां प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । पितृसद्मगोचरः स्मशानाः श्रयः सन् । [त्रिलोकनाथः] त्रयाणां लोकानां नाथः । तद्धितार्थ—इस्यादिनोत्तरपदसमासः । स देवो भामरूपः भयङ्कराकारः सन् । शिवः सौम्यरूप इत्युदीर्यते उच्यते । अतः पिन।किनः हरस्य [याथार्थ्यविदः] यथाभ्तेतोऽथौ यथार्थस्तस्य भावे। याथार्थ्यं तत्त्वं तस्य विदः न सन्ति । लोकोत्तरमित्रा निर्लेपस्य यथा कथंचिद्वस्थानं न दोषायेति भावः । एतेन अवस्तुनिर्वन्थपरे (५१६६) इति परिहतं वेदितव्यम् ॥

देवस्य छैकिकमलौकिकं च प्रासाधनं नास्तीत्याशयेनाह-

विभूषणोद्धासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनास्त्रम्बि दुकूलधारि वा । कपालि वा स्यादैथवेन्दु श्रेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

विभूषणेति ॥ विश्वं मूर्तिर्थस्येति विश्वमूर्तेः अष्टमूर्तेः शिवस्य वपुः शरीरं भूषणेस्द्रासत इति भूषणोद्धासि स्यात् । पिनद्धभोगी आमुक्तभुजङ्गमं वा स्यात् । पिनद्धभोगी आमुक्तभुजङ्गमं वा स्यात् । पिनद्धेति नहातेरपिपूर्वात्कर्मणे कः । विष्ट भागुरिरह्णोपमवाप्योरप-सर्गयोः इत्यकारलोपः । गजाजिनालम्बि स्यात् । अथवा दुक्लक्षधारि स्यात् । कपालमस्यास्तीति कपालि ब्रह्मशिरःकपालशेखरं वा स्यात् । इन्दुशेखरं वा स्यात् । अवधार्यते न निर्धायते । सर्वे संभवतीत्यर्थः । एतेन त्वमेव तावत् (५१६० इति) श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ह्रोयम् ॥

तदङ्गसंसँगेमवाष्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विश्रुद्धये ।
तथाहि हत्याभिनयिक्रयाच्युतं
विछिष्येते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥

१ स लोकनाथः. २ यथात्म्य. ३ अथ चन्द्रशेखरम्. ४ संस्पर्शम्. ५ विलुप्यते

तादिति ॥ [तद्रङ्गसंसर्गम्] तस्य शिवस्थाङ्गं तस्य संसर्गम् अवाप्य आसाय वितामस्मैव रजो विशुद्धये कल्पते । अलं पर्याप्रोतित्यर्थः । अलम्बंयोगात् नमःस्विस्तिस्वाहा—इत्यादिना चतुर्था । धुवं शोधकत्वम् । प्रमाणसिद्धः मित्यर्थः । प्रमाणमेवाह -तथाहि । प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । [नृत्याभिनयाक्रिया- ख्युतं] नृत्ये ताण्डवे योऽभिनयोऽर्थव्यञ्जकवेष्टाविशेषः स एव किया तया निमिन्तेन च्युतं पतितम् । चिताभस्मरजः इति शेषः । अम्बरीकसां देवानां मौलिभिः विलिप्यतं थ्रियते । अशुद्धं चेत्कथमिन्द्रादिभिध्रियेतेत्यर्थापात्तरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥

यदुक्तम् दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु (५।७२) इयं च तेऽन्या पुरतो विड-म्बना (५।७०) इत्यादि च तत्रोत्तरमाह—

असंपदस्तस्य दृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो दृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गर्छा ॥ ८० ॥

असंपद इति ॥ [प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः] प्रभिन्नो मदस्नावी दिग्वारणो दिग्गजो वाहनं यस्य सः। ऐरावतेनोढ इत्यर्थः ॥ वृषा देवेन्द्रः असंपदः दिर्दस्य वृषेण गच्छतः वृषभारूउस्य तस्य ईश्वरस्य पादी मौलिना मुकुटेन उपगम्य प्रणम्येत्यर्थः । [विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गळी] विनिद्राणां विकसितानां मन्दाराणां कल्पतरुकुष्ठमानां रजोभिः परागैरहणा अङ्गुलयो ययोस्तौ तथोक्तौ करोति । दिग्गजारोहिणामिन्दादीनामपि वन्दास्येन्दुमौलेः कि संपदा वृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥

यदुक्तम् अलक्ष्यजन्मता (६।७२) इति तत्रोत्तरमाह-

विवर्शता दोषमिप च्युतात्मना त्वयैकपीशं प्रति साधु भाषितम् । यमामनन्त्यात्मभ्रवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥

विवक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टस्वभावेनात एव दोषं दूषणं विवक्षता वक्तु-मिच्छता अपि त्वयेशं प्रति एकम् अलक्ष्यजन्मता इत्येतदेकम् । वच इत्यर्थः । साधु भाषितं सम्यगुक्तम् । कृतः । यम् ईश्वरम् आत्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि । ब्रह्मात्मभूः सुरुव्येष्टः इत्यमरः । कारणम् आमनन्ति उदाहरन्ति । विद्वास इति

१ विक्रुण्वताः

शेषः । पाद्राध्मास्थास्रादाण्—इत्यादिना मनादेशः । स ईश्वरः कथं लक्ष्य-ममवः लक्ष्यजन्मा भविष्यति । अनादिनिधनस्य भगवतः कारणशङ्का कलङ्कश्च नान्विष्यत इत्यर्थः ॥

> अलं विवादेन यथा श्रुंतस्त्वया तथाविधस्तांवदशेषमस्तु सः। ममात्र भावेकैरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते॥८२॥

अलिमिति ॥ अथवा विवादेन कलहेन अलम् । त्वया यथा येन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुतः अशेषं कारस्यंन तथाविधः तावत्प्रकार एव अस्तु । मम मनस्तु अशेश्वरे [भावेकरसम्] भावः श्रुहार एकोऽद्वितीयो रस आस्वाचो यस्य तत्त्रथा स्थितम् । तथाहि । कामवृत्तिः स्वेच्छाव्यवहारी वचनीयम् अस्थानसङ्गापवादं नेक्षते न विचारयति । न हि स्वेच्छः संचारिणो लोकापवादाद्विभ्यतीति भावः ॥

निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षः स्फुरितोत्तराधरः । न केवलं यो महॅतोऽपभाषते शृणोति तस्मादिप यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि सिखं । आिलः सिखं वयस्या च इत्यमरः । स्फु-रितोत्तराधरः स्फुरणभ्यिष्ठोष्टः अयं बदुः माणवकः पुनः किम् अपि विवक्षः क्कुमिन्छः । ब्रुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः । निवार्यताम् । तिर्हे वक्तुमेव कथं न ददासीत्याह—तथाहि । यः महतः पूज्यान् अपभाषते अपवदति न केवलं सपापभाक् भवति । किंतु तस्मात् अपभाषमाणात्पुरुषात् यः शृणाति सोऽपि पापभाक् । भवतीति शेषः । अत्र स्मृतिः-गुरोः प्राप्तः परीवादो न श्रोत्तव्यः कथंचन । कणीं तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ इति ॥

संप्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते --

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाळ बाळा स्तर्नभिन्नवल्कळा।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समाळळम्बे दृषराजकेतनः॥८४॥

[्]रश्चतम् २ तादृक्, ३ वशं…स्थिरम्, ४ तोन्नताधरः, ५ महतां विभाषते. ६ रय, ७ आधाय.

इत इति ॥ अथवा इतः अन्यत्र गमिष्यामि इति वादिनी वदन्ती [स्तनिभन्नवल्कछा] स्तनाभ्यां भिन्नवल्कछा रयवशात्कुचस्रस्तचीरा बाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतनः वृषभध्वजः च स्वरूपमास्थाय निजरूप माश्रित्य कुतस्मितः सन् । तां पार्वती समाललम्बे जप्राह ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-र्निक्षेपंणाय पदमुद्धृतमुद्धहन्ती । मार्गाचळव्यतिकराकुळितेव सिन्धुः

शैंछाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

तिमिति ॥ तं देवं वीक्ष्य वेपशुमती सुरसाङ्गयिष्टः स्वित्रगात्री । महा-देवदर्शनेन देव्याः सान्त्विकभावोदय उक्तः । निक्षेपणाय अन्यत्र विन्यासाय उद्धृतम् उत्क्षिप्तं पदम् अङ्किम् उद्घहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती [मार्गाचलव्यतिकराकुलिता] मार्गेऽचलस्तस्य व्यतिकरेण समाहत्या । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्रमिता सिन्धुः नदी इव । देशे नदिविशेषेऽच्यौ सिन्धुनी सरिति स्त्रियाम् । इत्यमरः ॥ न ययो न तस्यौ । लज्जयेति भावः । वसन्तिलकाष्ट्रसमेतत् ॥

अद्य पभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ । अक्षाय सा नियमजं ऋमग्रुत्ससर्ज क्रेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६॥

अयेति॥ चन्द्रमोलो शिवे। हे अवनताङ्कि पार्वति अद्य प्रभृति अस्मा-हिनादारम्थेत्यर्थः। प्रमृतियोगादयेति सप्तम्यर्थवाचिना पश्चम्यर्थो लक्ष्यते। तद तपोभिः कीतः। दासृ दाने दासत आत्मानं ददातीति दासः अस्मीति वादिनि वदति सति सा देवी अद्भाय सपिद । द्राग्झटित्यञ्जसाङ्काय द्राङ्मङ्कु सपिद दुतम्। इत्यमरः। नियमजं तपोजन्यं क्लमं क्लेशं उत्ससर्ज। फलप्राप्त्या क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः। तथाहि। क्लेशः फलेन फलसिद्धया पुनर्नवतां विधत्ते। पूर्ववदेवाक्लिष्टतामापादयतीत्यर्थः। सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोळाचळमछिनाथस्राविरचितया संजी-विनीसमास्यया व्यास्यया समेतः श्रीकाळिदासकृती कुमार-संभवे महाकाव्ये तपःफलोदयो नाम पश्चम सर्गः ।

१ निक्षेप एव.

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश पिथः सस्तीम्। दाता मे भूभृतां नायः प्रमाणीिकयतामिति ॥ १ ॥

भथेति ॥ अथ देवदेवानुप्रहानन्तरं गौरी पार्वती विश्वमात्मा स्वरूपं यस्येति । विश्वस्यात्मेति वा । विश्वात्मने शिवाय मिथो रहसि । मिथोऽन्ये।न्यं रहस्यि इत्यमरः । सस्वीं सान्दिदेश अतिसस्र्जे ॥ कियामात्रप्रयोगेऽपि संप्रदानत्वाच-तुर्या । किमिति । सूभृतां नाथः हिमवान् मे मम दाता सन् । प्रमाणीकि-यतामित्यर्थः ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ पित्रा दीय-मानायाः परिप्रहो मम महाननुष्रह इति भावः ॥

तया व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता पिये । चृतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

तयेति ॥ तया सख्या । सखीमुखेनत्यर्थः । ट्याहृतसन्देशा उक्तवाचिका प्रिये हरिवषये निभृता निश्वला । परमासक्तेत्यर्थः । सा गौरी मधी वसन्ते निभृता स्थिरा परभृतया कोकिलयोन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी । मुखरा-देनामिभाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः । परभृतेति कियाशव्दविवक्षायाम् जातेरस्त्री—हित डीप्प्रत्ययो न भवति । तयेत्युपभेयस्य व्यस्तत्वादुपमानवाचि परभृताशव्दस्य समासः सोदव्यः । अथवा सद्भरणं संपदा-दिलाक्तिप् । परैभृद्यस्यास्तया परभृतेति व्यासेन व्याख्ययम् । पदमङ्गरीकारस्तु परैर्प्रियत इति कर्माणे किपमाह । चृत्याष्टिः चृत्रशाखा इव अभ्यासे अन्तिके सभी । सदेशाभ्याससविधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यणीभ्यमा अप्य-भितोऽव्ययम् । इत्यमरः ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय विस्रुज्य कथमप्युमाम् । ऋषीञ्ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरज्ञासनः ।। ३ ॥

स इति । स प्रकृतः । शास्तीति शासनः । बहुलप्रहणात्कर्तरि ल्युट् ॥ स्मरस्य शासनः ईश्वरः तथिति प्रतिज्ञाय । तथा करिष्यामीत्युक्तवेत्यर्थः । उमाम् कथम् अपि कृच्छ्रेण विस्नुज्य । तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । ज्योतिर्म-यांन् तेजोरूपान् सप्तक्रवीन् अङ्गिरःप्रभृतीन् सस्मार् स्मृतवान् ।।

ते प्रभामण्डलैन्योंम द्योतयन्तस्तपोधनाः । सारुन्धतीकाः सपदि पादुरासन्पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥ त इति ॥ ते तप एव धनं थेषां ते तपोधनाः सप्तर्थः प्रभामण्डलैः तेजः- पुकैः ठयोम आकारां द्योतयन्तः प्रकाशयन्तः । अरुन्थस्या सह वर्तन्त इति सारुन्धतीकाः सन्तः । नयृतश्च इति कप् । सपदि प्रभोः ईश्वरस्य पुरः पुरोभागे प्रादुरासन् प्रत्यक्षा वभूतुः ।

इतः परं षड्जिः श्लोकैस्तानेव मुनीन् वर्णयति-

आप्लुतास्तीरमन्दारर्कृसुमोत्किरवीचिषु । व्योमगङ्गापवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

भाष्तुता इति ॥ [तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु] उत्किरिन्त विक्षिप-न्तीत्युत्किराः । इगुपथ—इत्यादिना कप्रत्ययः । तीरे ये मन्दाराः कल्पनृक्षास्तेषां कुसुमानामुत्किरा वीचयस्तरङ्गा येषां तेषु [दिङ्नागमदगन्धिषु] दिङ्नागानां दिगगजानां मदगन्थो येष्विति तथोक्तेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेषु आकाशगङ्गास्रोतःसु भाष्तुताः स्नाताः ॥

> मुक्तायज्ञोपवीतानि विश्वतो हैंपैवल्कलाः । रत्नाक्षमुत्राः पत्रज्यां कल्पटक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥

मुक्तिति ॥ [मुक्तायज्ञोपवीतानि] मुक्तानां मौक्तिकानां यज्ञोपवीतानि । मुक्तानयानीत्यर्थः । विभ्नतः दथानाः । देममयानि वल्कलानि येषां ते हैमय-ल्कलाः । रत्नमयान्यक्षसूत्राणि येषां ते रत्नाक्षसूत्राः । प्रव्रज्यां प्रव्रजनम् । व्रज्ञयजोभीवे क्यप् इति क्यप् ॥ आश्रिताः करूपवृक्षा इव स्थिताः ॥ अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते । जहुः परिप्रद्वीडां प्राजा-पर्यास्तपस्त्रिनः (६। ३४) इति सपत्नीकत्वाभिधानात् । सुतविन्यस्तपत्नीकस्तयाः वानुगतोऽपि सन् । इति वानप्रस्थाभयथा स्मरणात् ॥

अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना । सहस्ररियना साक्षात्समणामभुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अध इति ॥ अधःप्रस्थापिताश्वन । पूर्वमण्डलोपरिवारिश्वात्सप्तर्षिमण्डलस्थे-ति भावः । समावर्जितकेतुना तन्मण्डलाघातशङ्कया नामितध्वजेन सहस्रर-श्मिना सूर्येण साक्षात् स्वयमेव सप्रणामसुदीक्षिताः । गमनाभ्यनुज्ञादान-पर्यन्तमित्यर्थः । भगवतः सूर्यस्याप्युपास्या इति भावः ॥

आसक्तबाहुकतया सार्धग्रुढृतया श्रुवा । महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः मछयापदि ॥ ८ ॥

भासक्तेति ॥ पुनः किविधाः । अख्यापदि कल्पान्तसङ्कटे आसक्तसाहुल्ल-त्तवा । दंष्ट्रायामिति शेषः । उद्भृतया । दंष्ट्रयेति शेषः । भुवा सार्धे धरण्या सह महावराहदंष्ट्रायां विभान्ताः । महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥

[?] इसमोस्कर. २ आकाशगङ्गास्रोतःसु. १ हेम. ४ शख्त. ५ उद्धतया.

सर्गशेषप्रणयनादिश्वयोनेरनन्तरम् । प्ररातनाः प्रराविद्धिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

सर्गेति ॥ विश्वयोनेः ब्रह्मणः अनन्तरं सर्गशेषस्य प्रणयनात् । ब्रह्मस्पृष्टाविशिष्टस्रष्टेः करणाद्धेतोरित्यर्थः । पुराविद्भिः पुराणवेदिभिन्यांसादिभिः
पुरातनाः धातारः इति कीर्तिताः । विश्वयोनेरिति संबन्धमात्रे षष्ठी तस्यानन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् । अपादानत्विविक्षायां तु पश्चमी । अयमदःशब्दो
यथाशब्दावृत्तादनन्तरस्येति शाबरभाष्ये दर्शनात् । तथा अथातो धर्मजिज्ञासा
वेदाध्यायादनन्तरम् इत्याचार्याः । कविश्व पुराणपत्रापगमादनन्तरम् इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकप्रुपेयुषाम् । तपसाम्रपभ्रञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १०॥

प्राक्तनानामिति ॥ प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां निर्मेलानां परिपाकं फलदानान्मुखस्वं उपेयुषां गतानां तपसां फलानि उपभुञ्जानाः अपि तपस्विनः तपोनिष्ठाः । प्रारव्धमोगिनो निस्पृहाश्चेति भावः । कुलक्म् ॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादापितेक्षणा । साक्षादिव तपःसिद्धिवभासे बह्वरुन्धती ॥ ११ ॥

तेषामिति ॥ तेषाम् ऋषीणां मध्यगता साध्वी पतित्रता । अतएव पत्युः बिस्छस्य [पादापितंक्षणा] पादयोर्पितेक्षणा निविष्टदृष्टिः अरुम्धती साक्षात् प्रत्यक्षा तपःसिद्धिः इव । तेषामेवेति शेषः । तेषां मध्यगतेति लिङ्कवचनादि-साम्यादियमुपमा ॥ बहु भूयिष्ठं बभासे भाति स्म॥

तामगौरवभेदेन मुनींश्वापत्रयदीश्वरः। स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा दृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२॥

तामिति ॥ ईश्वरः भगवान् ताम् अरुव्धती मुनीं श्च अगौरवभेदेन समान-प्रतिपत्त्या अपश्यत् दृष्टवान् । न चायमविवेक इत्याह्—हि यसमात् स्त्री पुमान् च इति एषा अनास्था स्त्रीपुंसभेदो न विवक्षितः । किंतु सतां साधूनां वृत्तं चरित्रमेव महितं पूज्यम् ॥ गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः । इति भावः ॥

तद्दर्शनादभूच्छंभोर्भूयांन्दारार्थमादरः । क्रियाणां खल्ज धम्याणां सत्पत्नयो मूलकारणम् ॥ १३ ॥

१ भूयः. २ साधनस्

ति । तर्द्दशनात् अरुन्धतीदर्शनात् शंभोः दारार्थं दारपरिम्रहार्थम् आदरः भूयान् बहुतरः अभूत्। नतु दाराः कुत्रोपयुज्यन्त इत्यत्राह—धर्म्यान् णां धर्मादनपेतानाम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः। क्रियाणाम् इज्यादीनां सत्यः पतिव्रताः पत्न्यः सत्पत्न्यः । पत्युनी यज्ञसंयोगे इति डीप् । नकारश्च मूळकारणं खलु ॥

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति । पूर्वीपराधभीतस्य कामस्योच्छुसितं मनः ॥ १४ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारसाभिष्टक्षालक्षणेन अपि । कर्त्रा । हार्वे ईश्वरे पार्वतीं प्राति पदं कारिते सति ॥ हकोरन्यतरस्याम् इति शर्वस्याणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मनः उच्छृसितम् । पुनक्जीवनावकाशो भवतीति सप्रत्याशमभूदित्यर्थः ॥

अथ ते म्रुनयः सर्वे मानियत्वा जगद्रुरुम् । इदमूचुरन्चानाः पीतिकष्टाकितत्वचः ॥ १५ ॥

भथेति ॥ अथ अनूचानाः साङ्गवेदप्रवक्तारः ॥ अनूचानः प्रवचने साङ्गे प्रधी-ती गुरोस्तु यः । इत्यमरः ॥ उपेयिवाननाश्वानन् चानश्च इति निपातः ॥ [प्रीति-कण्टाकितत्वचः] प्रीत्या कण्टिकताः पुलिकितास्त्वचे। येषां ते तथोक्ताः । ते सर्वे मुनयः जगद्गुरुं हरं मानयित्वा पूजियत्वा इदं वक्ष्यमाणम् ऊचुः ॥

यह्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्रौ विश्विना हुतम् । यच तप्तं तपस्तस्य विपकं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म इत्यमरः ॥ सम्यक् नियमपूर्वकम आसातम् अधीतिमिति यत् । असो विधिना हुतम् इति यत्
तपः चान्द्रायणादिकं तप्तम् इति च यत् तस्य अध्ययनेज्यातपोरूपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्वस्यापि कर्मण इत्यर्थः । समुरायाभिप्रायकमेकवचनमन्यथावृत्त्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकैकवद्भावोऽनपुंभकेनेति नियमात् ॥ फल्छं
कार्यम् अद्य नः अस्माकं विपक्तम् । सुनिष्पन्नमित्यर्थः । कर्माणे क्तः । पचो
वः इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥

तदेव फलमाह—

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया । मनोरथैस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

१ प्रथमे. २ पाणिपत्य. ३ अप्यपथम्.

यदिति ॥ यत् यस्मारकारणात् जगताम् अध्यक्षेण अधिपेन त्वया वयं मनोरथस्य अभिलाषस्य अविषयम् अगोचरम् आत्मनः स्वस्य मनो-विषयं मनोदेशम् आरोपिताः प्रापिताः । तस्माद्विपकं फलमिति पूर्वेण संबन्धः । सकलजगदन्वेष्टव्यस्य भगवते।ऽपि वयमन्वेष्या भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥

तदेवोपपादयति---

यस्य चेतिस वर्तेथाः स तावत्कृतिनां वरः । किं पुनब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतिस वर्तते ॥ १८ ॥

यस्येति । यस्य जनस्य चेतासि वर्तेथाः । येन समर्थस इत्यर्थः । स तावत् एव कृतिनां कृत्यकृत्यानां वरः श्रेष्ठः । [ब्रह्मयोनेः] ब्रह्मणो वेदस्य वेधसो वा योनेः कारणस्य । यद्वा वेदप्रमाणकस्य । तव चेतिस यः वर्तते । त्वया स्मर्यत इत्यर्थः । कि पुनः । स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

सत्यमकीच सोमाच परमध्यास्महे पदम् । अद्य तूचैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

सत्यमिति । अर्कात् सूर्यात् च सोमात् चन्द्रात् परम् उचैः पदं स्थानम् अध्यास्महे तिष्ठामः । वयमिति शेषः । सत्यम् । अधिशीङ्स्थासां कर्म इति कर्मत्वम् । अद्य तु । तव । कर्तुः । [स्मरणानुग्रहात्] स्मरणमेवानुग्रहः प्रसादस्तस्माद्धेतोः । ताभ्याम् अर्केन्दुभ्याम् उच्चैस्तरम् अत्युचं पदम् । अध्यास्महे इति संबन्धः ॥ उच्चैस्तरमिति द्रव्यप्रकर्षत्वात्रामुप्रत्ययः॥

त्वत्संभावितमात्मानं वहु मन्यामहे वयम् । प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषृत्तमाद्रः ॥ २० ॥

त्वदिति ॥ वयं त्वया संभावितं सरकृतं त्वत्संभावितम् आत्मानम् आत्मानस् अत्सान्दरं बहु अधिकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि । उत्तमादरः सत्पुरुषक-र्तृकः सत्कारः स्वगुणेषु विषये प्रायः प्रायेण भूम्रा प्रत्ययं विश्वासम् आधत्ते जनयति । सर्वस्यापि महाजनपरिप्रह एव पूज्यताहेतुरिस्यर्थः ॥

या नः त्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा । सा किर्मावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

येति॥ हे विरूपाक्ष । त्वर्नुध्यानसंभवा त्वत्कर्तृकस्मरणजन्या नः अ-स्माकं या प्रीतिः सा प्रीतिः तुभ्यं किमावद्यते किमर्थ निवेदाते । तथाहि ।

१ विश्वयोने. २ तस्मात्. ३ आख्यायते.

देहिनां प्राणिनाम् अन्तरात्मा अन्तर्यामी असि । सर्वसाक्षिणा त्वयास्मत्प्रीति-रनावेदितापि ज्ञायत एव यतस्ततो न बुद्धबोधनं संभवतीति भावः ।

> साक्षादृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा । प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ २२ ॥

साक्षादिति ॥ हे देव साक्षात् प्रत्यक्षेण दृष्टोऽसि । अञ्जला पुनः तत्त्वतस्तु त्यां वयं न विद्यः । दृश्यमानस्य रूपस्यातात्त्विकत्वादिति भावः । अतः प्रसीद् अनुगृहाण । आत्मानं निजस्वरूपं कथय । न चाकथितं तत्सुबोधभित्याह—धियां बुद्धीनां पथि न वर्तसे । अतस्त्वयेव त्वदूपं कथनीयमित्यर्थः ॥

तारिवकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो रूपियतं शक्यमित्याह—

किं येन सृजिस व्यक्तमुत येन विभिष तत्। अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते॥ २३॥

किमिति ॥ हे देव । एष द्रयमानः ते भागः मूर्तिः किम् । येन भागेन द्यक्तं प्रपन्नं सृजिस्ति सः । यत्तदोनित्यसंबन्धात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः । उत येन भागेन तत् व्यक्तं विभिष्णं पालयासि स वा । अथ यः भागः तस्य विश्वस्य संहर्ता स वा । किमादयः सन्देहे । कतमः । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेष्वयं कतमः भागः तदुच्यतामित्यर्थः ॥

ननु हर इत्येवं निश्वयात्कथमयं संशयस्तत्राह-

अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु । चिन्तितोपास्थितांस्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥२४॥

अथवेति ॥ अथवा हे देव सुमहती गुह्यतमत्वादतिदुर्लभेत्यर्थः । एषा प्रार्थना निजरूपनिरूपणमार्थना तिष्ठतु । किंतु चिन्तितोपस्थितान् चिन्तितेन चिन्तिताः वोपस्थिताः चिन्तितोपस्थितान् नः अस्मान् तावच्छाधि भाज्ञापय किं करवाम ॥ प्रार्थनायां लेट् । अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुते ताविश्वयुङ्शेत्यर्थः ॥

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विश्वदैदेशनांश्चिभः । उपचिन्वन्त्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

अधेति । अथा परमेश्वरः मौलिगतस्य इन्दोः तन्वीम् अल्पाम् । कलामात्रत्वादिति भावः । प्रभां कान्ति शिशदैः छुन्नैः दशनांशुभिः उपचिन्वन् वर्धयन् प्रत्याद्व । प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

> विदितं वो यथा स्वार्था न म काश्चित्प्रदृत्तयः । ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूनोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

विदितमिति ॥ हे मुनयः काश्चित् अपि मे प्रवृत्तयः व्यापारा स्वार्थाः न भवन्ति यथा तथा वः युष्माकं विदितम् ॥ वाक्यार्थः कर्म । बुद्धपर्थत्वाद्वर्तमाने कः । तथोगात्वश्ची । प्रवृत्तिपाराध्यै प्रमाणमाह—ननु अष्टाभिः मूर्तिभिः इत्थं- भूतः ६सं प्रकारं परार्थप्रवृत्तिक्षपं प्राप्तः । प्राप्तौ इति धातोः कर्तरि कः ॥ सूचितः शापितः अस्मि । मत्स्वमूर्तिचेष्टया स्वपाराध्यमनुमेयमित्यर्थः ॥

सोऽइं तृष्णातुरैर्दृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः। अरिविपकृतैर्देवैः पसूति पति याचितः॥ २०॥

सोऽहमिति ॥ सः परार्थवृत्तिः अहं तृष्णातुरैः चातकेः वृद्धिं विद्युत्वान् मेष्यस्य अरिविपकृतैः शत्रुपीडितैः द्वाः प्रस्तातं पुत्रे।स्पादनं प्रति याचितः॥ याचेर्तर्दुहादित्वादप्रयाने कर्मणि कः॥

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्ममन्मने । उत्पत्तये हविभीक्तर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

भतः इति ॥ अतः सरप्रार्थितत्वादेतोः आत्मजन्मने पुत्रायः। पुत्रमुत्पादिकतुमित्वर्थः । किसार्थोपपदस्य-इत्यादिना चतुर्था । पार्वर्ती यजमानः यद्यः ।
पूङ्क्जोः शान्न इति सानन्प्रस्ययः । हविभोक्तः अग्नेः उत्पत्तये अराणिद्यः
अप्रिमन्थनदारुविरोषम् इव । निर्मन्थयदारुणि त्वर्णिर्द्वयोः इत्यमरः । आहर्त्ती
संप्रहीतुमिच्छामि ॥ -

तामस्मद्धें, युष्पाभिर्याचितन्थो हिमाळयः ।

विकियाये न करपन्ते संबन्धाः सद्नुष्टिताः ॥ २९ ॥
तामिति ॥ अस्मद्रेशे अस्मत्रयोजने निमित्ते सति युष्माभिः तां पार्वती
हिस्छियः दिमवान् याचितव्यः ॥ याचेर्द्दादित्वादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्ययः ।
भावत्रप्रकं चैत्रित्याद् [सद्गुष्टिताः] सद्भिः सत्प्रकौरनुष्टिताः संघटिताः
संबन्धाः योजद्रयो विकियाये वैकल्योत्पादनाय न करूपन्ते न पर्याप्नवन्ति ।
न समर्था इत्यर्थः । अलम्थयोगाञ्जतुर्थाः ॥

न चाहं ठोल्यात्त्रियंमिच्छामि किं तु देवोपकाराय । यद्येवं निखिलदेवेषु विद्यमानेषु हिमागरेः शिलामूतस्य कन्यापरिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे श्लाध्य-संबन्धोकक्रमजान्द्रिमेनानित्याह---

ः शिक्षितेन स्थितिमता धुग्मुद्दहता श्रुव: ।

तेन योजितसंबन्धं वित्तं मामण्यवश्चितम् ॥ ३० ॥ उन्नतेनेति उन्नतेन प्राञ्चना प्रसिद्धेन च स्थितमता प्रतिष्ठावता अवः 'धुरं भर्षम् अद्विहत्तां। निर्वादकेणैत्यर्थः हिनन हिमवता [योजितसंबन्धं] योजितः सङ्घटितः संबन्धो यौनसंबन्धो यस्य तं माम् आप अविज्ञितम् अव्यामोहितं विक्त जानीत । विद् झाने इति धातोलाँट् ॥

तिहं स किं वाच्य इत्याशङ्क्याह्--

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिञ्यंत । भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ३१ ॥

एवंभिति ॥ कन्यार्थं कन्याप्रदानाय स हिमवान एवं वाच्यः इति वः कुमभ्यं न उपदिश्यते । कुतः हि यस्मात साध्यः विद्रांसः [भवत्प्रणीतं] मवद्धिः प्रणीतं स्मृतिरूपेण निबद्धम् आचारम् आमनन्ति उपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमपक्षन्त इत्यर्थः ॥

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमहिति । मायेणेवैविधे कार्ये पुरन्त्रीणां मगरुभता ॥ ३२ ॥

आयाँ ॥ आर्या ५२वा अरुन्धत्यपि तत्र विवाहक्त्ये व्यापारं साहाय्यं कर्तुम् अर्हति । तथाहि । प्रायेण प्राचुयेंण एवंविधे कार्य विवाहादिकार्ये । दुर्घट इत्यर्थः । पुरन्धीणां कुटुम्बिनीनाम् । स्यात्तु कुटुम्बिनी पुरन्धी इत्यमरः । प्रगल्भता चातुर्थम् । स्वीप्रधानेषु कृत्येषु स्त्रीणांभेव घटनापाटविमति भावः ॥

तत्प्रयातौषधिपस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् । महाकोशीपपातेऽस्मिन्सङ्गमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

तिदिति ॥ तत् तस्मात्कारणात् ओषधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं हिमवश्नगरं सिद्ध्ये कार्यसिद्धवर्थं प्रयात गच्छत । अस्मिन् पुरोवर्तिन [महाकोशी-प्रपात] महाकोशी नाम तत्रत्या काचित् नदी तस्याः प्रपाते भृगौ एव । सा नदी यत्र पतित तस्मिनित्यर्थः । प्रपातस्त्वतदो भृगुः इत्यमरः । नः अस्माकं पुनः सङ्गमः । अस्तिति होषः । भवत्समागमं प्रतिपालयत्रहिमहैव निवत्स्यामीत्यर्थः ॥

तस्मिन्संयमिनामाद्यं जाते पंरिणयोन्मुखे । जहुः परिग्रहत्रीडां प्राजापत्यास्तंपस्विनः ॥ ३४ ॥

तस्मित्रिति ॥ संयमिनां योगिनाम् आद्ये तस्मिन् ईश्वरे परिणयोन्सुखं विवाहोत्सुके जाते सित प्रजापतिरिमे प्राजापत्याः । ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः । तप्नियनः मुनयः [परिग्रह्मीखां] परिग्रहैः परनीमित्रीडाम् । गाईस्थ्यनिमित्ता-मित्यर्थः । परनीपरिजनादानम् छशापाः परिग्रहाः इत्यमरः । जहुः तत्यजुः । जहाते छिटि स्पम् । न हि समानगुणदोषेषु बीडागमा ऽस्तीति भावः ॥

१ उत्सुके २ तपोधनाः,

ततः पर्रमित्युक्त्वा प्रतस्ये मुनिमण्डस्यः । भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमौस्पद्मः ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिसमूहः परमम् इत्युक्त्वा ओम् इत्युक्त्वा । अनुमन्येत्यर्थः । अव्ययमेतत् । ओमवं परमं मतम् इत्यमरः । पतस्ये । भगवान् ईश्वरः अपि प्रथमोदिष्टं पूर्वसङ्केतितम् आस्पदं स्थानं महाकोशीप्रपातं संप्राप्तः ॥

ते^{*} चाकाशमसिक्यामग्रुत्पत्य पर्रमर्षयः । आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समं<mark>र्रहसः ॥ ३६ ॥</mark>

त इति ॥ मनसा समरहसः मनस्तुल्यवेगा ते परमर्षयः च । पूर्वश्रोकोके-श्वरसमुज्ञयार्थश्रकारः । [असिङ्यामं] असिवच्छयामं नीलम् आकारां खं प्रति उत्पत्य ओषधिप्रस्थं हिमवत्पुरम् आसेदुः । सद्यः प्रापुरित्यर्थः ॥

इतः परं दशिमः छोकैरोषधिप्रस्थमेव वर्णयति-

अछकामतिवाहीवं वसाति वसुसंपदाम् । स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ ३७॥

अलकामिति ॥ वसुसंपदां धनसमृद्धीनां वसिति स्थानम् अलकां कुबेर-नगरीम् अतिवाद्यः । परिच्छियेति यावत् । उपनिवेशितम् इव स्थितम् । तथा [स्वर्गामिष्यन्द्वमनम्] स्वर्गस्याभिष्यन्दोऽतिरेकः अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य वुमनं निःसारणं कृत्या उपनिवेशितिमव स्थितम् । उभयत्रापि कौदित्यः — भृतपूर्वमभृतपूर्वे वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभि-ध्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् । इति । अलकामरावत्यतिशयितसमृद्धिकामित्यर्थः ॥

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वमान्तर्श्वितिषधि । बुहन्मणिशिळासाळं गुँप्ताविष मनोहरम् ॥ ३८ ॥

गक्केति ॥ [गङ्गास्त्रोतःपरिक्षिसं] गङ्गायाः स्नोते।भिः प्रवाहैः परिक्षिप्तं परि-वेष्टितम् । तैरेव सपरिखिनित्यर्थः । [वप्रान्तर्ज्विलितौषधि] वप्रश्वयः।प्राह्मा-रचैत्यमिति यावत् । स्याचया वप्रमिश्चयाम् इत्यमरः । तस्यान्तर्मध्ये ज्विलिताः प्रकाशमाना ओषध्यो यस्य तत्त्रथोक्तम् । ज्विलितौषधित्वाद्वात्रिषु संचारिणां दीप-निरपेक्षमित्यर्थः । [बृहन्मिणिशिलासालं] वृहद्विपुलो मणिशिलानां माणि-क्यानां सालः प्राकारो यस्य तत्त्रथोक्तम् ॥ प्राकारो वरणः सालः इत्यमरः॥ अत एव गुताविष संवरणेऽपि मनोहरम् । अकृत्रिमदुर्गसंवरणमिति भावः ॥

१ प्रमाणम्, २ आश्रमम्, ३ अथ. ४ मुनिपुङ्गबाः ५ इत, ६ विनि-वशितम् ७ स्वर्गाद्गि,

जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनयः

यक्षाः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥ ३९ ॥

जितिति ॥ यत्र पुरे नागाः गजाः [जितिसिंहभयाः] जितं सिंहभयो भयं यैस्ते तथोक्ताः सिंहाधिकबला इत्यर्थः । नाथस्तु पदं तुषारस्नुतिधौतरक्तम् (१।६) इत्येतिद्विरोधभयात् वीतवीतभयाः इति पपाठ । तथा न भेतन्यं तत्र वनगजार्ना सिंहहतत्वाभिधानात् । अत्र व्वोषधिप्रस्थगजानो हिमवनमहिम्ना सिंहातिरेकसंभन्वेनाविरोधादिति । वीतवीतभयाः इति पाठे वीतं विगतं वीतात्पादाङ्कराकर्मभ्यां भयं येषां ते तथोक्ताः । स्वभावविनीता इत्यर्थः । पादकर्म युतं प्रोक्तं यातमङ्कर्भवारणम् । उभयं वीतमाख्यातम् इति यादवः । अश्वाः विलयोनयः विलसंभवाः अन्यत्र तु न तथेति वैचित्रयम् । उक्तं च—अमृताद्वाण्यतो वहेवेदेभयोऽण्डाच यमतः । साम्रो हयानामुत्पत्तिः समधा परिकार्तिता ॥ इति । यक्षाः प्रसिद्धाः किन्यकाः किन्रसाक्ष पौराः । वनवेवताः एव योषितः । नतु मानुष्य इत्यर्थः ॥

शिखरासक्तमेघ।नां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् । अर्जुगर्जितसन्दिग्धाः करणेर्भुरजस्त्रनाः ॥ ४० ॥

शिखरेति ॥ यत्र पुरे [शिखरासक्तमेघानां] शिखरेष्वासक्ता मेघा येषां तेषां वेश्मनां सबन्धिनः । [अनुगर्जितसन्दिग्धाः] अनुगर्जितानि प्रतिगर्भितानि तेः सन्दिग्धा मुरजस्वनाः कर्णैः ताल्यवस्थापकैस्ताबनविशेषैः । तदुक्तं राजकन्दपेण—नृत्यावादित्रगीतानां प्रयोगवशमेदिनाम् । संस्थानं ताबनं रोधः करणानि प्रवक्षते ॥ इति । व्युज्यन्ते स्फूर्धिकंयन्ते ॥

यत्र कलपदुर्मेरेव विकोलविटपांशुकैः।

गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्रिति ॥ यत्र नगरे विलोलिविटपां शुक्तैः । विलोलिन चन्नलिनि विटषे-ष्वंश्वकानि येषा तैः कल्पद्भमैः एव [अपौरादरिनिर्मिता] अपौरादरेण पौरादरं विनैव निर्मिता । अयत्नसिद्धेत्यर्थः । [गृहयन्त्रपताकाश्रीः] गृहेषु यानि यन्त्राण्याधारदास्त्रीण तेषु पताकास्तासां श्रीः संभवतीति शेषः । तत्र लम्बाम्बराः कल्पतरव एव वैजयन्तीति संभाव्यन्त इत्यर्थः ॥

यत्र स्फटिकइम्येषु नक्तमापौनभूमिषु ।

ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्तुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र पुरे नक्तं रात्रौ स्फाटिकहर्म्येषु आपानभूमिषु पानगोष्ठा-प्रदेशेषु ज्योतिषां नक्षत्राणां प्रतिविम्बानि उपहारतां पुष्पोपदारतं मौकि-कोपदारतं वा प्राप्तुवन्ति ॥

१ मन्द्रगर्जितः २ सीपान०; ०पङ्क्तिषु.

यत्रौषिषप्रकाशेन नक्तं द्शिंतसंचराः। अनिभज्ञास्तमिस्राणां द्दिनेष्वभिसारिकाः॥ ४३॥

यत्रेति॥यत्र पुरे दुर्दिनेषु मेघाच्छत्रदिवसेषु नक्तम् [ओषधिप्रकाशेन] ओपधीनां तृणज्योतिषां प्रकाशन संचरन्त एमिरिति संचराः पन्थानः ॥ गोचर-संचर—इत्यादिना चप्रत्ययान्तो निषातः । द्शितसंचरा प्रकाशितमार्गाः अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः ॥ कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका । इत्य-मरः । तमिस्राणां तमसाम् ॥ कृद्योगात्कर्मणि पष्टा ॥ अनिभक्ताः । तमासं नाभिजानन्तीत्यर्थः ॥

र्यावनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात्। रतिखेदसंग्रुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

यौवनान्तिमिति ॥ यस्मिन् पुरं वयः यौवनान्तं यौवनाविधिकम् । सर्वेऽप्यज्ञ । इत्यर्थः । तथा कुसुमायुधात् । कामात् । अन्य इति शेषः । अन्तकः । मृत्युः न । अस्तीति शेषः । विश्विणां ताद्यदुः खोत्पादकः वादन्तकः वेषः । कत्यव तत्कार्यभृतमरणाभाव इत्याद्ययेगाह् — स्तीति । रतिस्वदस्मृत्पन्ना निद्रा स्विरेव संज्ञाविपर्ययः चेतना-पगमः । न तु दीर्घनिदाह्य इत्यर्थः । अन्तयत्वतः स्वेऽज्ञरामरा इति श्लोकतात्पयार्थेः । अन्तयत्वतः करोतीति प्यन्ताव्यत्वर्यस्यः ॥

भूभेदिभिः सकम्योष्ठैर्रुछिताङ्गुछितर्जनैः।

यत्र कोषः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥४५॥
श्रूमेदिभिरिति ॥ यत्र पुरे प्रियाः युवःने स्रूमेदिभिः त्रूमङ्गवद्धिः [सकम्पोद्धैः] सकम्पा ओष्ठा येषु तैः [लिलिताङ्गलितर्जनेः] लिलतान्यङ्गितः
र्जनानि येषु तैः स्त्रीणां कोषैः मानास्यैः [आप्रसादार्थिनः] आप्रसादं प्रमादपर्यन्तमर्थिनो याचकाः कृताः । न तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥

सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् । यस्य घोषवनं बाह्यं गैन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥

सन्तानकेति ॥ किंचेति चार्थः । [सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधरा-ध्वगम्] सन्तानकतरोऽछायासु सुप्ता विद्याधरा देवताविशेषास्त एवाध्वगा यस्मि-स्तत्तथोक्तं गन्धवद् गन्धः स्त्रं गन्धमाद्नं नाम गिरिः यस्य पुरस्य बहिर्भवं वास्तम् उपवनम् आरामः ॥ सन्तानकतरुच्छायरेथत्र पूर्वपदार्थवाहुल्यसंभवेऽपि श्राटभच्छायम् इक्षच्छायम् इतिवत्समर्थच्छायानिष्पत्तेस्तद्पेक्षाभावात् छाया बाहुल्ये इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ अत्र गन्धवद्गन्धमादनम् इत्यागन्तुकः पाटः

१ समुत्थाना, २ सुगन्धिर्गन्थमादनः.

प्राचीनपाठस्तु सुगन्धिर्भन्धमादनः इति पुंलिङ्गान्तः । अतएव क्षीरस्वामिना गन्ध-मादनमन्ये च इत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं सुगन्धिर्मन्धमादनः इति कालिदास इति ॥

अंथ ते मुनयो दिव्याः पेक्ष्य हैमवतं पुरम् । स्वर्गीभिसन्धिसुकृतं वश्चनामिव मेनिरे ॥ ४७॥

अंथित ॥ अथ ते दिवि भवा दिव्याः मुनयः हिमवतः इदं हैमवतं पुरं प्रेश्य स्वर्गाभिसन्धिना स्वर्गोहेशेन यत्सुकृतं ज्योतिष्टोमाचनुष्ठानं तत् स्वर्गाभि-सन्धिसुकृतं वञ्चनां प्रतारणां इव मेनिरे हिमवन्नगरमवेश्य स्वर्गस्य पुण्य-फलत्वं वदता वेदेन वयं विप्रलब्धा इत्यर्थः । स्वर्गोदतिरमणीयमिति भावः ।

ते सबनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः । अवतेरुर्जटाभारैर्छिखितानलनिश्रेलैः ॥ ४८ ॥

त इति ॥ लिखितानलानिश्चलैः । चित्रगतज्वलनिष्यन्दैरिति वेगप्रकर्षाः । जटाभारेः उपलक्षिताः ते सुनयः । [उन्मुखद्भाःस्थवीक्षिताः] द्वारि तिष्टन्तीति द्वाःस्थाः द्वारपालकाः ॥ प्रतीहारे द्वारपालद्वाःस्थद्भाःस्थितदर्शकाः । इत्यमरः ॥ उन्मुखैह्म्व्वेमुखैद्वाःस्थैवाक्षिताः सन्तः । न तु विनिवारिता इत्यर्थः ॥ शिरेः हिमवतः सद्मनि वेगात् अवतेष्ः भवतीर्णवन्तः ॥

गगनादवतीर्णा सा यथारुद्धपुरःसरा । तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरंपरा ॥ ४९ ॥

गगनादिति । गगनाद्वतीर्णा अवस्त्वा [यथावृद्धपुरःसरा] यथा-युद्धं युद्धानुक्रमेण स्थिताः पुरःसरा अग्रेसरा यस्यां सा तथोक्ता । अनुवसर्जनाधि-कारात्र डीप् ॥ सा मुनिपरंपरा मुनिपङ्किः तोयान्तः तोयाभ्यन्तरे भास्क-राली प्रतिबिन्वितार्कपङ्किः इव रेजे । एतेन मुनीनां तेजस्वित्वेऽपि सुखसं-दर्शनं सूचयित । भास्कराणां भूयिष्ठत्वसंभावनार्थं तोयान्तरित्युक्तम् । अतएव बहुत्वसिद्धिश्च ॥

तानध्यीनध्येमादाय द्रात्यत्युद्ययौ गिरिः। नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥ ५० ॥

तानिति ॥ गिरिः हिमवान् अर्ध्यम् अर्घार्थं जलम् आदाय सारगुरुभिः । अन्तःसारदुभैरैः पादन्यासेः वसुन्धरां नमयन् अधः प्रापयन् । अर्धमर्हान्त इति अर्ध्यान् पूज्यान् ॥ दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः ॥ तान् सुनीन् दूरात्प्रत्युद्ययौ ॥ संप्रति हिमवन्तमेव जङ्गमस्थावररूपद्वयसाधारणैर्विशेषणैर्विशिनष्टि—

१ततः, २ निश्चलाः

धातुताम्रायरः पांशुदेवदारुवृहञ्जुजः । प्रकृत्येव शिकोरस्कः सन्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

वात्विति । [धातुताम्राधरः] घातुवत्ताम्रोऽधरो यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र धातुरेव ताम्रोऽधरो यस्य । प्रांशुः उन्नतः । उभयत्रापि समानम् । [देवदारुवृह-दुः] देवदारुवृह्दन्तौ भुजौ यस्य स तथोक्तः । देवदारव एव बृहन्तौ भुजौ यस्यस्य तथोक्तः । देवदारव एव बृहन्तौ भुजौ यस्यस्य तथोक्तः । प्रकृत्या स्वभावेन एव शिलावदुरो यस्यस शिलोरस्कः । शिलैवेत्यन्यत्र । उरःप्रभृतिभ्यः कष् इति कष् । अतः हिमवानिति सुव्यक्तः । वर्तमाने क्तः । सत्यं स एवायं हिमवानिति तद्धमैप्रत्याभिकानादवधारित इत्यर्थः ॥

विधिमयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य देशिकः । स तैराक्रमयामास ग्रद्धान्तं ग्रद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

विधीत । स हिमवान् [विधिप्रयुक्तसत्कारेः] विधिना शास्त्रण प्रयुक्तसत्कारेः कृताचैनैः शुद्धकर्माभः अदुष्टचरितैः । शुद्धान्तप्रवेशाहीरित्यर्थः । तैः सुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति दर्शकः दर्शयता सन् । पर्यतेण्यै-न्तादणस्ययः । शुद्धान्तम् अन्तः पुरम् आक्रमयामासः । प्रवेशयामासेत्यर्थः । अत्र कमरगर्थावत् गतिबुद्धि-हत्यादिना तैरित्यस्य न कमत्वम् ॥

तत्र वेत्रासनासीनान्कृतासनपरिग्रहः।

इत्युवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वेरः ॥ ५३ ॥

तंत्रेति ॥ वेत्रं लताविशेषः । तत्र शुद्धान्ते वेत्रासनासीनान् वेत्रमयिष्ट-रोपविष्टान् ईश्वरान् प्रभून्मुनीन् भूधरेश्वरः हिमवान् कृतासनपरिम्रहः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् । इति एवं वाचम् उवाच ॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्ठकुसुमं फलम् । अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

भपेति ॥ अतर्कितोपपन्नम् अविचारितमेवोपगतम् । अत्यन्तासंभावित-मित्यर्थः । वः युष्माकं दर्शनम् अपमेघोदयं वर्षम् अनभा रृष्टिस्तया [अदृष्टकुसुमं] अदृष्टं कुसुमं यस्य तत्तथोक्तं फरुं च तत् मे प्रतिभाति। अतिदुर्लभलामः संकृत इत्यर्थः । अत्र मेघोदयकुषुमरूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफ-लरूपकार्ययोष्ट्याभिधानाद्विमावना । मुनिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तित्वेन च रूपणा-दूपकालंकारश्रेत्युभयोः संसृष्टिः ॥

मूढं बुद्धिमवात्मानं हैमीभूतिमवायसम् । भूमेर्दिविमवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

मूर्डामिति ॥ भवदनुष्पहात् आत्मानं मां मूढं बुद्धि विनाकृतं बुद्धम् इव मुढो भूता यो बुद्धवास्तिमिव । कर्तारे क्तः । आयसम् अयोविकारं हेमीभृतम् इव । आयसत्वं विहाय सोवर्णत्वं प्राप्तिमिवेत्यर्थः । भूमेः भूलोकात् दिवं स्वर्गम् आह्रद्धमिव मन्ये । ज्ञानरूपस्थानान्यव्य मे परमुक्कुष्यन्त इति भावः ॥

अग्रमभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये । यद्ध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अयेति ॥ अद्यप्रमृति इत आरम्भ भूतानां प्राणिनां शुद्धये अधि-गम्योऽस्मि । शुद्धयर्थिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागमनादिति शेषः । हि यस्मात् यत् अहेद्धिः सद्धिः अध्यासितम् अधिष्ठितम् । जुष्टमिति यावत् । तत्तीर्थं प्रचक्षते । निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ । इत्यमरः ॥

अवैमि पूतमात्मानं द्वयंनैव द्विजोत्तमाः ।

मूर्धि गङ्गापपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

अवैमीति॥ हे व्रिजोत्तमाः। आत्मानं मां द्वयेन एव पूतं शुद्धम् अवैमि भवगच्छामि । केन द्वयेन । मूर्झि गङ्काप्रपातेन मन्दाकिनीपातेन वः युष्माकं [भौतपादाम्भसा] धौतयोः क्षालितयोः पादयोरम्भसा च । गङ्काजकवत्पादा-म्भसः पावनत्वमित्यौपम्यं गम्यते । तच प्रस्तुताप्रस्तुतयोः इति दीपकालंकारः । प्रियः प्रियतराख्यानम् इति लक्षणाहित्रयोऽलंकार इति केचित् ॥

जङ्गमं प्रैर्ष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् । विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमिष मे वष्टः ॥ ५८ ॥

जङ्गमिति ॥ हे मुनयः । द्विह्यं जङ्गमस्थावरात्मकत्वाद्विप्रकारकम् अपि मे वपुः [विभक्तानुमहं] विभज्य कृतप्रसादं मन्ये । कृतः जङ्गमं वपुः वः युष्माकं प्रैच्यभावे कैंकर्ये । स्थितमिति शेषः । प्रादृहोढोळ्येषेच्येषु वृद्धिर्वक्तय्या इति वृद्धिः । नियोज्यिकिकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः इत्यमरः । स्थावरं वपुः चरणाङ्कितम् । अयमेव हि महाननुप्रहो दासजनस्य यत्कर्मसु नियोजनं मूर्वनि पादन्यासथेति तात्पर्यार्थः ॥

भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मुर्च्छते । अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥

भवदिति ॥ व्याप्ता दिगन्ता यैस्तानि व्याप्तिदेगन्तानि [अपि] । महान्त्यपीत्यर्थः । मे मम अङ्गानि भवत्संभावनोत्थाय युष्मदनुमहज्जन्याय मूर्च्छति व्याप्नुवते परितोषाय न प्रभवन्ति न पर्याप्नुवन्ति । अल्प्सर्थयो-गाचतुर्था । यथा महत्त्वि महात्रेषु न माति तथा मे हर्षो वर्षत इत्यर्थः ॥

१ प्रचक्षयते. २ प्रक्ष्यभावेन, ३ विक्रपम्; देख्यम्. ४ अभिन्याप्त.

न केवलं द्रीसंस्थं भास्वतां द्र्शनेन वः। अन्तर्गतमपास्तं में रजसोऽपि परं तमः॥ ६०॥

नेति ॥ भार्यतां तेजस्विना विवस्वतां च यः युष्माक्षं द्र्शमेन केवलं दर्शसंस्थं गुडागतं तमः व्यान्तस्यमेव नापास्तम् । कितु मे अन्त-र्गतम् अन्तरात्मगतं रज्ञसः रज्ञोगुणात् परम् अनन्तरं तमः अज्ञानकृषमपि अपास्तम् । रजस्तु पादन्यासरेवापास्तमिति भावः । प्रसिद्धैर्मास्बद्धिर्वाद्यं तमो-ऽपास्यत एभिस्त्वान्तरम्पाति व्यतिरेको व्याच्यते ॥

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याचेत्कि नोपपद्यते । मैन्ये मत्यावनायैव प्रस्थानं भवतामिहै ॥ ६१ ॥

कर्तव्यमिति ॥ कर्त्तद्यं कार्यं वः युष्माकं न पश्यामि । निस्पृहत्वादिति भायः । अथ स्यात्चंत् विचेत यदि कि न उपपद्यतं कि नाम न संभवति । सर्वे सुलभमेवेत्यर्थः । अथवा किमत्र प्रयोजनिवन्तयेत्याह—मत्पावनाय मच्छोधनाय एव भवताम् इह विषये प्रस्थानम् । इमं देशमुद्दिश्येदं प्रयाणाः मित्यर्थः । मन्ये तर्कयामि ॥

तथापि तावत्कस्मिश्चिदाज्ञां मे दातुमईथ । विनियोगपसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥

तथापीति ॥ तथापि भवतां निःस्पृह्दवेऽपि कस्मिश्चित् । कर्मणीति शेषः । आज्ञाम् इदं कृषित्यादेशं तावत् इदानीं मे महां दातुम् अर्ह्थः भदनुम्रह्यु- अथेति भावः । हि यम्मात किंकराः भृत्याः । प्रभवन्तीति प्रभविष्णुषु प्रभुषु विषये । सुवयः इतिष्णुच्यत्ययः । [विनियोगप्रसादाः] विशेषेण नियोगो विनियोगः प्रेषणमेव प्रसादोऽनुब्रहो येषां ते तथोक्ताः । अन्यथा स्वस्वा- मिभावो निषक्ष इति भावः ॥

एत वयममी दाराः कन्येयं कुळजीवितम् । ब्रुत येनात्र वः कार्यमनास्था वाह्यवस्तुषु ॥ ६३ ॥

एत इति ॥ किं बहुना । एते वयम् अमी दाराः इयं [कुलजीवितं] कुलस्य जीवितं प्राणभूता । परमप्रेमास्पदमित्यर्थः । कन्या । अत्र एषां मध्ये येन जनेन वः कार्यं प्रयोजनं बूत तिमिति शेषः । येन सोऽपि दीयत इति भावः । रत्निहरण्यादिकं तु न मे गण्यमित्याह—वाद्यवस्तुषु कनकरस्ना- दिषु अनास्था अनादरः । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न समास इध्यते । अदेयं न किंचिदस्तीति भावः ॥

१ उपदिश्यते, २ संङ्ग, ३ इदम्.

इत्यृचित्रांस्तमेवार्थं गुहामुखिमार्पणा ।

द्विरिव भतिशब्देन व्याजहार हिमालैयः ॥ ६४ ॥

इतीति ॥ इत्यूचियान् उत्तवान् । वचेः क्षसुप्रत्ययः । हिमाल्यः हिमवान् [गुहामुखियसर्पिणा] गुहानां मुखेषु विवरेषु विवरेषि तथोक्तेः प्रतिदान् वदन तम् एव पूर्वोक्तमेय अर्थे हिः हिवारम् । दिनिवतुम्यः सुच प्रति सच्यव्स्यः । व्याजहार् वसापे ।

अथाङ्गिरसमग्रव्यग्रदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नेदियामामुः प्रन्युवाच स भूथरम् ॥ ६५ ॥ अथिति ॥ अथ अनन्तरम् ऋष्यः [उदाहरणवम्तुषु] उदाहरणानि कथाप्रसङ्गस्त एव वस्तृत्यर्थास्तेषु । अर्थ नयतीत्यवर्णास्तम् अमण्यं प्रयत्नम् । सत्सृष्ठिव-इत्यादिन किष् । अर्थभागान्यः नयतेरिति वक्तव्यम् इति भत्यम् । अङ्गिरसं नामापं नोदयामासुः प्रतिवन्तं प्रत्यामानः । सः अङ्गरा सृधरं हिमवन्तं प्रत्यवाच ॥

उपपन्निमदं सर्वेषतः परमपि न्वाये ।

मनसः शिखराणां च सहशे ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥ उपप्रतानित ॥ इदम एते वयममी दाराः (६।६३) इत्यायुक्तं सर्वम् अतः परम् अते।ऽधिकम् अपि त्विय उपपन्नं युज्यते । तथा हि । ते मनसः शिखराणां च समुन्नतिः सहशीः । शिखराणीः मनो महोन्नतिम् त्यर्थः । कि नाम दृष्करमुन्नतिचित्तानाभिति भावः । प्रम्तुताप्रस्तुत्योर्भनः शिखरा संगीपम्यस्य गम्यत्वादीपकालंकारः ॥

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते । चराचराणां भृतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

स्थान इति ॥ त्यां स्थावरात्मानं स्थावरमपिणं विष्णुमाहुः । स्थावराणां हिमालयः इति गांतावचनात् । स्थाने युक्तम् । युक्तायेऽव्ययमेततः । युक्ति संप्रते स्थाने इत्यमरः । तथा हि । ते तः कुक्तिः चराचराणां जङ्गास्थावरक्षपिणां भूतानां पृथिव्यादिनाम् आधारतां गतः । तवेत्र विष्णोः कुक्षिरेवंभूत इति भावः ।

गामधास्यत्कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः । आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

१उक्ताम् २६(१) ३ हिमाचलः ४ चोद्यामासः, परयामासः, ९ मर्नाः विणः, ६ सद्धाः

गामिति ॥ नागः शेषाहिः मृणालमृदुाभिः विसकोमलैः फणैः गां भुवं कथम् अधास्यत् धारयेत् । त्वम् आ रसातलमूलात् पातालपर्यन्तम् । विकल्पादसमासः । न अवालम्बिष्यथः चेत् पादैर्नावलम्बेधा यदि । त्वदव-लम्बादेव भुजगराजोऽपि भुवं विभर्तात्यर्थः । अत्र क्रियातिपत्त्यभावाहृङ्प्रयोग्धिन्यः ॥

अच्छिन्नामलसन्ताना समुद्रोर्म्यनिवारिताः । पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

अच्छिमेति ॥ [अच्छिन्नामलसन्तानाः] अच्छित्रा भविच्छित्रा भमलाश्व सन्तानाः प्रबन्धाः प्रवाहाश्व यासः तास्तथोक्ताः । [समुद्रोम्यनिवारिताः] समुद्रोमिमरनिवारिताः । पारगमनादन्तःप्रवेशाचिति भावः । ते तव कीर्तयः सरितश्च गंन्नादयः पुण्यन्त्रात् पवित्रत्वात् लोकान् पुनन्ति पावयन्ति । लोकपावनाः खळु पुण्यश्वोका इति भावः । केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालंकारः ॥

यर्थेव श्लाध्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः । प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

यथेति ॥ गङ्गा भागीरथी । [प्रभवेण] प्रभवत्यस्मादिति प्रभवस्तेन कारणेन परमे तिष्ठतीति परमेष्ठिनः विष्णोः । परमे कित्प्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुठम् इत्यलुक् । परमेबहिदिन्यिनिभ्यः स्थः इति षत्यम् । पादेन चरणेन यथा एव क्लाध्यते प्रशस्यते तथैव द्वितीयेन प्रभवेण उच्छिरसा त्वया क्लाध्यते । इतिचरणवन्तिर्थस्यापि नीर्थमृतस्त्वामिति भावः ॥

तिर्यगुर्ध्वमधस्ताच व्यापको महिमा हरेः । त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तुं स्वाभाविकस्तव ॥ ७१॥

तिर्थीर्गाता। तिर्यक् ऊर्ध्वमधस्तात् च व्यापकः। सर्वव्यापीत्यर्थः। महिमा
महत्त्वं हरेः [त्रिविक्रमोद्यतस्य] त्रिषु विक्रमेषूर्यतस्य सत आसीत्।
त्रिविक्रमोद्यतस्यापि कदाचिदेव । न तु सर्वदेश्यर्थः । तव तु स व्यापको
महिमा स्वामाविकः नित्यसिद्ध इत्यर्थः ॥

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया। उचैर्हिरण्मयं जुङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

यक्षेति ॥ यज्ञभागभुजाम् इन्द्रादीनां मध्ये पदम् आतस्थुषा निहित-वता त्वया उच्चैः उन्नतं हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । दाण्डिनायनहास्तिना-यन इत्यादिनिपातनात्साधु । सुमेरोः श्रृङ्गं शिखरम् । प्राधान्यं च ध्वन्यते ।

१ निवारिताः, २ लोकस्, ३ ममावेण, ४ च, ५ तथा,

श्वक्षं प्राधान्यसान्वीश्व इत्यमरः । वित्तशीकृतं व्यथकितम् । तस्य यक्षभागा-भावादिति भावः । अस्य तु तस्सद्भावे प्रमाणम्—हिमवतो इस्तौ इति श्रुतिः ॥

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् । इदं तु ते भक्तिनम्रं संतामाराधनं वषुः ॥ ७३ ॥

काठिन्यमिति ॥ भवता सर्व काठिन्यम् । अनम्रत्नमित्ययः । स्थावरे स्थिरे काये । शिलामय इत्यर्थः । अर्पितं न्यस्तम् । सताम् अईताम् आराधनं पूजासाधनं ते इदं वपुः तु । जङ्गमित्यर्थः । भक्तिनम्रम् । काठिन्यलेशोऽण्यत्र नास्त्यन्यया नमस्वासंभवादित्यर्थः । तथा जासाधारण्यं जन्यते ॥

तदागमनकार्य नः शृष्ठ कार्य तंवैव तत् । श्रेयसाम्रुपदेशार्तुं वयमेत्रांशभोगिनः ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात् नः अस्माकम् [आगमनकार्य] आगमनस्य कार्यं प्रयोजनं शृणुः तत् कार्यं चत्व एव । न त्वस्माकमित्यवधारणार्थं एवकारः । वयं उ श्रेयसामुपदेशात् अत्र कार्यं अंशभागिनः । त्वमेवात्र फलभाग्वयमुप् देशर इति भावः ॥

कार्यमेवाह--

अणिमादिगुणोपंतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् । शब्दमीश्वर इत्युचैः सार्धचन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥

अणिमेति॥ यः शंमुः [अणिमादिगुणोपेतम्] अणिमादिभिरष्टभिर्मुणैर्वास्यभूतैरुपेतम् । अष्टैश्वर्यवाचकमित्यर्थः। अतएव [अस्पृष्टपुरुषान्तरम्] अस्पृष्टं
पुरुषान्तरं येन तं तथोक्तं पुरुषान्तरस्यानभिधायकम् । तस्यैवैवंगुणत्वादित्यर्थः।
उचैः परमम् ईश्वरः इति शब्दम्। निरुपपदेश्वरणब्दमित्यर्थः। सार्धचन्द्रम्
अर्धचन्द्रयुक्तम्। अर्धचन्द्रं चेत्यर्थः। विभाति ॥

र्कतितान्योन्यसामध्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः । येनेदं त्रिंयते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥

कांलतिति ॥ येन शंभुना [किलितान्योन्यसामर्थ्यः]कलितं धृतिसंप्रहादि-स्वस्वगुणसंपादितमन्योन्यसामर्थ्यं परस्परसहकाररूपं येस्तथोक्तेः । स्वस्वरूपसामर्थ्य-मन्योन्याथेयमेवेति भावः । प्राथिव्यादिभिः आत्मिभिः । अधाभिर्मूर्तिभिरित्यर्थः । इदं व्यक्तं विश्वं धुरं वहन्तिति धुर्येः अश्वैः । धुरो यङ्क्तौ इति यत्प्रस्ययः । अध्यनि यानं रथ इव धियते ॥

१ आराधकं; अहंदाराधनम्. २ यथा; यत्. ३ तथा. ४ च. ९ आपि. ६ भाजिनः. ७ गुणोस्थानम्. ८ कल्पिता. ९ यस्य. १० धार्यते.

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् । अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७॥

योगिन इति ॥ योगिनः अध्यात्मविद्नः देश्वाभ्यन्तरवर्तिनं शरीरान्तश्चरं सर्वभूतान्तर्यामिनम् । परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः । देश्वं पत्नीशरीरयोः इत्यमरः । यं शंभुं विचिन्वन्ति मृगयते । मनीपिणः विद्वासः यस्य शंभोः पदं स्थानम् [अनावुत्तिभयमः] अविद्यमानम् श्वेतः पुनः संसारापत्तेभयं यत्र तत्वाभृतम् अन्तः ।

स ते दुाहेतरं साक्षातसाक्षी त्रिश्वस्य कमेणाम् । बृणुते वरदः शंभुरस्मत्संक्रामितः पदः ॥ ७८ ॥

स अति ॥ विश्वस्य जगतः कर्मणां साक्षी द्रष्टा । साक्षाद्वर्धरे संज्ञायाम् इतोनित्रस्ययः । वसनिश्चन्ददातीत चरदः । आतोऽनुपमगे कः । इति कप्रस्ययः ॥ स पूर्वाक्तः शेवाः अरुमन्संक्रामितैः पदेः अस्मास् निवेशितैवीवयैः ते दृहितरं साक्षात् वृष्ठते । अस्मन्स्वेन स्वयंभव याचत इस्यर्थः ॥

तमर्थभिव भारत्या सुतया योक्तमहस्ति ।

अशोष्या हि पितुः कन्या सद्धर्तृप्रतिपादिता ॥ ७०, ॥
तिमति ॥ ते संसु भारत्या वाना अर्थम् अभिषेयम् इव सुतया दृहित्रा
यांक्तुं सद्धयेतुम् अर्हेसि । अत्र वागर्थयोग्यमानत्वसामर्थ्याच्छिवयोर्नित्ययोगो
विवक्षित इत्युक्तम् । वागर्थाविव संपृक्ती (रघुवंशे १।१) इत्यत्रापि । तथाहि ।
[सद्धतृप्रतिपादिता] सद्धत्रे प्रतिपादिना दत्ता कन्या पितुः अशोष्या ॥
गुणान्तरमप्याद—

यावन्त्येतानि भृतानि स्थावराणि चराणि च । मानरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥ ८० ॥

यायस्तीर्ति । स्थावराणि चर्गाण च यायस्येतानि भूतानि । सन्तीति भेषः । सर्वीणि भ्तानीत्यर्थः । एनां ते दुहितरं मातरं करुपयन्तु । हि यस्मात् ईशः जगतः पिता । पितृदारेषु मातुमावो न्याध्य इति भावः ।

प्रणम्य शितिकण्डाय विबुधास्तदनन्तरम् । चरणा रञ्जयन्त्वस्याश्रुडामाणेमरीचिभिः ॥ ८१ ॥

प्रणम्यति ॥ विबुधाः देवाः शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य तदनन्तरं नीलकण्ठप्रणामानन्तरम् अस्याश्चरणौ चूडामणिमरीचिभिः रञ्जयन्तु । ईश्वरपरिप्रहाद्यक्षिलदेवतावन्या भवतिस्ययं ॥

१ संक्रमितः, २ गद्धेत्रं, ३ जगताम्-

उमा वधूर्भवाम्दाता याचितार इमे वयम् । वरः शंभ्रुरछं होष त्वत्कुलोज्ज्तये विधिः ॥ ८२ ॥

उमेति ॥ उमा वधूः ॥ भवान दाता। इमे वयं याचितारः प्रार्थकाः । शंभुः वरः वोढा । एष विधिः एषा सामग्री [त्वत्कुलोद्भृतये] त्वत्कुलस्योद्भृत् तय उच्छुयाय अलं पर्योप्तः हि । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा— इत्यादिना चतुर्थी ॥

> अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः । स्रुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

अस्तोतुरिति ॥ स्वयमन्यस्ते।ता न भवतीति अस्तोतुः किंतु स्तूयमानस्य संवस्तुत्यस्य चन्द्यस्य जगद्वन्यस्य स्वयमन्यं न वन्दत इति अनन्यवन्दिनः विश्वगुरोः देवस्य सुतासंचन्धविधिना यौनसंबन्धावरणेन गुरुः भव । यो नान्यं स्ौति न वन्दते तस्यापि तं स्तुत्यो वन्द्यक्षेत्यहो तव भाग्यवत्तत्यर्थः ॥

एवंवादिनि देवर्षी पार्त्वे पितुरघोषुखी । कीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।। ८४ ।।

एवमिति ॥ देवर्षो अङ्गिरसि एवं ब्रादिनि सित पार्वती पितुः पार्श्वे अश्रीसुखी सती । लज्ज्येति वेषः । लीलाकमलपत्राणि गणयामास संबद्धौ । लज्जावकात्कमलदलगणानाव्याजेन हर्षे जुगोपेत्यर्थः । अनेनावहित्थाख्यः संबारी भाव उक्तः । तदुक्तम्—अवहित्था तु लज्जादेहर्षाद्याकारगोपनम् इति ॥

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत । प्रायेण गृहिणीनेत्राः कैन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥ ८५ ॥

शैल इति ॥ शैलः हिमवान् संपूर्णकामोऽपि । दातुं कृतिनिश्वयोऽपीत्यर्थः । मेनामुखमुदैशतः । उचितोत्तरिज्ञासयेति भावः । तथाहि । प्रायेण कुदु-म्बिनः गृहस्थाः कन्यार्थेषु कन्याप्रयोजनेषु [मृहिणीनेत्राः] गृहिण्येव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं येषां ते तथोक्ताः । कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः ॥

> मेने मेनापि तैत्सर्वे पत्युः कार्यमभीष्सतम् । भवन्त्यन्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतित्रताः ॥ ८६ ॥

मेन इति ॥ मेनापि पत्युः हिमालयस्य तत्सर्वम् अभीष्सितं कार्यं मेने अङ्गीचकार । तथाहि । [पतिव्रताः] पतिरेव व्रतं यासां ताः भर्तुः इष्टे अभीष्यिते न विद्यते व्यभिचारो यासां ताः अट्यभिचारिण्यः भवन्ति । भर्तृवित्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥

१ कन्यार्थे हि. २ सदाः ३ समीहितम्.

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्धचा विमृश्य सः । आददे वचसामन्ते मङ्गलालंकृतां सताम् ॥ ८७ ॥

इदिमिति ॥ स हिमवान् वचसामन्ते मुनिवाक्यावसाने अत्र मुनिवाक्ये इदं उत्तरक्षोके वक्ष्यमाणं दानमेव न्याय्यं न्यायादनपेतम् उत्तरम् इति बुद्धचा चित्तेन विमृश्य विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथालंकृतो मङ्गलालंकृतां सुताम् आवृदे हस्ताम्यां जग्राह ॥

एहि विश्वार्तमने वत्से भिक्षांसि परिकल्पिता । अर्थिनो मुनयः पाप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥

एहीति ॥ हे वस्से पुत्रि एहि आगच्छ । त्वं विश्वातमने शिवाय भिक्षा परिकल्पिता असि निश्चिता असि । रत्नादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपिस्वनः इति वचनादिति भावः । अधिनो याचितारो मुनयः । मया [गृहमेधिफलं] गृहमेधिनो गृहस्थस्य फलं प्राप्तम् । इह परत्र च तारकत्वात्वात्रे कन्यादानं गाईस्थ्यस्य फलमित्यर्थः ॥

एतावदुक्तवा तनयामृपीनाह महीधरः । इयं नमति वः सर्वास्त्रिलोचनवपूरिति ॥ ८९ ॥

एतावदिति ॥ महीधरः हिमवान् तनयाम् एतावत् पूर्वेश्वाम् उत्तवा ऋषीन् आह । किमिति । इयं त्रिलोचनवधूः त्रयम्बकपत्ने वः सर्वान् नमति इति । त्रिलोचनवधूरिति सिद्धवदिभिधानेनाविप्रतिपन्नं दानमिति सूचयति ॥

इंप्सितार्थित्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः । आशीभिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९०॥

ईप्सितार्थेति ॥ ते सुनयः । [ईप्सितार्थिकियोद।रं] ईप्सितार्थिकिययेष्टार्थ-फरणेनोदारं महत् । उदारो दातृमहतोः इत्यमरः । गिरेः हिमवतो वचः वचनम् अभिनन्द्य साध्विति संस्तुत्य अम्बिकाम् अम्बाम् । पच्यत इति पाकः फलम् । पुरःपाकाभिः पुरस्कृतफलाभिः आशीर्भिः आशीर्वादैः एधयामासुः संवर्षयामासुः ॥

तां प्रणापादरस्रस्तजाम्ब्रनदवतंसकाम् । अङ्कमारोपयापास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥

तामिति ॥ [प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनद्वतंसकाम्] प्रणामादरेण नम-स्कारासत्त्रया स्रस्ते जाम्बूनदे सुवर्णविकारौ वतंसके कनककुण्डले यस्यास्तां लज्ज-मानां ताम् अम्बिकाम् अरुन्धन्ती अङ्कमारोपयामास । रुद्दः पोऽन्य-तरस्याम् इति पकारः ॥

१ शर्वार्पणे. २ मिक्षात्वम्.

तन्मातरं चाश्रुमुर्खी दुँहिएस्तेश्विक्ठवाम् । वरस्यानन्यपूर्वस्य विश्वोकामकरोद्धणैः ॥ ९२ ॥

तिदिति ॥ [दुहितृक्षेहिविक्कव।म्] दुहितृक्षेहेन पुत्रिकाप्रेमणा विक्कवां वियोध्यत इति भाँताम् । अतएवाश्रूणि मुखे यस्यास्ताम् अश्रुमुखीं तस्या आम्बिकाया मातरं तन्मातरं मेनां च । अन्या पूर्वे यस्यास्ति से।ऽन्यपूर्वः । सर्वनान्नो वृत्तिविषये पुंवद्भावः इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । स न भवतीत्यनन्यपूर्वस्तस्य अनन्यपूर्वस्य । सापत्न्यदुःखमकुर्वत इत्यर्थः । चरस्य वोदुः गुणैः मृत्युष्पयन्त्वादिभिः विशोकां निर्दुःखाम् अकरोत् ॥

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं इरवन्धुना ।

ते च्यहादूर्ध्वमारूयाय चेरुँश्वीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥

वैवाहिकीमिति ॥ चीरपरिग्रहाः वल्कलमात्रवसनाः ते तपस्विनः तत्थलं तिस्मित्रेव क्षणे हरवन्धुना हिमवता वैवाहिकीं विवाहयोग्यां तिथि पृष्टाः केत्यनुयुक्ताः सन्तः । त्रयाणामह्नां समाहारह्रग्रहः । तद्धिताथौत्तरपदसमाहारे च इति समासः । राजाहःसखिभ्यष्ट्च् इति टच्प्रत्ययः । द्विगुःवादेकवचनम् । रात्रा-ह्याहाः पुंसि इति पुंलिङ्गता । तस्मात् व्यहात् ऊर्ध्वम् उपरि आख्याय चतुऽर्थेहनि विवाह इत्युक्त्वा चेसः चिलताः ॥

ते हिमालयमापन्त्रय पुनः प्राप्य च श्रालिनम् । सिद्धं चौस्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

ते इति ॥ ते मुनयः हिमालयम् आमन्त्रय साधु यामेत्यापृच्छय पुनः शूलिनं हरं सङ्केतस्थानस्थं प्राप्य सिद्धं निष्पन्नम् अर्थे प्रयोजनम् अस्मै निवेद्य च न्नापियता च [तद्धिसृष्टाः] तेन श्लिना विसृष्टाः खम् आकारां प्रति उद्ययुः उत्पेतुः । अत्र संक्षिप्तार्थाभिधानात्संक्षेपो नाम गुण उक्तः । तदु-कम्—संक्षिप्तार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तितः इति ॥

भगवान्पशुपतिष्ठयहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शशाक तदौत्सुक्यादित्याद—

पशुपतिरपि तान्यहानि क्रुच्छ्रा-दगमयदाद्रीसुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रक्रुर्यु-

र्विभ्रमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

पशुपतिरिति ॥ उत्कं मनो यस्य स उत्कः । उत्क उन्मनाः इति निपातः । अदिसुतासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः पशुपतिः अपि तानि ।

१ दाहतुः. २ चेछः. ३ प्रेक्ष्य. ४ तस्मै.

त्रीणीति शेषः । अहानि कुच्छ्रात् अगमयत् अयापयत् । कविराह्—अमी भावाः औत्सुक्यादयः संचारिणः अवशम् इन्द्रियपरतन्त्रम् अपरं पृथग्जनं कं न विप्रकुर्युः न विकारं नथेयुः । यत् यस्मात् विभुं समर्थम् । जितेन्द्रिय-मिति यावत् । तं स्मरहरम् अपि स्पृशान्ति । विकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र विभु-विकारसमर्थनादर्थादितरजनविकारः केमुतिकन्यायादापततीत्यर्थापत्तिरलंकारः । तथा च सूत्रम्—दण्डापूपिकयार्थान्तरपतनमर्थापत्तिः इति । अर्थान्तरन्यास इति केचित्तदुपेक्षणीयम् । युक्तिस्तु विस्तरभयात्रीच्यते । पुष्पिताप्रावृत्ताम् — अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाध पुष्पिताप्रा । इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमन्महामहोषाध्यायकोलाचलमहिनाश्रक्षरिविरन्तित्य। संजी-विनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये उमाप्रदानो नाम षष्टः सर्गः।

सप्तमः सगः।

अथौषधीनामधिषस्य दृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् । समेतवन्धुर्हिमवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

भथेति ॥ अथ त्रयहानन्तरं हिमवान् ओषधीनाम् अधिपस्य चन्द्रस्य वृद्धौ शुक्रपक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वापूर्यमाणपक्षस्य प्राशस्त्यात् । तिथो च [जामित्रगुणान्वितायाम्] जामित्रं लमात्ससमं स्थानं तस्य गुणः शुद्धिः सा च प्रहराहित्यं तेनान्वितायां सत्याम् । यद्यपि जामित्रशुद्धिर्श्यमंस्तथापि तद्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशे न दोषः । समेतचन्धुः युक्तबन्धः सन् । सुतायाः दुहितुः [विवाहदीक्षाविधिम्] विवाहदीक्षा विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म तम् अन्वतिष्ठत् कृतवान् ॥

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैपृहे गृहे व्यग्रपुरान्धिवर्गम् । आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥२॥ वैवाहिकैपित ॥ अनुरागात प्रतिवृशात सहे सहे प्रतिग्रहम् । वीप्साया

वैवाहिकैरिति ॥ अनुरागात् प्रीतिवशात् गृहे गृहे प्रतिगृहम् । वीष्सायां द्विर्भावः । [वैवाहिकैः] विवाहः प्रयोजनमेषामिति वैवाहिकानि तैः । प्रयो-

जनम् इति टक् । कोतुकसंविधानैः मङ्गलार्थसंपादैनः [ह्ययपुरिन्धवंगम्]
व्यत्रो व्याकुलः पुरिन्धवर्गः कुट्म्बिनीसङ्घो यिस्मिस्तत्तथोक्तं सानुमतः अदेः पुरं
बाह्यमोषिष्ठप्रस्थम् अन्तःपुरम् अवरोधनं च [एककुलोपमयम्] एककुलेन एकगृहेण वोपमेयम् आसीत् । सजातीयगणे गोत्रे गृदेऽपि कथितं कुलं इति विश्वः । सर्वेषामिष स्वगृह एवेदं शोभनं वर्तत इत्यभिमानोऽभूदित्यर्थः । एतेन हिमाद्रेः प्रजाराग उक्तः । अत्र सर्वं संपन्नमेवेत्यर्थः ॥

> सन्तानकाकीर्णमहीपथं त-चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् । भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥

सन्तानकैरिति ॥ [सन्तानकाकीर्णमहापथं] सन्तानकैर्मन्दारकुसुमैराकीर्णाः आस्तृता महापथा राजकीयपथा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । चीनां शुक्तः पृथ्वेष्ठः विलियत्तकेतुमालम्] कल्पिता विरचिताः केतुमाला व्वजपङ्कयो यस्य तत्त्रथोनक्तम् । काञ्चनतोरणानां भासा प्रभया उज्जवलत् दीप्यमानं तत् पुर्रस्थानान्तरं मेरोरन्यत्र स्थितः स्वर्ग इवै आवभासे । उत्प्रेक्षालंकारः ।

एकैंव सत्यामि पुत्रपङ्कौ चिर्रस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव । आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रो-रुमा विशेषोच्छुसितं वभूव ॥ ४ ॥

एकैवेति ॥ [पुत्रपङ्को] पुत्राश्च दुव्हितस्थ पुत्राः । श्रातृपुत्रो स्वस्दुहिन्
तृभ्याम् इत्येकशेषः । पुत्रो पुत्रश्च दुव्हिता च इत्यमरः । तेषां पङ्को सङ्के सत्याम् अपि उमा एका एव चिरस्य दृष्टेव चिरात्रष्टलब्धेव मृतोत्थिनेतव मृत्वा पुनरूपन्नेव आसन्नपाणिग्रहणा आसन्नविवाहा इति । भर्तृगृहं गिमिंग्यतीति हेते।रित्यर्थः । पित्रोः मातापित्रोः । पिता मात्रा इत्येकशेषः । विशेषोच्छ्वसितं । विशेषोच्छ्वसितं । पुमपत्यादपि अधि-कप्रेमास्पदममूहित्यर्थः ॥

अङ्काद्ययावङ्कप्रदीरिताज्ञीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क ।

१ चतुःपथम्. २ भासा ज्वलत् ३ स्थानान्सरस्वर्गः. ४ चिरेण, ५ उपोढपाणि.

संबान्धांभन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

अङ्कादिति ॥ सा पार्वती उदीरिताशीः श्रयुक्ताशीर्वादा सती अङ्कादहुम् उत्सङ्गं ययौ । मण्डनात् मण्डनान्तरम् अन्यत् मण्डनम् अन्यस् । तच्च स्नेहतदा सर्वे बन्धवः प्रत्येकमेव तामङ्कमारोष्य मण्डनं प्रायच्छित्रत्यर्थः । तच्च स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह—संबन्धिभिन्नः स्वपुत्रादिभिर्मिन्नो विभक्तः अपि गिरेः
छुलस्य वंशस्य स्नेहस्तदकायतनं रेवेकमायतनं स्थानं तत् जगाम ।
तदिति छेदेऽप्ययमेवार्थः । विधेयप्राधान्यान्नपुंसकत्विमिति । सर्वे बन्धवः स्वापत्येभ्योऽपि तस्यामिकं स्निह्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥

मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतामूत्तरफल्गुनीषु । तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्र-र्बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥

मैत्र इति ॥ अथ मैत्रे मित्रदैवत्ये मुहूर्ते । उदयमुहूर्तानृतीयमुहूर्ते इत्यर्थः । अप्रदेश मोत्रः सार्वस्तथा मैत्रः ग्रुभो वासव एव च इति वृहस्पतिस्मरणात् । उत्तरफल्मुनीषु फल्गुनीनक्षत्रे । फल्गुनीप्रोष्टपदानां च नक्षत्रे इत्येकस्मित्रपि बहुववन्नम् । शशास्त्राञ्चलेन चन्द्रेण योगं गतासु सतीषु तस्याः पार्वत्याः शारि वन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म प्रशाधनम् । प्रतिकर्म प्रसाधनम् इत्यमरः । चक्कः । कीहरूयः । याः पतिषुत्रवत्यः । जीवद्रतृका जीवदपत्याश्वेत्यर्थः ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपश्चयति-

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भि-र्दूबीपवालैः प्रतिभिन्नशीभम् । निर्नाभिकौशेयमुपात्तवाण-मभ्यङ्गनेपथ्यपळअकार ॥ ७ ॥

सेति ॥ सा गौरी गौरसिद्धार्थनिवेशविद्धः श्वेतसर्वेपप्रक्षेपविद्धः दूर्वा-प्रवास्तः दूर्शङ्करैः प्रतिभिन्नशोभं विशेषितशोभं [निर्नाभिकौशेयं] निर्नाभ्यतिकान्तनाभि कौशेयं वस्त्रविशेषो यस्मिस्तत्त्रथोक्तम् । कौशेयं कृमिकोशो-त्यम् इत्यमरः । उपात्तवाणं गृहीतशरम् । शरः क्षत्रियया प्राद्धः इति मनु-स्मरणात् । अभ्यङ्गनेपथ्यम् अभ्यङ्गवेशम् अस्त्रश्चकार् । अस्त्रङ्कारसम्य-सम्बकारेत्यर्थः ॥ वभौ च संपर्कप्रपेत्य बाला नवेन दीक्षाविधिसायकेन । करेण भानोबेहुलावसाने सन्धक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखाँ ॥ ८ ॥

बभाविति ॥ किं च इति चार्थः । बाला नवेन [दीक्षाविधिसायकेन] दीक्षाविधी विवाहकृत्ये यः सायकर्तेन संपर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्ण-पक्षात्यये । शुक्रपक्षादावित्यर्थः । भानोः करेण किरणेन सन्धुक्ष्यमाणा उपचीयमाना । सलिलमये शशिनि रवेदीधितयो मूर्ज्छितास्तमो नैशम् । क्षप-यन्ति इत्यादिवचनात् । शशाङ्करेखेव बभौ ॥

तां लोधकरकेन हताङ्गतैला-माक्यानकालेयकृताङ्गरागाम् । वासो वसानामभिषेकयोग्यं नार्यश्रतक्काभिमुखं व्यनेषः ॥ ९ ॥

तामिति ॥ छोधकल्केन लोधचूणेन [ह्ताङ्गतेलां] हतमङ्गतैलं यस्या-स्ताम् । कृतोद्वर्तनामित्यर्थः । [आइयानकालेयकृताङ्गरागाम्] आश्यानमी-षच्छुष्कं तेन कालेथेन गन्धद्रवेण कृताङ्गरागाम् । कृतस्रैम्ध्यामित्यर्थः । अथ जायकम् । कालेथकं च कालानुसार्थं च इत्यमरः ॥ अभिषेकयोग्यं वासः वस्नं वसानां स्नानशाटीमाच्छादयन्तीं तां पार्वतीं नार्थः [चतुष्काभिमुखं] चतुष्कं चतुःस्तम्भगृहं तद्भिमुखं टयनेषुः स्नानगृहं निन्युरित्यर्थः ॥

विन्यस्तवैद्र्यशिंखातलेऽस्मि-श्रांबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे । आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयै:

सतूर्यमेनां स्नपयांवभूतुः ॥ १० ॥

विन्यस्तेति ॥ [विन्यस्तवेदूर्यशिलातले] विन्यस्तं वैदूर्यशिलातलं मरकतिशालप्रदेशो यस्मिस्तिस्मिन् [आबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे] आबद्धानां मुक्ताफलानां भिक्तिभी रचनाभिश्वित्रे अस्मिन् चतुष्के एनां पार्वतीम् । [आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः] भावर्जितानामानमितानामष्टापदकुम्भानां कनककलशानां तोयैः सतूर्यं मङ्गलवाययुक्तं यथा तथा स्नप्यांवभूतुः । भष्टमु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्येत्यष्टापदम् । भष्टनः संज्ञायाम् इति दीर्घः । भष्टा-पदं स्यातकनकम् इति विश्वः ॥

१ लेखा. २ अभिमुखीमनैपुः. ३ शिले च तस्मिन्. ४ अविद्धः

सा मङ्गलस्नानविद्यद्धगात्री गृहीतर्पत्युद्गमनीयवस्ना । निर्देत्तंपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुलकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

सेति । [मङ्गलस्तानिक्युद्धगात्री] मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाङ्गी [गृहीतपत्युद्धमनीयवस्त्रा] पत्युर्वरस्योद्धमनीयवस्त्रं धौतवस्त्रम् ।
धौतमुद्धमनीयं स्यात् इति इलायुधः । तत्स्यादुद्धमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्
इत्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अतएवात्र क्षीरस्वामी—युगं प्रायशो
सल्क्ष्यं तदेव इति व्याख्याय गृहीतपत्युद्धमनीयवस्त्रा इत्येतदेवोदाहृतवान् । गृहीतं
पतिं प्रत्युद्धमनीयवस्त्रं यया सा । धौतवस्त्रमाच्छादितवतीत्वर्थः । सा पार्वती
[निर्वृत्तपर्जन्यज्ञलाभिषेका] निर्वृत्तो निष्पन्नः पर्जन्यस्य जलेनाभिषेको
यस्याः सा तथोक्ता । [प्रकुलकाशा] प्रकुलतीति प्रकुलं काशं काशपुष्पं
यस्याः सा तथोक्ता चसुधेव रेजे शुगुमे ॥

तस्मात्प्रदेशाच वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
पतित्रताभिः पैरिगृह्य निन्ये
कृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

तस्मादिति ॥ किंच इति चार्थः । तस्मात् प्रदेशात् स्नानप्रदेशात् विताम-वन्तम् उछोचयुक्तम् । अस्त्री वितानमुछोचः इत्यमरः । मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं [क्रुप्तासनं] क्रुप्तं सज्जमानमासनं यस्मिस्तं कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिगृद्ध दोभ्योमालिङ्गय निन्ये नीता । प्रसाधनार्थमित्यर्थः ॥

ता प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं
क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषण्णाः ।
भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः
प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

तामिति ॥ नार्यः प्रसाधिकाः तां तन्वीं पार्वतीं तत्र वेदिमध्ये प्राङ्मुखीं निवेद्दय उपवेदय पुरोनिषण्णाः अप्रे स्थिताः । प्रसाध्यतेऽनेनेति प्रसाधने अरुंकारसाधनवर्गे सिक्तिहिते अपि [भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः] भूतार्थो सत्यरूपा । स्वाभाविकीति यावत् । या शोभा रामणीयकं तया हियमाणा-

१ शुद्धोद्रमनीय. २ निवृत्त. ३ पति.

न्याकृष्यमाणानि नेत्राणि यासां तास्तयोक्ताः क्षणं टयलम्बन्तः । स्वभावसुन्दर्याः किमस्याः प्रसाधनेनेति तृष्णां तस्युरित्यर्थः ॥

धूपोष्पणा त्याजितमाईभावं केशान्तमन्तः क्रसुमं तदीयम् । पर्याक्षिपत्काचिदुदारवन्धं दुर्वावता पाण्डमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥

धूपेति ॥ काचित् प्रसाधिका धूपोदमणा करणेनार्द्रभावमादैत्वं त्याजितम् । पचादिषु पाठाद्विकमेकत्वम् । त्यजतेर्ण्यन्तादप्रधाने कर्माण कः । अन्तःकुसुमम् अन्तिनिक्षिप्तकुसुमं तस्या इमं तदीयं केज्ञान्तं केशपाशं दूर्वावता मध्ये मध्ये प्रथितद्वेण पाण्डुमधूकदासा हरितमसुद्रुमकुभुममाल्येन । मधूके तु गुडपुष्पम-धुदुमौ इत्यमरः । उदार्चन्धं रम्यवन्धं यथा तथा पर्याक्षिपत् ववन्ध ॥

विर्नयस्तशुक्तागुरु चक्रुरैङ्गं गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः । सा चक्रवाकाङ्कितसैकताया-स्त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

विन्यस्तेति ॥ अस्या गौर्याः अङ्गं गात्रं [विन्यस्तशुक्कागुरु] विन्यस्तं विरिचतं शुक्कागुरु यस्मिस्तत् [गोरोचनापत्रविभक्तं] गोरोचनायाः पत्रैः पत्ररचनाभिर्विभक्तं विशेषितं च चकुः । सा तथाभूता गौरी [चक्रवाकाङ्कि-तसैकतायाः] चक्रवाकैरङ्कितं सैकतं यस्यान्तस्याः त्रिस्रोतसः गङ्गायाः कार्नित शोभाम् अतीत्य अतिकम्य तस्थौ । अत्र गोरोचनाचक्रवाकयोः

पौतत्वेन साम्यं त्रिस्रोतसो धावल्यं तु प्रासिद्धत्वात्र स्वपदेनोपात्तम् ॥

लग्नेद्विरेफं परिभूय पद्मं समेघलेखं शशिनश्र विम्बम् । तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धै-

श्चिच्छेद साद्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

लमेति ॥ प्रसिद्धेः भूषितैः । प्रसिद्धौ एयातभूषितौ इत्यमसः । अलकैः उपलक्षिता [तदाननश्रीः] तस्याः गौर्यो आननश्रीः लम्नद्विरेफं पद्मं समे-घलेखं मेघलेखायुक्तं शाशिनः विम्बं च परिभूय तिरस्कृत्य [साहश्य-कथाप्रसङ्गम्] साह्ययमुपमा तस्य कथोक्तिस्तस्याः प्रसङ्गं प्रसिक्तं साह्ययं वाध्यात्रप्रसक्तमपि चिच्छोद् अभिनत् । प्रसक्तयोः पद्मचन्द्रयोः परिभूतत्वा-

१ धूपेन संमार्जितम्. २ आसक्त. ३ अस्याः. ४ विभङ्गमङ्गम्. ५ लीन.

वन्यत्र चाप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र पूर्वार्धवाक्यार्थस्य सादर्यकथाच्छेदं प्रति हेतु-त्वेनोपन्यासारकाव्यलिङ्गमलंकारः । लक्षणं तुक्तम् ॥

> कर्णार्षितो स्रोधकषायरूक्षे गोरोचनाक्षेर्वनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभा-

द्धवन्ध चक्षूंपि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

कर्णिति ॥ तस्याः गौर्याः [कर्णार्धितः] कर्णेऽपितो निक्षिप्तो यवपरोहः यवाङ्करो [लोधकषायस्व्ये] लोधस्य वृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन रूखे विश्वदे । उद्वर्तिते इत्यर्थः । कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने इति विश्वः । [गोरोचनाक्षेपिनतान्तगौरे] गोरोचनायाः क्षेपेण विन्यासेन नितान्तगौरेऽत्यन्तारुणे । गौरः श्वेतेऽरुणे पीते इति विश्वः । कपोले गण्डस्थले पर-भागलाभात् वर्णोत्कर्षप्राप्तेः चक्ष्रंषि । इष्टृणामिति शेषः । व्यवन्ध जहार । भाचकर्षेत्यर्थः । गोरोचनारुणे गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्करो विजातीयवर्णसन्निः धानाल्ल्घवणीत्वर्षः संश्वश्चराकर्षकोऽभदिति भावः ॥

रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः किंचिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः । कामप्यभिख्यां स्फुरितेरपुष्य-

दासन्नलावण्यफलोऽधरोष्टः ॥ १८ ॥

रेखेति ॥ सुविभक्तगात्र्याः सुसंश्विष्टावयवायाः पार्वत्या [रेखाविभक्तः] रेखा मध्यगतया विभक्तः मुश्विष्टः [किंचिन्मधूचिन्नष्टविमृष्टराणः] किंचिदिषिन्मधूचिन्नष्ट्रित्वे सिक्थकेन विमृष्टे विशेषेण निर्मलीकृतो रागो यस्य स तथोक्तः । मधूच्छिष्टं तु ।सिक्थकम् इति, निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम् इति चामरः । अन्यत्रोक्तम्—अलौहित्यापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः कियते । [आसन्नलाव-णयफ्लः] आसन्नं सिन्नहितं लावण्यफलं सौन्दर्यप्रयोजनं मुखचुम्बनादिक्षं यस्य स तथोक्तः अधरोष्टः स्फुरितः भाविशुभशंसिभिः स्पन्दैः काम् अपि अनिर्वा-च्याम् अभिष्ट्यां शोभाम् अपुष्यत् पुपोष । अभिष्ट्या नामशोभयोः इत्यमरः ॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या पृरिहासपूर्वम् । सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-र्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १९ ॥

१ भेद. २ च विभक्तः ३ विसृष्ट.

पत्युरिति ॥ सख्या । कन्यो । चरणौ रञ्जायत्या लाक्षारसाक्तौ कृत्वा । कृताशीरित करोतिना समानकर्तृकत्वम् । अनेन चरणेन । रङ्जने द्वयोरिप निय-माचरणावित्युक्तवाप्यौचित्यात्ताङनिवधावेकतरपरामर्श इत्याहुः । पत्युः ईश्वरस्य शिरश्चन्द्वकलाम् । सुरतिवशेष इति शेषः । स्पृश्च ताडय इति परिहास-पूर्व कृताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती तां सर्खी माल्येन मालया । माल्यं मालासजौ इत्यमरः निर्वचनं यथा तथा । त्र्णीमित्यर्थः । जघान ताडयामास । निर्वचनित्यनेन विह्ताख्यः शृङ्कारानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—प्राप्त-कालं तु यह्रयात्कुर्याद्वा विहतं हि तत् इति ॥

तस्याः सुजातोत्पल्लपत्रकान्ते

पसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।

न चक्षुपोः कान्तिविशेषगुद्धचा

कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥

तस्या इति ॥ प्रसाधिकाभिः अलंकर्ज्ञाभिः [सुजातोत्पलपत्रकान्ते] सुजाते सम्यगुरपत्रे उत्पलपत्रे इव कान्ते रम्थे तस्या नयने निरीक्ष्य काला- अनम् अञ्जनविशेषः चक्षुषोः कान्तिविशेषसुद्ध्या । शोभातिशयो भविष्यतीति सुद्धयेत्यर्थः । नोपात्तं न गृहीतम् । किंतु मङ्गलं सुभम् इति हेतोः उपान्तम् । निसर्गसुभगस्य किमाहार्थकाडम्बरेणति भावः ॥

सा संभवद्भिः कुसुभैर्छतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा । सरिद्धिङ्कौरिव लीयमानै-

राम्रुच्यमानाभरणा चकासे ॥ २१ ॥

सेति ॥ आमुच्यमानाभरणा निवध्यमानाभरणा सा गौरी संभविद्धः उत्पद्यमानैः कुसुमैर्छतेव । अनेन पद्मरागेन्द्रनीलादीन्याभरणानि सूचितानि लता-कुसुमानां नानावर्णत्वात् । उद्यद्धिः उदयं गच्छद्धिः उयोतिभिः उडुभिः त्रियामा रात्रिः इव । अनेन मौक्तिकानि कथितानि । लीयमानैः आश्रयद्धिः । निषीद-द्विरित्यर्थः । विहङ्कैः चकवाकैः सरिद् इव । अनेन सुवर्णभरणानि सूचितानि । विहङ्काश्च तत्सूचनाय चक्रवाका अभिमताः । चकासे रेजे । अत्र लताकुसु-मादीनां सहजसंबन्धिनामुपमानत्वेनोपादानादाहार्थकमि तस्याः सहजमिवाशोभ-तेति भावः ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमान-मादशीविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता वभूव स्त्रीणां प्रियालोकफळो हि वेषः ॥ २२ ॥

आत्मानमिति॥ किंच इति चार्थः। गौरी शोभमानम् आत्मानं निजशरीरम् आदर्शियम्बे दर्पणमण्डले। दर्पणे मुकुरादशौं इत्यमरः । स्तिमितायताक्षी आदरात्रिश्वलायतलोचना सती आलोक्य हरोपयाने हरप्राप्तौ त्वरिता व्यप्रा वभूव। स्त्रीणां वेषो नेपथ्यम् [प्रियालोक्षफलः] प्रियस्य भर्तुरालोको दर्शनं फलं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः हि । अन्यथारण्यचन्द्रिका स्यादिति भावः। अनेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्मुक्यमुक्तमित्यनुसन्धेयम्॥

अंथाङ्गालिभ्यां हरितालमार्द्रे माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च । कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं

माता तदीयं भुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥

भथेति ॥ अथ प्रसाधनानन्तरं माता भेनका माङ्गलयं मङ्गलार्थम् आर्द्व द्ववं हरितालं वर्णद्रव्यविशेषं मनःशिलां धातुविशेषं चाङ्गलिभ्यां तर्जनी-मध्यमाभ्याम् आदाय [कर्णावसक्तामलद्गन्तपत्रं]कर्णयोखसक्ते लग्ने अमले दन्तपत्रे यस्य तत्त्रथोत्तं तस्याः पार्यत्या इदं तदीयं मुखम् उन्नमय्य । विवाह-दीक्षातिलकं चकार इत्युत्तरश्रोकेनान्त्रयः ॥

उमास्तनोद्धेदमनु प्रष्टदो मनोरयो यः प्रथमं बभूव । तमेव मेना दुहितुः कथंचित् विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

उमेति॥ [उमास्तनो द्धेदम्] उमायाः स्तनोद्धेदम् अनु । स्तनोदयमारम्थेत्यर्थः अवृद्धः वृद्धि गतः प्रागेवोत्पन्न इति भावः । यो मनोरथः वाञ्छा । वाञ्छा लिप्सा मनोरथः इत्यमरः । प्रथमं मनोरथान्तरात्प्राक् । अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः । बसूब । मेना दु हितुः तमेव मनोरथम् नमेव । तद्विषये तत्तोपचारः । [विवाहदी-सातिस्ठकं] विवाहदीक्षायां विवाहकृत्ये तिस्कं कथंचित् कृच्छ्रेण चकार । आनन्दवाष्पान्धतयेति शेषः । विवाहानन्तरभावित्वादन्येषामयमेव प्रथमो मनोरम इति भावः । युगमकम् ॥

बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।

१ अङ्गलीभ्याम्. २ मङ्गल्यम्.

धात्र्यङ्ग्रुळीभिः प्रतिसार्यमाण-मूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

बनन्धेति ॥ अस्याः पार्वत्याः [अस्राकुलहृष्टः] अस्रेरानन्दवाधैराकुलहृष्टिर् अतएय स्थानान्तरे [किल्पतस्तिवेशं] काल्पतः सिन्नेशो निक्षेपो यस्य तत् । स्वस्थानादन्यत्र स्थापितिमित्यर्थः । अतएव धात्र्यङ्गुलीिभः धात्र्या उपमातुरङ्गुलीिभः धात्र्या उपमातुरङ्गुलीिभः घत्र्या उपमातुरङ्गुलीिभः घत्र्या उपमातुरङ्गुलीिभः घत्र्या उपमातुरङ्गुलीिभः घत्र्या उपमातुरङ्गुलीिभः घत्र्या उपमातुरङ्गुलीिभः घत्र्या निर्मितम् । कर्णोभः प्रतिसार्यमाणं स्वस्थानं प्राप्यमाणम् कर्णामयं मेषादिलोमिनिर्मितम् । कर्णो मेषादिलोमि स्थात् इत्यमरः । कौतुकह्रस्तसूत्रं मङ्गलहस्तसूत्रम् । कौतुकं मङ्गले हर्षे इस्तसूत्रे कृत्हले इति शाश्वतः । वबन्ध च । मेनेति शेषः।पूर्योक्ति-लक्षियासमुख्यार्थश्वकारः ॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा
पर्याप्तचन्द्रेव शरित्रयामा ।
नवं नवक्षीमिनवासिनी सा
भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥

क्षीरोदिति ॥ नवं नूतनं क्षौमं दुकूठं निवस्त आच्छादयतीति नवक्षौमनिवा-सिनी । वस्तेराच्छादनार्थाण्णिनिः । तथा नवं दर्पणमाद्धाना विश्रती सा गौरी सफेनपुञ्जा सिंडण्डीरपङ्किः । [क्षीरोद्वेला] क्षीरमुदकं यस्य सक्षीरोदः क्षीर-समुद्रः । उदकस्योदः संज्ञायाम् इत्युदादेशः । तस्य वेला तीरभूभिः इच । वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः इति विश्वः । पर्याप्तचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शर्तियामा शरदात्रिः इव भूयः भूथिष्ठं बभौ चकासे ॥

> तामिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता । अकारयत्कारियतव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७॥

तामिति ॥ [कार्यितव्यद्शा] कारियतव्येषु दक्षा कारियत्री । कर्मेपदेश-कुशलेत्यर्थः । माता मेना । प्रतितिष्टास्यामिति प्रतिष्ठा । आतश्चोपसर्गे इति कः । क्षियां द्राप् । कुल्लस्य प्रतिष्ठां कुलालम्बनभूताम् । स्थितिकारिणीमित्यर्थः । तां गौरीम् । आर्चताभ्यः पूजिताभ्यः वुल्लदेवताभ्यः एइदेवताभ्यः प्रणमध्य प्रणामं कारियत्वा । स्थितिकारिण अकार्यत् कार्यास्यः । स्तीनां पतिव्रतानां पाद्यहणं पादाभिवन्दनं कमेण अकार्यत् कार्यामास । हकोरन्यतरस्यामिति अन्यत्र च नमेरकर्मकस्वात् गतिबुद्धि-इत्यादिना अणि कर्त्वः कमेत्वम् ॥

अखिष्डतं प्रेम लभस्व पत्यु-रित्युच्यते तार्भिक्मा स्म नम्रा। तया तु तस्यार्धश्वरीरभाजा पश्चात्कृताः स्त्रिंग्धजनाशिषोऽपि॥ २८॥

अखण्डितमिति ॥ नम्ना प्रणता उमा ताभिः सतीभिः पत्युः शिवस्य अखण्डितम् अक्षतं प्रेम लभस्व प्राप्नुहि इति उच्यते स्म अभिहिता । लट् स्मे इति भूतार्थे लट् । तस्य हरस्य । अर्थे शरीरस्यार्थशरीरम् । अर्थे नपुंसकं इति समासः । तद्भजनीति अर्थशरीरभाजा तया गौर्यो तु स्निम्धजनाशि- षः बन्धुजनाशीर्वोदाः अपि पश्चात्कृताः अधरिकृताः । ततोऽप्यधिकफललाभादिति भावः ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
सभयः सभायां सहदास्थितायां
तस्थौ दृषाङ्कौगमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥

इच्छेति ॥ कृती कुशलः । समायां साधुः सभ्यः । सभाया यः इति यप्रस्थयः । अद्भिः हिमयान् इच्छाविभूत्योः उत्साहैश्र्ययोः अनुहृषं सदशं यथा तथा तस्याः पार्वत्याः कृत्यं कर्तव्यम् अश्रेषित्वा शेषं निःशेषं कृत्वा । समाप्येत्सर्थः । अशेषशब्दास्तकरोतीति ज्यन्तात कृत्वाप्रस्ययः । सुहृद्गास्थितायां बन्धुजनाकान्तायां सभायां संसदि [वृषाङ्गागमनप्रतीक्षः] वृषाङ्गस्य हरस्यागमनं प्रतीक्षत इति तथोक्तः सन् । कर्मण्यण् इत्यण् । तस्थौ स्थितः ॥

तावज्ञवस्यापि कुवेरशैंळ तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् । प्रसाधनं मारुभिराहताभि-न्येस्तं पुरस्तात्पुरंशासनस्य ॥ ३०॥

तावदिति ॥ तायत् । यावद्गौरीप्रसाधनं क्रियते तत्काल एवेत्यर्थः । कुबेरशै-ले कैलासे । [तत्पूर्वपाणिग्रहणानुस्त्पम्] तदेव पूर्वे तत्पूर्वे तत्व तत्पाणिग्र-हणं तस्यानुरूपं प्रसाधनं अलङ्कारसामग्री । आहताभिः सादराभिः । कतीर क्तः । मातृभिः बाह्मीप्रशृतिभिः सप्तमातृकाभिः । पुरं शास्तीति पुरशासनस्तस्य पुरशासनस्य । कर्तरि ल्युट् । भयस्यापि पुरस्तात् अप्रे न्यस्तं निक्षिप्तम्॥

१ असी - २ काभात ३ वंधु . ४ आगमनं प्रतीक्य . ५ वरस्य . ६ स्मर.

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
से एव वेषः परिणेतुरिष्टं
भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसाधनसंपत् तङ्गौर-वात् तासु मातृष्वादरात् केवलं पस्पृष्टो । स्पृष्टैव न तु दध इत्यवधारणार्थः केव-लशब्दः । केवलं चावधारणे इति शाश्रतः । किंतु तस्य विभोः देवस्य स एव वेषः स्वाभाविको भस्मकपालादिवेष एव परिणेतुः लोक उद्वोद्धः इष्टम् अपेक्षितं भावान्तरं रूपान्तरं प्रपेदे । अङ्गरागादिरूपतां प्रापेत्यर्थः ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह---

बभूव भस्मैव सिंताङ्गरागः कपाळमेवामळशेखरश्रीः । उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुक्कुळभावः ॥ ३२ ॥

बभूवेति ॥ भस्मैय सिताङ्गरागः ग्रुश्रगन्धानुलेपनं बभूव । कपालमेय [अमलशेखरश्रीः] अमलं शेखरं शिरोभृषणं तस्य श्रीः शीमा बभूव । गजा-जिनस्य एव उपान्तभागेषु अञ्चलप्रदेशेषु [राचनाङ्कः] रोचनैवाङ्को हंसादिचिद्धं यस्य स तथाकाः दुकूलभावः पृष्ठांशुकृत्वं च बभूव भस्मादिक-मेवाङ्करागादिभावं प्राप्तमित्यर्थः ॥

श्रिक्कान्तरद्योति विलोचनं य-दन्तिनिष्ठामलपिङ्गन्तारम् । सान्निध्यपक्षे हरितालमय्या-स्तदेव जातं तिलकक्रियायाः॥ ३३॥

शक्किति ॥ [शक्कान्तरद्योति] शक्कान्तरे ललाटास्थिमध्ये योतत इति तथोक्तम् ॥ शक्को नियौ छलाटास्थि इत्यमरः । [अन्तर्निविद्यामलपिङ्गतारम्]
अन्तर्निविद्या मध्यगतामला पिङ्गा तारा कंनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । तारकाक्षणः
कंनीनिका इत्यमरः । यद् विलोचनं तत् विलोचनम् एव हरितालमय्याः
वर्ण द्रव्यविशेषविकारस्य तिलक्किकियायाः तिलकरचनायाः सित्रिधिरेव सान्निध्यं
तदेव पक्षः साध्यम् । पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायवलभित्तिषु । इति यादवः । तिसमन्
सान्निध्यपक्षे जातम् । प्रविष्टमित्यर्थः । अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥

यथाप्रदेशं भ्रजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं पपेदे
तथेव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

यथेति ॥ यथाप्रदेशं प्रदेशान्प्रकोष्ठादीननतिक्रम्य आभरणान्तरत्वं कङ्करणाद्याभरणविशेषत्वं करिष्यतां संवादियिष्यतां भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं शरीरमेव विकृतिं रूपान्तरं प्रपेदे । फणरत्नशोभाः तथा पव तस्थुः । तासां तथेवापादेयत्वादिति भावः ॥

दिवापि निष्ठचूतमरीचिभासा बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन । चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौले-श्रूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

दिवापीति ॥ दिवा दिने अपि [निष्ठगृतमरीचिभासा] निष्ठगृता उद्गी-णौ मरीचिभासः किरणकान्तयो यस्य तेन। बाल्यात् अल्पतनुत्वात् अनाविष्कु-तलाञ्छनेन अदश्यमानकलक्केनेत्यर्थः । चन्द्रेण नित्यं सर्वदा प्रतिभिन्न-मौलेः सङ्गतमुकुटस्य हरस्य चूडामणेः ग्रहणं स्वीकारः कि किमर्थम् । चन्द्रचुडामणेदेवस्य किमन्यैश्रुडामणिभिरिति भावः ॥

ईत्यद्धतेकप्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेष्थ्यविधेर्विधाता ।
आत्मानमासन्नगणोपनीते
खक्के निपक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

इतीति ॥ इति इत्थं प्रभावात् सामर्थ्यात् [प्रसिद्धनेपथ्यविधेः] प्रसिद्धस्य नेपथ्यविधेवेषसंविधानस्य विधाता निर्माता । अतएव [अद्धतैकप्रभवः] अद्धतानामाध्यर्थाणामेकप्रभवो सुरुयनिधिः स देवः [आसन्नगणोपनीते] आसन्नगणेन पार्श्वस्थवर्गेण । प्रमथगणेनेत्यर्थः । उपनीते आनीते खङ्गे निषक्त-प्रतिमं संकान्तप्रतिबिम्बं आत्मानं दद्र्यः । वीरपुरुषाणामेष आचारः ॥

> स गोपित निन्दस्र जावलम्बी शार्दूलचर्मान्तिरतोरुपृष्ठम् । तद्धक्तिसंक्षिप्तबृहत्त्रमाण-मारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७॥

१ अत्यद्भतः २ नेपथ्यविधिः.

स इति ॥ स देवः निन्दिभुजावलम्बी निन्दिकेश्वरभुजावलम्बनः सन् ।
[शार्दूलचर्मान्तिरितोक्षृष्ठं] शार्दूलचर्मणा व्याप्रचर्मणान्तिरितमाच्छादितमुरु विशालं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तम् । शार्दूलद्वीपिनौ व्याप्रे इत्यमरः । [तद्भकिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणं] तिस्मन्देवे भक्त्या संक्षिप्तं संकोचितं बृहत्प्रमाणं
यस्य तं गोपर्ति श्वपं केलासमिव आरुह्म प्रतस्थे चचाल ॥

तं मातरो देवमनुत्रजन्त्यः

स्ववाहनक्षीभचलावतंसाः।

मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः

पद्मौकरं चक्रुरिवानैतरीक्षम् ॥ ३८ ॥

तमिति ॥ तं देवम् अनुव्रजन्त्यः अनुगच्छन्त्यः [स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः] स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकम्पेण चलावतंसाश्रलकुण्डलाः मातरः
सप्तमातृकाः [प्रभामण्डलरेणुगौरैः] प्रभामण्डलान्येव रेणवः परागास्तैगौरैः अरुणैः । गौरोऽदणे सिते पीते इति यादवः । मुखैः अन्तरीक्षम् आकाशं
पद्माकरम् इव चकुः ॥

तासां च पश्चात्कनकमभाणां काली कपालाभरणा चकासे । बलाकिनी नीलपयोदराजी दूरं पुरक्षिप्तशतहदेव ॥ ३९॥

तासामिति ॥ कनकप्रभाणां सुवर्णवर्णानां तासां मातृणां पश्चात् कपा-छाभरणा । सितकपालालंकारेत्यर्थः । काली महाकालो देवी च । कृष्णवर्ण-त्वसूचनाय कालीसंज्ञयाभिधानम् । बलाकिनी बलाकावती । त्रीह्यादित्वादिनिः । दूरं यथा तथा [पुरःक्षिप्तशतहृदा] पुरोऽन्रे क्षिप्ताः प्रसारिताः शतहृदा विद्युतो यस्याः सा तथोक्ता नीलपयोद्राजी कालमेघपिक्कः इव चकासे ॥

> ततो गणैः श्र्लभृतः पुरोगै-रुदीरितो मङ्गळतूर्यघोषः ।

विमानश्रृङ्गाण्यवगाहमानः

श्रशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तरं शूलभृतः शिवस्य पुरो गच्छन्तीति पुरोगैः अप्रेसरैः । अन्यत्रापि दश्यत इति वक्तव्यम् इति गमेर्डप्रत्ययः । गणैः प्रमयैः उदीरितः उत्पादितः मङ्गलत्र्येघोषः मङ्गलवाध्वनिः विमानशृङ्गाणि

१ आक्षोभ. २ पद्माकरी चकुः. ३ अन्तरिक्षम्. ४ राजिः.

अवगाहमानः सन् । सुरेभ्यः विमानस्थेभ्यः सेवावसरं शशंस । सुराः प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्ण्यायमेव नः सेवावसर इत्याज्ञमुरित्यर्थः ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह-

उपाददे तस्य सहस्रराईम-स्त्वष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् । स तहुकुलादविदूरमौलि-वभौ पंतद्रङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

उपाददं इति ॥ तस्य इरस्य सहस्ररिमः सूर्यः स्वष्ट्रा विश्वकर्मणा निर्मितं नयं आतपत्रं उपाददं । भृतवानित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षते[तद्दुक्लात्]तस्यातपत्रस्य प्रान्तलिम्बनो दुक्लात् अविदूरमोलिः । तद्दुक्लस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । स हरः उत्तमाङ्गे शिरसः । उत्तमाङ्गे शिरः शार्षम् इत्यमरः । पतन्ती गङ्गा यस्य स पतद्गङ्गः इव बभौ । तद्दुक्लादित्यत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठयन्यतरस्याम् इति दूरार्थयोगे विकल्पेन पद्यमा । नाथेनोक्तम् अन्यारात्—इत्यत्राराच्छन्दस्यार्थप्रह-णार्थत्वात्पन्नमीति तदनाकरम् । किंचास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् दूरं प्रामस्य इत्यादिषष्ठिष्ठप्रयोगे। दूरापास्तः स्यादित्युपेक्षणीयमेव ॥

मूर्ते च गङ्गायम्चने तदानीं
सचामरे देवमसेविषाताम् ।
समुद्रगारूपविषयेयेऽपि
सहंसपाते इव छक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

मूर्त इति ॥ गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने मूर्त विग्रह्धारिण्यौ सचामरे चामरसिहते सत्यौ । अतएव [समुद्रगारूपविपर्यये] समुद्रगा नदी तस्या रूपं स्वरूपं तस्य विपर्यये आपि अभावेऽि । सह हंसपातेन हंससंचारेण वर्तते इति सहंसपाते ह्या । तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुनीहिः । वोपसर्जनस्य इति सभावः । लक्ष्यमाणे द्श्यमाने सत्यौ तदानीं विवाहसमये देवमसेविषाताम् अभजताम् च । सेवतेर्छेङ् । गङ्गायमुने चामरत्राहिण्यौ देवमुपतस्थतुरित्यर्थः ॥

तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् । जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेवै विह्नम् ॥ ४३ ॥

तमिति ॥ प्रथमः आयः विधाता चतुर्भु लस्तया श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीव-त्साद्गः पुरुषः विष्णुः च साक्षात् तं देवम् अभ्यगच्छत् संमुखमानयो । किं कुर्वन्तौ । जय इति वाचा जयशब्देन अस्य ईश्वरस्य महिमानं महत्त्वं हविषा वहिम् इव संवर्धयन्तौ बृद्धं गमयन्तौ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह—

एकैंव मूर्तिविभिदे त्रिधा सां सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् । विष्णोईरस्तस्य हरिः कदाचि-द्वेधास्तयोस्तावपि धातुरीयो ॥ ४४ ॥

एकैवेति ॥ सा एकैय मूर्तिस्त्रिधा बह्मविष्णुशिवात्मकत्वेन विभिन्ने । अगिपिकोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएवैषां त्रयाणां प्रथमावरयोभीवः प्रथमावरत्वं ज्येष्ठकनिष्ठभावः सामान्यं साधारणम् । इच्छया सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनिष्ठाश्चेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—कदाचित् हरः विष्णोः आद्यः । कदाचित् हरिः तस्य आद्यः । कदाचित् हरिः तस्य आद्यः । कदाचित् तौ हरिहरौ अपि धातुः खष्टुः आद्यौ । एवमेतेषा पौर्वापर्यमनियतमिति दर्शितम् ॥

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः । दृष्टिपदाने कृतनन्दिसंज्ञा-

स्तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥

तिमिति ॥ पुरुह्ततमुख्याः इन्द्रादयः लोकपालाः [श्रीलक्षणोत्सर्ग-विनीतवेषाः] श्रीलक्षणानामेश्वर्यविह्नानां छत्रचामरवाहनानामुरसर्गेण त्यागेन विनीतवेषाः अनुनीतवेषाः सन्तः । तथा हृष्टिप्रदाने दर्शनिमित्ते । दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । [कृतनिन्दिसंज्ञाः] कृता निन्दनः प्रतीहारस्य संज्ञा संकेतो यैस्ताहशाः । मम दर्शनं दापथेति निन्दनं प्रति कृतहस्तादिस्चना इत्यर्थः । संज्ञा स्याचेतना नाम हस्तावैश्वार्थसूचना । इत्यमरः । [तद्दर्शिताः]तेन निन्दना दर्शिताः अयमिन्दः प्रणमत्ययं चन्द्र इत्यायुक्तिपूर्वकं निवेदिताः प्राञ्जन्लयः कृताष्ठलयः सन्तः । तं भवं प्रणेमुः प्रणताः ॥

कम्पेन मूर्धः शतपत्रयोनि वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन । आळोकमात्रेण सुरानशेषान् संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥ कम्पेनेति ॥ स देवः शतपत्रयोनि चतुर्भुखं मूर्धः कम्पेन तथा हरि वाचा संभाषणेन दृत्रं हतवन्तं वृत्रहणम् इन्द्रम् । ऋग्नभूणदृत्रेषु किप् इति किप् । स्मितेन मन्दहासेन अशेषान् सुरान् आलोकमात्रेण दृष्टिमात्रेणेत्यं यथाप्रधानं यथाई संमावयामास ॥

> तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात् सप्तिषिभस्तान्स्मितपूर्वमाह । विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूय-मध्वर्यवः पूर्वद्वता मयेति ॥ ४७ ॥

तस्मा इति ॥ तस्मै शिवाय सप्तार्षिभिः । दिवसंख्ये संज्ञायाम् इति समासः । पुरस्तात् अप्रे [जयाद्गीः] जयेत्याशीः ससुजे प्रयुक्ता । तान् सप्तर्षान् स्मितपूर्वमाह । किमिति । चितते विस्तृते अत्र प्रवर्तिते [विवाहयहो] विवाह एव यज्ञस्तिसन् । यूयं मया [पूर्ववृताः] पूर्वमेव प्रार्थिताः अध्वर्ययः ऋत्विजः इति । विशेषवा। चिना सामान्यमुक्तम् ॥

विश्वावसुपाग्रहरैः प्रवीणैः सङ्गीयमानत्रिषुरावदानः । अध्वानमध्वान्तविकारङङ्घ-स्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

विश्वावस्वित ॥ [विश्वावसुप्राग्रहरें:] विश्वावसुर्नाम कश्चित्रन्थवां देवगायकस्तरप्राग्रहरेंस्तरप्रमुखैः प्रवीणैः प्रकृष्टवीणैर्निपुणैर्वा । प्रवीणे निपुणाभिन्नविज्ञनिष्णातिशिक्षिताः । इत्यमरः । [सङ्गीयमानित्रपुरावदानः] त्रयाणः
पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् । तिद्धतार्थात्तरपद—इत्यादिना समाहारसमासः । पात्रादिभ्यः प्रतिषेषो वक्तव्यः इति स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेधः । त्रिपुरस्य संबन्ध्यवदानं
पूर्ववृत्तं कमे विषयक्तं त्रिपुरावदानं तत्सङ्गीयमानं स्त्यमानं यस्य स तथोक्तः ।
अवदानं कमे वृत्तम् इत्यमरः । ध्वान्तं तमः । मोह इति यावत् । तिद्वकारेण रागादिना लङ्क्ष्योऽभिभवनीयो न भवतीति अध्वान्तिविकारलङ्गाः । विवाहादिकं
त तस्य लीलेत्यर्थः । ताराधिप्रवण्डधारी चन्द्रशेखरः शंभुः अध्वानं मागै
ततार अत्यगच्छत् ॥

खे खेळगामी तम्रुवाह वाहः सञ्चदचामीकरिकेंक्किणीकः। तटाभिघातादिव लग्नपङ्केः धुन्वनमुद्धः मोतघने विषाणे॥ ४९॥ खे इति ॥ खे श्राकाशे खेळं सुन्दरं गच्छतीति खेळगामी । [स्रशब्द-चामीकरिकिङ्किणीकः] सशब्दाः शब्दायमानाश्रामीकरिकिङ्किण्यः काश्रन-क्षुत्रघण्टिका यस्य स तथोक्तः । किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका इत्यमरः । नयुतश्र इति कप् । वाह्यतेऽनेनेति वाहः वृषभः । करणे घल् । प्रोतधने स्यूतमेघे अतएव तटाभिधातात् रोधोभेदात् लक्षपङ्के श्रिष्टकर्दमे इव स्थिते विद्याणे श्रक्के सुद्धः धुन्वन् तं इरम् उवाह वहति स्म ॥

> स प्रापदपाप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं म्रहृतीत् । पुरो विलग्नेहरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यर्माणः ॥ ५० ॥

स इति ॥ स वाहः [अप्राप्तपराभियोगम्] अप्राप्तः पराभियोगः शत्रु-समाकान्तिर्यस्य तत्त्रथोक्तम् । [नगेन्द्रगुप्तं] नगेन्द्रेण हिमवता गुप्तं रक्षितं नगरम् ओषधिप्रस्थं पुरः अप्रे विलग्नः संकान्तेः हरहष्टिपातेः सुवर्णसूत्रैः कृष्यमाणः इव सुहूर्तात् प्रापत् । अन्यथा कथं द्रस्याग्रुप्राप्तिः स्यादिति भावः । पुरः प्रमृता हरदृष्टयः पिङ्गळवर्णत्वात्सौवर्णानि वृषाकर्षणदामानीवाल-स्यन्तेत्यर्थः ॥

> तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतृइलादुनमुखपौरदृष्टः। र्स्वबाणचिह्नाद्वतीर्य मौगी-दासन्नभूपृष्ठमियाय देवः॥ ५१॥

तस्येति ।। तस्य पुरस्य उपकण्ठे अन्तिके घनो मेघ इव नीलः कण्ठो यस्य स घननीलकण्ठः देवः कुतृहलात् दर्शनौत्सुक्यात् [उन्मुखणौरहृष्टः] उन्मुखैः गौरेर्देष्टः सन् । स्ववाणाचिह्नात् त्रिपुरविजयसमये स्ववाणाङ्कात् मार्गात् कुतिश्वदाकाशदेशात् अवतीर्य अवरुग्ध आसन्नभूष्टष्ठं निकटमूतलम् इयाय प्राप ॥

तमृद्धिमद्धन्धुजनाधिरूढै-र्हन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ता । प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुळुहसैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥ तिमिति ॥ [आगमनप्रतीतः] भागमनेन शिवागमनेन प्रतीतो हृष्टः गिरिचकवर्ती पर्वतिधिराजो हिमवान [ऋद्धिमह्रन्धुजनाधिरुढैः] ऋद्धिमता वस्त्रालंकारादिसमृद्धेन बन्धुजनेनाधिरुढैः । अनेन बन्धूनां समस्वाम्यं सूचितम् । गजानां वृन्दैः [प्रफुलुवृक्षैः] प्रफुला विकसितकुसुमा वृक्षा थेषु तैः स्वैः स्वकीयैः कटकैः नितम्बैः इच तं हरं प्रत्युज्जगाम अभिययौ । कटकोऽस्री नितम्बेऽहेः इत्यमरः ॥

वर्गावुमौ देवमहीधराणां द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने । समीयतुर्दूरविसर्पिघोषों भिन्नेकसेतू पयसामिवोद्यो ॥ ५३ ॥

वर्गाषिति ॥ [दूरविसर्पिघोषो] द्रविसर्पा दूरगामी घोषो यथोस्तो । देवाश्व महीधराश्व तेषां देवमहीधराणाम् उभौ वर्गो उद्घटितापिधाने अपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिन्नो दीर्ण एकसेतुः याम्यां तौ भिन्नेकसेत् प्यसाम् ओघौ प्रवाहौ इव समीयतुः मङ्गतौ ॥

हीमानभू ख्रुमिधरो हरेण त्रेलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः । पूर्वं महिस्ना स हि तस्य दूर-मावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४॥

होमानिति ॥ भूमिधरः हिमवान् । [त्रैलोक्यवन्द्येन] त्रयो लोकालेलोक्यम् । चातुर्वण्यादित्वात्म्यज्ञप्रत्ययः । तस्य वन्येन नमस्कार्यण हरेण कृतप्रणामः सन् ॥ ऋतिक्यितृब्यश्वरुप्तमातुलानां यवीयसाम् । प्रवयाः प्रथमं क्र्योत्प्रत्युत्थायाभिवादनम्॥ इति स्मरणात् । ह्रीमानभूत् । महादेवं प्रति स्वयमल्पत्वात्संकोचं प्रापेत्यर्थः । ननु विदितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य जामातुराचारमात्रस्वाकारे कः संकोच इति सङ्कां निरस्यति—पूर्वमिति ॥ हि यसमात् स्व हिमवान् पूर्व प्रागेव तस्य ईश्वरस्य महिम्ना सामर्थ्येन दूरम् अत्यन्तम् आवर्जितं निमतम् आत्मिहारः न विवेद । सत्यं स्वयं प्रणतत्वानुसन्धाने न संकोचः । तदनुसन्धानं त्वैत्सुक्यान्नास्तीति भावः॥

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्री-जीमातुर्ग्रेसरतामुपेत्य । प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेन-मागुरुफॅकीणीपणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

१ वृरात् २ माङ्गल्य.

स इति ॥ प्रीतियोगात् सन्तोषसंबन्धात् विकसन्सुखश्रीः विकसन्तौ मुख-श्रीर्थस्य स तथाक्तः स हिमवान् । जायां मिमीते जानातीति जामातुः वरस्य । पृषोदरादित्वारसाधुः । जामाता दुहितुः पितः इत्यमरः । अग्रेसरतां पुरोगामि-त्वम् उपेत्य एनं देवम् आगुल्फं पादप्रन्थिपर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तान्यापणमागेषु पण्यवीथिकासु पुष्पाणि यस्मिस्तत् आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् । तह्नन्थी घुटिके गुल्को इत्यमरः । ऋद्धं समृद्धं मन्दिरं नगरम् । मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरो मकरालये । इति विश्वः । प्रावेशयत् ॥

> तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणा-मीशानसन्दर्शनलालसानाम् । मासादमालासु बभूवुरित्थं

त्यक्तान्यकार्याण विचेष्टिवानि ॥ ५६ ॥

तस्मिति ॥ तस्मिन्मुहूर्ते हरपुरप्रवेशसमये [ईशान सन्दर्शनलाल-सामाभ] ईशानस्य सन्दर्शने लालसानां लोलुपानाम् । लोलुपो लोलभो लोलो लालसो लम्पटश्च सः । इति यादवः ॥ पुरस्नुन्दरीणां प्रासादमालासु इत्थं वश्यमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्याणि विसृष्टकार्यान्तराणि विचेष्टितानि •यापाराः । नपुंसके भावे क्तः इति क्तः । वभूवः आसन् ॥

तान्येवाह पश्चिमः क्षोकैः--

आछोकमार्ग सहसा त्रजन्त्या कयाचिदुदेष्टनवान्तमाल्यः। बद्धं न संभावित एव ताव-

हु न समावित एवं ताव-- त्करेण रुद्धोऽपि र्च केशपाशः ॥ ५७ ॥

आलोकमार्गमिति ॥ आलोकमार्ग दर्शनपथम् । गवाक्षमित्यर्थः । सहसा व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचित् उद्वेष्टनो दुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनोऽतएष वान्तमात्य उद्गीर्णमात्यश्च यः स उद्वेष्टनवान्तमात्यः करेण रुद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केशकलापः । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे । इत्यमरः ॥ तावत् आलोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं चद्भुम् । बन्धनायेत्यर्थः । न संभावितः न स्मृतः एव ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-माक्षिप्य काचिद्ववरागमेव । उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षा-दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

१ न केशहस्तः; हि कशपाशः. २ उन्मृष्ट.

प्रसाधीति ॥ काचित् स्री [प्रसाधिकास्त्रम्बतं] प्रसाधिकयाऽलंकर्त्यालम्बतं रज्ञनार्थे १६तं द्ववरागमेव आद्रीलक्तकमेव । [अग्रपादम्] अपश्वासौ पादश्व अग्रपादः । इति समानाधिकरणसमासः । हस्ताप्राप्रहस्तादयो गुणगुणिनोभेदाभेदाभ्याम् । इति वामनः । तम् आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टलीलागितः त्यक्तमन्दगमना सती आ गवाक्षात् गवाक्षपर्यन्तम् । पदद्वयमेतत् ।
पदवीम् अलक्तकाङ्कां लक्षारसिचिहां ततान चकार ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
संभाव्य तद्धश्चितवामनेत्रा।
तथैव वातायनसन्निकर्ष
ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन संभाव्य अलंकृत्य [तद्वित्रितवामनेत्रा] तद्वित्रितं तेनाञ्चनेन विजितं नामनेत्रं यस्याः सा तथोक्ता सती । तथोच तेनेन रूपेण रालाकाम् अञ्जनकृर्विकां वहन्ती विश्रती वातायनसमिककर्षं गवाक्षसमीपं ययो । दक्षिणप्रहणं संश्रमाद्वयुत्कमद्योतनार्थम् । सम्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते इति श्रुतेः ॥

जाळान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न वबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्थाववलम्बय वासः ॥ ६०॥

जालातन्तेति ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्यप्रसारितदृष्टिः सती [प्रस्थानभिन्नां] प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीर्वी वस्त्रप्रियः
म् । नीवी परिपणे प्रन्थौ स्त्रीणां जधनवासि । इति विश्वः ॥ न वसम्ध नावप्रात् । किंतु [नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण] नाभि प्रविष्टा आभरणानां कङ्कणानां
प्रभा यस्य तेन । प्रभेव नाभेरावरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्ब्य
प्रवा तस्थौ ॥

अर्थाचिता सत्वरम्रुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती । कस्याश्विदासीद्रसना तदानी— मङ्गुष्टमूलापितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अर्घाचितिति ॥ सत्वरं सवेगम् उत्थितायाः कस्याधिदर्धमाचिता मणिभि-र्गुम्फिता अर्घाचिता दुर्निमिते संधमादुःखेन निक्षिते । डुमिञ् प्रक्षेपणे इति

१ अर्भाञ्चिता,

धातोः कर्मणि क्तः । पद्दे पद्दे प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विभीवः । गलन्ती गल-द्रश्ना सती रसना मेखला तदानीं तस्मित्रवसरे [अङ्गष्टमूलापितसूत्रदेशा] अङ्गष्टमूलेऽपितं लगितं सूत्रमेव शेषे। यस्याः सा आसीत् ॥

तासां पुर्लेरासवगन्धगर्भै—
व्योप्तान्तराः सान्द्रकुतूहळानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
संहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

तासामिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणाम् [आसवगन्ध-गर्भः] आसवगन्धो गर्भे येषां तैः । [विलोलनंत्रभ्रमेरैः] विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषु तैः मुखैः व्याप्तान्तराः छत्रावकाशाः गवाक्षाः सहस्रपत्राः भरणा इवासन् । कमलांककृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥

तावत्पताकाकुछमिन्दुमौछि-रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे । प्रासाद्शृङ्गाणि दिवापि

कुर्वञ्ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणर्युंतीनि ॥ ६३ ॥

ताविदिति ॥ तावत् तस्मित्रवसरे इन्दुमौलिः ईश्वरः दिवा अपि प्रासाद-शृङ्गाणि [ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युती नि] ज्योत्स्नाया अभिषेकेण स्नपनेन द्विगुणद्युतीनि द्विरावृत्तकान्तीनि । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुपु ।' इति वैजयन्ती । कुर्वन पताकाकुळं पताकाभिराकुळं व्याकीणेम् उत्तोरणम् उच्छित्ततीरणं राजपथं प्रपेदे ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो
नार्यो न जग्ध्वार्तेषयान्तराणि ।
तथाद्दि शेषेन्द्रियष्टत्तारसां
सर्वोत्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

तिमिति ॥ एक एव दश्यो दर्शनीयः तम् एकहश्यं तम् ईश्वरं नयनैः पिबन्त्यः अतितृष्णया पश्यन्त्य इत्यर्थः । 'ताः शङ्करं दृष्टिभिरापिबन्त्यः ' इति वा पाठः । नार्यः विषयान्तराणि ततो ऽन्यान् विषयान् । शब्दादीनित्यर्थः । न जग्यः । न विदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादिप्रवृत्तिः

१ प्रफुलपद्मा. २ च्छवीनि.

६१-६२ श्रोकयोर्मध्येऽयं श्रोको दृश्यते-स्तनं धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया मजन्ती । सप्रस्तुताभ्यां पद्यीं स्तनाभ्यां सिषच काचित्पयसा गवाक्षम् ॥

सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेच । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण प्रहृणाशक्तेश्वश्वरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्व-विषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

अथ पौराङ्गनावचनान्याह-

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थ-मपर्णया पेर्क्षवयापि तप्तम् । या दास्यमप्यस्य छभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किम्रताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥

स्थाने इति ॥ पेलवया कोमलया अपि अपर्णया पार्वत्या एतस्मै शिवाय एतदर्थम् । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्विलिङ्गता च इति विशेष्यनिम्नत्वम् । दुश्चरं तपस्तमं स्थाने युक्तम । कृतः । या नारी अस्य ईश्वरस्य दास्यं दासीत्वम् अपि लभेत सा कृतार्था स्यात् । या अङ्क एव शय्या ताम् अङ्कशय्यां लभेत सा किसुत । कृतार्थिति किसु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् । अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफँळोऽभविष्यत् ६६

एरस्परेणेति ॥ स्ष्टृहणियशोभं सर्वेशशास्यमानसैान्दर्यम् इदं द्वन्द्वं मिथुनम्। द्वन्द्वं रहस्य – इस्यादिना निपातः । परस्परेण न अयोजियिष्यत् चेत् न योज-येयदि प्रजानां पत्युः विधातुः अस्मिन्द्वये द्वन्द्वे [रूपविधानयतः] रूपविधाने सौन्दर्यनिर्माणे यत्नः प्रयासः विफलः अभविष्यत् भवेत्। एतदनु- रूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः ।''लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तो'' इति लङ् ॥

न नृतमारुढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य । ब्रीडाद्मुं देवमुँदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥६७॥

नेति ॥ आ**रुट्या** प्ररूढकोपेन अनेन हरेण कुसुमायुधस्य कामस्य शारीरं न दम्धं नृनं किंतु कामः असुं देयसुदीक्ष्य दृष्ट्या व्रीडात् सौन्दर्येण जिते। Sस्मीति रुज्ञया स्वयमेव संन्यस्तदेहः त्यक्तदेह इति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा । न स्वयं न्यस्ताकृतेः कोषः संमवतीति मावः ॥

अनेन संवन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथपार्थितमीश्वरेण । मुर्घानमालि क्षितिधारणोचमुर्च्चैस्तरं वक्ष्यति शैळराजः॥६८॥

अनेनेति ॥ हे आलि सखि । 'आलिः सखी वयस्याऽष ' इत्यमरः । शैल-राजः हिमवान् । विष्टचा इत्यानन्देऽव्ययम् । [मनोरथप्रार्थितं] मनोरथैः

१ कीमलया. २ वितथा. ३ अवेस्य. ४ अवाप्यः ५ पालनी. ५ उचैस्तराम्.

प्रार्थितमवस्द्धम् । अभिलाषिवषयीकृतिमित्यर्थः । 'प्रार्थना याच्यावरोधयोः ' इत्य-भिधानात् । अनेन ईश्वरेण सम्बन्धमुपेत्य अचाप्य [क्षितिधारणोञ्चं] क्षितिधारणेन उचमुन्नतं मूर्धानमुच्चेस्तरम् उन्नततरम् । उचैरित्यब्ययात्तरप् प्रत्ययः । मूर्झो द्रव्यत्वान्नामुप्रत्ययानते निपातः । ''किमेत्तिङ्व्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे'' इत्यनेन द्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति । वक्ष्यति धारियण्यति । वहतेर्ल्ट् ॥

इत्योषधिप्रस्थविकासिनीनां

शृष्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाजंमु।ष्टें

हिमाळयस्याळयमाससाद ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ त्रिनेत्रः व्यम्बकः। त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः "खुन्नादिषु च" इति ण-त्वाभावः। इति इत्थम् ओषधिप्रस्थविलासिनीनां संविध्यनिः श्रोत्रसुखाः श्रवणमधुराः कथाः आलापान् शृण्वन [केयूर्च्यूर्णाकृतलाजमुष्टिं] केयूरैः अंगदेश्चूर्णाकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिस्तं तथोक्तम् । तत्रावकीणी आचारलाजा अन्तराल एवांगदेश्चूर्णपेषं पिष्यन्त इति पुरिधिजनसंबन्धातिशयोक्तिः । हिमा-लयस्य हिमवतः आलयं भवनम् आससाद ॥

तर्त्रांवतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्धनाद्दीधितिमानिवोक्ष्णः । क्रान्तानि पूर्वे कमलासनेन कैक्ष्यान्तराण्यद्विपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालये [अच्युतदत्तहस्तः] अच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावलम्बः सन् शरद्धनात् शरन्मेघातः । शरद्विशेषणान्मेघस्य गुन्नत्वं गम्यते । दीधितिमान् सूर्थः इव उक्ष्णः वृषात् अवतीर्य कमलासनेन पूर्वम् अप्रे क्वान्तानि प्रविष्ठानि अदिपतेः कक्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेशा । 'कक्ष्या कच्छे वरत्रायां काञ्च्यां गेहे प्रकोष्ठके ' इति यादवः॥

तमन्विगन्द्रममुखाश्च देवाः सप्तार्षपूर्वाः परमर्षयश्च । गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः॥७१॥

तिमिति ॥ तम् ईश्वरम् अन्वक् अनुपदम् । अन्ययमेतत् । 'अन्वगन्वक्षमनुगे-ऽनुपदं क्षीवमन्ययम् ' इत्यमरः । इन्द्रमसुखाः देवाः च । सप्तर्षयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः । " न बहुवीहौ " इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । परमर्षयः सनकादिमहर्षयः च । " सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः " इति तत्पुरुषः ।

१ मुष्टिः, २ ततः. ३ कक्षान्तराणिः ४ अन्वगच्छन्.

गणाः प्रमधाः च । उत्तमार्थाः महाप्रयोजनाः प्रशस्तं प्रकृष्टम् । अमो-षमित्यर्थः । भारभ्यत इत्यारम्भ उपायस्तम् आरम्भम् इव गिर्यास्तर्यं हिमब-न्मन्दिरम् अभ्यगच्छन् । प्राविशानित्यर्थः॥

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्सरत्नमध्यं मधुमच गव्यम् ।
नवे दुक्ले च नगोपंनीतं
मत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रंवर्जम् ॥ ७२ ॥

तत्रिति ॥ तत्र हिमवदालये ईश्वरः विष्टरभाकः आसनगतः । उपविष्ट इत्यर्थः । यथावत् यथाईम् । विधिवदित्यर्थः । सर्तमं रत्नसिहतम् अर्धम् अर्धार्थे जलम् । मधु क्षौद्रमस्मित्रस्तीति मधुमत् । गवि भवं गट्यं । दिधि च मधुपर्कमित्यर्थः । 'दिधमधुनी सर्पिर्वा मध्वलाभे ' इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रात् ! नवे दुक्ले च इति सर्वे नगोपनीतं हिमवदानीतमध्यीदिकम् मन्त्रान्वर्जियला मन्त्रवर्जम् । ततो नन्समासः । अमन्त्रवर्जम् । मन्त्रात्र वर्जियत्वेत्यर्थः । "द्वितीयायां च " इति णमुलप्रत्यय इत्याह न्यासकारः " अनुदार्त्त पदमेकवर्जम् " इत्यत्र । प्रत्यग्रहीत् स्वीकृतवान् ॥

दुक्रुळवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोर्घंदक्षैः । वेळासंमीपं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥७३॥

दुक्लेति ॥ अथ दुक्लळवासाः दुक्लं वसान इत्यर्थः । स हरः विनीतैः अनुद्धतैः अवरोधेषु ये दक्षास्तैः अवरोधदक्षैः वधूसमीपं निन्ये नीतः । कथिन । [स्फुटफेनराजिः] स्फुटा फेनानां राजिर्थस्य सः। उदकमस्यास्तीति उदन्वान् समुद्रः। " उदन्वानुद्धौ च " इति निपातनात्साधुः। नवैः अचिरोदितैः चन्द्रकरणैः वेलासमीपिमव॥

तया प्रदेखाननचन्द्रकान्त्या

मफुछचक्षु:कुमुदः कुमार्या । प्रसन्नचेतःसिक्छः शिवोऽभूत्

संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

तथेति ॥ [प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या] आननं चन्द्र इव । इत्युपिमत-समासः । प्रवृद्धाननचन्द्रस्य कान्तिर्यस्यास्तया तथोक्तया तथा कुमार्या शर्वा ह्योक इव संसृज्यमानः संगच्छमानः शिवः [प्रफुल्खचक्षुःकुमुदः] चर्मूषि कुमुदानीव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः । प्रसन्नचेतःसिळ्ळः

१ •पनीते. २ वन्ध्यस्. ३ रक्षेः. ४ सकाशम्. ५ दिवृद्ध.

चेतः सिललिमिव तस्प्रसन्नं यस्य स तथोक्तः । अभृत् । शरल्लोकयोरिप यथोचितं विशेषणानि योज्यानि ॥ ७४ ॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि
किंचिद्वचवस्थापितसंहतानि ।
हीयन्त्रणां तंत्क्षणमन्त्रभूष-

न्नन्योन्यकोकानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

तयोशिति ॥ तयोः वधूवरयोः समापत्तिषु यहच्छया संगतिषु कातराणि विकितानि । अधीरे कातरः ' इत्यमरः । द्रष्टुमसमर्थानीति भावः । किंचित् ईषत् व्यवस्थापितानि स्थिरीकृतानि पश्चारसंहतानि निवर्तितानि चेति ट्यचस्था-पितसंहतानि । "पूर्वकाल०" इत्यादिना तरपुरुषः । [अन्योन्यलोलानि] अन्योन्यसिमल्लोलानि । सृष्णानि । 'लोलश्वलसतृष्णयोः ' इत्यमरः । विलोन्यन्यसिमल्लोलानि सतृष्णानि । 'लोलश्वलसतृष्णयोः ' इत्यमरः । विलोन्यनानि दष्टयः तरक्षणं तिसमन्क्षणे हीयन्त्रणां हिया निमित्तेन संकोचम् अन्यभूवन् ॥

तस्याः करं शैछगुरूपनीतं
जग्राह ताम्राङ्गिछमष्टमूर्तिः ।
उमातनौ गृदतनोः स्मरस्य
तन्छंक्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥

तस्या इति ॥ अष्टमूर्तिः शिवः । तस्मादीश्वराच्छङ्कत इति तच्छुङ्किनः । तम्रातस्येत्यर्थः । अतएव उमातनौ उमाशरीर गूहतनोः गुप्तशरीरस्य स्मरस्य पूर्व प्ररोहिमघ प्रथमाङ्करमिव स्थितं शैलगुरूपनीतं शैलगुरुणा हिमवतो-पनीतं प्रापितम् । अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसोपनीतं ताम्नाङ्कर्लि रक्ताङ्करिक तस्याः पार्वरयाः करं जमाह ॥

रोमोद्गमः पादुरभूदुमायाः

स्विद्यांङ्वालेः पुद्गवकेतुरासीत् । वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

रोमोद्रम इति ॥ उमायाः रोमोद्रमः रोमाद्यः प्राद्युरभूत् । पुमान्गौः पुंगवो वृषमः । " गोरतदितल्लकि " इति टच् । स केतुश्चिद्धं यस्य स पुङ्कवकेतुः धिवः स्थिकाङ्कलिः आसीत् । अत्रोत्प्रेक्षते-पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन कर्त्रा । तयोः वधूवरयोः मनोभवस्य वृत्तिः अवस्थितिः समं विभक्तेव

१ आनशिरे मुद्धर्त-मनोबाम् २ उमारमना. ३ शङ्कितः ४ वित्रा०.

समीकृतेवेत्यर्थः । प्राक्तिसद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिसं-स्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्यते । ननु कन्या तु प्रथमसंगमे स्विन्नकरचरणा भवति, पुमांस्तु रोमाश्चितो भवतीति वात्त्यायनेन विपरीतमुक्तमिति चेन्नेप दोषः । एभिरनयोभीवं परीक्षेतेति वान्यशेष एभिरिति बहुवचनेन स्वेदरोमाञ्चग्रहणस्य सकलसात्त्विकोप-लक्षणत्वावगमेनानियमावधारणात् । अतएव रघुवंशेऽन्यथाभिधानात्स्वोक्तिविरोध इत्यपास्तम् । तदेतद्रघृवंशसंजीविन्यां (०।२२) सुव्यक्तमवोचम् । सात्त्विकास्तु (स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदं। वैवर्ण्यवेप्यू । अश्रुवेस्वर्यमित्यष्टौ सान्विकाः परिकीर्तिताः । इति ॥

भयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्वध्वरं पुष्यति कान्तिमग्रयाम् ।
सानिध्ययोगादनयोस्तदानीं
कि कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥

प्रयुक्ति ॥ यत् यस्मात्कारणात [प्रयुक्तपाणिग्रहणं] प्रयुक्तं पाणिप्रहणं यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यत् लौकिकम् । वधूश्च वरश्च वधूयरम् । समाहारे इन्द्रैकवद्भावः । तदानीं पाणिप्रहणकाल अनयोः उमाशिवयोः सांनिध्ययोः गात् संनिधिमावात् अध्याम् उत्तमां कान्ति शोमां पुष्यति पुष्णाति । तस्य उभयस्य उमामहेश्वररूपस्य मिथुनस्य श्रीः किं कथ्यते । यत्प्रसादा-दन्यस्य शोमालाभस्तस्य शोमा किमु वक्तव्येत्यर्थः । 'विवाहसमये गौरीशिवौ वधूवरावनुप्रविशेताम् ' इत्यागमः ॥

भदक्षिणमक्रमणात्कृशानी-रुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे । मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमान-मन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ तन्मिथुनम् उद्चिषः उन्नतज्वालस्य कृशानोः कर्मणः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् चकासे । किमिव । मेरोः उपान्तेषु परिसरेषु वर्तमानम् आवर्तमानम् । मेर्छ प्रदक्षिणीकुर्वदिखर्थः । [अन्योन्यसंसक्तम्] अन्योन्येन संसक्तं संगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अद्द वियामा च अद्दक्षियामं रात्रिदिवम् इव । समाहरि द्वन्दैकवद्भावः ॥

तौ दंपती त्रिः परिणीय वाह्न-मन्योन्यसंस्पर्शनिमीळिताश्रौ । स कारयामास वधूं पुरोधा-स्तस्मिन्समिद्धार्चिष ळाजमोश्रम् ॥ ८० ॥ ताविति ॥ स पुरस्तादेव हितं विधत्ते इति पुरोधाः पुरोहितः [अन्योन्यसं-स्पर्शानिमीलिताक्षो] अन्योन्यस्य संस्पर्शेन स्पर्शमुखेन निमीलिताक्षो तो जाया च पतिश्च दंपती कर्मभूतौ । जायाशब्दस्य दंभावो निपातितः । विद्वं त्रिः त्रिवा-रम् । " द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् " इति सुच् । परिणीय परितो नीत्वा । प्रदक्षिणी-कार्यस्यर्थः । नयतेर्द्विकर्मकान्त्यप् । समिद्धार्चिष दीप्तज्वाले तस्मिन् वहौ वर्धु लाजमोक्षम् लाजविसर्गे कार्यामास । हकोरन्यतरस्याम् इति विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशादृदनं निनाय । कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

सेति ॥ सा वधूः [गुरूपदेशात्] गुरोः पुरोधस उपदेशात् [इष्टगन्धं] इष्टः घ्राण-तर्पण इत्यर्थः । गन्धो यस्य तं लाजधूमाञ्जलि वदनं निनाय । [कपो-लसंसपिशिखः] कपोलसंसपिणी शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमः तस्याः गौर्थाः मुदूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे । धूमस्य विसृमरत्वान्मुहूर्तश्रहणम् ॥

तदीषदाद्वीरुणगण्डलेख-

ग्रुच्छासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः । वधूग्रुखं क्रान्तयवावतंस-माचारधुमग्रहणाबद्धभूव ॥ ८२ ॥

ति ॥ तत् वधूमुखम् आचारधूमग्रहणात् आचारप्राप्तधूमस्वात् [ईषदार्द्रारुणगण्डलेखम्] ईपदार्द्रे स्विन्ने अरुणे च गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत्तथोक्तम् । अक्ष्णोः [उच्छ्वासिकालाञ्जनरागम्] उच्छ्वास्युद्रच्छन्काला-जनस्य रागः अजनं यस्य तत्तथोक्तम् । [क्लान्तयवायतंसं] क्लान्तो यवावतंसो यवाङ्करकर्णपूरो यस्य तत्तथाभूतं वभूव । 'लाजाङ्गिलं विसुज्य धूमाप्रं जिप्नेत् ' इति प्रयोगवृत्तिकारः॥

> वधूं द्विजः पाइ तवैष वत्से विद्वविवाहं प्रति कर्मसाक्षी। शिवेन भन्नी सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति॥ ८३॥

वधुमिति ॥ अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राहः ! किमिति । हे वत्से एष विद्धाः तव विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः । कर्मसाक्षी कर्मद्रष्टा । भर्जा शिवेन सह मुक्तियवारया निर्विचारया त्वया धर्मवर्या धर्मावरणं कार्या कर्तव्या इति । अथं च प्राजापत्य विवाहो द्रष्टव्यः । यथाहाश्वरूयनः— 'सह धर्मे चरत इति प्राजापत्यः ' इति ॥

> आस्रोचनान्तं श्रवंणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या । निदाघकास्टोल्वणर्तापयेव

> > माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिन्या ॥ ८४ ॥

आलोचनान्तिमिति ॥ भवस्य पत्न्या भवान्या । " इन्द्रवरूणभवशर्वरुद्ध ० " इत्यादिना डीप् । आनुगागमश्च । आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् । " आङ् मर्या-दाभिविध्योः " इत्यव्ययीभावः । श्रवणे श्रोत्रे वितत्यं विस्तार्यं तत् पूर्वोक्तं गुरोः याज्ञिकस्य वचनं 'सह धर्म चर' इति वाक्यं [निदाधकालोल्बणताप-या] निदाधकाले बीध्मकाल उल्बणतापयोत्कटसन्तापया पृथिव्या प्रथमम् आदं माहेन्द्रं पार्जन्यम् अम्भः इच पीतम् । अत्यादरेण शुश्रावेत्यर्थः॥

ध्रवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुत्रमय्य हीसन्नर्कणी कथमप्युवाच ॥ ८५॥

धुवेणिति ॥ प्रियं दर्शनं यस्य कर्मभूतस्य । तेन प्रियदर्शनेन धुवेण शाश्वतेन भर्मा [धुवदर्शनाय] धुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय । 'धुवो भभेदे हींबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु । ' इत्यमरः । प्रयुज्यमाना दृश्यतामिति प्रेर्यमाणा हीसन्नकण्ठी हिया हीनस्वरा सा वधूः कथमपि आननसुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच ॥

इत्थं विधिन्नेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिम्हणोपचारौ । प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पन्नासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थम् अनेन प्रकारेणा " इदमस्थमुः " इति थमुप्रत्ययः । विधिक्षेत्र विवाहप्रयोगक्षेत्र । शास्त्रक्षेत्रेन्दर्यशः । पुरोहितेन हैमवतेन प्रयुक्त-

१ श्रवणी. २ तप्तयेव. ३ कण्डा.

पाणिग्रहणोपचारो कृतविवाहकर्माणौ प्रजानां पितरौ तो उमामहेश्वरौ पद्मासनस्थाय पद्मासनोपविष्टाय पितृणां पित्रे पितामहाय ब्रह्मणे । 'पितामहो विरिद्धौ स्थालातस्य जनकेऽपि च।' इति विश्वः। "पितृष्यमातुलमातामह-पितामहाः" इति निपातनात्साधः । प्रणेमतुः नमश्रकतुः । पितामहस्य पित्रोरपि पूज्यत्वादिति भाषः ॥

वधूर्विधात्रा मितनन्द्यते स्म कल्याणि वीरमसवा भवेति । वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्तो त्वांशास्यचिन्तास्तिमितो वभूव ॥ ८७॥

वधूरिति ॥ वधूः कन्या विधात्रा ब्रह्मण । हे कल्याणि शोभने । वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरस्ः भवेति प्रतिनन्द्यते स्म । आशि. वमुक्तेत्यर्थः ।स विधाता वाचस्पतिः वागीश्वरः अपि सन् । कस्कादिषु पाठात साधुः । अष्टमूर्तो शिवे [आशास्यचिन्तास्तिमतः] आशास्यमाकाङ्क्यं तत्र विन्ता विचारस्तस्यां स्तिमितो मन्दः वभूव । तस्य निरीहस्याशास्यामावा-दाशिषि स्तिमितत्वमित्यर्थः ॥

क्रुप्तेपाचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात्कनकासनस्यौ । जायापती लौकिकमेषणीय-माद्रीक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

कृप्ति । तौ जायापती वधूवरौ पश्चात् नमस्कारान्तरं [कृप्तोपचा-रां] कृप्ता रिवता उपचाराः पुष्परचनादयो यस्यां तां चतुरस्रवेदीमेत्य प्राप्य कनकासनस्थौ सन्तौ लौकिकं लोके विदितं । आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएव एषणीयम् आशास्यम् । तथाहि । लोकिकाचारं मनसापि न लंघयेत् इति शास्त्राद्वश्यकर्तव्यमित्यर्थः । इषेरिच्छार्थादनीयप्रत्ययः । आद्राक्षतारोपण-मन्वभूताम् ॥

पत्रान्तलग्नैजीलिबन्दुजाँकै-राकृष्ट्रमुक्ताफलजाँलशोभम् । तयोरुपर्यायतनालदण्ड-माधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

१ मुर्तावाशास्य. २ एषितव्यम, ३ वृन्दे : ४ भक्ति.

पत्रान्तेति ॥ लक्ष्मीः श्रीदेवी [पत्रान्तलग्नैः] पत्रान्तेषु दलप्रान्तेषु लग्नैः जलिन्दुजालैः [आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम्] भाकृष्टा आहता मुक्ताफलजालेन प्रान्तलम्बिना मुक्ताफलोपन या शोभा सा येन तक्तथोक्तम् । [आयतनालदण्डम्] आयतं दीर्घ नालभेव दण्डो यस्य सत् [कमलातपत्रं] कमलभेवातपत्रं तत तयोः उपरिआधक्त दधौ ॥

द्विधा प्रयुक्तेन च वाड्ययेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव। संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन॥ ९०॥

द्विधेति ॥ अथ सरस्वती वाग्देवी च द्विधा संस्कृतप्राकृतरूपेण द्वैविध्येन प्रयुक्तेन उचारितेन वाड्ययेन शब्दजालेन तिन्मधुनं नुनाव तुष्टाव । 'णु स्तुतो ' इति धातोलिंट् । केन किमत्याद्द-संस्कारेति । [संस्कारपूतेन] संस्कारेण शास्त्रव्युत्पस्या पूतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागश्चुद्धेन । संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेणयं वरणीयम् । श्लाध्यमित्यर्थः । वणोतेरीणादिक एन्यप्रत्ययः । वरं वोदारं शिवम् । [सुख्याद्यनिवन्धनेन] मुखेन प्राह्यं सुबोधं निवन्धनं रचना यस्य तेन वाड्ययेन । प्राकृतभाषयेत्यर्थः । वधूम् । नुनावेत्यनेन संबन्धः ॥

तौ संधिषु व्यञ्जितष्टित्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरार्गम् । अपञ्चतामप्सरसां म्रहूर्ते प्रयोगमाद्यं लिलताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥

ताविति ॥ तो दंपती संधिषु मुखादिनिर्वहणान्तेषु पश्चसंधिषु । तदुक्तं दशक्ष्-पके— ' मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्षेषपंस्हितः । ' इति । ट्यिन्नितवृक्तिभेदं स्फुटीकृतकौशिवयादिश्चतिविशेषम् । रसानुगुण्येनिति शेषः । तदुक्तं भूपालेन— ' कौशिकी स्यान्तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती । रौद्रबीमस्सयोर्श्वतिनियतारभटी पुनः ॥ शृङ्गारादिषु भावेशै रसेष्विष्टा तु भारती ॥ ' तथा । ' कौशिक्यारभटी वैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो श्चेयास्तासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् 'इति ॥ रसा-न्तरेषु शृङ्गारादिरसभेदेषु । ' शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः । ' इत्य-मरः । ' शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताक्या रसाः पूर्वे-रुदाहताः ' इति । प्रतिचद्धरागं प्रतिनियमेन प्रवर्तितो वसन्तललितादिरागो यस्मिस्तत् । यस्मिन्रसे यो रागो विहितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह काहलः—' रौदेऽद्वृते तथा वीरे पुरागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः ॥ भयानके च बीभस्ते शान्ते गयो नपुंसके ॥ ' इति । छिछताङ्गहारं मधुराङ्गविक्षेपम् । अङ्गहारोङ्गविक्षेपः इत्यमरः । आदौ भवम् आद्यम् ।
रूपकान्तरप्रकृतिभूतमित्यर्थः । तदुक्तम्—'आहुः प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृति
बुधाः'। इति ॥ अष्टसर्साम् उर्वश्यादीनां [प्रयोगम्] प्रयुज्यत इति प्रयोगो
रूपकम् । नाटकमित्यर्थः । आद्यमिति विशेषणात् । तं मुहूर्तमपश्यतां दृष्टवन्ताः ।
"पाष्ट्राध्मास्था ० '' इत्यादिना दशेः पश्यादेशः ॥

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य । शापावसाने प्रतिर्पन्नमूर्तेर्ययाचिरे पश्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

देवा इति ॥ देवाः इन्द्रादयः तद्दन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्यान्तेऽवसाने ऊटभार्यं परिणीतवारं हरं [किरीटबद्धाञ्चलयः] किरीटेपु बद्धा अञ्चलयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । निपत्य प्रणम्य शापायसाने प्रतिपन्नमूर्तेः लब्धशरीरस्य 'परिणेश्यति पार्वती' यदा ' इत्यादिना शापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वादित्यर्थः । पञ्चशरस्य कामस्य कर्तुः सेवां ययाचिरे । पुनः समासादितशरीरस्य तस्य सेवा स्वीक्रियतामिति प्रार्थयामासुरित्यर्थः । ' दुद्धाच्पच्—' इत्यादिना द्विकर्म-कत्वम् ॥

तस्यानुमेने भगवान्विमन्युव्योपारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
कार्लेमयुक्ता खल्ज काँर्यविद्धिविज्ञापना भर्वेषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

तस्येति ॥ विमन्युः विगतकोधः भगवान् ईश्वरः आत्मन्यपि तस्य कामस्य सायकानां व्यापारमनुमेने । तथाहि । कार्यविद्धिः कार्यकैः । भगवा कालविद्धिः अवसरकैः । [कालप्रयुक्ता] काले योग्यावसरे प्रयुक्ता अनुष्ठिता भर्तृषु स्वामिषु विषये विज्ञापना सिद्धिमेति खलु । सफला भवतीस्यर्थः । अयमेवास्य स्मरसेवास्वीकारो यदात्मन्यपि तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौक्रिविंसृज्य क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण । कनककलशर्युक्तं भक्तिशोभासनाथं

क्षितिविराचितश्चर्यं कौतुकागारमागात्।।९४॥

अधेति॥ अथ इन्दुमौलिः ईश्वरः तान विबुधगणान विसुज्य क्षिति-धरपतिकन्यां पार्वती करेणाददानः कनककलशयुक्तं मङ्गलार्थमन्त-

१ प्रतिलब्ध, २ काले, २ कालविद्धिः, ४ रक्षा,

निहितहेममयपूर्णकुम्भं [भिक्तिशोभासनाथं] भक्तयः पुष्पादिरचनास्तासां शोभया सनाथम्। सहितमित्यर्थः। [श्वितिविराचितश्चर्यं] क्षितौ विराचिता स्थण्डिले कल्पिता शय्या तल्पं यस्मिस्तत्तथोक्तं कौतुकागारम् आगात् शय्यागृहं जगाम । अत्राश्वलायनः - 'अत अर्ध्वमक्षारालवणाशिनावधःशायिनौ ब्रह्मचारिणौ स्याताम् ' इति ॥ अत कर्ध्वं विवाहाद्ध्वम् । आ त्रिरात्रादिति शेषः । 'त्रिरात्रं द्वादशरात्रं ' वा इति वचनात् । तथा कामशास्त्रेऽपि - 'अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमेत्रैव किंचित्तिसम् च रजनीपु स्तब्धभावा दुनोति । त्रिदिनमिह न भिन्याह्ह्मचर्थं न चास्या हृदयमननुरुध्य स्वेच्छ्या नर्म कुर्यात् '॥ इति ॥

नवपरिणयळजाभूषणां तत्र गोरीं वदनमपहरन्तीं तत्क्रतिक्षेपमीशः । अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथांचि— र्ममथमुखविकारैहीसयामास गृदम् ॥ ९५ ॥

नवेति ॥ तत्र कौतुकागारे ईशः ईश्वरः [नवपरिणयलज्जाभूषणां] नवपरिणयेन नवोद्वाहेन या लजा सा भूपणं यस्यास्तामत एव [तत्कृताक्षेपं] तेनेश्वरेण कृताक्षेपं कृताकर्षणम् । उन्नीमतिमिति यावत् । वद्नमपहर्न्तीं साचीकुर्वतीम् । अयं लज्जानुभावः । अनुभावान्तरमाह—शयनसखीभ्यः अपि शयने सहशायिनीभ्यः नर्मसह्वरीभ्योऽपित्यर्थः । कथांचित् कृच्लेण वृत्तवाचं दनोत्तरां गौरीं [प्रमथमुखविकारेः] प्रमथा मुङ्गिरिटिप्रभृतयो हास्यरसाधिदेवताः पशुपतेः पारिषदाः । यथाह भरतः—'शृङ्गारे विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः ' इति ॥ 'प्रमथाः स्युः पारिषदाः ' इत्यमरः । तेषां मुखविकारेभुखविकृतनेष्टितैः यहम् अप्रकाशं हास्यामास । हासाशुपायैर्लजामपाकर्तु प्रवृत्त इत्यर्थः। यथाह गोनर्दः-'हासेन मधुना नर्मवचसा लज्जितां प्रियःम् । विलुमलज्ञां कुर्वात निपुणैश्व सखीजनैः'॥ इति ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमलिनाथस्ररिविरचितया संजीवि-नीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये उमापरिणयो नाम सप्तम सर्गः।

TRANSLATION.

CANTO I.

- 1. There is, in the northern quarter, the deity-sould lord of mountains (lit. immovable ones), by name Himâlaya (the mansion of snow), who stands like the measuring rod of the earth, spanning (the distance between; lit. having entered) the Eastern and the Western occeans.
- 2. Whom, all the mountains, having fixed upon as the calf, while mount Meru, clever in milking, stood as the milker, milked from the earth (in the shape of a cow), as directed by Prithu, brilliant jewels and great medicinal herbs.
- 3. Snow could not be a destroyer of beauty in the case of him who is the source of countless jewels; for one blemish is lost in a host of virtues, like the spot on the moon in her rays.
- 4. Who bears on his peaks, a richness of metals, appearing like an untimely twilight, which, with its colours reflected into the pieces of clouds, leads to the amorous decking of the *Apsarases* (heavenly nymphs).
- 5. To whose sunny peaks the Siddhas repair (for comfort) when troubled by showers, after having enjoyed the shadow fallen on the peaks below the clouds floating round the mountain's zone.
- 6. Where the Kirâtas (mountaineers) track the spoor of the lions that have killed elephants by the pearls dropping from the cavities of their claws, though they do not see their foot-marks, the blood stains being washed away by the streamlets of melted snow.
- 7. Where the barks of the birch trees, having characters written on them with mineral fluid, and so resembling the red spots on (the bodies of full grown) elephants, become useful to the Vidyàdhara damsels for amatory correspondence.
- 8. Who, as if wishes to play an accompaniment to (swell the music of) the Kinnaras, singing in a high pitch, by filling the holes of the bamboos with the wind breathed from the mouths of the caves.

- 9. Where the odour, born of the milky juice flowing from the cedar (Sarala) trees, rubbed against by elephants to ease the itching sensation of their temples, makes the peaks fragrant.
- 10. Where the (phosphorescent) herbs with their lustre shed into the interior of the caves, serve, at night, as lights requiring no feeding of oil, at the time of the amorous sports of the forest dwellers accompanied by fair females.
- 11. Where the As'vamukhi women do not leave off their lazy gait, bowed down as they are by (the weight of) the hips and full breasts difficult to bear, on the path on which the snow has formed into blocks, and which therefore bites the sides of the toes and the heels.
- 12. Who protects from the sun (the maker of light) in his caves darkness, hiding there for shelter, being as it were afraid of light (like the night-bird); indeed, with the exalted, a feeling of kinship (that he is their own) extends to the lowliest suppliant seeking their protection as to the (most) excellent.
- 13. Where the yaks prove his title, the "Lord of the mountains," to be significant by (waving over him) the chauries (in the shape of their tails) as white as the rays of the moon, and having their beauty extended all round by the movements of the tails.
- 14. Where the clouds, with their forms accidentally hanging over the entrances to the caverns serving as houses, become the screens for the women of the Kinnaras, shy at their garments being snatched away.
- 15. From which the wind, which bears along with it the spray of the current of the Ganges and which ever and anon shakes the Devadârus (gods, trees) is enjoyed by the hunters who have done stalking the deer, agitating as it does the peacock's feathers (attached by them to their waists).
- 16. Whose lotuses, growing in the lakes on the highest summits and left after being collected by the hands of the seven sages, the sun, moving on a lower level, blossoms by rays shooting upwards.
- 17. On observing him as the source of sacrificial requisites, and his strength as capable of holding up the earth,

the Lord of creation himself conferred on him the sovereignty of the mountains with a share in the sacrificial offerings attached to it.

- 18. To maintain the continuity of his line, he, a kinsman of Meru, knowing rectitude, married, according to (proper) rites, Mená, the mind-born daughter of the Pitrs, equal to himself and respected of the sages.
- 19. In course of time, as they began to enjoy connubial life worthy of their (respective) charms, the consort of the Mountain-lord, possessed of charming youth, conceived a child.
  - 20. She gave birth to Maináka, who wedded a Nága damsel, who contracted friendship with the ocean (to hide himself in) and who never experienced the pain of the wounds made by the thunderbolt even when the foe of Vitra, the cleaver of pinions, was enraged.
- 21. Then the chaste Sati, the daughter of Daksha and the former wife of Bhava (S'iva), who, driven by the insult offered by her father (to her lord) had abandoned her body by (means of) yoga, resorted to the Mountain's consort for rebirth.
- 22. That blessed one (Umâ) was begotten on her (Menâ), who was always self-restrained (or, devoted to the performance of holy rites), by the Mountain-lord, as prosperity is produced by the quality of energy from policy not falling in its operation on account of its being well directed.
- 23. Her birthday conduced to the happiness of embodied beings, both movable and immovable; a day when the quarters brightened, when the wind blew but without dust, and wherein there was a shower of flowers following close upon the music of conches.
- 24. The mother (lit. the progenitor) shone very brightly by her daughter, having a halo of refulgent lustre; as shines the land adjoining the Turquoise hills by the rays of gems shooting up at (responsive to) the roar of the new clouds.
- 25. As days rolled by, she, who had got her birth, growing, developed extraordinary graces as does the newly risen crescent of the moon waxing day by day other digits hidden in her lustre.

- 26. Her, the darling of her relatives, they called by the patronymic name of Párvatí; the maiden of a pleasing face came to be called Umà (only) afterwards, when forbidden by her mother to do penance with the words "Uma" (O, do not)."
- 27. The eyes of the Mountain-lord, though having a son, were never satiated with resting on this his child; the row of bees, indeed, is more fondly attached to the mango tree (blossoms), though the vernal season blooms with countless flowers.
- 28. By her he received (additional) sanctity and was also glorified, even as the lamp is by its exceedingly brilliant flame or the heavenly path by the Ganges (lit. the river of three courses) or the wise by refined speech.
- 29. In childhood surrounded by her companions, she, entering, as it were, into the spirit of sport often played with balls and dolls (made of cloth &c.) and with altars built on the sands of the Ganges.
- 30. To her, whose impressions (of the previous life) were permanent, the lores, acquired in the past life, came at the time of instructing her, as do the flocks of swans to the Ganges, in autumn, or their own lustre to the medical herbs at night.
- 31. Now she reached an age, beyond childhood, which is in itself an embellishment, not artificial, to the slim body, a cause of exhilaration not known as wine, a missile of Káma (but) other than the flowery one.
- 32. Her body, charming in its perfect symmetry, was unfolded (developed) by fresh youth like a painting gradually growing under the brush (of a painter), or like a lotus blooming under the (influence of the) rays of the sun.
- 33. Her feet, while treading, gave to the earth the ever-shifting beauty of land-lotuses in the shape of the radiance of her raised great toe and nails emitting, as it were, red colour.
- 34. She, with a body stooping (on account of the weight of her breasts), was instructed, as it were, in the matter of her gait, wherein the tread appeared graceful through playful gestures, by the royal swans, themselves desirous of receiving instruction in return as they wanted to learn the music of her anklets.

- 35. The Creator, after he had fashioned her beautiful thighs, not very long, rounded and symmetrical, had to make an effort, as it were, for the production of excellent beauty when forming her other limbs.
- 36. The trunks of lordly elephants through toughness of skin and the plantain-stalks through their extreme coldness were unfit as standards of comparison for her thighs, though having a plump, rounded shape.
- 37. The beauty of the resting place of the zone of her, who was faultless, could, indeed, be inferred from this that it was placed, in after times (i. e. after her austerities were over), by Girisha, (S'iva) on his lap, which it was not possible even to be coveted by another female.
- 38. The delicate line of down which entered her deep navel after passing the knot of her garment (at the waist), appeared like the shooting ray of the central gem of her zone which was other than white (a sapphire).
- 39. She, with a slender waist resembling the middle of an altar, had three charming folds of skin (on her waist) as if they were a flight of stairs raised there by blooming youth for the God of love to ascend.
- 40. Of her, the lily-eyed one, the two breasts, yellowish white, having black nipples and pressing against each other, were so rounded that as much space as could be occupied even by a lotus fibre was impossible to be found between them.
- 41. I fancy her arms were more delicate than even the S'irisha flower, since they were thrown as chains round the neck of Hara by the fish-bannered God, although vanguished.
- 42. In the case of her neck gracefully elevated over her breasts and her encircling pearl-necklace, the condition of being the adorned and the adorner was indifferently exchangeable owing to each bringing beauty to the other.
- 43. The unsteady Goddess of beauty, could not enjoy (possess) the charms of the lotus when with the moon, and of the lunar graces when with the lotus; but when she betook herself to the face of Umá, she enjoyed the pleasure (coming from the charms) peculiar to both.

- 44. If a white flower were laid upon a young tender leaf or a pearl were to rest on the richest (lit. spotless) coral, then only could either vie with the sweet smile that played about (lit. whose lustre was shed over) her rosy lip-
- 45. While she, who had a musical sound, spoke in a voice that distilled nectar as it were, even the koil (lit. bred by others), was to the ears of the listeners full of jarring notes, like a harp, out of tune, when played upon-
- 46. The timid (unsteady) glances which were not dissimilar to the blue lotus (tremulous) in a strong wind, did the female fawns borrow from her, or she with elongated eyes from them?
- 47. On seeing the beauty, charming in its sportiveness, of her long arching brows, pencilled as it were with black paint, lhe bodiless God gave up all pride in the beauty of his (curved) bow.
- 48. If there can be a sense of shame in the minds of the lower animals, then the female Chamaras will, undoubtedly, grow cold in their fondness for their hair on seeing the magnificent tresses of the daughter of the Mountain-lord.
- 49. In short she was created by the Creator of the universe with great effort, as if with a desire to see all beauty combined in one form, by gathering together all the standards of comparison and placing them, each in its place.
- 50. Once, it is said, Narada, who roams at will, on seeing that girl near her father, declared that she would be Hara's one bride who would share half of his body through love.
- 51. For this reason her father remained (indifferent), setting aside all thought of another bridegroom for her, although she had reached the age of adolescence: (for) an oblation, sanctified by mantras, lustrous objects other than fire do not deserve.
- 52. The Mountain could not offer his child to the God of gods unsolicited: a wise man resorts to neutrality even in the matter of his desired object through fear of his request being refused.
- 53. When that lady, of pearly teeth, abandoned her body through resentment against Daksha in her former birth,

just from that time the Lord of beings (S'iva), giving up all attachment (to worldly pleasures) lived without a wife.

- 54. He, with a skin for his garment, and with his mind controlled, dwelt, for the purpose of practising austerities, on some peak of the Snow-mansion, where the sacred fir trees were laved by the current of the Ganges, which was odoriferous with the fragrance of musk, and where there was the music of heavenly minstrels (Kinnaras).
- 55. And his attendant troops, with the flowers of the Nameru trees for their ear-ornaments, clad in the barks of the birch trees soft to touch and annointed with mineral (red arsenic) dyes, sat on the rocks coated with fragrant resin.
- 56. His bull (having a prominent hump) uttering a pleasing bellow of pride, digging with his hoofs the rocks of collected snow, and looked at with great difficulty by the terrified gayals, bellowed aloud there, intolerant of the roar of the lions.
- 57. He, of eight forms, himself the giver of the fruit of penance, having set up a fire there, kindled with sacrificial wood and another manifestation of himself, practised austerities with some unknown object.
- 58. The mountain-lord having worshipped him of inestimable worth and adored by the gods (lit. the denizens of heaven), with the customary offerings, directed his daughter of restrained soul, together with her (two) female friends, to wait upon (or propitiate) him.
- 59. S'iva (lit. the Mountain-dweller) allowed her to serve him according to her desire although an obstruction to contemplation; for *they* alone are steady whose minds are not affected in the presence of the cause of perturbation.
- 60. Culling flowers for offerings, assiduous in cleaning the altar and bringing water for the performance of holy rites and the Kus'a grass—thus did she, having lovely tresses, attend upon S'iva every day, her fatigue being allayed by the rays of the lunar digit on his head.

CANTO II.

- 1. At that time the denizens of heaven, harassed by Taraka, went to the abode of the self-existent God, Bramhá, having placed Indra (the speedy-vanquisher) at their head.
- 2. Brahmà revealed himself to them, the lustre of whose faces had faded away, as does the sun (the possessor of bright rays) to the lakes with sleeping (closed) lotuses in the morning.
- 3. Then, having bowed to him, who has a face on every side, who is the creator of all, and who is the lord of speech, they propitiated him with appropriate (lit. full of sense) speeches.
- 4. Salutation to thee of three forms, the one soul before the creation of the world, who afterwards dividedst thyself into the three Gunas (Satva, Rajas and Tamas) and manifestedst a variety (of forms).
- 5. O unborn one, the universe, composed of things that move and that do not move, has sprung from the ever prolific seed which was cast by thee in the waters; hence art thou glorified as its source-
- 6. Manifesting thy might by the three forms (lit. three states characterised by the three qualities), thou alone hast come to be the cause of the creation, the protection and the retraction (of the universe).
- 7. Male and female are the separate manifestations of thy own self, (thus) split up through the desire of creating; and these are declared as the parents of the creation that sprang into existence.
- 8. The waking and slumbering of thee, who hast separated thy day and night by the measure of thy own time, are (represent the period of) the creation and destruction of all things.
- 9. Thyself without a source, thou art the source of the universe; thyself endless, thou art the end of the universe; without beginning, thou art the beginning of the universe; and thyself lordless, thou art the lord of the universe!!
- 10. Thou knowest thyself in thyself, thou createst thyself by thyself and thou art absorbed in thyself by thy own mighty self.

- 11. Thou art fluid and hard on account of the close contact of the particles (adhesion); gross and subtile; light and yet heavy; perceptible and yet the opposite of that; thy will is absolute in the (manifestation of the) energies (or miraculous powers).
- 12. Thou art the source of those speeches (Vedas), the introduction of which is by (the syllable) Om, the utterance of which is in threefold intonation, the rite to be performed by which is sacrifice, and the fruit of which is heaven.
- 13. They declare thee as the Prakriti operating for the benefit of the soul (Purusha); and they know thee alone to be the Purusha, the indifferent (passive) witness of (the operations of) the Prakriti.
- 14. Thou art the father of the manes, god of the gods, higher than the high and the progenitor of the progenitors of mankind.
- 15. Thou, the eternal one, art the sacrificial offering and again its offerer (the sacrificer), the enjoyed and the enjoyer, the knowable and also the knower, the meditator and again the supreme object of meditation.
- 16. Having heard from them these praises, thus uttered, truthful and going (pleasing) to the heart, the Creator, inclined to show favour, answered the gods thus:
- 17. Of that primeval bard, the fourfold (i. e. having a fourfold excellence) flow of words (speech) being uttered from the four mouths, was successful (or had its object gained).
- 18. Welcome to you, O gods of mighty valour, who, having held your (respective) high posts by your might, have come here in a body and who have pole-like (long) arms (i. e. reaching upto the knee).
- 19. Why is it that your faces do not show their wonted glow like stars with their gleam dimmed by a mist?
- 20. This thunderbolt of the destroyer of Vritra, not displaying its variegated splendour (rain-bow) on account of the loss of its radiance, appears to have its edges blunted.
- 21. The noose in the hand of Varuna, irresistible to the enemy, is reduced to the helplessness of a serpent, whose prowess is repressed by a spell.

- 22. The arm of Kubera, from which the mace is cast off, and which, therefore, appearing like a tree with its branches broken, hints, as it were, at a defeat, that has been like a dart in the heart (rankling in his mind).
- 23. Even Yama, scratching the ground with his rod having its lustre entirely gone, brings to it, invincible once, the insignificance of a quenched firebrand (for marking the earth).
- 24. How have these A'dityas, cool on account of the loss of their burning lustre, come to the condition of being gazed on at will, as if painted in pictures?
- 25. The halting of the speed of the Maruts (wind-gods) can be guessed from their faltering motion, as is the stoppage of their current from the refluence of waters.
- 26. The heads of the Rudras, with their crescents hanging from the knots of matted hair, bent low (through shame of defeat) tell of the quelling of their deep gutteral sounds (their weapons).
- 27. Have you, who had already gained position (established your pre-eminence), been thrown down from it by your more powerful enemies, as general rules are overthrown (set aside) by special ones (exceptions)?
- 28. Say then, my children, what crave you, coming here together? With me rests the creation of the world, with you its protection.
- 29. Then Vasava urged the preceptor (of the gods) with (a motion of) his thousand eyes, that appeared beautiful like a bed of lotuses shaken by a gentle wind.
- 30. He, the twofold eye of Hari, greater (more serviceable to him) than his one thousand eyes-he, Vâchaspati (the lord of speech) spoke to him, the lotus-throned one (Brahmá), with hands folded (in supplication).
- 31. O Lord, what you said is so: our high position is snatched away from us by our foes. O mighty One, how should you not know it when your soul pervades each and every creature!
- 32. A mighty demon named Ta'raka, grown insolent by a boon obtained from you, has risen to torment the world, like a comet.

- 33. To his town the Sun sends his rays in such numbers only as will suffice to awaken (cause to bloom) the lotuses in his pleasure-lakes. (He is afraid of shining in all his glory.)
- 34. On him the Moon waits with all his digits at all times (in both the halfs); only he keeps back the digit that forms the crest-gem of S'iva.
- 35. The Wind, with his motion in his garden stopped through fear of (punishment for) stealing (bearing) away flowers, does not blow near him with greater force than is produced by a fan.
- 36. And the Seasons, ever diligent in providing a stock of flowers, wait upon him, as if they were (nothing more than) his gardeners, giving up for the time a succession of service.
- 37. The Lord of rivers (the sea) anxiously awaits the developing of precious stones, fit to be offered as presents to him, in the bosom of water.
- 38. The serpents, with Vasuki at their head, with their blazing jewel-lustres, wait upon him at night, serving as fixed lamps.
- 39. Even Indra, desirous of securing favour done by him, tries again and again to win him over with the precious flowers of the desire-granting trees (Kalpadrumas) sent by massengers.
- 40. Though served in this way, he harrasses the three worlds. A wicked person can be put down only by a retaliation of injury and not by an act of kindness.
- 41. By him are the trees of the Nandana grove, the leaves of which were tenderly plucked by the wives of the immortals, made to experience cuttings and fallings.
- 42. When asleep, he is fanned by the captive heavenly damsels with chauries, showering the spray of tears, and raising wind light like breathing.
- 43. He has built pleasure-mountains in his residences having rooted up peaks of Meru, (once) struck by the hoofs of the Sun's coursers.
- 44. The water of the heavenly Ganges, made oily by the rut of the elephants of the quarters, is alone left now

- (i. c. without its golden lotuses), while his pleasure-lakes have become the abode of the harvest of golden lotuses.
- 45. The love of seeing different worlds is no more entertained by the gods, as the path of the aerical cars has become desolate through fear of being attacked by him.
- 46. He, versed in magic arts, snatches away from the mouth of fire, the oblation offered by the sacrificers (in due form) in sacrifices when instituted, while we look on (helplessly).
- 47. He has borne away the well-known Uchchais'ravas, the jewel of horses, who was, as it were, the long acquired glory of Indra in a bodily form.
- 48. All our efforts against the wicked wretch are turned to naught, as herbs of powerful healing virtue, against a joint distemper of the three humours malignly disturbed.
- 49. The discus of Harí, whereon rested our hope of success, offered itself, as it were, like a gold ornament round his deck, with a stream of lustre (only) flashing forth from it as it clashed (against his bosom).
- 50. Now his elephants, who have vanquished Airavata, are practising butting against the clouds, such as Pushkaravartaka and others.
- 51. O Almighty God, we, therefore desire to create a leader to destroy him, as those desirous of salvation wish to raise religious virtue, which cuts off the fetters of Karman.
- 52. Whom, the defender of the heavenly host, having placed in the foremost place, the Breaker-of-mountains (Indra) will lead back the Glory of victory, like one taken captive.
- 53. When this address was concluded, the Self-existent One uttered a speech, which far surpassed, in sweetness (its refreshing effect), a shower falling after thunder.
- 54. This your desire will be gratified; wait some time: but I will not, myself, undertake the work of creation for its fulfilment (i.e. producing a leader).
- 55. The demon who acquired his glory from here, ought not to have destruction from here; it is improper to cut down even a poisonous tree when (once) nurtured by oneself.

- 56. Formerly this (viz. freedom from death at the hands of the gods) he sought (as a boon) and the same I granted him; and (thus) by a boon made his penance, capable of burning the worlds, nugatory.
- 57. Who but a portion of the energy of the Black-necked one (S'iva) dropped (on favourable ground) can withstand him who is warlike when ready to attack in a battle?
- 58. That God (S'iva) is the supreme soul (lit. highest lustre) reigning beyond the region of darkness (the quality of Tamas)-he, the extent of whose prowess cannot be accurately gauged either by me or by Vishnu.
- 59. So you, who are desirous of achieving your object, should try to draw away (tempt) the mind of S'iva, steadied by self-restraint (or firmly fixed on contemplation) (towards matrimony) by means of the beauty of Umà, like iron by a magnet.
- 60. Only these two are capable of bearing the seed of us two when deposited—Umà of S'iva and his watery form of me.
- 61. (Another form of) the self (son) of that S'iva, having taken up the leadership of your host, will loosen the braids of the captive heavenly damsels by the glory of his might.
- 62. Having addressed the gods thus the Creator of the universe vanished (from sight); and the gods, too, went back to the celestial world with what was to be done firmly settled in their minds.
- 63. Having fixed upon Kandarpa (as the proper agent to be employed) in that business, the chastiser of Pâka (Indra) approached him by the mind, the speed of which was doubled by his eagerness for the accomplishment of the object.
- 64. Then the flower-bowed god, with his bow, the ends of which were as beautiful as the arching brows of graceful women, slung over his neck bearing the marks of the bracelets of Rati, and having his missile, the young sprouts of mango trees, deposited in the hands of his friend Madhu (vernal season), approached the Performer-of hundred-sacrifices (Indra) with folded hands.

CANTO III.

- 1. The thousand eyes of (Indra) simultaneously alighted on him, leaving the gods; generally the regard of lords for their dependents changes according to the purpose they desire to be accomplished.
- 2. He was allowed a place near his own throne by Vasava with the words "sit here;" and he, having acknowledged the courtesy of his master by (a reverential inclination of) his head began to speak to him in private thus—
- 3. O you who discern the special qualifications of men, command what you desire to be done in the (three) worlds. I should like this your favour shown by your remembrance (of me) to be enhanced by (the execution of) a command.
- 4. By whom, desirous of getting your post, has your vengeance been roused by mighty (lit. exceedingly prolonged) austerities? For in a trice shall he be within the range of this my bow on which an arrow has been fixed.
- 5. Who, undesired by you, is seeking the path of salvation through fear of rebirth? Let him long stand fettered down to wordly existence by the side-long glances, bewitching with the play of the eyebrows, of beautiful women.
- 6. Say, of what foe of yours shall I, employing as my messenger sensuality, obstruct the temporal and spiritual advancement, although he be instructed in morality by Ushanas himself, as the flooded current of a river obstructs its two banks?
- 7. What lady (having full buttocks) painfully keeping the vow of chastity, who has made a niche in your unsteady (lustful) mind by her beauty, do you wish to be compelled to twine her arms round your neck, of her own accord, abandoning all (sense of) shame?
- 8. O gallant, by what lady naturally passionate, have you been spurned for your infidelity in love although fallen at her feet? Her body shall I subject to strong repentance and make it (helplessly) resort to a couch of tender sprouts.

- 9. O mighty one, be pleased; let your bolt rest; what foe of yours should quall, with the might of his arms rendered unavailing even before women, with lips curling through passion?
- 10. Although flower-armed, taking Madhu (the presiding deity of the vernal season) alone for my associate, shall I break down (through your favour) the self-restraint even of the Trident-holder (S'iva). What are other bowmen before me then?
- 11, Then A'khandala (Indra) having taken his leg off his thigh and honoured the footstool by placing it upon it, thus spoke to Kama who had declared his power as equal to the (achievement of the) object he had in view—
- 12. Friend, all is possible for you to do; I have but the two weapons, yourself and my bolt; my bolt (however) is powerless against those mighty with the power of austerities, while you go (unchallenged) everywhere and accomplish every thing.
- 13. I know your strength, and hence employ you in acts of grave import as I would do myself; Krishna has assigned to S'esha the duty of bearing his body, on observing his capability to uphold the world.
- 14. In talking of the power of your arrow to hit the Bull-emblemed God (S'iva), you have almost undertaken our work: know that at present this is just the desired object of the gods (lit. those who have an allotted portion in a sacrifice) who have powerful foes.
- 15. The divine beings desire to have a leader for their host, sprung from the energy of Bhava, that they can conquer their foes. And he, the repository (or source) of the principal and accessary *mantras*, who has concentrated his mind on Brahma, can be subdued (managed) by the fall of your one arrow.
- 16. Strive to make him, who is self-restrained, love the devoted daughter of Himàlaya; of all women she alone is the proper ground for the depositing of his seed—so has declared the Self-born (Brahmá).
- 17. And the daughter of the Mountain-lord, at her father's bidding, waits upon the Eternal one (S'iva)

practising penance on the high region of Himalaya—so have I heard from the lips of the heavenly nymphs; (for) they form my band of spies.

- 18. So then go to accomplish this business; do the work of the gods. This purpose can only be attained by the achievment of another object: it, (therefore), has need of you as its primary cause as the sprouting up of a seed requires water before it can make its appearance.
- 19. On him, the means of the attainment of victory by the gods, your missile only, we grant, has power; you are blessed; (the performance of) a deed, not accomplished by any other person, although unknown to fame, is the glory of men
- 20, These gods are your suppliants; the business (you have to accomplish) is (for the benefit) of the three worlds; and the deed done by your bow is not very cruel: O wonder! Your prowess is to be envied!!
- 21. O disturber of the peace of mind, Spring (Madhu) is your helper, though unasked, through your comradeship. Who asks the wind to be the fanner of fire (lit. the devourer of the sacrificial offerings)?
- 22. With the words "so be it", the God of love received on his head his master's command, like a garland offered as a gift of favour, and started; and Indra touched his body (as a mark of special grace) with his hand grown rough by stroking the Airavata (for encouragement).
- 23. He went to the Himalayan resort of Sthânu (S'iva) followed by Màdhava, his dear friend, and by Rati with apprehension, determined to effect the work even at the cost of his body.
- 24. In that forest Madhu (the vernal season) manifested himself having assumed his proper form, which was an object of pride to the mind-born One (Kâma), acting antagonistically to the performance of austerities of the sages practising self-restraint.
- 25. When the hot-rayed one (sun) began to go towards the quarter guarded by Kubera (the North) out of the proper season, the Southern quarter sent forth wind from her mouth like a sigh of anguish.

- (Side-meaning.) A certain kind-hearted damsel heaved out a sigh of pain from her mouth, when her lover, an adventurous gallant, started to go to another woman, kept by some deformed person, having broken the engagement with her.
- 26. Then the As oka tree put forth at once flowers together with foliage just from its stem and did not wait for a touch from the feet of the fair jingling with anklets.
- 27. The Vernal Season having fitted up the arrow (of Káma) in the shape of the young mango blossom with fresh leaves as its feathers, inscribed on it, as it were, the name of the Mind-born in the shape of the bees.
- 28. The Karnikára flower, though of gorgeous tints, pains the mind by its odourlessness; generally the mind of the Creator of the world is averse to bestowing completeness of qualities on a thing.
- 29. The Palâs'a buds, extremely red and curved like the young moon, not being blossomed, shone like red marks of nails on (the persons of) the Forest-sites then united with the Vernal Season (their lover).
- 30. The Vernal Beauty having displayed on her forehead a *Tilaka* (the tilaka flower) artistically painted with black pigment in the shape of the bees that swarmed over it, ornamented her lip of the young mango leaf with a red tint (red lac) mellow like the light of the morning sun.
- 31. The fawns with their eyes blinded by the pollendust of the blossom of the Piyala trees and intoxicated with passion, ran wildly against the wind in the forest glades, full of the murmur of falling leaves.
- 32. What strain of music was warbled out by the male Cuckoo, whose neck was red (or, whose voice was impassioned) by his feasting on the mango sprouts, became the mandate of Smara competent to break down the pride of high-minded dames.
- 33. Perspiration made its appearance on the ornamental paintings (on the persons) of the Kinnara ladies, the complexion of whose faces was slightly yellow and whose

lips looked bright (not being smeared with wax or, after Malli.—were free from pain), owing to the passing away of the wintry season.

- 34. The ascetics, living in the forest of S'iva (lit. the immovable one), seeing the untimely manifestation of spring could, with difficulty, be masters of their minds whose perturbation was curbed with (great) effort.
- 35. When Madana reached that region, with Rati as his companion, and his flower-bow strung, all living things forming themselves into pairs manifested by their actions amorous feeling pervaded by the sentiment of love gone to excess.
- 36. The male bee, attentive to (according to Malli, following) his dear mate, drank honey from the same flower-bowl; and the black antelope scratched with his horn his female who had closed her eyes through the pleasant sensation caused by that touch.
- 37. The female elephant, through great love, gave to the male the water held in her mouth, fragrant with the pollen-dust of lotuses. The Chakrawâka (lit. having the name of the member of a chariot) flattered his hen by giving her a lotus-stalk half eaten (by himself).
- 38. The Kimpurusha, in the intervals of music, kissed his beloved's face with the eyes attractive by rolling through intoxication caused by the floral wine, and having its paintings a little disfigured (lit. loosened) by the drops of perspiration brought on by exertion.
- 39. The trees even received close clasps from the arms, in the shape of tender twigs, of the creeper-wives, captivating with throbbing lips in the shape of young reddish sprouts and with breasts of the full clusters of flowers.
- 40. Hara, though hearing the music of the heavenly damsels at such a time, remained absorbed in meditation; for never can obstacles break the Samadhi (disturb the contemplation) of those who have complete control over themselves.

- 41. Then Nandi, standing at the entrance of the creeper-bower, with a gold staff resting against his left forearm, checked the Ganas, ordering them not to be mischievous by a sign of his forefinger placed on the mouth.
- 42. And at his bidding the whole forest itself stood with its movements committed to a painting as it were, the trees having ceased waving about, the swarms of bees having remained still, the birds having withheld their music, and the beasts having stopped roaming.
- 43. Having avoided his glance, as one does the quarter wherein shines Venus, when starting on a journey, Kâma entered S'iva's abode of contemplation, screened with the thickly interwoven branches of the Nameru trees all round.
- 44. He, the fall (destruction) of whose body was at hand, saw the Three-eyed God, absorbed in ascetic contemplation, seated on an altar of the Devadáru tree, covered over with a tiger's skin.
- 45. The fore-part of whose body was steady owing to the posture called Virâsana, who was sitting straight and fully drawn, both of whose shoulders were a little bent, and in whose lap there lay as it were a full blown lotus, owing to his two hands being placed there with the palms turned upwards.
- 46. The mass of whose matted hair was gathered upwards and tied with a serpent, who had a double string of Rudra'kshas hanging down from his ears, and who wore a black antelope's hide with knots, appearing still more darkish on account of the complexion of his neck:
- 47. Who was looking steadfastly at (the tip of) his nose with his eyes, the fierce pupils of which were motion-less and shining out a little, and which had desisted from the habit of kniting the brows, the thick lashes of which were not moving and the vision of which was turned downwards;
- 48. Who, on account of the suspension of the vital airs (lit. the airs moving inside), appeared like a cloud not

blustering up to burst into a shower, or like a reservoir of water unruffled with ripples or like a lamp (burning) steady in a place free from wind:

- 49. Who was putting into shade the grace softer than that of the lotus fibres, of the young moon, by the rays of light shooting forth from the head, having got a passage through the eye in the cranium;
- 50. Who, having fixed in his heart the mind, with its operations through the nine gates (of sense) entirely suspended and completely under the influence of concentration, was realising in himself his own self, whom the seers call the Riemal
- 51. Smara (Cupid), while looking at him, the three-eyed one, not to be assailed even in thought, in that posture, his hand drooping through fear, did not notice the bow and arrow dropped down from his hand.
- 52. Just then was seen the daughter of the Lord of immovables (Hima'laya) accompanied by the sylvan deities, reviving, as it were, his prowess, almost deadened, by the beauty of her person:
- 53. Who were a decoration of the spring flowers, the Asoka flowers in which put into shade the rubies, the Karnika ras bore the lustre of gold and the Sindhuvaras shone like a necklace of pearls;
- 54. Who stooped a little with (the weight) of her breasts, and wore a garment of the hue of the morning sunthus looking like a walking creeper covered with folige and bending under the breast-like clusters of flowers:
- 55. Who was drawing up with her hand again and again the zone, composed of Bakula flowers, slipping down her hips, which was, as it were, a second string for his bow deposited there by Smara who knew the appropriate place for it;
- 56. And who, her eyes agitated through confusion, was keeping off, every moment, with a sportive lotus, a bee hovering round her Bimba-like nether lip, with its thirst (desire) excited by her fragrant breath.
- 57. On seeing her, faultless in all her limbs, and a standing shame even to Rati, the flower-arrowed god again

hoped for the accomplishment of his object respecting the Trident-holder who had conquered his senses.

- 58. Uma approached the entrance (of the abode) of S'ambhu, her future lord; and at the same time, he too, having realised in himself the eternal light called Parma'tman desisted from contemplation (broke the Sama'dhi).
- 59. Then the Lord, slowly releasing all the vital airs in the body, the portion of the earth under him being, with great difficulty, upborne with the tops of his hoods by the lord of serpents, loosened the firm Vfra'sana.
- 60. To him, Nandi, having saluted, announced the coming of the daughter of the Mountain-lord through the desire of waiting upon him, and ushered her into the presence of his lord, her admittance being permitted with a mere sign of the eye-brow.
- 61. By her two friends was scattered a collection of spring-flowers, mixed with bits of leaves gathered with their own hands, at the feet of the Three-eyed God, with a bow.
- 62. Umà made a bow to the Bull-emblemed God with her head, when the tender leaf on the ear dropped down and the fresh Karinka'ra flowers shining in the midst of her black tresses got loosened.
- 63. She was indeed told the truth by Bhava when he said "do yoge t a husband, who will not attend to another woman:" the words of the mighty do not foster a sense contrary to their meaning in this world.
- 64. Kàma, having seized this as the proper opportunity for (discharging) his arrow, being as if desirous of entering the fire like a moth, touched again and again the string of his bow, having fixed his eye on Hara, while Uma stood hard by (lit. in the presence of Uma').
- 65. Then Gauri offered to Girisha, given to asceticism, a rosary of the seeds of lotuses grown in the Manda'-kini and dried up by the rays of the sun, with a hand of a rosy colour.

- 66. The three-eyed God through love for devotees made ready to take that rosary, and the very moment the flower-arrowed God placed on the bow his unfailing arrow called Sammohana (the captivator).
- 67. Hara, his firmness a little shaken, as is the sea (agitated) at the rising of the moon, cast his eyes on Uma's face, the lower lip of which was like the Bimba fruit.
- 68. The daughter of the Mountain too, betraying her emotion by limbs that looked like the blooming Kadamba flowers (on account of the hair standing on end), stood with a half averted face, lovelier still and with the eyes agitated through shyness.
- 69. Then S'iva, having strongly restrained the perturbation of his senses by means of his (perfect) self-control, and desiring to find out the cause of the disturbance of his heart, directed his eye towards the directions.
- 70. Then he saw the mind-born one, his clenched fist resting on the corner of his left eye, his shoulders bent (forward) and his left foot drawn in, ready to strike with his beautiful bow stretched to (the figure of) a circle.
- 71. All at once a blazing fire with rising flames sprang from the third eye of him, whose ire was roused by the disturbance to his austerities, and whose face was terrible to look at owing to the knitting of the eye-brows.
- 72. Ere the cries of the gods—"Restrain thy ire, restrain thy ire, O Lord"—could rise in the sky, the fire, born of the eye of Bhava, left only the ashes of Madana.
- 73. And Rati, who for a time stood unconscious of the death of her husband, had a favour conferred upon her as it were by the swoon, which, occasioned by the sharp discomfiture, stifled all operations of her senses.
- 74. Having quickly destroyed him, the obstacle to his austerities, as the bolt of Indra does a tree, the Great ascetic, the Lord of beings, together with his followers, vanished from sight, in order to avoid the vicinity of women.

- 75. The daughter of the Mountain knowing the desire of her exalted father as well as her lovely body to be vain, overwhelmed with shame all the more, because it happened in the presence of her two friends, somehow or other went homeward, like one dazed.
- 76. Just then the Mountain, having taken into his arms his daughter who deserved to be sympathised with and who had closed her eyes in fear of the anger of Bhava, went along the path, as does the elephant of the gods holding a lotus sticking to his tusk, with his body stretched to its full length on account of his great speed.

CANTO IV.

- 1. Then the wife of Káma, who was beside herself, being entirely in the power of the trance, was awakened by Destiny, wishing to make her experience new widowhood with its unbearable pangs.
- 2. She made her eyes, opened at the close of the swoon, gaze attentively, but she did not know that the sight of her dear lord was for ever lost to her never-satiated eyes.
- 3. "O Lord of my life, art thou alive," so saying she got up; but she saw on the ground, merely a heap of ashes, in a man's shape, due to the fire of the anger of Hara.
- 4. Then she, again distracted (with grief), her breasts dusty from the touch of the ground, and her hair dishevelled, wailed, as if making the region (the living creatures) share her grief (lit. equally miserable).
- 5. Thy body, which served as a sample for all amorous persons by its resplendency (handsomeness), has been reduced to this condition, and yet I do not burst through grief! Hard-hearted, indeed, must be women!
- 6. Where hast thou fled, abruptly leaving me whose (very) life depends upon thee, forgetting thy love in a moment, as does a torrent of water throwing up a lotus after breaking down a dam?

- 7. Thou hast never done anything that would displease me, nor have I ever acted contrary to thy wishes: why is it, then, that, without cause, thou dost not present a sight of thee to thy Rati who is lamenting (thy loss)?
- 8. Dost thou remember, O Smara, my binding thee with the strings of my waist band whenever I was addressed with a wrong name by thee, or my beatings of thee with lotuses used as ear ornaments, hurting thy eyes with pollen-dust dropping from them?
- 9. I know the speech which thou wouldst utter to please me—viz. "thou dwellest in my heart"—to be false; if it was not an empty compliment, how is it that thou art without a body, and Rati uninjured?
- 10. I will follow the path of thee who hast started on a new journey to the other world; but this world is cheated (of its pleasure) 'by Vidhi: the happiness of embodied beings does, indeed, depend on thee.
- 11. Who else but thee, O beloved, can enable the sweet-hearts terrified by the thunder of the clouds, to reach the houses of their lovers, when the roads of the cities are shrouded in nocturnal darkness?
- 12. The intoxication of the young damsels by wine is now a mockery when thou hast ceased to exist—the intoxication that makes the red eyes roll (from side to side) and the words falter at every step.
- 13. O bodiless one, the Moon, knowing that the body of thee, his dear friend, has become a subject-matter of tales (only) and that his appearance (in the sky) useless, will, with great relutance, give up his thinness, even when the dark half has passed away.
- 14. Say by whom will the fresh blossom of the mango tree, the beautiful stem of which is reddish green and the sprouting of which is proclaimed by the notes of the malecuckoo, be used as his arrow?
- 15. The swarm of bees, which was many a time used as a string for thy bow by thee, seems by its humnings,

in piteous tones, as if to sympathise with me, whose distress serent.

- 16. Rise again, recovering thy graceful form, and once more appoint the koel, naturally clever in sweet (persuasive) talk, to the post of a messenger in love
- 17. There is no peace for me, O Smara, remembering as I do, our secret sportings, so familiar to us, and embracings, accompanied by tremour, solicited by bowing down the head.
- 18. O thou expert in love-matters, here I bear on my person the vernal decoration of flowers arranged by thyself, but that beautiful body of thine is not to be seen.
- 19 Come then, and finish the colouring of my left foot, (lit. other than the right rone) before finishing the decoration of which, thou wast (called away by being) remembered by the cruel gods.
- 20. As long as thou art not deceived (into loving them) in heaven, O dear, by the artful damsels of heaven, I will come to sit once more on thy lap, following thee by the way of locusts (burning myself on the funeral pyre).
- 21. O beloved, though I follow thee, this reproach will stand—that I, Rati, bereaved of Madana, lived (though) for a moment only.
- 22. How can the last decorations be done by me for thee, who hast gone to another world? For thou hast been reduced to an unthought-of condition by simultaneously (losing) both thy life and body.
- 23. I remember thy merry talk (lit. accompanied with smiles) with, and casting a side-glance (lit. looking from the cornor of the eyes) at Madhu, as thou wast straightening the arrow, with the bow stationed on thy lap.
- 24. Where is thy friend, Madhu, the delight of thy heart, who shaped thy bow with flowers? Or alas, can if be that he, too, is sent along the path taken by his friend by the Trident-holder whose wrath is dreadful?
- 25. Madhu, cut at heart by her cries of woe, as by venomed arrows, discovered himself in the front of the woestriken Rati to console her.

- 26. On seeing him she wept bitterly and beat her bosom so as to oppress her breasts; misery breaks out as if opening her flood-gates in the presence of one's connections (a Kinsman or a friend).
- 27. Smitten with grief she thus said to him-Look, O Vasanta, what has remained of thy friend. These ashes, variegated like a pigeon, are blown about, particle by particle, by the wind.
- 28. Now reveal thyself to us, O Smara. This Madhava longs to behold thee; the love of men may be fickle to women, but it can not be so towards a friend.
- 29. By this thy comrade (lit. one who is always by the side) the whole world, including the gods and the demons, is forced to own the empire of thy bow, the string of which is the lotus-fibre, and the arrows delicate flowers.
- 30 Gone is that friend of thine; he comes not back, as a lamp put out by the blast of wind; I am as it were the wick (of this lamp); behold me enveloped in the smoke of unbearable misery.
- 31. Fate, sparing me while killing Káma, has only done half the butchery; when the firm supporting tree is broken by an elephant the creeper (hanging by it) tends (is bound) to come down.
- 32. Therefore let this duty by a friend, which comes next, be done by thee; pray, send me, who am afflicted, to my husband, by consigning me to the funeral fire.
- 33. The moon-light passes away with the moon, and the lightning vanishes with the clouds; that a wife has to go by the way the husband has gone is thus admitted even by life-less things.
- 34. Besmearing my breasts with these ashes of the body of my beloved, I shall lay my body on the fire as if on a bed of young leaves.
- 35. O gentle one, thou hast many a time helped making up our bed of flowers; do thou now pile up a pyre quickly, urged to do so with a bow with joined palms.
- 36. After that, coax the fire set to me by faunings in the shape of the south winds that it should burn quickly;

it is indeed known to thee that Smara can not bear to live without me even for a moment.

- 37. Having done so, offer one handful of water for us two; that thy friend, together with me, will drink undivided in the other world.
- 38. On Mádhava, in the ceremony after-death for Smara offer the spray of mango blossom, the leaves of which are tiemulous; for the mango blossom was dear to thy friend.
- 39. A speech, breathed in the sky, comforted Rati, thus prepared to abandon her life; as does the first shower comfort a fish distressed by the drying up of a pond.
- 40. O thou, wife of the flower-weaponed god, thy husband shall not be long unobtainable to thee: listen how he came to the plight of a locust in the flame of the fire (sprung) from the eye of Hara.
- 41. Prajapati (the lord of creation) felt a lustful desire for his own daughter, his senses being excited by Kâma; he, then, having curbed the excitement, cursed Káma, who has thus experienced the fruit (of his own act).
- 42. "When Hara, made to look upon her with favour by her austerities, will lead Parvati to the altar, then having got back his own bliss, he will unite Smara again with his form."
- 43. Thus did god Brahmâ, when begged by Dharma, deliver a speech setting forth a limit to Smara's curse: the self-restrained and the clouds are the sources of both, Ashani and Amrit lightning and water (curses and favours;).
- 44. So, O sweet woman, preserve this body which will be reunited with thy husband: a river, the water of which is drunk up by the sun, is again joined with a fresh current in the rainy season.
- 45. Thus did some being of unseen form discourage Rati's idea of seeking her death, and through a belief in that the friend of the flower-weaponed god) (voice) spring (lit), consoled her with words (replete with good sense).
- 46. Then the wife of Madana lived, (thinned by her misery), awaiting the end of the calamity just as the crescent of the moon appearing by day and looking pale through the loss of rays, awaits the (coming of the) evening.

ACT V

- 1. Pârvati, baffled in her hopes by the Trident-holder burning, in that manner, the mind-born deity in her presence, cursed her beauty in her heart, for beauty has for its guerdon good fortune as regards (the being liked by) one's beloved.
- 2. She wished to make her beauty fruitful by austeritles, having recourse to concentration; how else, could she secure the two things-such love and a husband of that kind.
- 3 Mená, hearing that her daughter, who had set her heart on Girisá, was resolved to practise penance, clasped her to her bosom, and spoke dissuading her from the difficult practice of asceticism
- 4. In the house are deities such as the heart would desire: what a wide difference is there between austerities and thy body? The delicate S'irisha flower can bear the tread of a bee but not that of a bird
- 5. Menâ, though thus exhorting her daughter, whose desire was inflexible, could not dissuade her from her resolve: who can make a mind firm in its resolution to achieve a desired object or turn back water (rushing) towards a low ground.
- her father, who knew her desire, a residence (permission to dwell) in the forest to perform religious austerities till their fraition, through a friend who was her confidente.
- 7. Being granted permission by her great father, delighted in a persistence worthy of her, she repaired to a peak, full of peacocks, which came to be known by her name ever afterwards among the people.
- 8. She, of never-to-be shaken disposition, having given up her necklace, which rubbed away the sandal paste (on her breast) by its threads, wore a bark garment, tawny like the morning sun, the close union of which with the body was prevented by the elevated breasts.

- 9. As her face looked pretty by her decorated tresses so it did by the matted hair also; a lotus does not look beautiful only by the swarms of bees but even by its union with moss.
- 10. By that string of Munja grass having three threads, which she wore for her penance and which (by its harsh touch) caused her hair to stand erect every moment, was the place of the waistband made red, being fastened there for the first time on that occasion.
- 11. By her hand, turned away from (no longer employed in painting) the nether lip from which the red colour had disappeared, and from the ball becoming red by the unguent of the breasts, and with the fingers pricked by plucking the tender blades of Kus'a grass, was made the friend of the rosary of Akshas.
- 12. She, who would experience pain even by the flowers dropped down from her hair in her rollings on her costly bed, sat and lay down (now) on the hare earth-platform using her creeper-like arm as a pillow.
- 13. By her who was under the vow, had been left as a deposit to be taken back, the two things with the two vi^* , her sportive gestures with the slender creepers, and her unsteady glances with the female deer.
- 14. Never slack in her care she personally reared up the saplings with outpourings from breast-like-jars—saplings, her motherly affection for which, being first-born, even Guha would not be able to set aside.
- 15. And the fawns, fondled by giving (them) handfuls of forest-grain, trusted her so far that she could measure (the length of) her own eyes before her friends (or, of the eyes of her friends before her), by their eyes out of emissive.
- 16. Sages came there, desirous of seeing her, who used to take a sacred bath, sacrificed to the fire, were a bark as her upper garment and recited (sacred texts): age is no consideration in the case of those who are old in spiritual attainments.
- 17. The sacred grove too became holy, where the previous antipathy between warring beasts was abandoned, where the guests (travellers) were well gratified with the

(gifts of) desired fruit by the trees, and where the sacred fires were kindled in newly built huts of leaves.

- 18. When she thought the desired fruit not to be attainable by that kind of penance which she had been already practising, then, disregardful of the delicacy of her body, she began a mightier penance.
- 19. She, who was fatigued even by playing with the ball, entered upon the course of life of anchorites: verily her body was composed of gold lotuses, as it was delicate by nature and yet touch (full of substance).
- 20. In summer, she of sweet smiles and delicate waist, sitting in the midst of four blazing fires, gazed at the sun (the source of life) with her sight not directed to any thing else, having got the better of (being accustomed to bear) his lustre that dazzles the eye.
- 21. Then her face scorched by the rays of the sun in that manner, bore the Leauty of a day lotus; but gradually round the long corners of her eyes only dark colour made its appearance.
- 22. Only the water that came to her without any effort on her part, and the rays of the moon (lit. Lord of the constellations), full of nectar, broke her fast, not unlike the means of subsistence of the trees.
- 23. She, extremely heated by various fires—that wandering in the sky and those lighted by means of fuel, being drenched with the fresh showers at the end of summer, gave out, along with the earth (reeking) heat that ascended upwards.
- 24. The drops of first water (showers) rested for a moment on her eye-lashes, then sriking against the nether-lip, broke as they fell on the elevation of her breasts; and thence stumbling through the threefolds of her skin, reached, after a long delay, her navel.
- 25. The nights, the witnesses of the rigid penance of her who slept on a (bare) stone slab, and who lived in open space (lit. not under a sheltered roof) and in the midst of unceasing showers accompanied by winds, watched her, as it were, with their glances in the shape of lightning (flashes).

- 26. Determinately standing in water she passed the nights of Pausha (cold season) with (winter) winds scattering about a thick mass of snowy sleet, pitying the pair of the Chakravaka birds (which stood) before her, separated and crying to each other.
- 27. At night, she replaced the (beauty of) lotuses, of the waters (of the stream), the wealth of lotuses of which was destroyed by the showers of snow, by her face, as fragrant as the lotus (itself) and shining with the quivering leaf of the nether lip.
- 28. The sternest severity of austerities lies in subsisting on leaves fallen from the trees of their own accord; but that also she spurned; hence was that gentle-talker named Aparna by those conversant with history.
- 29. By this and other kinds of penance, she, wasting her frame delicate as a lotus fibre, day and night, left far behind the *tapas* practised by auchorites with hardened frames.
  - 30. Then a certain ascetic (lit. one with matted hair) wearing an antelope's skin, and holding a staff of Palàsha, of ripe speech and burning, as it were, (refulgent) with Bràhmanic lustre, entered the penance forest, like the first stage of life (Brahmacharya) embodied.
  - 31. To meet him went forth, offering worship with great reverence, Parvati, kindly disposed towards (all) guests; even when there is equality, the acts of the firm-minded towards special personages are such as are full of extreme reverence.
  - 32. Having accepted the worship (hospitality) performed according to proper rites, and apparently eased his fatigue for a moment he, looking at Uma with quite pure eyes, began to speak to her, not forgetting proper manners.
  - 33. Are sacrificial wood and Kus'a grass easily obtainable for holy rites? Is the water suitable for thy bathing? Dost thou practise austerities proportionate to thy strength? For the body is the ultimate means of performing religious duties.
- 34. Are the young leaves of these creepers made to sprout by the water sprinkled by thee, thriving?—the leaves

which vie with thy nether lip, red though long bereft of the scarlet of Alaktaka (red lac.)

- 35. Is thy mind pleasingly disposed towards the fawns, who take the Kus'a grass from thy hands through their love (for thee) and who, O lotus-eyed one, present a close resemblance to thy eyes with their unsteady glances?
- 36. O Mountain-born lady, the observation that beauty never leads to a sinful course of life is not false (lit. not a deviation from a general rule) as, O thou of noble form, thy conduct has become worthy of imitation even for the ascetics.
- 37. This Up-holder of the earth (Mountain) together with his family, has not been so sanctified by the waters of the Ganges, dropping from the firmament and resplendent with the offerings of flowers scattered by the seven (heavenly) Sages, as he has been by thy pure acts (lit. free from the taint of sin).
- 38. O thou of pure intentions, on account of this thy conduct, pursuit of religion strikes me pre-eminently as the best of the group of the three (viz. Dharma, Artha and Kàma), as this only has been selected and followed by thee, with a mind from which all thought of Artha (wealth) and Kama (desire) has been sent out.
- 39. It does not behave thee to regard me as a stranger, to whom special hospitality was accorded by thee; for, O thou of stooping body, the friendship of good people is declared to be formed after seven words have been exchanged between them (or seven steps gone over together).
- 40. Hence, O thou to whom penance is a treasure, I, in whom curiosity, natural to the twice-born (a Bráhmana), roused, am desirous of asking something to thee, a lady of great forbearance. If it be not a secret, thou wilt kindly give a reply-
- 41. Thy birth is in the family of the first progenitor of mankind); thy shape is as if the manifestation of the collected beauty of the three worlds, the happiness of afflunce is not for thee to seek; and thine is fresh youth; say what blessings, other than these, can be the reward of senance.
  - 42. Such a course of action is possibly followed by high-

minded ladies when overtaken by an unbearable evil; but such a one, O thou of slender waist, can not be discovered in thy case by the mind directed through the channel of thought.

- 43. O thou of beautiful brows, this thy form is incapable of the humiliation of grief; and whence can there be dis-respectful treatment under the parental roof? Nor can there be any insult from strangers; for who can stretch his hand to snatch away the jet of the lustre of the serpent's gem?
- 44. Why is it that thou hast put on a bark garment suitable to old age (only), in youth, abandoning ornaments? Say if the night at its beginning, with the moon and the stars prominently displayed, can hint at the (approach of) dawn.
- 45. If thou art seeking heaven, boot-less is thy effort the regions (on the slopes) of thy father are the land ot gods; if thou dost desire a (suitable) husband, cease from thy austerities; a jewel is sought after and has not to seek.
- 46. Thy hot sighs have betrayed (the secret); and yet my mind is still more plunged in doubts; I see not that a husband is at all to be sought after by thee; how then can there be one who is unobtainable when sought after.
- 47. The youth thou yearnest after is, indeed, hard-hearted, since he still holds off, seeing the matted hair tawny like the tips of the blades of paddy, hanging loosely on thy broad cheeks from which the ear-lotus has been long missing.
- 48. Of what person, having a heart, the mind is not afflicted, on seeing thee, extremely emaciated by the observance of saintly vows, with the places of ornaments burnt mercilessly by the sun and therefore looking like the crescent of the moon by day?
- 49. I take thy lover to be cheated by the pride of his beauty who does not, for a long time, make his face the mark for (present himself to the view of) thy eyes of lovely looks and arching eyeslashes.
- 50. O Gauri, how long wilt thou torture thyself? I too have religious merit accumulated in my peviourst stage of life; do thou get thy desired husband by (the grant of) half of it; him, however. I desire to know well (fully)

- 51. She, thus addressed by the Brahmana, who had divined the inmost secret (of her heart), could not speak out the desire of her heart (through bashfulness). So she only looked at her friend standing by her side with eyes not besmeared with collyrium.
- 52. Her friend said to the ascetic—O sage, know thou then, if such is thy curiosity, him for whom this lady has made her body a means for practising religious austerities, as one should a lotus for warding off the sun.
- 53. This lady, disdaining all the lords of the four quarters, Mahendra and others, of exalted dignity, seeks a husband in the Trident-holder, who is not to be conquered by charms, as is evinced by his destruction of the mind-born.
- 54. The arrow of the Flower-bewed god, whose point failed to reach the enemy of the Puras, being first hurled back with the Hunkara sound, difficult to be borne, struck her in the heart with a cruel blow, although his body had been destroyed.
- 55. From that time forth, powerfully affected by love, and with her curling tresses whitened by the sandal paste on her forehead, the maiden never felt ease even when reclining on the surfaces, of snow-slabs while in her father's house.
- 56. Many a time did she make the daughters of the Kinnara kings, her companions in the songs sung in the woods, burst into tears, by her words (of grief) scarcely articulate in the throat choking with tears, while the exploits of the Pináka-holder were being sung.
- 57. At night, when the third part was still remaining, she could scarcely close her eyes for a moment, when all of a sudden she would start up with incoherent cries of—"O Thou of azure neck, where dost thou go?" and would throw her arms tight round an imaginary neck.
- 58. And He of the cresent-crest, drawn with her own hands by this silly girl, was upbraided in private with the words: "Thou hast been considered all-pervading by the wise; how, then, dost thou not know this person, slave to thy love?"
- 59. When at last she could find no other way to win the Lord of the universe though deliberately searching, she

came with us to this sacred forest for practising austerities permitted by her father.

- 60. This our friend has seen fruit appearing on these trees (planted) (lit. given birth to) by herself and the witnesses of her austerities: and yet the craving of her heart, which has for its basis the moon-crested God, does not seem even to be near sprouting time (about to bear fruit).
- 61. I do not know when he, difficult to be secured though sought after, will favour this our friend, worn by penance and looked at by us, her friends, with tears, as Indra favours (with showers) the earth, distressed by his holding off (the rain).
- 62. Thus informed by her, who knew the secrets of Pârvatf's heart, so as to make her noble intention clear, that handsome Brahmacharin, without showing signs of delight, asked Umà whether it was so or a joke.
- 63. Then the daughter of the mountain, putting the rosary of crystal beads on (or into) her forehand, with the fingers drawn together so as to resemble a bud, spoke, with great difficulty, in measured words, having adjusted her speech (in her mind) for a long time.
- 64. O thou, worshipped of those who know the Vedas, thou hast heard the truth (lit. as it is); this (humble) person is ambitious of attaining the highest post. These austerities are a means of getting that: nothing is in accessible to desire (fancy).
- 65. Then said the ascetic—Mahes wara is well known: and yet thou hast a yearning after him; knowing him possess a love for inauspitious things, I cannot see my way to approve of thy desire.
- 66. O thou who hast fixed (thy mind) on a worthless object, how can this thy hand with the nuptial string still tied round it, bear the first clasp of S'ambhu's hand decked with circling snakes?
- 67. Do thou thyself consider adequately whether these two things can ever bear being together-the bridal

silks gleaming with the (figures of) swans and the elephantbide dripping with blood?

- 68. Who, even an enemy, consent (to see) the footprints, leaving marks of red vermeil of thy feet treading upon flowers in the saloon, traced upon the ground of the dead spread over with hair?
- 69. Say—Is there any thing more ungainly than this that the ashes of the funeral pyres easy to be obtained from the bosom of the three-eyed God will make their home on thy bosom, a (fitting) place for sandal wood paste?
- 70. Then again this another humiliation will await thee—great men will have smiling countenances, on seeing thee, fit to be borne by a lordly elephant, striding the bull, after marriage.
- 71. By their earnest (desire) for union with the Tridentnolder, two things have now become objects of commiseration: the digit of the (moon) and thyself, the moonlight of the eyes of the world.
- 72. His body is (deformed) having monstrous eyes, his descent is obscure (not to be found out), and his wealth is shown by his having the quarters for a garment. O thou having eyes like those of a young gazelle, is whatever expected in a husband found in the three-eyed One, even taken singly?
- 73. Turn thy heart from this evil desire; what a distance is there between one of that kind, and thee with auspicious marks? A gibbet of the burial ground is not expected to be treated with the Vedic rites proper for a sacrificial post, by the good.
- 74. By her, whose anger could be guessed from her quivering nether lip, were cast askance upon the twiceborn, talking adversely, her eyes, red at the corners, with a frown gathered on the creeper like-brows.
- 75. And him she thus addressed:—"Indeed thou dost not know Hara aright, since thou talkest thus to me. The dullwitted find fault with the course of life of the magnanimous, which is not in common with that of other people, and the motive of which is difficult to divine."

- 76. Auspicious things are resorted to by one, who is anxious to ward off calamities or to attain prosperity. What has he, who is the protector of the world and has nothing to wish for, to do with these, which corrupt the functions of the mind by generating desires?
- 77. Himself poor, he is the spring of wealth; living (lit. found) in the cremation ground (the above of the dead) he is the lord of the three worlds; of terrible form he is called S'iva (of gentle aspect). None are there who know the Trident-holder for what he is,
- 78. The shape of one whose form is the universe can not be determined: it may be resplendent with ornaments or entwined with serpents, dressed in the elephant-hide or again in silken garments, or it may have a vessel of skull or the moon on the crest.
- 79. Certainly the particles of the ashes of the funeral pyre even become sanctifying by having obtained a touch of his body; and hence are held on the head by the dwellers of heaven when dropped in the act of exhibiting the gestures of dancing.
- 80. Indra, having for his vehicle the rutting elephant of the (eastern) quarter, touches, with his crest, the feet of that poor God, who goes about on the bull and makes their toes red with the pollen-dust of the full-blown flowers of the heavenly trees.
- 81. Thou, of depraved soul, although wishing to speak the faults of the Lord, hast said one good thing about him. How can he, who is considered the parent of even the self-existent Brahmá, have his origin known?
- 82. Though of disputing: let him be, without any reservation, what you have heard him to be, My heart, however, is set on him, pervaded by the one sentimet of love; one, who wants to act as one likes, does not regard (care for) criticism (ill-talk).
- 83. O friend, stop this boy who seems desirous of saying something as his upper lip quivers. Not only he, who talks ill of the mighty, but also he who listens to him is a sinner.

- 84. Or rather I will hence; so saying the maiden, with the bark garment slipping from her bosom, started: and the bull-emblemed God, with a smile, held her having discovered his self.
- 85. On seeing him, all a-trembling and her body covered with perspiration, the daughter of the Mountain-lord, having one foot raised to tread, was uncertain whether to go or to stay, like a river, hampered by the impediment of a mountain in the path.
- 86. "O thou of stooping limbs, henceforth I am thy slave bought by thy austerities"—as the Moon-crested God said these words, she forgot all her exhaustion caused by the austertles at once: fatigue gives fresh vigour again by the fruition (the achievement of the desired object).

CANTO VI.

- 1. Thereafter Gauri instructed her companion when alone (with her) to say to S'iva (lit. the soul of the universe)—the lord of mountains (Himálaya) is my giver (in marriage): let him be recognised as an authority (i. e. he should be applied to for my hand).
- 2. She, who had communicated her message through her friend, and who remained relying on (or, firmly devoted to) her beloved, shone, when near (him), like a young mango tree speaking through the cuckoos, and steadily awaiting the spring when near at hand.
- 3. Having promised, 'it will be so' and sent away Umá with great difficulty, he, the chastiser of Smara, thought of (mentally called) the seven luminous sages.
- 4. Illumining the sky with the circles of their lustre, the great sages (lit. those whose penance was their treasure) immediately appeared before the Lord, accompanied by Arundhati.
- 5. Bathed in the streams of the celestial Gauges, the waves of which bear along the flowers of the wish-granting trees grown on the banks and which are scented with the temporal juice of the quarter-elephants;
- 6. Wearing sacred threads of pearls, dressed in gold bark-garments and having jewel-rosaries and (thus) looking like the heavenly trees that had betaken to the ascetic mode of life (retirement from the world);
- 7. Who were looked up to with a bow by the thousandrayed (sun) himself having placed his horses below and bent his flag;
- 8. Who had rested, at the time of the calamity of universal destruction, on the tusk of the great Boar along with the earth, that was lifted up (from water), with their creeper-like arms attached to it (the tusk or the earth);
- 9. Who, on account of their finishing the work of the remaining part of the creation, after Brahman, are

mentioned (described by those conversant with history) as the primeval creators:

- 10. And who, although enjoying the fruits of their exceedingly pure penance, practised in previous lives and now come to fruition, remained (continued to be) ascetics still.
- 11. The chaste Arundhati who was in their midst with her eyes directed to the feet of her husband, shone exceedingly as though she were the success of their asceticism incarnate.
- 12. The Lord looked upon (or, received) her and the sages without any distinction of honour; no regard is shown to one's being a male or female; for the character of the good (alone) is esteemed.
- 13. At her sight S'ambhu's desire for a wife became stronger: good wives, indeed, are the prime cause of religious performances.
- 14. Religious duty having made S'iva take a step. with regard to (form a regard for) Pârvati, the mind of Kâma, full of fear at previous guilt, breathed with relief (or hope).
- 15. Then all those sages, who were adepts in the Vedas with their accessory branches, having duly honoured the Lord of the universe (thus) spoke to Him, with the hair of their bodies standing on end from joy.
- 16. The Veda that was duly studied by us; the sacrifices that were offered into the fire in the prescribed form and the penance that was practised-the fruit of all that has been ripened for us to-day,
- 17.—in as much as by thee, Lord over all the worlds, we have been made to be the object of thy mind which is beyond the reach of our wish.
- 18. He, in whose mind thou abidest, is, indeed, the greatest of all blessed persons: what then to say of him who dwells in the mind of thee, the cause of Brahma (or the Vedas)?

- 19. Truly we occupy a station higher than that of the sun and the moon; but to-day far higher than theirs, owing to the favour of thy remembrance of us.
- 20. We think highly of ourselves (thus) honoured by thee: generally the regard of superiors creates confidence in one's own merits.
- 21. Where is the necessity, O Thou with diverse eyes, to express to Thee the delight caused to us by thy having remembered us! Thou art the in-dwelling soul of all embodied creatures.
- 22. Thou art seen visibly, and yet we know thee not in thy real nature; be pleased and explain thyself: (for) Thou liest not within the range of mental faculties.
- 23. Which (of the three) is this form of thine?—whether that by which Thou manifestest the universe or that by which Thou preservest it or that which resolves the universe back (into its original state).
- 24. Or rather, O God, let this our high-soaring request stand aside: in the first place command us who have presented ourselves at thy mental call. What shall we do?
- 25. Then the great God spoke to them, heightening the scanty lustre of the moon on his head with the bright rays of his teeth.
- 26. It is known to you that none of my proceedings (efforts, activities) are for my own self: and verily I am shown to be of such nature by my eight forms.
- 27. That I (or, I who am, such) have been solicited for progeny (to beget a son) by the gods tormented by their enemies as the (lightning-bearing) cloud is for a shower by the Chátaka birds oppressed by thirst.
- 28. For this reason I wish to take (for wife) Parvati for (begetting) a son, as a sacrificer secures arani (particular pieces of wood) for the generation of the holy fire.

- 29. Himalaya should be requested by you to bestow her (in marriage) on me: the connections (relationship) brought about by the good do not lead to bad results.
- 30. Know me also to be not deluded, being joined in relationship with him who is exalted (lofty), who keeps within proper bounds (has stability), and who bears the burden of the earth.
- 31. That he should be addressed in such and such a way for his daughter need not be told to you; for the learned inculcate the rules of conduct prescribed by yourselves.
- 32. The revered Arundhati too will do well to take part therein: generally in a matter of this nature matrons have great competency.
- 33. Set out then for Oshadhiprastha, the city (capital) of Himalaya, for the accomplishment (of the business); we shall meet again just at this cataract of the Mahâkosî.
- 34. When he, the foremost of ascetics, became inclined to marriage, the ascetics, born of Brahman, gave up their shame for having wives.
- 35. Then having said 'very well' the group of sages departed. And the Lord also went to the place first settled.
- 36. The great sages too, having jumped into the sky, dark like a sword, and equalling the mind in velocity, reached Oshadhiprastha,
- 37. (The city) which was built as it were, by transplanting, Alaká itself, the repository of wealth and abundance (or, abundant wealth) and peopled, as it were, by causing an exodus of the redundance of heaven.
- 38. Which was encircled by the streams of the Ganges, which had herbs blazing within its ramparts, the wall of which was built of large jewel-stones and which was charming even in (notwithstanding) its fortifications.
- 39. Wherein the elephants had overcome their fear of llons, where the horses were of the Bila-breed, and of

which the Yakshas and the Kimpurushas were the male citizens and the sylvan goddesses the females.

- 40. In which the sounds of tabors in the houses, the tops of which have clouds clinging to them, being confounded with the echoes of the thunderclaps, are distinguished by the strokes accompanying them.
- 41. Where the beauty of flags of the staves in houses is presented (given rise to), without any attempt on the part of the citizens, by the desire-granting trees themselves, having garments fluttering on their branches.
- 42. Where in the parts of the crystal mansions (set apart) for drinking, the reflections of stars get at night to the position of (serve as) presents (or offerings) of flowers.
- 43. Where at night, amorous females going out to meet their lovers are ignorant of (do not experience) nocturnal darkness even on cloudy days, their paths being shown by the light of the (glittering) herbs.
- 44. Wherein life extended to youth (only; or youth was the last stage of life); where no other destroyer was known than the flower-arrowed-god and where sleep brought on by sexual exhaustion was (the only) suspension of sensation.
- 45. In which lovers are made supplicants, till favour is shown (reconciliation) by the (jealous) anger of beloveds, in which there are contractions of the eye-brows, quiverings of lips and threatenings with graceful fingers.
- 46. Whose outer garden is the fragrant Gandhamadana, in which the Vidyadhara travellers sleep in the shades of the Santanaka (heavenly) trees.
- 47. Now the divine sages on seeing the capital of Him, thought their performance of holy rites with the object of attaining heaven to be a deception.
- 48. Looked at by the door-keepers with faces raised up, they, with the masses of their matted hair steady like

painted (flames of) fire, descended with speed into the palace of the mountain.

- 49. The row of sages alighted from the sky, with the seniors preceding in due order, shone like a series of the reflections of the sun in water.
- 50. Bending the earth by the plantings of his feet heavy with inward substance, the mountain, taking the materials of worship, advanced from a distance to receive them, worthy of adoration.
- 51. With lips mineral-red (having red minerals for his ruddy lips), tall, with arms huge like fir trees (having the large fir trees for his arms), and with a chest strong like a rock (having rocks for his chest) he was clearly known to be Himayat.
- 52. Himself leading the way, he made them, to whom reception was accorded in the due form and who were of holy practices, enter the harem.
- 53. Having taken his seat the lord of mountains, with joined palms, addressed this speech to the divine (lit. powerful) sages who were already seated in cane seats.
- 54. Your sight obtained unexpectedly appears to me like a shower without the (previous) rise of clouds or like a fruit without the appearance of a flower (before-hand).
- 55. By (this) your favour I consider myself like one enlightened being ignorant, or as if transformed into gold being made of iron, or as if raised to heaven from earth.
- 56. From this day I am to be approached for purification by creatures; for that which is resorted to by the adorable is called a holy (purifying) place.
- 57. O you, the most eminent of the twice born (Brahmanas), I consider myself sanctified by the two only, the fall of the Ganges on my head and by the water from your washed feet.

- 58. I consider even my two-fold body, as separately favoured: the movable by being in the position of your servant, the immovable by being marked by your feet.
- 59. My limbs though spreading to (covering all space within) the extremities of quarters are ill sufficient to contain the growing joy, caused by the honour done by you.
- 60. By the sight of you, resplendent (illustrious) ones, not only the darkness in my caves is removed but even my internal darkness (ignorance), lying beyond Rajas (the quality of passion) is dispelled.
- 61. I do not see that there is any thing to be done for you; and if there be any, what is there that cannot be expected to be accomplished by you? I think your arrival here is simply for my purification.
- 62. Still be pleased to give me a command in some matter (to do something for you): for, in respect of their masters servants consider an order as a favour.
- 63. My own self, my wife here; and this my daughter, the life of your family: say which of us you want to be at your service: about external things I speak not with any regard, (no need to say that they will be at your service):
- 64. Himalaya, who spoke thus, said the same thing twice as it were, by its echo resounding from the mouths of the caverus.
- 65. Thereupon the sages urged Angiras, best skilled (lit. the foremost speaker) in matters to be spoken, to speak: he replied (thus) to the mountain—
- 66. All this (that you have said) is befitting to you and even more; the loftiness of your mind and of your peaks is alike.
- 67. Rightly are you called Vishnu in your immovable form: for your middle (or interior) has become the support of all beings—movable and immovable.

- 68. How could the Serpent have borne the earth on hoods as delicate as lotus-stalks, had you not sustained it from the bottom of the nether world!
- 69. Your glories and your rivers, with their currents unbroken and untainted and unobstructed by the waves of the seas, purify the worlds owing to their sanctity.
- 70. Just as Gangà is lauded by (her birth from) the foot of the supreme Lord, so she is by you of lofty peaks, her second source.
- 71. The greatness of Harf pervaded all space, cross-wise upwards and downwards, when attempting to take the three steps: with you it is natural.
- 72. By you having got a place among those enjoying a share of the sacrificial food, the lofty golden peak of Meru is rendered futile (made of less consequence).
- 73. All hardness has been transferred by you to your immovable form. But this your animate form, given to the propitiation of the good, is humble (lit. bent low) with devotion.
- 74. Hear then the business which has brought us here: it is, however, your own business. But we are participators in this by our advising in auspicious matters (in as much as we have to advise you in what is to your benefit).
- 75. He, who bears, along with the crescent moon, the sublime title of 'Lord', endowed with the attributes animan (the power to become atomic) and others and not applying to any other person;
- 76. By whom is sustained this universe by means of his forms, earth and others, adding to one another's power, as a carriage is held by horses on the road;
- 77. Whom residing in the interior of the body (the heart) ascetics seek, and whose abode, the wise declare, is free from the fear of the recurrence of birth:

- 78. That S'ambhu himself, the witness of the doings of the world and the giver of desired objects, asks for your daughter through (lit. by words addressed through) us.
- 79. You will then do well to unite him with your daughter like sense with words: for a daughter given to a good husband is not to be regretted by (is no matter of regret for) the father.
- 80. Let all these creatures, immovable and movable—as many as they are—consider her their mother; for S'iva is the father of the universe.
- 81. Let the gods, after having bowed down to the dark-necked God, tinge her feet with the rays of their crest-jewels.
- 82. Umå is the bride; you, her giver in marriage; and here are we solicitors (for her); and S'ambhu is the bridegroom: this combination (of circumstances) is enough for the exaltation of your family.
- 83. By forming the alliance through your daughter, be the father of the father of the universe, who does not praise any one, but is praised by all, who adores none but is adored by all.
- 84. While the sage was speaking thus, Parvati, who was by her father's side, counted the petals of her sportive lotus with a down-cast look.
- 85. The mountain, though his desire was entirely fulfilled, looked up to the face of Mená: generally in matters relating to daughters householders are guided by their wives (lit. have wives for their guiding eyes).
- 86. Mena', too, approved of all that, the much desired object of her husband. Wives devoted to their husbands never disagree with their lords in their desired objects.
- 87. He, having thought in his mind after reflection—'this would be the proper reply to this'—took hold of his daughter, auspiciously adorned, at the conclusion of the (sage's) speech—

- 88. Come on, dear daughter: thou art made alms to S'iva (the soul of the universe). The sages are the petitioners: I have obtained the fruit of a householder's (or, married) life.
- 89. Having said so much to his daughter, the mountain said to the sages—here bows to you all the bride of the three-eyed God.
- 90. Having commended the speech of the mountain, noble on account of his acting up to their wishes, they (the sages) magnified Ambikâ with benedictions that were soon to fructify.
- 91. Arundhaif placed on her lap that blushing girl whose two gold ear-rings slipped off in her hurry (lit. earnest desire) to make a bow.
- 92. And by (mentioning) the virtues of the bridegroom who had no other wife beforehand, she consoled her mother whose face was suffused with tears, and who was distracted on account of her affection for her daughter.
- 93. Asked the very moment, as for the (auspicious) day for marriage, by Siva's (future) kinsman, the bark-clothed sages, saying that that would be after three days thence, departed.
- 94. Having taken leave of Himalaya and returned to S'iva they told him that their mission was successful and being dismissed by him flew up into the sky.
- 95. The Lord of creatures, too, eager for the union with the mountain's daughter, passed those days with difficulty. Whom else under the power of senses will not these feelings (mental conditions) distract when they affect even the Almighty?

CANTO VII.

- 1. Then (after the settling of the wedding-day) in the waxing (fortnight) of the lord of herbs, on the day endowed with the virtue (auspiciousness) of the Jamitra (seventh position from the zodiacal sign fixed as auspicious for the marriage), Himavat, with his relatives gathered, performed the ceremonies preliminary to the wedding of his daughter.
- 2. On account of the ladies being busily engaged, out of love, in every house, in getting up the auspicious things fit for the marriage ceremony, the city and the inner apartment of the mountain were comparable to (appeared to form) one house.
- 3. The city, the high roads of which were strewed with heavenly flowers, the row of flags in which was made of China-silk and which was ablaze with the brilliance of its golden outer-gates, appeared as if it was heaven transplanted.
- 4. Although they had a number of chidren, Uma alone, like one seen after a long time or like one revived after death, specially became the life of (an object of special love to) her parents as she was about to be given away in marriage.
- 5. With a benediction pronounced (upon her every time) she passed from lap to lap and enjoyed ornamentation after ornamentation: though shared by (different) relatives the love of the mountain's family was centred in her (lit. was focussed on that one object).
- 6. At the Muhurta (period of 48 minutes) auspiciously presided over by the sun and when the moon was in conjunction with Uttaráphalguni (its twelfth mansion), the kinswomen with their husbands and male children living put decorations on her body.
- 7. She adorned the dress she put on for being smeared with oil (previous to bathing), the beauty of which was heightened by the tender sprouts of durva' mixed with white mustard seeds, in which a silk cloth was worn reaching be-

yond the navel (or, in which the silken cloth worn round the navel was removed) and in which an arrow was held (in the hand).

- 8. The maiden holding (lit. having come in contact with) the arrow (to be held) at the ceremony previous to the marriage rite, shone like the digit of the moon stimulated (waxing) by the ray of the sun, at the termination of the dark fortnight.
- 9. The women conducted her, the oil applied to whose body was removed by the powder of Lodhra, whose person was besineared with the slightly dry Káleya anguent (or saffron pigment) and who had worn a cloth flt for bathing to the four-pillared saloon.
- 10. In it having a pavement of supphire stones placed in it and variegated by being inlaid with ornamental rows of pearls, they bathed her, while the *turyas* sounded, with water poured out of gold pots.
- 11. She whose body looked brighter by the auspicious bath and who had put on a dress (lit. pair of bleached garments) fit for approaching the bridegroom, shone like the earth, that had received a washing from rain water and that had the Kûs'á flowers full-blown.
- 12. From that place she, being chasped, was conducted by Indies devoted to their husbands to the middle of the auspicious altar which had a canopy and four pillars (at its four corners) and which was provided with a seat.
- 13. Having scated the girl of a slender frame, facing the east on it, the ladies sitting before her with their eyes attracted by real (unartificial) beauty delayed for some time, though the articles of decoration were at hand.
- 14. One of the ladies tied the beautiful mass of her hair, the moisture of which was removed by the smoke of incense and which had flowers inside it with a garland of yellow Madhuka flowers (Bassia Latifolia) intermixed with durva grass so as to form a charming knot.
- 15. They (the ladies) applied white aloe paste to her body, and decorated it with ornamental paintings drawn with gorochana (yellow pigment): she (thus) stood surpas-

sing the beauty of the three-coursed river (Ganges), the sandy banks of which are marked with the Chakravaka birds.

- 16. Excelling (the beauty of) the lotus with bees adhering to it or of the moon's disk with streaks of clouds, the grace of her face (set off) by her decorated tresses left no occasion for (even) talk of comparison (or equalisation).
- 17. The barley sprout placed on her ear, by its having attained excellence (as it hung) over her cheek rough with the besmearing of lodhra powder and excessively yellow with the paint of gerochana' (yellow pigment) arrested eyes (held rivetted upon it the eyes of the oulookers).
- 18. The lower lip of her, with symmetrical limbs, parted by a line, (in the middle) the redness of which was heightened by a thin layer of wax, and which had the fruition of its loveliness near, gave rise to an indescribable beauty by its throbbings.
- 19. When blessed by her friend after dying her feet (with lac dye), jocosely saying—touch (strike) the digit of the moon on thy husband's head with this—she struck her with a wreath of flowers without uttering a word-
- 20. The ladies decorating her, seeing that her eyes were as graceful as the petals of a lovely (lit. well grown) lotus, took up collyrium (for putting it into them) not because they thought it would add to their beauty, but because it was auspicious to do so.
- 21. As the omaments were being put on her person she shone like a creeper with flowers springing up, like the night with stars rising therein, and like a river with birds (chakravakas) resorting thereto.
- 22. Observing her form looking magnificent (by the dress) in a mirror she, with her long eyes steady, became eager to approach S'iva: surely the dressing of women has for its fruit (object) the sight of (or its being seen by) their husbands.
- 23, 24. Then her mother Mená, taking with her two fingers the auspicious wet yellow orpiment and the red

arsenic and having raised her face, on the two ears of which hung two bright ear-rings, made with great difficulty the *tilaka* mark (on the forehead of), her daughter giving shape thereby just to the desire which rose in her mind for the first time, and which attained growth (was intensified) after the development of Umá's bosom.

- 25. With her eyes filled with the tears of joy she also fastened the marriagε-string of wool round her hand, which was misplaced but which was being pushed back (to the right place) by the nurse with her fingers.
- 26. She, clad in a fresh silk (white) garment and holding a new mirror appeared to great advantage, like the shore of the milky-ocean with a mass of foam on it, or like the autumnal (moon-let) night with the moon.
- 27. The mother, expert in what was to be done (lit. what one should be made to do, on such an occasion) having made her, the main-stay (or glory) of the family, bow down to the worshipped tutelary deities, caused her to seize (fall at) the feet of chaste ladies in due order.
- 28. 'Do thou obtain the ever continuous (lit. uninterrupted or undivided) love of thy husband'—thus was Um4, bowing before them, spoken to (blessed) by them; but by her, sharing half of his body, the blessings of her loving relatives were outstripped.
- 29. The Mountain, well versed (in things to be done) and polite, having finished the ceremonies connected with her in a manner befitting (or proportionate to) his desire and wealth, sat in the reception hall attended by his friends awaiting the arrival of S'iva (the bull-emblemed God).
- 30. In the meantime, before Bhava, the destroyer of the cities, too, were placed, on Kubera's mountain (Kailasa), the decorations suited to his marriage, the first of its kind, by the divine mothers diligenfly engaged (or, full of respect).
- 31. Out of respect for them, the Lord simply touched that wealth of auspicious decorations: the very dress of the almighty God assumed the forms (of different decorations) desired by a bridegroom. Thus—

- 32. The ashes themselves became the white unguent for body, and the skull attained the beauty of the bright crest ornament, while the elephant's hide itself was transformed into a silk garment with marks (of swans &c.) on its borders made with rochana (yellow pigment formed from cow's bile).
- 33. The eye itself which shone in the middle of the frontal bone, and which had the clear tawny pupil in its interior, proved on the side of the presence of (or after Malli.—became for the accomplishment of—i. c. served as) the tilaka mark of Harita'la (yellow orpiment).
- 34. The bodies only of the lords of serpents transforming themselves into different ornaments in their proper places underwent a change: the brilliant gems in their hoods remained just as they were.
- 35. What was the use of putting on the crest-jewel to Hara, whose crest is always united with the moon, which sheds even during the day the brilliance of its rays and which does not manifest the spot on account of its being merely a digit.
- 36. He, the only (chief) source of wonderful things who had (thus) created all the well-known articles of dress by his divine power, saw his image reflected in a sword brought by a gana (servant) who was near.
- 37. He, reclining on Nandi's arm, mounted the lordly bull looking at the mountain Kailasa, whose broad back was covered with a tiger's skin, and who out of devotion to him had contracted his huge bulk, and set out.
- 38. The mothers following the God and having their ear-rings agitated by the motion of their vehicles, made the sky a bed of day-lotuses, as it were, with their faces yellowish-white (or reddish white—Malli.) with the pollen (in the shape) of their encircling effulgence.
- 39. Behind them, having the brilliance of gold shone the goddess Kalf, wearing ornaments of white skulls like an array of blue clouds with cranes (assembled) and throwing flashes of lightning far in the front.

- 40. Then the auspicious sound of music sent forth by the ganas marching in front of S'iva (the trident-holder) pervading the domes of their celestial vehicles, told the gods that it was right time for them to wait upon (the god).
- 41. The sun held the new umbrella made by Tvashtr (the heavenly architect); and the god, with his head at no great distance from its silk fringe, appeared to have the Ganges, as it were, falling on his head.
- 42. Gangà and Yamuna also, assuming visible forms and holding *Chaurics*, served the god, at that time appearing to have as it were a flight of swans, although their riverforms were changed.
- 43. The primeval Creator and the god bearing the mark S'rivatsa (Vishnu) came incarnate to him, magnifying his glory with the words 'Be victorious,' like fire with clarified butter.
- 44. That was but one form divided in the three waystheir seniority or juniority is common (interchangeable): sometime Hara is prior to Vishnu or Hari to the former; sometimes the Creator to them both; at others the two to the Creator.
- 45. The protectors of worlds, with Indra, chief among them, appearing in modest (humble) dresses, the signs of royalty being cast off, and betokening Nandi to allow them an interview, bowed with joined palms when ushered in.
- 46. He honoured Brahman with a nod of the head, Hari with words spoken, Indra with a smile, and the other gods with a mere look, according to seniority.
- 47. The seven sages first pronounced a benediction saying, 'May you prosper,' and he said to them with a smile-In this nuptial sacrifice that is commenced, you have already been chosen by me as the officiating priests.
- 48. S'iva (lit. the wearer of a portion of the lord of stars) who is not to be overpowered by dark passions and whose glory regarding his destruction of the three cities was sung by celestial lute-bearers, (or, skilled choristers) with Vis wavasu as their leader, crossed the way.

- 49. The bull, moving charmingly through the sky with his golden little bells resounding and repeatedly shaking his horns, which piercing through the cleuds appeared as if covered with mud by being struck against a bank (or skirt of a mountain) bore him on.
- 50. He (the bull) arrived in a moment at the city protected by the lord of mountains, which had never experienced an attack from an enemy, drawn as if by the glances of Hara extending forward like golden strings.
- 51. The god, with his neck dark like a cloud (or whose neck was of a deep dark) alighting in its vicinity from the path marked by his own arrow (the sky), being looked at by the townsmen with faces raised up through curiosity, went to the surface of an adjacent ground.
- 52. The lord of mountains, delighted at his arrival, went forth to receive him, with arrays of elephants mounted by his rich kinsfolk as with his own ridges full of trees smiling with full-blown flowers.
- 53. The two parties of the gods and the mountains with their bustle reaching far, met at the gate of the city with its doors thrown open, like two streams of water breaking through the same bridge with their commotion spreading to a distance.
- 54. The mountain felt ashamed being saluted by Hara, adorable to the three worlds. For he did not know that his own head was already far bent low by his (the god's) glory.
- 55. He with his beautiful face brightening through joy, led the way (lit. getting to the state of a leader) of his son-in-law and conducted him to his wealthy city, in the market-streets of which flowers were scattered knee-deep.
- 56. At that time, the beauteous ladies of the city, eager to obtain a good sight of I'sa, spontaneously acted in the following way, all other occupations being set aside, in the rows of palaces.
- 57. A certain lady going in haste to the window did not at all think of tying up her mass of hair, which was

loosened from its tie with its wreath of flowers dropped down, though holding it in the hand.

- 58. Some lady snatching her fore-foot held by her dressing maid, while the red dye on it was yet wet, and having given up her graceful gait stretched a line of footprints marked with red-lace to the latticed window.
- 59. Another lady having adorned her right eye with collyrium, while her left eye was without it, went in that very state, to (the vicinity of) the window, holding (in her hand) the painting pencil or stick.
- 60. Another of the fair sex who was looking (lit. directed her eye) through the lattices of the window did not fasten the knot of her under garment loosened by her hasty movement, but stood holding up her garment with her hand with the brilliance of its ornaments penetrating her navel.
- 61. The waist-band, half-strung, of another ladv who rose in haste, the gems of which dropped at every ill-placed step, had only its string left at the time, fastened to the root of her big toe.
- 62. The windows, having their holes filled up with the faces of those ladies, stirred up with intense curiosity, with the scent of wine remaining within and the rolling eyes like black bees hovering about, looked as if they were decorated with lotuses.
- 63. In the meantime Hara (lit the moon, crested God) came to the royal road with numerous flags flying and adorned with ornamental arches raised, doubling, even in the day time, the splendour of the tops of palaces by shedding on them moonlight.
- 64. The women, ardently looking at him, the one object of sight, with their eyes, did not think of any other object of sense: thus the functions of all their other senses had entered as it were their eyes in their entirety.
- 65. Rightly did Aparna, though of delicate frame, practise penance, hard to perform, for him. Blessed will be the woman (lit. she will have the mission of life fulfilled)

who obtains the privilege of even serving him; what to say then of her who can repose on his lap.

- 66. Had not the Creator united with each other this pair, of covetable beauty, then the effort of the lord of creation to endow the two with beauty would have been fruitless.
- 67. Surely the body of Kâma (the flower-arrowed god) was not burnt by him, his anger being roused on seeing the god; it was from shame, I think, that Kama relinquished his boby of his own accord.
- 68. Having through good-luck, entered into relationship, ardently desired by the mind, with this lord, O friend, the lord of mountains will hold higher his head already lofty by his sustaining the earth.
- 69. The three-eyed god, thus hearing the talks gratifying to the ear, of thy gay ladies of Oshadhiprastha, came to the abode of Himálaya, where the handfuls of fried rice were pulverised by armlets.
- 70. Then descending, assisted by Achyuta by offering his arm, from his bull, like the sun from an autumnal cloud, he entered the apartments of the lord of mountains previously entered into by Brahmà.
- 71. Just after him there arrived at the house of the mountain the gods headed by Indra, the great sages preceded by the seven sages, and the attendants of S'iva, as great achievements follow an excellent beginning (measure).
- 72. There the lord, seated on a seat, duly accepted the offering of worship with jewels, honey, curds and clarified butter, and a pair of new silk garments—all of them presented by the mountain, with the recitation of the holy mantras.
- 73. He, clad in silk garments, was conducted to the bride by the well-behaved keepers of the inner apartment, as the (water of the) sea is carried on to the shore by the rays of the rising moon (lit. the new rays of the moon).
- 74. Being united with her the beauty of whose moon-like face was heightened, like the world with the autumnal season, the beauty of whose face, the moon, is increased.

S'iva had the lotuses of his eyes expanded like water rendered clear (delighted).

- 75. The eyes of the two, eagerly longing to see each other, which shrank back as they met and which were withdrawn after being steadied a little, experienced at that moment the restraint of bashfulness.
- 76. S'iva (lit. the god of eight forms) received her hand the fingets of which were red, offered by her father, the mountain (or by the mountain's priest), as if it were the first sprout of the god of love, whose form was concealed in the body of Umâ through the fear of the god.
- 77. The hair on Uma's body stood on end, while S'iva (lit, the bull-marked god) had his fingers perspired; by the joining of their hands: the action of the mind-born (Cupid) was equally divided between the two.
- 78. Since an ordinary bride and bridegroom on being married, attain excellent splendour (beauty) from the presence of these two how can the beauty of the two be described when themselves brought in contact with each other?
- 79. By going round the blazing fire, keeping it to the right that couple, now united, shone like the day and night closely joined to each other and revolving round the sides of Meru.
- 89. The priest having conducted the bride and the bridegroom round the fire, with their eyes closed owing to mutual contact, made the bride offer fried rice into the kindled fire.
- 81. She, following the instructions of the priest, bent her face towards the smoke of agreeable smell, arising from the (burning) bandful of fried rice; the smoke, touching her cheek with its forepart, attained for a moment the state of the ear-lotus.
- 82. By receiving the smoke as required by the religious custom, the face of the bride had the orbs of its cheeks a little moistened and ruddy, with the tint of the

black collyrium flushed and the barley sprout worn as earornament withered away.

- 83. The Brahmana (priest) said to the bride, "Dear child, this fire is the witness to the conclusion of your marriage-rite: practise righteousness with S'iva, your husband, giving up argumentation (A.c. with implicit acquiescence).
- 84. Those words of the preceptor were drunk (listened to attentively) by Bhavànî, with ears stretched up to the borders of the eyes, like the first water of the rains (lit. come from Mahendra) by the earth extremely parched by the sultry season.
- 85. Directed by her eternal lord, charming to look at, to see the polar star, she raising her face, with her throat choked with bashfulness, said with difficulty 'seen.'
- 86. With their marriage-ceremony thus performed by the family priest versed in the ceremonial, the two parents of creation, bowed to the Creator, seated on a lotus.
- 87. The bride was greeted by the Creator with the words "Blessed one, be you the mother of a hero." Though the master of speech, he became slow to think (was at a loss to know) as to what blessing to pronounce in the case of S'iva.
- 88. Thereafter, the two, the bride and the bride-groom, coming to the four-cornered altar (dais) furnished with decorations and sitting on gold seats, experienced the application of wet whole-rice to the forehead, customary with the world and to be coveted.
- 89. The goddess of wealth held over them the lotus umbrella which possessed the beauty of a network of pearls by means of the drops of water attached to its petals, and the long stalk of which served as its pole.
- 90. The goddess of speech praised the couple with speech of a two-fold composition: the laudable bridegroom in a speech refined by grammatical purity, the bride in language easily comprehensible.

- 91. They saw, for a while, the first representation (of a play) in the combination of the different incidents of which the styles of description were properly brought out, in which the different sentiments were delineated by proper modes of music and in which there were graceful bodily movements (or gesticulations).
- 92. At its termination the gods with joined palms placed across their diadems prostrated themselves before Hara, who had married a wife and begged that the service of Káma, who had got back his body at the expiration of the curse pronounced on him, should now be accepted.
- 93. The Lord whose anger was gone permitted the operation of his arrows even on him. Surely a request, proferred to their master at the right time by those who know their business, bears success.
- 94. Now having dismissed the hosts of gods, the moon-crested god, taking the mountain's daughter by the hand, went to the nuptial apartment in which pots of gold were placed, which was furnished with decorations (of flowers, jewels &c.) and in which a bed was spread on the ground.
- 95. There the Lord made Gaurí laugh secretly by the fantastic distortions of the faces of the Pramathas (his followers)—Gaurí who looked graceful on account of bashfulness due to her being newly married, who turned away her face though drawn towards himself by him, and who replied with difficulty to her friends who used to sleep with her.

NOTES.

Canto I.

कुमारसंभवम्—कुमारस्य संभव: the birth of Kumāra or Kārtikeya; स एवाभेदोपचारात् कुमारसंभवं कान्यं, the same denotes the composition descriptive of it by 'the transference of an epithet.' Cf. रघुवंश, रत्नावली &c.; see Sid. Kau. on Pan. IV. 3. 87.

अस्ति &c.-A poet may introduce a poem by invoking a blessing (आशी:) on his readers or the audience, or by a salutation (नम्हिन्या) to his favourite deity, or by indicating the subject (ब्रह्मान्देश) at once, as here. See Malli. The letter अ as representing Vishnu (अकार) विष्णुकृतिमः; see our note on प्रणान Rag. I. 11) is auspicious (Mângalika). उत्तरस्यां दिशि-That is the region to the north of Central India or waven. which is considered holy. देवतात्मा—having a divine being for its presiding or animating deity (i.e. who is a deity himself) and so having another and a divine form as distinguished from the Sthávara form. The purpose served by this epithet is explained by Malli. (एतनास्य ांसाईट: i. e. capacity to discharge the functions of a living being). हिमालव:-हिमवान्हेमकटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे । नीलश्वतश्च भङ्गी च उत्तरं वर्षपर्वताः ॥ V. P. One Commentator strangely derives this as हि निश्चितं इफरं मा लक्ष्मी-आधिराज:-a Pradi. Tat comp. अधिरेश्वर्धे अधि-स्तस्या आलयः । तौयनिधिः-तोयानि निधीयन्तेऽस्मित् । अवगाता-कस्य राजाः Char. According to the grammarian Bhaguri the ex of ext and extu is dropped; and according to the परिभाषा 'आचार्यमहणे च विभाषा वसन्दर्भ i. e. when a rule is stated mentioning the name of an A'chârya, the rule becomes optional; so प्रिधान, अप्रिधान, &c. See H. Gr. p. 220, foot-note. Cf. पूर्वाप्रसमद्भावगादः सानुमान S'ak, VII. p. 190. अश्वादयधुर्वसमतीमातिराचमानाः । S'is. V. 4. मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा । S'ak. VII. 2. वितत्य शार्ङ्ग कवचं पिनहा ; Bhatti. III. 47. मानदण्ड:-The great length of the mountain justifies the Utpreksha. 474—may be taken to mean, as done by the Com. (1) measure; or (2) the instrument of measuring. Or मान may mean the whole measure, according to the S'ruti यावनमात्रा प्रथिवी तावन्मात्री हिमालयः । यावन्मात्री हिमालयस्तावन्मात्रा प्रथिवी ।

81 2 अर्वजीला:—For the comp. see Malli, and H. Gr. § 227. (q). 484-shows the importance of Himálava as ranking next to Meru. Arr-According to the Puranas Meru, the home of the gods, forms the central point of the earth. all the planets revolving round it and is in shape like the cup or seed-vessel of a lotus, the different Dwipas spreading out from it like It is formed of gold, having jewels on it, and is 84000 Yojanas in height, 16000 of which are buried in the earth. The Ganges falls from heaven on its peak and thence flows to Its summit is the residence of Brahman and the meeting place of the gods, Rshis, Gandharvas &c. artis भवनानां च भर्ता Kal. P. भरुस्त शशभे दिव्यो राजवरसमधिष्ठितः । आदित्य-तरुणाभामो विधम इब पावकः॥ योजनानां सहस्राणि चतरशीतिरुच्छितः। पविष्टः षोद्धशाधस्तादृष्टाविश्वातिविशातिः। विस्ताराञ्चिगणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ॥ Mat. P. The learned author of the A. H. V. shows that Meru is the terrestrial North Pole and quotes the following verses from the Mah. Bhar. Van. ch. 163 as describing its Polar characteristics-एनं त्वहरहर्मेरं सर्याचन्द्रमसी ध्रवं । पटक्षिणस्पावत्य करतः करुनन्दन ॥ ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः । परियान्त महाराज गिरिराजं प्रद-क्षिणम् ॥ स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महापधीनां च तथा प्रभावात । विभक्त-भावो न बसव कश्चिदहींनशानां पुरुषप्रवीर । बसूव रात्रिदिवसश्च तेषां संवरसरेणैव समानस्तपः ॥ See A. H. V. pp. 67, 69.

प्रयादिष्टास-Pointed out as possessing such and such characteristics by Prthu. Prthu was a mighty king, the son of Vena. son of Anga. Vena, by his wicked deeds and blasphemous language towards Vishnu, offended the sages who killed him with their Hunkaras (इति तेऽसत्कतास्तेन द्विजाः पण्डितमानिना । भन्नायां भन्ययाञ्चायां तस्मे विद्वर चुक्रधः ॥ हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः ॥ इत्थं व्यवसिता हन्तमूषयो रूढमन्यवः । निजध्नहं क्रतेवेनं हतमच्यतनिन्तया ॥ B. P. IV. 4. 30. 31, 34.) The sages afterwards rubbed the right arm of the dead king and from it sprang the majestic Prthu glowing like Agni. He was immediately declared king. From him the earth received the name Prthvi. The subjects of Prthu being troubled by a famine applied to the king for the edible fruits and plants which the earth had withheld. Prthu took up his bow to compel the earth to yield the supply. She, however, fled in the form of a cow but submitted to the king afterwards and promised to yield the supply if a suitable calf were given to her so as to be able to secrete milk. Prthu, thereupon, made Svayambhu Manu the calf,

milked the earth, and received the milk thus got in his hand, from which were produced corn, vegetables, fruits &c. For other particulars see Apte's Dic.; B. P. IV. chs. 15–18. The Earth was also milked in their turns by the sages, monntains &c. Cf. इति पियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः। वत्सं ऋता मन्नं पाणाव-दहत्सकलीषधीः॥ तथा परे च सर्वत्र सारमाइदते बुधाः। ततोन्ये च यथाकामं दुदुद्वः पृथुमाविताम्॥ ऋषये। दुदुद्वर्दवीमिन्द्रियेष्वथ सत्तम । वत्सं ऋहस्पतिं कृत्या पयश्कन्दोमयं शुचि ॥......गिरयो हिमवद्धत्सा नाना धात्न स्वसानुषु। सर्वे स्वमुख्यवर्यन स्वे त्वे पात्रे प्रथक्त पयः। सर्वकामदुषां पृथ्वी दुदृद्वः पृथुमाविताम्॥ B. P. IV. 18. 12–20. Also Mat. P. गिरिभिवंसुधा दुग्धा रत्नानि विविधानि च। औषधानि च दिव्यानि दोग्धा मरुर्महाबलः॥ वत्सोऽभूद्धिमवंस्तत्र &c. Sl. quoted in S. D. as an instance of the fault of the personal pronoun being understood.

- Sl. 3. निमज्जित—Merges in, is lost sight of i.e. is not noticed or taken into account. इन्दु—इन्दु is ordinarily derived as उनस्यमृतमिति or उनित्त चिन्द्रक्या भुवनमिति, fr. उन्द to ooze and the Unadi aff. उ. In the Veda, however it is said to mean a bright or sparkling drop of the Soma juice; ef. सुतास इन्द्रः। Rg. I. 16. 16. It then came to signify a round little body and finally became a name of the moon like the wood Soma itself. एकी हि &c.-cf. the humorous retort on this (said to be composed by Achyutarao Modak, the celebrated rhetorician of Nasik)—एका हि दोषो गुणसंनिपात निमज्जतिन्देशिति यो ममाषे। न तेन दृष्टं कविना पथेकी (जूनं न दृष्टं कविना पितेन*) द्रिग्धदेशो गुणसंभि (कोटि) नाशी ॥ Cf. रहितरत्नचयात्र शिलोच्चयानपलताभवना न दरीभुवः। विप्रिल्नाम्बुरुहा न सिद्ध्यूरक्कमान् द्धतं न महोरुहः॥ Kir. V. 10.
- Sl. 4. अप्लारस:—The courtesans of Heaven. अन्नयः सर्ग्तीत्यप्लरसः sprung from water: so called because, according to the Rámāyaṇa, they came out of the churned ocean—अद्यु निर्मथनादेव रसात्तरमादरिश्चयः। उत्पेतुमंद्रजश्चेष्ठ तस्माद्रपारसाऽभवन्॥ Or because they are supposed to bathe frequently. Although the word is generally used in the plural, it is also found used in the sing. (as in the Bhâshya on Pán. VIII. 4. 47) and dual (अप्लरसाविति श्रुतिनिदेशात्); cf. Vik. अन्यस्तेय प्रतिभासि. According to the Mah. Bhár. they are the daughters of Káshyapa and
- * It is said that the poet Gatakarpara being vanquished by Kâlidasa in his Nalodaya as regards the composition of stanzas containing यमकड had this fling at the latter on this Sloka of the Kumarsambhava. कविनापि तेन may also be read as कवि-नापितन (a barber).

Pradha-इमं त्वरमरसां वंशं विदितं पण्यलक्षणम् । प्रधासत महाभागा देव-देविधित: परा ॥ For the principal Ansarases see note on III. 17. विभ्रमार्थ मण्डनान विभ्रव विभ्रम is used here in the sense of family amorous sport. Decorations which added grace to their amorous gestures. The second sense given by Malli. viz. the misplacing of ornaments on the person through hurry and confusion does not seem to be natural. Cf विलामिनीविभ-मदन्तपत्रम् Rag. VI. 17. बलाहक-a compound of the प्रवादराहि The comp. usirs (use ser) is formed by the dropping of a; so comp. of irregular formation is explained by classing it under the head of gairst (Pan. VI. 3, 109); here art is changed to a and a to ल. अकालसन्ध्याम-Twilight out of the proper time. The large mass of red minerals imparted a red hue to the clouds over-hanging it, so that to a looker on from a distance the whole scone, the mineral-covered peaks together with the clouds, presented an aspect of the evening sky. भातमता-The affix He is added unread, the excellence here consisting in the plentifulness of the minerals. Cf. for a similar description नवविनिद्रजपाकसमितवां रातिमतां निकरेण महाभानाम । विहितसान्ध्य-मयखामिव क्विजिनितकाञ्चनभित्तिष सानुष ॥ Kir. V. 48. Sl. quoted in the Kav. Pr. VII, as an instance of the fault 'obsoluteness.' The word मना forming part of the word भारतमना and signifying possession has that meaning overpowered by the sense of 'intoxicated' which it usually has as the feminine of मन-अन मत्ताशब्दः श्रीवार्थेन निहतार्थः ।

Sl. 5. मेखला—The middle part of a mountain. Avya. comp.; ef. प्रश्नितम्बिलिम्बिभिरम्बुदेः। Kir. V. 6. आतपबन्ति—Perpetually exposed to the sun, being above the region of clouds. सिद्धाः—देवयोनिविश्वेषाः A class of semi-divine beings characterised by great holiness and purity and possessing the eight superhuman faculties or Siddhis, viz. आणमा महिमा चेव लियमा गरिमा तथा। पाप्तिः पाकाम्यमीशित्वं विश्वतं चाष्ट्र सिद्धयः॥ Sometimes कामा-प्रशायता is mentioned instead of गरिमा; see Apte's Dic. They are said to inhabit the region between the earth and the sun. According to some their region is below the world of the moon, while the V. P. makes them occupy the region north of the sun and south of the seven Rishis. The poet, however, seems to refer here probably to those who had partially or fully acquired the eight (सिद्धियां विश्वते) Siddhis mentioned above by the practice of Yoga and who lived on the mountain.

- Sl. 6. धोत-P. p. p. of भार 1 P. A. to wash, to run &c., also wifer. The option is allowed by the siferers (not being absolutery binding) of the rule very faming Pan. VII 2.15. (i.e. any root which takes g optionally somewhere does not take इ before त. नती गाञ्चविक्षेत इत्यत्र इंदित्करणं यस्य विभाषत्यस्यानित्यत्य-जापनार्थम । तेन धावितीमधराजिधियत्यादि मिध्यति । Bhattoji in his Manorama. दिया: - टाम्यां (with his trunk and mouth) पित्रतीत दिए: | Huge elephants are supposed to develop pearls in their See the verse quoted by Malli stirs &c. These pearls are often described by poets as sticking to the nails of lions splitting open the temples of elephants. विदन्ति—The root विद occurs in several conjugations; cf. सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेचि विन्ते विचारणे । विदन्ते विदन्ति प्राप्ती श्यह्नक श्वम शेष्विद कमात ॥ केसरिणां-For Himalaya's being the home of lions of. Rag. IV. 72. farrar:-Name of a wild tribe or class of mountaineers like the Bhillas. Pulindas &c. and classed as Mlechchhas-भेता: किरातशबरपलिन्दा म्लेच्छजातय:। Amar. The characteristics of a मलच्छ are गोमांसभक्षको यस्त लोकबाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहानोसी म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥ The name is thus derived-किरं पर्यंत्रभूमिमतन्ति गुरुतन्तीति who live on the borders of hills or mountains. Cf. पर्यन्ताश्चिमिनिजस्य सदशं नाम्नः किरातैः छत्। Rat. II. 3. For further particulars see notes on sl. 15.
- कञ्चराबन्द-Elephants when about fifty years old पञ्चाशदर्भदेशाचाः) are said to have red spots appearing on their The age of an elephant may be known from these The characters on the barks resemble the red dots. विद्याधर-सन्तरी-विद्याया मन्त्रादेः ग्राटिकाञ्जनादिविषयिण्याश्च धराः विद्याधराः kinds of demi-gods, thus described by Wilson-'A class of spirits who reside upon the loftiest peaks of the Himálaya mountains. who possess superhuman longevity and faculties and the knowledge of what is passing beyond their presence. have in many cases been mortals and are constantly connected with human beings in friendship and enmity, love and hate. Wilson's works Vol. IV. p. 115. The Vidyadharas, the Kinnaras, the Kimpurushas and the Gandharvas, so often mentioned as residing on the peaks of the Himálayas and the mountain Hemakûta, a hill to the North of the Himálayas, were probably some hardy races who on account of their superior strength, beauty of person and the knowledge of magic, were at first looked upon with admiration and after-

wards magnified into semi-divine beings by the A ryas. अनद्भ-लेख—Epistles expressive of love, often in verse (मदनावस्था-सचकाः श्लोकगाथाः).

- 81. 8. Frag-Bamboos with holes which, as the wind passes through them, produce musical sounds. For a similar ides cf. स की चकैमां हतपर्णारन्धेः कजाद्धिरापादितवंशकृत्यम् । Rag. II. 12; शब्दायन्ते मधुरमनिले: कीचकाः प्रयंमाणाः संसक्ताभिश्चिपरविजयो गीयते किनरीभि: 11 Meg. I. 58. The bamboos are here compared to flutes or pipes which the mountain fills with his breath in the shape of the wind blown from the mouth-like caves. किन्नराः—कारेसता नराः केषांचित्ररमखाश्वकायस्वादन्येषामश्वमखनरशरीरत्वातः A Nitva-samasa So called because some have a human figure with the head of a horse, while others have a human head with the form of a horse. See Sis. IV 38. They are classed with the Gandharvas and are described as heavenly minstrels. Like the Yakshas, they are the attendants of Kubera and are described as the sons of Pulastya-राक्षसाध्य पुलस्त्यस्य वानगः किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजन्यात्र प्रजास्तस्य च भीमतः ॥ B. P. See Wilson's V. P. Vol. I pp. 82, 87, 317- A kind of protracted tone giving rise to different tones and on which depend the Ragas; see Malli. cf. यथा तान विना राग: Bv. I. 119. The number of these is said to be 49. विस्तार्यन्ते प्रयोगा ये मुच्छना शेष-संभवाः । तानास्ते प्यनपञ्चाशत्सप्तस्वरसम्बद्धाः ॥ स्थानप्र $\sim V$. l. Wishes to take up the place of the singers i.e. wishes to relieve them by taking up the chorus &c.
- Sl. 9. कपोल •—See Rag. II. 37. स्रल—देवदारु विशेषः। दुमाणांसरलाश्च ते दुमाश्च । A Karm. comp. According to some such acomp. is not desirable. We should say तक्षकः सर्पः, रामो जामद्ग्न्यः
  &c. The माच्यकार says तिंह इमो हो शब्दो एक स्मिन्न थे गुगपद्वरु चेते । वृक्षः
  शिंशपिते । नेतियोरावश्यकः समावेशः। &c. Some say such a comp. should
  be taken as of the शाक्रपार्थिवादि class; सरलनामानो हुमाः सरलदुमाः
  इति कथंचित् शाक्रपार्थिवादित्वम् । Kaiyata says such a comp. may be
  allowed to make the sense clear; विशेषणिवशेष्ययोः सम्बन्धिकत्तया
  अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसम्भवे उभयोपादानं स्पष्टार्थम् । The poets use
  such compounds and the later grammarians justify them. See
  further on स देवदारु दुमवेदिकार्या &c. III. 44. Cf. अथ जयाय नु मेरुमहीसृतः &c. Kir. V. 1. सुरभीकरोति—न सुरभीणि असुरभीणि तानि
- Sl. 10. विनाससानां—Mark the comp. which must be dissolved as Gen. Tat. according to Pan. V. 4. 91. Had it not

been for this restriction it would have been readily taken as a Bah. See our note on महिषीसल: Rag. I. 48. अतेल०—तेलेन पूर्यन्त इति तेलपूराः न तेल० अतेलपूराः। Cf. आसक्रोषधयो नेतुनंकमस्नेहदीपि-इाः। Rag. IV. 75. दुरत०—Malli. takes this as a Loc. Tat.; the anthority for it is—सप्तमी (a noun may be compounded with another noun in the Loc.) detached from the Sûtra सप्तमी शोण्डेः Pán. II. 1. 40. It may also be taken as सुरतार्थ प्रदीपाः। Quoted in Sar. K. and S. D. as an instance of Vibhávanâ. Cf. आमल्लाभवनमोषधयः प्रदीपाः शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि। अस्मिक्तिभमनुदश्च सरोजवाताः स्मत्नं दिशान्ति न दिवः सरसुन्दरीभ्यः।। Kir. V. 28.

- Sl. 11. शिलीभूत—न शिका अशिला; अशिला शिला सम्पन्नं शिलीभूतं a Choi formation दुवेई-दुःखन बोढुं शक्यं दुवेहं; now see com. आर्ताः— i. a. by their weight.; P. p. p. of क्र with आ.
- Sl. 12. दिवाकर—Upapada Tat. दिवा भीतं-There is a side reference to the owl (दिवाभीत which also does not venture out during day time. ममस्वं—मम इरयस्य भाव: । Fr. मम (treated as an Avyaya ममिति विभक्तिरूपे निपात:) and त्वम्. (Can it be originally a compound of मम त्वं thou art mine?). उम्ने:शिरसां—उम्ने: शिरो येषां ते उम्ने:शिरसः Who-ever seeks their protection—whether a good or a bad man—the noble minded regard him as their own and extend their protection to him. Cf. Bg. V. 18.

This sl. is quoted in the K. Pr. as an instance of अनु-चितार्थता दोष or the fault in an Arthántaranyâsa called 'groundlessness' which amounts to improper signification. निषिषयस्य (अर्थान्तरन्यासस्य) अप्युत्पेक्षादृषणमञ्जितार्थत्वमेव । Káv. Pradipa. अत्र अचेतनस्य तमसो विवाकरात् त्रास एव न संमवतीति इत एव तस्यथाजितमद्रिणा परित्राणम् ।

- Sl. 13. बालब्यजने:—These are part of the insignia of royalty. See Rag. III. 16. जम्मं:—The Chamari is a kind of cow or the Yak of Tartary (Bos Grunnieus) a deer according to Amara, from the bushy tails of which Châmaras are made. The Chamaris, by waving Chamaras over Himalaya, showed that he was really a King. Cf. व्याध्यन्ते निचलत्वाभिमंत्ररीचामराणि। Vik. IV. 4.
- 81. 14. अंद्युक—अंधून् सूत्राणि कायति or अंश्वः विषयोऽस्य (अंशु+क) a thin garment of fine texture. For अंशुकाक्षेप cf. Meg. II. 7. यहुक्छवा—या ऋच्छा अभिप्रायः (wish) यहुक्छा तथा a Tat. of the मयुख्यंसकादि class; accidentally; hence without any effort on

the part of the women. तिरस्करिण्यः—तिरस्करोतीति (णिनिः), तिरस्कियतेऽनया (ल्युट्) इति वा. There is no Vriddhi, by the परिभाषा-संजापर्वको विधिरनित्यः

- Sl. 15. भागीरथी-भगीरथस्थेयं: तस्येटमित्यण ; so called because the river was brought down from heaven by Bhagiratha. exfluriori are: This leads to the inference that the breeze was cool. affer:-drops of water scattered by the wind; शीकरोम्बद्धणाः सताः । Amara. According to some सीकर also. अन्तिष्टमो: क्रिगतै:-The Kirâtas are hill men living by hunting and clad in a dress made of peacock's feathers. In the Puranas they are mentioned along with the Mlechchhas and are described to be of a dark complexion, dwarfish in stature, with short arms and legs, projecting chin, broad flat nose, red eves and twany hair. In some passages they are described as fierce bow-men, clad in hides and living upon fruits and roots-शिखांपदबरे:-According to some commentators, 'Agitating the feathers of the peacocks (in the forests.) This sense is perhaps better. The peacocks are particularly mentioned because they have a long plumage which can be easily acted upon by the wind. It also indicates the abundance of peacocks on the mountain and explains why the breeze was gentle. The wind having met with obstruction from the peacocks' feathers in its passage lost some of its force and became gentle. We have thus three different epithets to indicate respectively that the breeze was cool, fragrant and gentle. कविसम्ये वायस्त्रिविधा वर्ण्यत । शीतो मन्द्रः सरभिश्च । भागीरश्रीस्पर्शास्त्रहीतः । देवदारुत्पशीरसर्भिः । भिन्नशिखण्डिपिच्छत्वान्मन्दः । cf. Rag. I. 38, II. 13; S'ák. III. 5. (शक्यमरविन्दसुर्भिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।... नुनु:॥). Malli, says that the hunters were girdles of peacocks' feathers round their waists to accelerate their motion and the wind broke through them. How far the feathers could have quickened their motion is a question. Perhaps the Kirátas wore the feathers for the sake of ornamentation.
- Sl. 16. सप्तर्षि०—The names of the seven Rshis generally given are-मरीचिरित्रः पुलहः पुलस्त्यः ऋतुरिङ्गराः । वसिष्ठश्च महामागाः समिते अह्मणः सत्ताः ॥ The Kalika P. enumerates them thus— कश्यपोत्रि-वंसिष्ठश्च विश्वामित्रोथ गोतमः । जमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्थो मताः ॥ They are described as चित्रशिखण्डिनः । Cf. Pratapamartanda— मरीचिरिङ्गरा अत्रिः पुलस्यः पुलहः ऋतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तेते ज्ञेयाश्चित्रः शिखण्डिनः ॥ In the S'atapatha Brah, and elsewhere they are

mentioned as कश्यपोत्रिभेरदाजी विश्वामित्रीय गातमः। जमद्रियिनिष्ठश्च समेते ऋष्यः स्मताः ॥ In another list Daksha is substituted for Vasistha. Astronomically represented the seven Rshis form the constellation Ursa Major or the Great Bear. The Rshis pluck the flowers for offering worship after they bathe in the Ganges. ('f. our note on V 37, हस्ताव - के चित्रवितादित्यत्र पद भड़ें कर्वन्ति ं. ६. हस्तावचितो अशुषाणि । तत्र चर्मणि दीपिनं हन्तीतिवत निमित्त सप्रमा । But this is far-fetched. " उनमान्यकणः पानमं-भ्यमानि च भास्करः। प्रवेशियति प्रग्नानि अधमान्यातपे महान्॥ From Jin.'s com, as quoted by D. विवस्तान—विविधं वस्ते (weaving a varied garment of light or rays) or fasify rays steu uffat. अधः परिवर्तमानः-The late V. S. Chiplunkar finds fault with Malli.'s explanation and says that the peaks of the Him. need not be supposed to be above the sun's course. According to him the poet describes the sun who is yet below the horizon as touching the lotuses with his slanting rays and so causing them to bloom. (See Kavi P. pp. 49, 50). Mr. Deshpande. too, endorses this view. But I think Malli, gives us the poet's meaning. We in modern times may well be shocked at what might appear to be an extraordinary high flight of the poet's imagination. But in such cases, before we pronounce our judgment, we must look to the ideas that prevailed when a particular poet lived. In the first place to make the sun below the horizon emit rays that could reach the top of the mountain and not on the mountain itself, while there is no ground for such a supposition. Secondly such a description would apply more or less to any other mountain. Thirdly such descriptions are not rare. In the Van P. of the Mah Bhar, we are told that the mountain Vindhya also, in jealousy of Meru, once rose so high as to obstruct the path of the Sun and other heavenly bodies and the gods had to request Agastya to check the upward progress of the mountain See our notes on Rag. VI. 61. Here the poet follows the Puranas which confounded the mountain Himálava with Meru and transferred their characteristics to either. Thus the Ganges is described as falling on the tops of both; the Gandharvas &c. are said to reside on both and so on. See our note on Meru, Supra I. 2 The course of the sun is described as below that of the Saptarshis. Cf. infra. अधःप्रथापिताश्वेन समावर्जितकेतुना । सहस्र-रिमना साक्षारसमणामसुदीक्षिताः ॥ VI. 7). The seven Rshis pluck the lotuses in the lakes on the highest peaks (STURIES-

otherwise this will lose its propriety) of the Himálayas. Therefore the path of the sun must be below the peaks. See Prof. Tilak's A. H. V. p. 147.

- Sl. 17. बजाइ The essential things at a sacrifice, such as the Soma plant, a Khadira post. Palâs'a sticks and others. प्रजापति Brahmâ. The name, however, is commonly applied to the ten patriarchs, the sons of Brahmâ, sprung from the different parts of his body while engaged in medidation, viz. मरीचिरव्यक्तिरसी पुलस्यः पुलहः कृतः। भूगुविसिष्टी दशक्ति नारदः॥ B. P. III. 2. 22. See Manu. I 32. कल्पियज्ञभागं This shows that the mountain was raised to the rank of the gods entitled to a share of the oblations offered at a sacrifice.
- Sl. 18. Because one of the three mind-born daughters of the Pitrs was given in marriage to Meru. मानसी-The idea is something like that of the production of Minerva from the brain of Jupiter.' B. K. 19391-The Pitrs, as divine beings, possessed the power of creating with an effort of the mind alone; originally probably the deified ancestors of men to whom S'rádhas were offered and balls of rice presented. Seven Classes of these are mentioned:—अधिकात्ताः सोमपाश्च हवि-ब्मन्तस्तथोब्यपाः । सकालिने। वर्हिषद आज्यपाः पितरः स्वताः ॥ In the Veda पित is an epithet of ब्रहस्पति, वरुण, पजापति and especially of the heaven or sky. See note on fuguit, infra. II. 14. fuguit करणां-The Pitris meant are अग्रियात्त and बहिषद ; by them स्वधा had two daughters, both well acquainted with theological truth, given to meditation and accomplished in perfect wisdom. Mená became the wife of Himálaya and Dháriní was married to Meru. V. P.) हियतये—Here हिंशति may mean 'stability, perpetuality of the family by begetting progeny); cf. प्रजाये गृहमेधिनां Rag. I. 7, 69; or the observance of duties proper for a family, Haj-Haj, derived from Ha; the other form Hami (see com.) is छादस (used in the Veda); if used in ordinary language it must be taken as a word of the galaxic class. ं छन्दसीति मनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते प्रश्नोदरादित्वाद्भवि-ज्याते । Kaiyata. मनीनामापे माननीयां-This shows that Mena was superior to the Munis by her Yaugic and ascetic practi-It was thus from her mother that Parvati got the power both physical and mental to practise the kind of hard penance she did to propitiate S'iva. See infra. V. 28, 29. strenta-

स्पां—अतुगतं रूपमस्पा अनुरूपा; आत्मनोनुरूपा आ॰ ताम्. उपयेमे—यम् with उप is Atm. in the sense of marrying or accepting in general. See Malli. Mark the alliterations in this Sloka.

Sl. 19. कालक्रमंण—May better be taken with गर्भोऽभवत्. The Inst. is explained by the Vártika प्रकृत्यादिश्य उपसंख्यानम् on कर्तृकरणयास्तृतीया। Pân. II. 3. 18.

स्वरूपः —स्वरूपः or सीन्दर्य includes the idea of bodily make also. The second sense given by Malli. does not seem to be natural. मनोरमं—The Commentator अवचूरि as quoted by D. says—मनेरमाभिधानं योवनम्। कामं मनोरमं चैव जवरं जावरं तथा। चतुर्धा योवनं मोक्तं कामशास्त्रविशारदेः ॥ योवनं—fr. युवन् + अ (अण्).

Sl. 20. Armen The Nagas, the offspring of Kashvapa and Kadru, are described as semi-divine beings having a human face and the tale of a serpent, and living in Patala. could also asume a perfect human form at will. Their chief town is called Bhogavati. The Naga damsels were known for their beauty. curity-i. e. who was to have a Naga damsel for his wife. भारय fr. अन + य (ज्यत); the other form is भोज्य by the rule भोज्यं भक्षे. मैनाक -- The son of Menaka (भेनकायां भव: । अला); said in the Mahabharata to be situated north of Kailása. According to some it stood in Central India and according to others between the Southern extremity of the Indian Peninsula and Ceylon. अस्भोनिधि - When Mainaka saw Indra lopping off the wings of mountains he fled to the sea for protection which the latter readily granted and so the two became friends. Indra's thunderbolt had no power over the waters of the sea

पक्षिन्छिन्—In the Krtayuga the mountains had wings—according to the Harivams's the demon Hiranyâksha endowed them with wings—कताचिन सपक्षास्ते पर्वता धरणीधराः। पश्चिता धरणी स्यक्ता न्तं तस्येव (ं. e. हिरण्याक्षस्य) मायया॥; according to the Agnipurána, Vishnu gave them the wings—(see below ततोद्रयो &c.). Having got wings the mountains became refractory, moved from place to place and tormented the world and the people in general. On seeing this Indra clipped their wings with his thunderbolt and fixed them in their proper places. Cf. ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चेव तु मायया। पश्चिता मेदिनीं त्यक्ता यथापूर्वं निवेशिताः॥......धरण्यां तु गिरीन स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोपतिः। चिड्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भ्रवि चारिणाम्॥ एकः सपक्षो मेनाकः हरिस्तत्समये छतः

Agni P. also Rama. पूर्व कत्यमे तात पूर्वताः पृक्षिणोऽभवन् ।तेपि जग्म-दिशः सर्वा गरुड। इव विगनः । ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघा महिषिभिः । भूतानि च भयं जग्मस्तेषां पतनशङ्या । ततः कद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतकतः । पक्षांश्चिरहोद बच्चेण ततः शतसहस्रशः॥ See Sunder Kan. I. 115-119. एक: सपक्षा मेनाक: सरेस्तरसमय: कत: H. V. । वत्रशात्री-Vrtra, & mighty demon, the leader of the Kaleyas Endowed with mighty power he discomfited the gods with Indra and drove them out of heaven. The gods, however, instructed by Brahmâ, got a mighty weapon with six sides, called Vaira, prepared out of the bones of Dadhichi, with which Indra killed Vrtra. The Vedic conception of Vrtra (lit the coverer, obstructer) is that of an imaginary malignant influence, the demon of darkness and drought, supposed to take possession of the clouds, make them obscure the sky and keep back the waters. He is variously designated as Vrtra. Ahi, S'ambara Namuchi, Bala &c. Indra is represented as battling successfully with this influence and letting loose the pent up waters to the delight of the world. Vrtra in the Veda also means a cloud. The stories about Indra cutting the wings of mountains (trains of clouds) or piercing with his bolt the aerial cities of the demons or killing Vrtra and the Kalevas are probably due to the misconception of the phenomenon and the movements of the clouds, dissolving into rain, with thunder and lightening &c. See, however, Prof. Tilak's A. H. V. pp. 295, 296. अवेदनाजं काल् -- कालनः पर्वतान स्पति इति कलिशः also mas.; fr. शी + कः (अ) by आतीनपसर्ग कः (Roots in आ not preceded by a prep. take the aff. क). अवदनाज is connected with कालि: the comp. (सापेक्ष: see com.) is allowed by the authority of the भाष्यकार (on Pan. II. 1. 1) who says भवाते च प्रधानस्य सापक्षस्थापि समासः। See Malli.; cf. what another poet has got to say on this--वरं पक्षच्छेदः समदमघवनमूलकालिशपहारेक्यच्छद्रहलगहना-हारग्रहभिः। तुषाराद्रः सुनोरहह पितृरि क्रशविवशे न चासी संपातः प्रयसि पयसां पत्यरुचितः ॥ Bh. N. 36.

Sl. 21. अवसानेन &c.—Daksha once performed a sacrifice; but he did not invite his daughter, Sati, nor her husband S'iva, to be present at it. Sati, however, went to the Eacrifice against the advice of her husband, but as she was not taken notice of there by her father she felt greatly insulted and threw herself into fire (see however below) and perished. For fuller particulars see B. P. IV. 4; and दुझ in Apte's Dic. Cf.

Rat. I. 3. Terra - Daksha, the chief of the ten Prajapatis, was born from the thumb of Brahma (दक्षस्वजायताङ्कष्टाहाक्षणाद्वगवा-निष्: । ब्रह्मणः पश्चितीपाल शान्तातमा समहातपाः ॥). He had many daughters by different wives. According to one account he had sixteen by his wife Prasúti. daughter of Out of these he gave one in marriage to Siva (प्रमाने मानवीं दक्ष उपयेमें हाजारमजः । तस्यां संसर्ज दहितः षोडशामललोचनाः॥ अयोदशादाद्धमीय तथेकामग्रये विभः । पितभ्य एका यक्तेभ्यो भवायेका भव-िस्तर ॥ B. P. VI. 1. 47. 48 सोगविसप्रदेश—who relinquished the body by generating fire into it by concentrating her mind on the fire element. win here means sitting in a steady posture and fixing the mind on one particular object having withdrawn it from others (सर्वाविषयेभ्यान्त:करणवनेतिरोध:) The following extract from B. P. will explain the process.—इत्युष्टर दक्षमन्द्र शत्रहन् क्षिताबुदीची निषसाद शान्तवाक । स्प्रष्टा जलं पीतदकलसंबता निमीन्य हरयोगपर्थ समाविशत ॥ कत्वा समानावनिला जितासना सांदानमत्थाप्य च नाभिचकतः । शनैद्वंदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं कण्ठाद भवेर्मध्यमनि-न्दितानयत् ॥ एवं स्वेदेहं महतां महीयसा सहः समारोपितमङ्गमादरात् । जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वांनलाग्निधारणाम् ॥ ततः स्वभतंश्वरणाम्बद्धासवं जगदरीश्चिन्तयती न चापरम् । ददर्श देहे हतकल्मण सती सद्यः प्रजज्बाल समा-धिनाधिना ॥ IV. 4. 24-27. Cf. समानजयाउज्वलनम् । Pât. Y. S. III. 40: also एवं ढाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरम् । जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनाया-मिति शश्रम ॥ B. P. IV. 7. 58.

Sl. 22. समाधिमती—Samadhi means here a religious observance or vow; मृत shows excellence; hence she who led a perfectly pious life. This is put in to explain why she was accepted as her mother by the Mother of the universe (Sati) Malli. says संतत्या ; but this does not seem to be necessary as she already had a son. She did not live a life of perfect austerity with a particular object in view but did it as a duty and so won the admiration and praise of even the sages; (मनीनामपि माननीयां) sl. 18. This epithet corresponds to अपरिक्षता in the simile. What the poet means is that just as policy rightly employed and never marked by a wrong step naturally leads to prosperity so she whose virtuous life was never disfigured by a blemish or breach of duty was naturally blessed with the birth of such a daughter. The student should mark the different senses in which the word Samadhi has been used in this poem; of. I. 59, III. 40, 50, V. 2, 6, 24 &c. The blessed one; one who exists and exists pre-eminently:

whose life is a blessing. The aff. यत is added कर्तार by Pan. III. 4. 68. अपरिक्षता—not frustrated or checkmeted. नीति—statesmanship, state policy. उत्साहगुज—The chief of the three B'aktis or powers which a king must possess. शक्तपत्तिलः। प्रभावीत्साहमन्त्रजाः viz. (1) The power or pre-eminent position of a king by virtue of good a treasury and good government (काष्ट्रजं तेजः); (2) the personal energy or valour (विक्रमबल-प्रताहशक्तः); (3) the power arising from good counsel, diplomacy (सन्ध्यादीनों सामादीनों च यथावस्थापनं न तु केवलं ज्ञानम्). Cf. उत्साहोमन्त्रमूलं स्यादिति नीतिविदां मतम्।

- 23. gsqsff-The gods showered down flowers. delighted at the birth of one whose son was to kill their onemy, Furge-Fr. Fur and go one that stands by habit (स्थानकीलः) स्थानभामपिमकसा वरचः ('80 ईश्वर, भारवर, पेस्वर &c.'' By regar here is meant such of the mountains as presiding deities and trees which are considered as living bodies (i. e. having sensation) though fixed (which alone are canable of feeling the pleasure). जङ्ग-The opposite of स्थावरः जरूम्यन्तं वक्रं गच्छन्ति इति जङ्गमाः । गत्यर्थानां नित्यं कोटिल्ये इति यह. (Freq) स्वाम्यादिमते भशार्थ यह which is better. Cf. दिश: प्रसेदः प्रवनः सुखं ववौ शङ्कान्नियध्सुर्गगने चरास्तथा । प्रपात मीली कुसुमाअलि-स्तदा बभव तक्षनमदिनं सल्पदम् ॥ S. P. The birth of great men is similarly described; cf. दिशः प्रसद्भरतो नवः सखाः &c., and निर्दाषमभवरसर्वमाविष्क्रतगुणं जगत । Rag. III. 14., X. 72 वाता ववः स्पर्शसंखा मनोज्ञा दिन्यानि सनान्यवपातयन्तः । सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकासे जज्बाल साम्याचिरनीरितारिनः ॥ Bud. ch. I. 41.
- Sl. 24. सुतरा—अत्यन्त; compar of सु. स्पुरस्प्रभा — Heavenly beings are described as having a halo of light about them; ट्री. स्पुरस्प्रभामण्डलमध्यवार्त कान्त वयुव्योगचर प्रपेट्रे। Rag. V. 61., XIV. 14. विदृर्—Name of a mountain (said to be in Ceylon. D.) from which the jewel sapphire or the Lapis lazuli is brought. उद्भिव्या—The idea is—when it thunders, the ground where the sapphires lie, splits up and reveals the streaks or germs of the gems. What Vidura is cannot be definitely known. बालवाय is another name (or वृद्ध and the ancients believed that it was the hill बालवाय or the region about it that produced these gems and they were refined or polished at Vidura. Katyayana thus justifies the use of the two terms—बालवायो विदृरं च प्रकरयन्तरमंब वा। न वे तवेति बहुयाजिन

- त्वरीबदुपाचरेत् i. e. as merchants call the city of Váránasi by the name जिल्बरी) ।। See Malli. on S'is. III 45. For the idea of. मेना तया पूर्णनिशेशवक्रया स्फुरत्यभामण्डलया रराज ह । यथा विदूराचळभूमि-रक्षसा घनोत्थया रत्नशलाक्रया सुने ॥ S. P.
- 25. चान्सम्बी लेखा—The comparison implies lustrous beauty and the capacity to develop more. लावण्य is defined as the appearance in the bodily complexion of a ouivering lustre like that of pearls. See Malli.; लक्षणस्य भावः लाउएसम ; this shows that beauty (lustrous complexion) has certainly to do with a proper consumption of salt. विशेषान-अवयवानः the शब्दार्णन also confirms this meaning—विशेषावधे दब्धे दक्षव्योत्तमवस्त्रात । इद्योत्मान्तराणि—i. e. blending of additional light (shed by the new digit every day) with the light of the previous digits: what is meant is 'Pârvati's bodily comappeared more and more lustrous plexion evev dav. कलान्तराणि—additional Kalas. Malli, takes the comp. सरमपा: but nonzere includes such compounds under the head of the मय्राव्यंसकादि Tatpurushas. Cf. यथा चान्द्री लखा ज्योत्स्नायुक्ताः कलाः प्रत्यहं वर्षयति तथा । चान्द्रितेखा कलान्तराणीवेत्यपमानोपमेयसिद्धौ । यहितीयमिव शब्दोपादानं तम पौनरुत्तयं न चिन्त्यम । यदा कर्तकर्मणोरीपम्य क्रियाभेदादिवदद्वयोपादानम् । तत्र वृद्धिक्रियया सहदेव्याश्चन्द्रलेखोपमा । पांषणिक्रियया च विशेषणं कलान्तरोपमानम् । Chár
- Sl. quoted in S. K. as an instance of नाक्योपमा. Kålidása often uses this उपमान (the waxing or waning of the moon) to express उत्कृष or अपक्षं; cf. Rag. V. 16.
- Sl. 26. बन्धुप्रियां—बन्धूनां पिया बन्धुपिया ताम्। आभिजनेन—has its root meaning here; derived from the parent. उमा—is also derived as ऑमिंहेशस्य मा लक्ष्मीः Kali. probably refers here to S. P.—उ मा गच्छ वनं घारं सर्वविद्यास्पदं सदा। Cf. तपसो वारयामास उमेरयेवात्रवीच सा। तदेव माता नामास्याश्वकं पितृसुता सुभा॥ Vamana P.; तां पार्वतीत्याभिजनाच नामतो जुहाव तद्वन्धुजनः स्वभावतः। मात्रा निषद्धा तपसे यदा तु सा ययादुमाख्या भवभक्तिभाविनी॥ S. P.
- Sl. 27. अपस्य न पतन्ति पितरोऽनेनित (अ + पत + य); or अपततं भवति पितुः सकाशादेश्य पृथकतं भवति । अनेन जातेन सता पिता नरके न पत्ति इति वा । Yåska. The birth of a child is considered as preventing the parents from falling into hell. दिरेफ a term derived from the word अमर which contains two रह. Probably so called from having two रेफ like hairs one on each side of its mouth. •माला—This represents the eye of Madhu.

- 81. cited in the K. P. VII. as an instance of 'the violation of the uniformity (पक्रमभन्न) of a synonym', to avoid which the reading महाभूतोपरयवतीपि is suggested. अन्नापत्येषु बहुषु सरस्वपि तिस्मन्नपत्ये स्नेहातिशयविवक्षणाहपरयशब्दे भये। कन्ये पुत्रशब्द- प्रयोगार्र्पयायशक्तमभन्नः । Pra. अनन्तपुष्प-—Nágojibhatṭa in his Uddyota remarks on this—पूर्वार्धे उत्तरं दृष्टान्तः । अनन्तपुष्प-विशिष्टमधुसम्बन्धिन्यपि द्विरेषभाला चृतपुष्पे सविशेषसङ्गरयर्थः। अन्न द्विरेषभाल सादृश्याद्वसन्तदृष्टिखेताध्यवसिना नोध्या। For a similar idea cf. निवातपद्मस्तिमितेन चक्षणा नृपस्य कान्तं पिन्नतः सुताननम् । महोद्धः पूर इवेन्दु-दर्शनाद्वरः प्रहर्षः प्रयस्व नात्मि॥ Rag. III. 17.
- विमार्गमा—Lit. flowing in three courses; the river 81 Ganges, respectively called Mandakini, Bhagirthi and Bhogavati as it flows in heaven, on earth and in the nether world. Afer-mark the comp.; here A is equivalent to क्रमीय: the third world. See also Malli. संस्कारकता-Possessed of grammatical purity; refined; polished. मनीपा-मनीपा talent अस्यास्त. Here Malli, explains this word as the Sid. Kau. does (fr. HAH + SQI + SAI), according to the Vart. STEEREL-दिख परस्तं वाच्यम । Here अस + ई (in मनस + ईषा) are combined into and thus there is quantified. Elsewhere (Rag I. 11.) he follows the Bha. (which is perhaps better as the word here is मनीपिन and the meaning is more directly got.) and 8878 मनसः डीपणः धीराः विदास इति यादत with the remark प्रवीदरा-दिस्ताहसाध:-Note Malli.'s remarks on the use of the adj.s प्रभाम-हत्या and संस्कारवस्या.
- Sl. 29. मन्दाकिनी—मन्दमांक्यं शिलमस्याः flowing gently; here refers to the Ganges on earth; (स्मङ्गा) the current flowing down the valley of Badarikedar in the Himálayas. The heavenly Ganges fell on the peak of the mount Meru (Himálaya) and thence flowed to the nether world (then called पानामाद्रा). Originally the name of a tributary of the Ganges, but afterwards identified with the Ganges. See Rag. XIII. 48. सैकसर्वाद्रमाभि:—This shows the religious tendency of her mind from girlhood. Young girls are described as fond of sports of this kind; cf. तम खल मन्दाकिन्याः पुलिनेषु सिकतापर्वत-किलिभि: कोइन्ती &c. Vik. IV. p. 93. मन्दाकिन्याः पुलिनेषु सिकतापर्वत-किलिभि: कोइन्ती &c. Vik. IV. p. 93. मन्दाकिन्याः अन्वेष्टव्येः कन्कसिकतास्थिनिक्षपर्येः संकीइन्ते मणिभिस्मराधिता यत्र कन्याः ॥ Meg. II. 6. कन्युकै:—This is also a favourite pastime of young maidens: cf. कर्याभियातीरिथतकन्युकेयं &c. Rag. XVI.83. Sl. quoted in the Sar. K. as an instance of कीवित or sportiveness.

- Sl. 30. स्थिरोपदेशां—With whom instruction (knowledge acquired) was permanent i.e. who retained a permanent impression of what she had learnt (in her former existence) and hence (उपदेशकाले) at the time of her education, the different lores of her past life manifested themselves to Pár. without being taught; see Malli. प्राक्तन—पाग भने पाकने, पाकनं च तक्जन्म च तस्य विद्योः। Cf. Rag. III. 30. The sons of Ráma had the knowledge of the use of the Jimbhaka missiles manifested to them without instruction. See Uttar II. p. 52. ef. गङ्गा यथा इंसलगाः शरस्य व राजा स्वभासस्त यथा महीषधीः। गुरूपदेशादुप-देशपण्डितां ता प्रवेसस्कारगणा यम्भदा ॥ S. P.
- Sl. 31. असंग्तं—(अक्टात्रम) lit. not brought about by outer (artificial) means. अङ्गयष्टः—अङ्ग यष्टिरिव a slim or slender body. अनासवाख्यं—आसव इति आख्या यस्य तदासवारच्यं; तम्भ भवतीति चेताविकारजनकं; Chár; Cf. तस्या उन्माद्यितु रूपं पेश्य। S'ák. I. p. 31; or मद may mean here मदिवकार्ड to which youth gives rise; Cf. मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं। Meg. II. 12; see also infia. IV. 12. पुष्पच्यतिरिक्त ०—पुष्पेभ्यः (i. e. the flowers forming his arrows) स्यतिरिक्तमधिकं (in excess over, other than) अञ्चम्। The five flowers forming the arrows of Kama are अर्विन्दमशोकं च चृतं च नवमिल्लका। नीलोर्यलं च पञ्चेते पञ्चवाणस्य सायकाः॥ Some substitute शिरीष for नवमिल्लका—अरवि०...शिरीषं नीलमुर्यल्य। चृतं चेति प्रकीर्यन्ते पञ्च०॥ बाल्यारपरं—So in Rag. बाल्यारपरामिव दशां V. 63.
- Sl. quoted in S. D. as an instance of यौबनशोभा, and in Sar. K. as of चित्रा नाम कारणाम्तरविभावना.
- Sl. 32. उन्मीलितं—gradually unfolded (like a flower opening up). भिन्न-split up into its different parts, opened. अरिक्दं—अराकाराणि पत्राणि विन्दति इति; lit. having petals resembling the spokes of a wheel; अर्+विद्+अ(शः) by Vártika on Pán. III. 1. 138. अतुरस्रशोभि—beautiful in (the four, hence) all parts. अतुरस्र—See com.; the final आ is added by the Sttra 'सुपात सुन्वसुदिव शारिकक्षचतुरस्रएणी पदाजपदमोष्टपदाः। Pán. V. 4 120. विभक्तं—the different parts being brought into bold relief; symmetrically developed. Quoted in Sar. K. as an instance of योवनसम्पत.
- S1. 33. उद्भिरम्ती—The use of this word (which primarily means-vomiting) is vulgar; but it is not so here as it is used in a metaphorical sense: see Malli. This shows the extreme delicacy of her feet. Cf. विद्वारसनदीयिव वरणाव्या प्रवसंयन्ती Kád

अन्यवस्थाम् - अविद्यमाना व्यवस्था यस्यास्ताम्। Not fixed or stationary, moving about. This is necessary to bear out the comparison to स्थलाः which is stationary. Whonever she walked such a scene was displayed. *Cf.* तत्याद्पाथाजभुवा श्रिया सने स्थलार्विन्दच्छविरूपनिन्दनम्। S. P.

- 34. सन्नताङ्गे—See Malli, cf. स्ताकनमा स्तनाभ्याम Meg. II. 22. लीला o — in which the steppings were graceful on account of sportiveness or dalliance. आञ्चन - Lit that which is worshipped or respected; hence beautiful; charming. Cf. उभावलं चक्रतरिक्रताम्यां तपावनावत्तिपथं गताभ्यां । Rag. II. 18. लीला-चित्रभूलता D. K. The gait of beautiful women is often compared to that of royal swans. Cf. भवनदीधिकामत्तमराविकामनरिया लीलालसगतिविलासम &c. DK. व्यनीयत—Was taught or given instruction in. For the reverse of this idea cf. Vik IV 16 (मदखेलपदं कथं न तस्याः सकलं चीर गतं त्वया गृहीतम ।). प्रस्यपदेकाः &c.—The royal swans taught her how to step beautifully because they themselves longed to learn from her in return how to utter notes sweet like the jingle of her foot-ornaments. of figuration must be taken in the secondary sense of 'cooings' beautiful like the jinglings &c. Malli, commenting on Meg II. 19 says शिक्षिधातस्यं तालव्यादिनं त दन्त्यादिः (i. e. should not be written as fuzz); but according to Nagoshbhatta it is arrufa Cf. S. P. सन्दूपरभ्राजितपादपद्मयोरादित्सवा इंसगणा गतं ययुः ॥.
- Sl. 35. बुतानपूर्व—The thighs of beautiful ladies are often compared to plantain stems or the trunks of elephants, but the poet does not use that comparison here for reasons given in the next sloka. Cf. such expression as रम्भोरू:, क्रभोरू: &c. to be met with in Sans, works, and used by the poet himself elsewhere (क न खल रम्भोरूर्गता स्थात Vik. IV. p. 96. Rag. VI. 35.; अड्डे निधाय करभोरु यथासुखं ते &c. S'ak. III. 9). विधात:-is used in a different sense in 57. लावण्ये उत्पादी—The meaning of Malli.'s remark on this is this - A कार्य cannot be produced without its उपादानकारण (material cause, as earth in the case of a घट); now लावण्य the उपादानकारण of her limbs was exhausted in the creation of her thigh, and so Brahmá had to make an effort &c. इवास यहन:-may also mean.-In fashioning her thighs so beautifully the Creator made a preliminary attempt. as it were, to see how he was to create exquisite beauty in her other parts. 3774-The root 378 to be is defective in the Perfect, and yet Kali. is found using the form syr in the sense

of बभूव; र्. पादुरास बहुलक्षयाछिवः; निष्पभश्च रिपुरास भूधताधः; Rag. XI. 15. 81; तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा । Ibid. XIV. 23; &c. So Malli. (see com.) tries to defend it by quoting शाकटा॰ who says that it is a verbal indecl in the sense of बभूव. This अस is a different root altogether. according to Vámana, अस गतीदिप्त्यादानेषु इति भ्वादः (अम् of the 1st. conj. meaning to go, to shine, to take &c.) स्वरितेतः (Malli.'s अनुदासत् seems to be an oversight) लिटि रूपम्. Cf. निर्माय पद्गे सहसंभवं सुखं जान् तद्यि सनुवन्न पूर्वके । शेषाङ्गिनांपविधी जहाँ अवदिमोहितस्तन्म खदर्शने च्छया । S. P.

- Sl. 36. एकान्त o—Always cold, never changing their nature. करलीविशेषा:—may also mean 'सरसकद्ह्यः; ्रं यास्यत्यूरः मरसकद्ही स्तम्भगीरश्वलम्बम् । Meg. II. 36 where Malli. says सरसी रसाई: न परिपकः ग्रुष्कश्च । तत्रैव पाण्डिमसम्भवात् । परि-णाहि—परिणाहः hugeness, bulk, अस्यास्तीति. उपमान—उपमान उपमायां बाह्याः, where उप॰ means comparison; or उपमानेषु बाह्याः excluded from i.e. could not be used as standards of comparison. That with which the thing in hand is compared is उपमान or sampler (येन साहश्यज्ञानं भवति) as चन्द्र, कमल &coas opposed to उपमेय or the thing compared as मुख, पद &c.
- Sl. 37. एतावता—एतत्परिमाणमस्य तत्तेन । अनु०—may also be explained as अनुमया शाभा अनुमेयशोभा साइस्यास्ताति ; but Malli.'s way is better. For the Matub aff. is not allowed after a Karm., by the rule न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः बहुवीहिश्चेत्तद्धेप्रतिपत्तिकरः । (although it may be used in exceptional cases, the rule being supposed not to be all-binding). Some explain it as अनुमेयं यथा तथा शोभि ; cf. supra. चतुरस्रशोभि. It may also be explained as अनुमेयेन शोभते इति तच्छीलम्. पश्चात्—i.e. after her marriage with S'iva; one can easily infer how beautiful her Sroni was from the fact that it could attract even S'iva &c. अतिक्रम्य—goes with both, राजि and अचि:. सिते०—सितादितरस्तस्य; Abl. Tat.
- 81. 38. नतनाभिः $\bullet$ —This is considered a mark of beauty; f. गङ्गावतंसनाभिनाभिः D. K. नाभिहदैः परिग्रहीतरयाणि निष्नैः । S is. V. 29. प्रजापतः स्पृशतः सोकुमार्यादङ्गुलिसुद्रामिव निम्मां नाभिमण्डली-मार्वातनीसुद्दहन्नीः त्रिसुवनपशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोमराजी बिश्राणाम् । K केंd. रोमार्वली विलासिन्याः प्रविष्टा नाभिमण्डलम् । कियद्रान्म्भीर्यमत्रेति तात्पर्यमिव बिभ्रती ॥ Vik. ch. VIII. 28.

गम्भीरश्वासी नाभिह्नदश्च the deep pool-like navel. सुखेन्दुo—as if dropped down from the beak of the Chakravaka in the form

of her breast, afraid of the moon in the form of her face. The Chakravâka is separated from his mate during the night and hence he is afraid of the moon (thinking of the night). See S'ák. IV. 15.

- Sl. 39. विद्विलम्न — वेद्याः इव विलमः मध्यः यस्याः; the two boundary lines of a Vedi come close in contact with each other in the centre. Hence the comparison. Some propose to take Vedi hero in the sense of 'a seal ring' (see Apte's Dic.) but this will be carrying the comparison too far. विलम्बर्य Also one of the items in the description of a beautiful lady by Sans. poets; cf. सीधारोहणपरिपाट्या विलम् D. K. विस्तवितिन्याण्युलेखा &c. Sis. VII. 33. बाला—बाला पोडशवार्षिका + Cf. मध्ये च तस्यास्त्रवर्ला रराज सा कामारसवार्थ नवयोवनाद्भवा । S. P.
- Sl. 40. उत्पीहयत्—Pressing hard (against each other). As the word अन्योन्य is used here, उत्पीहयत् is Pars. otherwise it should have been Atm. by the rule क्तीर कमंद्यतिहार i. e. when there is mutual exchange of action and the agent is to be denoted (i. e. is used actively) the Atm. is used. अन्तरं—room covered by; cf. स्तनद्यं व वृष्य तथा मुने यथा न मुनं किल मध्यगं भवेत्। S. P.
- Sl. 41. शिशिष्युष्पा Cf. शिशिष्युष्पाधिकसीकुमार्थ:; Rag. XVIII. 45. The S'irisha is mentioned as one of the arrows of Káma. See supra. notes on 31. Now the poet's idea is this-Káma who always uses delicate weapons tried his arrow S'irisha but failed; and finding nothing softer than that had to yield; but now that he used Párvatí's arms as his weapons, they must have been softer than the S'irisha flower even. According to those who do not include. S'irisha among the arrows of Cupid the idea is this-Káma is called Kusumástra; and as such he ought to have used S'irisha, the softest of flowers, as his weapon against S'iva. But since he did not do that but used Pârvati's arms as his weapon, they must have been considered by him, thinks the poet, as softer than the S'irisha flower.

निर्भिस्तित &c.—(Sl. in the foot-note) निर्भासिता तिरहकता thrown into the back ground (by its redness) अशोकदलस्य मस्तिः production i. e. the tender leaves येन। चारवे। नसा यस्य तचारनसम्। निर्मालनस्य । निर्मालनस्य । विकलीच-सार्-ं. e. surpassed. The idea is this—Her palms were red

and so they resembled red evening sky; but they displayed ten lunar curves in the form of the nails and thus surpassed the beauty of the evening sky which had but one lunar curve displayed in it. (प्रदेषिकचन्द्रोदयाद् व्योग्नी दशनस्वचन्द्रोदयस्य पाणि-द्वयस्य शोभाधिक्यम्। Com. Vg.

- Sl. 42. बन्ध्र—bulged out at the base and tapering (like a conch); (f. जयश्रही बन्ध्रा छाउउयया कन्ध्रा. स्तन०—The propriety of the epithet is this—Her neck was flattened at its base on account of her elevated breasts so that the pearl neck-lace remained close fitting round it and did not slip down on the bosom. The idea—Generally it is a pearl-necklace that adds beauty to the neck; but in Parvati's case the necklace too was set off by her neck; so they helped to enhance each other's beauty.
- Sl. 43. भुद्धे—Enjoys, experiences. भुज् is Atm. except in the sense of 'protecting (अनवन).' लक्ष्मी—The deity presiding over beauty. Párvati's face combined in itself the special beauties of both, the lotus and the Moon, such as unfading freshness, fragrance, liveliness &c. and thus excelled both; this is very poetically and strikingly described in this sloka.
- Sl. quoted in the K. P. as an instance of those cases wherein the non-statement of the हेतु when it can be easily known is not a fault. अत्र रात्री पदास्य संकोचः दिवा चन्द्रमसश्च निष्मस्वं लोक-पसिद्धमिति न ग्रंक इति हेतुं नापेक्षते. Here the causes, viz. the withering of lotuses by night and the paling of the moon by day, of Lakshmî's not obtaining the qualities of the lotus or the moon, are well-known and can be obtained by implication and so there is no fault. चत्रलायामपि तादृशपीतिदानेनं मामुखस्योत्कर्षः । Udyota.
- Sl. 44. प्रवाल—A tender leaf (which is red). स्फुट—bright or clean (not soiled with dust). विदादस्य स्मितस्य—स्मित is defined as ईषद्विकसितेर्दन्तेः कटाक्षेः सीष्ठवान्वितम् । अलक्षितद्विज्ञद्वार-मुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥ A smile is described, according to poetic convention as white; मालिन्यं व्योपि पापे यशासि धवलता वण्यंते हासकीत्योः । S. D. इ with अनु is generally used by poets with the Gen.; as यथ्य मनसि वसता धनेण.....अनुकरोति भगवतो नारायणस्य । Kåd.; sometimes with the Acc.; शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् । Bhaṭṭi. II. 8. प्रयस्तहचः—By the rule नहिवृतिवृष्टियधिरचिस्सहितनिच्च को । Pán. VI. 3. 116. (i. a. when derivatives from

the roots नह, श्रुत् &c. formed with the aff. हिन्यू are used as the second members of compounds the final vowel of the first member is lengthened; e. g. उपानत्, नीस्क् &c.) this should be प्यस्तास्कः; but Bhattoji says (see Sid. Kau. on the above Satra) this rule applies when पूर्वपद is a गति or कार्क word and not when it is a विशेषण; and so we have प्यस्तस्क. Sl. quoted in S. K. as an instance of स्मित, a kind of हास.

- 81. 45. अमृत०—अमृतं स्रवर्ताति अमृतसृत् तच्छिलि। अभिजात०-अभिजात properly means nobly-born; speaking like a lady of family; hence sweet-speaking. See Sl. 26. अन्यपृष्टा—The Indian kokil or cuckoo. The female is supposed to deposit her eggs in the nest of some other birds-generally the crows—which hatch them: hence such names as प्रभृता, प्रपाणिता &c. for the cuckoo. Cf. प्रागन्तिरक्षगमनात्स्वमपत्यज्ञातमन्धिद्विजः प्रभृताः खलु पोषयन्ति। Sak. V. 22. प्रतिङ्कल्याच्या—प्रतिगतः इलं वर्षाताः इलात् lit. going against the bank or current; discordant, adverse, unfavourable; hence harsh. Cf. आमत्तकांकिलस्तव्याधिता तु ह्यामध श्रुतिः पिबतु किलस्कण्ठि वाचम् ॥ Mâl. Mâd. VIII. 4. श्रीह-one who has an ear for music. वितन्त्री—Mark that the words अवी, लक्ष्मी, तन्त्री (See com.) do not drop the g of Nom. sing.
- प. श्लो.—ताटक्क्-A kind of ear-ornament, roundish in shape, made of jewels, sometimes of gold. पुडपवन्ती—The sun and the moon (used in the dual only). एकयोक्त्या पुडपवन्ती दिवाकरानिशाकरें। Amar. The poet says that the two Tataukas were not Totaukas but the sun and the moon in disguise coming to wait upon her knowing that she was to be the wife of S'iva. Cf. for a similar idea मुकाफलस्राभिरवाप शामां पत्तिया विश्रमवेदिक। सा। चन्द्रीबहुस्रीक इति प्रवक्त भियेव नाराभिरुपास्यमाना। Vik. cha.IX. 50 (where the pearls of the necklace are said to be stars).
- Sl. 46. प्रवात—पळ्छो वातो यज i.e. held in play by the wind. ॰नीलात्पलात् निगती विशेषा यस्य । अधीरं च तिहमिक्षितं च । आयतक्ष्याः—Long eyes are considered as a mark of beauty. (f. तदतहुन्मीलय चक्करायतं Vik. I. 5. सरीषकषायितायताक्षी । Sis. VII. 11. तथा गृहीतं तु &c.—The मृगाङ्गनाड meant here as चिकतमृ॰ to whose eyes the eyes of females are often compared; cf. त्रस्तैकहायनिलीलकुरङ्गृहृष्टेः। Uttar. III. 28.) चिकतहरिणीपेक्षणे दृष्टिपातं, Meg. II. 44; क्षत्यन्तमात्मसहशेक्षणवञ्चभाभिराह्रो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः। Sik. I. 24.
- Sl. 47. शलाका०—शलाकायुक्तमअनं; a comp. of the शाकपाथियादि class; see com. लीलाचतुरां—Attractive, charming by; or clever

in amorous or sportive gestures. लीला किलिक्सिश्व शुकारभावजा किया। In this consisted the superiority of her eye-brows. The curved eyebrows of beautiful ladies form the staff of Madana's bow; cf. चापयशिश्विया भूलते D. K. कामकार्मुकतया कथयन्ति भूलता मम पुनर्मतमन्यत्। Sub. For the idea in the last two lines cf. (यत्र) प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्यद्चयं। सभूभक्कपहितनयनः कामिलक्ष्येष्वमोधस्तस्यारम्भश्चतरवनिताविभ्रमेरेव सिद्धः ॥ Meg. II. 14.

- Sl 48. तिरश्वां—तिर: अञ्चलात तिर्यह: fr. तिरस changed to तिरि when the root and does not drop its at. See Pan. VI. 3. 94. ते केबार-नं well known, famous, cf. K. P. प्रकान्तप्रसिद्धानभवार्थ-विषयस्त उद्युक्त यदपादानं नापेक्षत्। बालप्रियत्वं—By the Vart. 'वा fuzza ' the word fuz may stand first or second in a Bah. comp : cf. प्रियमण्डना S'ak, IV. 9: प्रियारामा Uttar. II Mallinatha's reference to the आहिताम्यादि class seems to be due to oversight His defence of the पंतदाब: (॰ पियत्वं for पियात्वं) by the Vartika त्वतयो: &c is inaccurate, (being against the Bhashya) if not For the meaning of गुणवचन in the Vartika is restricted :--शकादय एव गणाः इति पौद्रमने।रमा । अत्र संशाजातिकदन्त-तिद्धतान्त समस्त सर्वनाम संख्याशब्द व्यतिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्देनोच्यते । आकडारसञ्ज्ञभाष्यतस्त्येव लाभात् । Nageshabhatta in his शब्देन्द्रशेखर. Grammarians defend it by the Vartika 'सामान्ये नपुंसकामिति वाच्यम् । on Pan. II. 4, 17, नत् इह जातिसंज्ञान्यातिरिक्तं धर्ममात्रं ग्रण इति यत्प्राचीनैरुक्तं तस्वीकर्तव्यम् । अन्यथा निरीक्ष्य मेने शरदः स्रतार्थता (Kirat.); सा मुमाच रतिद्व:खशीलताम् Kum. VIII. 13.) पुंबद्धावापवस्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह सामान्ये नपंसकमिति । एवं च-नेष्टं परो द्वारवतीत्व-मासीत (S'is. III. 69.) इत्यादिप्रयोगी निर्वाध: 1 Tatvabodhini. idea-Pârvati's hair was more luxuriant and graceful than the tails of the Chamaris, and vet they did not give up their regard for their own hair; hence the conclusion follows that lower animals are incapable of having any sense of shame.
- S1. 49. उपमाद्रव्य ॰—The Upamanas (उपमा उपमान स्यात् Amara) i. e. the standards of comparison, such as the moon (without the spot), the lotus &c.; cf. the more poetical and felicitous though less forcible description of S'ák.'s beauty—चिमे निवेश्य परिकल्पितसत्वयांगा रूपोचयन मनसा विधिना कता न । S'ák. II. 9.; also सा रामणीयकनिधरिधदेवता वा। सीन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा। तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामुणाल्ज्योत्स्नादि कारणमभूमहनश्च वेधाः ॥ Mál. Mád. I.; which is equally vigorous with the description here. यथायहेश—प्रदेश स्थानमनतिकम्य यथा तथा । विश्वसूमा—Even the

Creator of the universe had to make an effort to create a form so exquisitely beautiful. प्रकृष्टः यत्नः ।

Sl. 50. arra:-Son of Brahmâ and the most celebrated of the divine sages (zarws). Though reckoned as one of the ten Prajapatis he does not seem to have taken any part in the creation of the world. The name is variously derived .--नारं (नरस्य धर्म्य) तहटातिः यदा नारं नरसमहं स्रति कल्हेनः अथवा नरिदं नारमजान तद द्यांतः or नारं पानीयमित्यक्तं तत्वितभ्यः सदा भवान । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥ इत्यागमः Bhan, D. He is a great devotee of Vishnu (प्रमागावल); see नारत S'ak. p. 173 and our note ad loc. He is represented as of a bright complexion. wearing gold ornaments, clad in white raiment bright as the moon, wandering. Vina (which instrument he is said to have invented) in hand and singing the praise of God, from world to world, a bearer of news from the gods to men and from men to the gods &c. See Sis', I 4-10 His Vina is called Mahati*. ज्वलिताग्रिपतीकाशा बालाकंसहशेक्षणः। सञ्यापवत्तं विपलं जटा-मण्डलमुद्रहत् ॥ चन्द्रांशक्रेवसने वसाना रुक्त भूषणः। वीणां ग्रहीत्वा महती कशासको सम्वीमित् । ऋष्णाजिनोत्तरासङ्ग्रहेमधजापवीतवान् । दण्डी कमण्डलधरः साक्षाच्छक इवापरः । वेचा जगति गृह्यानां विश्रहाणां गृह्वापमः । महर्षिविश्रहारुचि-विदास गान्धवेवेदाविद । देवगन्धवेलोकानामाद्विवक्ता मनिः परः। गाता चतर्णा वेदानामदाता प्रथमितवाम । स नारदोथ विपर्षित्रहालाकपरा व्ययः ॥ Harivamsa, कदाचित-Once, there being an occasion for it (किस्मिश्चितप्रस्तावे). जारीरार्धहरां—The comp. here is a disputed point. Malli. takes first suggy as an Upapada Tat, and then connects it with Mily. For as the word and here means 'exactly a half' we cannot get the comp. आरोग्ड; it will be अधंशरीर by अर्थ न्यंसुक्तम् । Pân. II. 2.). But the authority of this Sutra is rejected by Patanjali (see wise on II 4, 26, अथपनस्यमेकदेशिसमासः आरभ्यमाणः षष्टीसमासं बाधते । इष्यते च षष्टीसमा-सोरिए, &c.); and Bhattoji Dîk, says in his शहरकीलम-अर्थ-विष्यलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । न च समप्रविभागं षष्टीसमासं वाधितमिदं सत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्येवेष्ठत्वादिति । तथा च कालिदासः पायंक्तः प्रैम्णः शरीरार्धहरां हरस्य इति । So we can have शरीरस्वार्धं हरतािति also. विकल-We are told; it is known from history (ऐतिहो). Cf. एवा भागां जगद्धतर्बर्षांकस्य महीधर । शरीरार्धहरा देवी मविष्यति न संशय: ॥

Sl. '51. भगन्भेषि &c.—Shows that some girls at least were married at an advanced age in those days. क्यान कश्यतीति कशानः। that reduces the mass of things; hence fire. Fire only

[े] ततो विसुक्त संगोऽधूच्छंकरस्वपरिग्रहः । S. P.

is हन्यवाह being the mouth of the gods. इन्य—see Malli.; also हूयन्ते देवा अनेन; an offering made to the gods as opposed to see which is offered to the manes; हन्यकन्ये देवपैत्रे अने इत्यमरः। 81. quoted in Sar. K. as an instance of महाभाग्य.

- 52. देवदेव-Gives the reason why Himálava could not 81. offer, unasked, his daughter to S'iva, the most High, fearing a refusal. अयाचितारं सतां &c. The commentary Avachûri quotes-अयाचितानि दीयन्ते सर्वटानानिः भारत । अन्ने कन्या तथा विषा अधिम्यः सम्प्रदीयते ॥ सतां ग्राहियतं — Some grammarians take ब्रह Cau as a Essis root, on the authority of Patanjali's Karika नीवह्योहरतेश्वापि गरयशीनां तथैव च । टिकर्मकेष ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥ By च in the कारिका, Sudhakara, Madhaya and others include such roots as पन् Cau, (Meg. II, 33,), त्यन Cau, (Meg. II, 36), us Cau. and some others. The grammarian stat is against the inclusion of ब्रह : cf. Madhava ज्यतेः कर्षतेर्भन्येम्बर्टण्डयतेः प्रचेः। तोरप्रीहेस्तथा मोचेस्थाजेदींपेश्व संप्रहः ॥ कारिकायां च शब्देन सधाकरमखैः कतः। म्राहेरिह मही नेव हरदत्तस्य संमतः॥ Malli. commenting on Rag. XV. 88 says शहित्यज्योण्यंन्तयोदिकर्मकत्वम । Cf. अजिप्रहत्तं जनका धनुस्तत । Bhatti, II. 42. Those who do not accept this view explain away the difficulty either by saving स्वतन्त्राः कवय:. or by taking बाहरित in the sense of बोधरितम. साध:-This word is emphatic; when a man is sreff the poet has a different defence to give; e. q. याच्जा मोथा वरमधिगणे नाधमे लब्धकामा। Meg. माध्यस्थ्यं - मध्यस्थस्य भावः । Cf. एवं सर्वगुणापेतामुमामालोक्य भ्रधरः । क्रमेण योजयामास तां हरार्चनकर्मणि । हिमवानुबाच-श्रण गौरि वची-स्माकं शहरो वर्तते माथ । इहामूत्र फलार्थ च तं पूज्य समाहिता ॥ S'. P.
- Sl. 53. यदेव पूर्वे—Cf. Supra sl. 21. सुदत्ती—To get this form there must be indication of age; otherwise we shall have सुदन्ती or सुदन्ता. This form is, therefore, justified by supposing that the poet here adds an epithet which, expressing her beauty, also indicates that stage of her age when the teeth are fully grown. Cf. कथं तहिं सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज इति । न स्त्र वयो गम्यते । अतः सुदन्तीति भाष्यम् । अत आहु:-शोभना दन्ता अस्याः समस्ता जाता न तु न्यूना इति कथंचिदिहापि वयो गम्यते एव । Praudhamanorama. परिग्रहः—परिग्रहाते what is entirely taken possession of, a wife. सङ्ग—attachment to worldly objects. Cf. यदा देहं सती देवी दक्ष-रोषात्ससर्ज ह । तती विग्रक्सक्षोऽभूच्छक्षरस्वपरिग्रहः S'. P.
- Sl. 54. कृतिवासम् कृतिः चर्म वासी यस्य When S'iva killed the elephant-demon (Gajásura) the son of Mahishásura, the

latter begged of him as a boon that he should wear on his person his (the demon's) hide and should thenceforward be known by the name of Krittivâsas. महिषासुरुत्रोसी समायाति गजासुर:। पमध्नन् प्रमथानसर्वान् निजविर्यमदोद्धतः॥ .....गजासुर उवाच-त्रिश्चलपाणे देवेश जाने त्वां स्मरहारिणम्। तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरांतक ॥ यदि पसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान में। इमां क्टर्सि विस्त्याक्ष त्विश्चलाग्निपाविताम्। नामास्तु कित्रवासास्ते पारभ्यायतनं दिनम्॥ Kås'ikhanda. तपसे—The Dat. may be ताद्ध्यं as Malli. has it, or it may mean तपश्चरितुं by कियाथीपपदस्य च कमिणि स्थानिनः। गङ्गाप्रमाण—implies its purity; cf. गङ्गाम्बसंपर्कविद्याद्धभाजः। Bhatti, III. 39. मृगनाभिगन्धि —मृगनाभेगन्धः मृगनाभिगन्धः स विद्यते अस्य; not a Bah. Comp., as the smell is not inseparably connected with the peak. See Gr. § 256. (c). Cf. स कत्तिवासास्तपसे यतात्मा वर्तते मम। प्रस्थं चालकनन्दायां सदाशीकरशीतलम्॥ S'. P.

- Sl. 55. गुणा:—Inferior deities or a troop of demi-gods called Pramathas, who attend on Siva and are under the superintendence of Gauesha, one of the demi-gods. विचित्रस्त्रामरणा जटाचन्द्राधेमण्डिताः । आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः॥ क्यानस्थं परिचर्यन्ति सिळ्लादिभिरीश्वरम् । नानाशस्त्रधराः शंभोगंणास्तु प्रमथाः स्मृताः॥ अपरे गायनास्ताळमृदङ्गपणवादिभिः । नृत्यन्ति वाद्यं कृवन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् । षट्त्रिंशत्कोटयश्चेते हरस्य सकला गणाः॥ Kalika P. शिल्लय— a kind of fragrant resin. नद्य—over-grown. With the description here of. विशशसुर्नमेस्लां छायास्वष्यास्य सैनिकाः। दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ Rag. IV. 74. शैलेयगन्धीनि शिलातलानि Ibid. VI. 51; आसीनानां सुरभिततलं नाभिगन्धेर्मृगाणां तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गीरं तुषारेः॥ Meg. I. 54.
- Sl. 56. तुपारसङ्घात—masses of snow closely adhering together (सङ्घात close union). समुहिस्यन्—दर्पकल—Some take कल to mean मनोज्ञ charming. This explains why he did not bear the roar of the lions. Cf. प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुक्षति यया । cf. कन्तित् व्यम्बक्व्यभविषाणकोटिखण्डिततःशिलाखण्डं Kád.; शेलादाशु त्रिनयनवृषोरखातक्कटात्रिवृत्तः । Meg. II. 53. ग्वय—A species of the goyal, erroneously classed by Hindu writers as a species of deer. M.—W. (But the term मृग is not restricted to the deer but means a beast in general).
- 81. 57. आधाय—Having duly consecrated (for continued worship); of. Uttar. I. 8. सिमत्—अकंपलाशखदिरन्यभेधिपप्पलोदुम्बर्श्सिद्द्वांक्शाः सिमधः कमात्। Ava. स्वमेव मूर्यन्तरं—Fire is one of the forms of S'iva. See Malli. स्त i.e., the five elements, which

include तेजम् or fire. अष्टमूर्ति—For the eight forms see Malli. Also, वसुधागन्धवाहश्च यजमानजलाग्नयः। स्वर्थश्चन्द्रो नभश्चेता अटो शङ्करमूर्तयः॥ See our notes on S'ák. I. 1. केनापि कामेन—with some object in view which none could divine; cf. हृदयस्थमनासन्नमकामं ला तपस्विनम् । Rag. X. 19. Mark the alliterations in this and the next two s'lokas

- 58. अध्य-See Malli.; similarly दण्डमहेतीति दण्ड्य:, वृष्य: याय: &c. अध्येज-An arghya is a respectful offering offered to a deity or a distinguished guest and generally consists of eight ingredients:-आपः क्षीरं कृशाप्रं च दक्षि सर्पि: सत्तण्डलम्। यवः भिजार्थक और अष्टाकोर्घ: प्रक्रीतिम: ॥ See also our note on the word at Rag. V. 2. MERTY:—Here the a should be changed to of by the rule प्रविदारसंजायामगः। Pan. VIII. 4. 3 (i. e. न is changed to of when the letter occasioning the change occurs in the first member and the whole is a name, except when mintervenes). but it is not changed to of here as the term अदिनाश is not limited to one mountain and is not therefore a tim; similar instances are रघुनाथ, रघुनन्दन, वृषवाहन &c. (एकाधिकवस्त्रनिष्ठश-किमहत्वादत्र असंज्ञात्वम्). भयतां—self-restrained and therefore pure and capable of enduring trouble; this shows that she was the fit person to wait on S'iva Mark the alliterations in the first two lines. Cf. ईश्वराणां सदा सेवा जायते सर्वमङ्गलम्। तस्मातदर्चना-सक्ता भव त्वं भवभाविति॥ पितवांक्यमिदं श्रत्वा जहास मनसा तदा। तथेक्युक्त्वा स्विपतरं परिचर्यापराभवत् ॥ जया च विजया तस्याः सख्यो दे परिचारिके । ताभ्यां साकं चन्द्रमुखी चन्द्रशेखरमार्चयत्॥
- 81. 59. प्रस्यि प्रिकृत्सभंयते तच्छीला; प्रस्यिभिनी स्ता परय॰; See Malli. The masculization (पुंतद्भाव) of प्रस्थिनी स्ता परय॰; See Malli. The masculization (पुंतद्भाव) of प्रस्थिनी is due to स्थिया: पुंतत् &c. Pâṇ. VI. 3. 34. Some take it as a Tat., under भेण्यादयः छतादिभिः। (तत्र छतादिषु स्तग्रब्द्पितः। भेण्यादिः आकृतिगणः इति च शाकृदायनः। see Malli. on एक्षेषस्त Kir. III. 35). समाधे:— has not its technical meaning in the Yoga Philosophy here, but simply means contemplation, penance, ascetic practices. सुभूषमाणां—Because she desired to serve him. श्रु is Atm. in the Desiderative. विक्रियन्त—Malli. takes this as Pass. Pres., तेन हेतुना being understood. Cf. एवसुक्ता तु तां देवीं सेवाये जगृहे हरः। इदमेव महद्ध्यं यदियो न हि विद्ययत्॥ Kâlikā P.; समाधेरनुमेन तां गिरिशः परिपन्थिनीस्। पाप्योहं तपसा सस्यमिति लोकाश्च दर्शयन्॥ S'. P.
- Sl. 60. बालि॰—बल्यर्थं पुष्पाणि बलि॰. नियमविधि—The fixed rites S'iva had to perform as required by the particular form of

penance he had been practising. विशिष्ठ or religious observances are of two sorts. Some are नियत or नित्य (as सन्ध्योपासनं in the case of a Bráhmana) the performance of which cannot be neglected and अनित्य or काम्य those recurring at particular times or performed with a view to gain some end (as स्वगंकामो यजेत). गिरिशं—Malli. commenting on the word at Rag. XVI. 51 says—गिरिस्त्यस्य निवासत्वेन गिरिशः। लोमादित्वात् शमत्ययः। (the mat. aff. being added) and remarks—गिरी शते इति विमहे तु गिरी शतेर्ड इति छन्द्रसि विधानात् लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात्। तस्मार्थ्वौक्तमेव विमहेवादयं न्याय्यम्। छकेशी—बीड० सुकेशा ए. गिरिशसुपचचार पत्यहं सा सुकेशि स्वजनकवचनाज्ञापालनायेशभयका। सकलभुवननाथः शङ्करश्चन्द्र-मीलिभेवत सम हि भर्ता भावयन्तीति लामम्॥ S'. P.

CANTO II.

- SI. 1. Area A demon, son of Vajranakha and Varanji. Brahma conferred upon him a boon that he would not be killed by any one except a child seven days old. Kârtikeva slew the demon on the 7th day of his birth. दिवोकस:-Fr दिव + ओक्स ; if derived from दिव the form will be दिवाकत (or दिवोद्यम if classed under पूर्वोदरादि as Malli savs). नगमाह-Lit. who overpowers or defeats the mighty or impetuous of बेगवन्तं साहयति अभिभवतिः or तुरा may mean quickly; fr. तर + सह Cau. + किए । अन्येषामपि दृश्यते । Pan. VI. 4. 137 इति पूर्वपदस्य दीर्घः । स्वायं सर्व - Here the ऊ of स्वयंभू does not take Guna substitute as it should by the rule 'ओर्गण:' (The st or st of a Oha base takes Guna before a Taddhita affix. Pan. VI. 4. 116) by the Maxim संज्ञापर्वको विधिरनित्य:-a rule is not universally applicable when what it teaches is expressed by a technical term such as by गुण here). See Malli. Cf. एतस्मिन्नन्तरे काले तारकेण दिवीकसः। आजी पराजिता आसन शकदर्पविघातिना ॥ तदा सर्वे तुरासाहं कृरवागे हत-विकमाः। स्वायंभवं ययौ धामं सत्यलोकमिति शतम ॥ S'. P.: also Rag. X. 5.
- 81. 2. आविरभृद्धता—This was a good omen; for अध्यक्षिणे भिविष्यन्त्याः कार्यसिद्धिहिं लक्षणम् । Rag. X. 6. आविस् has optionally गितसिद्धाः हैं लक्षणम् । Rag. X. 6. आविस् has optionally गितसिद्धाः हैं . e. is treated as a prep. or उपस्ति) and then must precede the root connected with it. When it is a mere निपात it may stand apart from a root; cf. वाहणीमद्विशङ्कमथाविश्वक्षयोऽभवदसाविव रागः। S'is'. X. 19. सुप्रपद्मानां—The lotuses correspond to the faces of the gods. For a similar idea comp. सुप्रमीन

- इव हदः। Rag. I. 73. दीधितिमानिय—The comparison implies power in Brahmâ to cause the lotuses of their faces to bloom again. Cf. Vik. महात्वलं प्रत्युषसीव पश्चिनी. Cf. दृष्ट्वा तत्र जगनार्थं विकसत्स्य मुखिश्यः। वभूतुः पङ्कानीव पातदृष्ट्वा दिवाकरम्॥ S'. P.; Rag. X. 6. 7.
- Sl. 3. सर्वस्य धातारं—cf. चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः चतुर्वर्गमयो लोकस्त्वनः सर्व चतुर्भुखात् ॥ Rag. X. 22, where Malli. quotes the S'rti. इदं सर्वमस्जत यिदं किंचित्। वागीशं—Brahmå is represented as the lord of speech, being the source of the Vedas; cf. Uttar. I. 2. In वागीशं, वाचों is Gen. (and not an object of इंज्) by कर्त्वकर्मणोः छति (II. 3. 52) and thus we have the comp., by छरोगा च षष्टी सम्यस्यते। If वाचों be taken as कर्म of इंज् then the comp. would be precluded by the Vârtika प्रतिपद्विधानम् षष्टी न समस्यते। अध्योभिः—Lit. not departing from their senses. All that was said was no idle compliment but entirely true in the case of Brahmå; cf. स्तुत्यं स्तुतिभिरध्योभिरुपतस्थे सरस्वती। स्तार्थस्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेश्चिनः। Rag. IV. 6, X. 33. उपस्रास्थिरे—स्था with उप is Atm. in the sense of 'waiting upon a deity;' see com. Cf. ततस्ते लोकधातारं वागीशं सर्वतोम्रखम्। प्रणिपत्य यथान्यायमिद्माहुस्तदा मुने ॥ S'. P.; also Rag. X. 15.
- त्रिमत्ये—It is the same Saguna Brahman appearing in a three-fold form as it identifies itself with Rajas or Satva or Tamas (गुजुबयुद्धिः). See com. and our note on Rag. X. 16. The three gunas are the constituents of nature (Maya or the Prakrti of the Sankhvas) in which they exist potentially All that is good-such as knowledge, joy &c. is the result of Satva (the quality of goodness); activity, energy &c. spring from Rajas (the quality of foulness); and all that is bad or terrible-such as destruction, misery, wickedness &c. is the result of Tamas (the quality of ignorance). के बलाइमने -i. e. existing as Brahman only, without being associated with any conditions. Cf. आत्मा वा &c. Ait. A'r. II. 4. 1. 1. quoted in the com.; सदेव सोम्यदमत्र आसीदेकमेवादितीयम् । Chhand VI 2.1. भगवानेक आसेदमध आत्मारमनां विभः । B. P. III. 5. 23. पश्चाद्धेद •--Malli. takes भेद in the sense of भेदीपापि or limiting conditions. leading to the multiformity of forms and names (नामकपविकार-भेदोपाधिविशिष्टं ब्रह्म &c. S'ar. Bhâ). Brahman, at the time of creation, first associates itself with the three qualities and then manifests a diverse creation. Cf. तदैक्षत बह्र स्यां प्रजाययितिः इदं सर्वमस्जत यदिदं किञ्चः सच त्यचाभवत् &c.; also पुरश्चके द्विपदः

पुरश्वके चतुष्पदः। पुरः सपक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्। रूपं रूपं मतिरूपो बसूव। $Brh.\ II.\ 5.\ 18.\ 19.\ Katho V.\ 9.\ Also रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोश्चते। देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमाविकियः॥ and Chå.'s remark तस्वतो निरुपाधिकस्वरूपेपि त्विय स्रष्टुत्वादिव्यवहारो गुणोपाधिनियन्धन इति भावः। <math>Cf.$ ब्रह्मणे प्रजेते विश्वं स्थितौ पालयते नमः। रुद्ररूपाय कल्पान्ते नम-स्तुम्यं त्रिसूर्तये॥ $S'.\ P.;\ Rag.\ X.\ 17.$

- Sl. 5. यदमीषं &c.—Cf. महाप्रक्रयकालान्त एतदासीत्तमोमयम्। प्रश्वप्तपित चातर्क्यमित्त्तातमलक्षणम् ॥ अविज्ञयमित्त्रातं जगस्थास्तु चिरुणु च ।
  ततः स्वयंभूत्व्यकः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् ॥ व्यअयम्नेतदिखलं पादुरासीत्तमोनुदः ।
  योतीन्द्रियः परोव्यक्तादणुज्यायान्सनातनः । नारायण इति ख्यातः स एकः
  स्वयमुद्धभौ ॥ यः शर्रारादिभिध्याय सिम्रक्षुर्विविषं जगत् । अप एव ससर्जादो ताम्व
  बीजमवाम्रजत् ॥ तदेवाण्डं समभवद्धेमरूप्ययं महत् । संवरसरसहस्रोण मूर्यायुत्तसमप्रभम् ॥ प्रविश्यान्तर्महातेजाः स्वयमेवात्मसंभवः । तद्न्तर्भगवानेप सूर्यः समभवत्पुरा । आदित्यश्वादिभूतत्वाद् ब्रह्मा ब्रह्म प्रज्ञभूत् ॥ दिवं भूमिं समकरोत्तदण्डशकलद्वयम् । जरायुर्वेरमुख्याश्च शैलास्तस्याभवंस्तदा ॥ नयोण्डनामः संभूताः
  पितरो मनवस्तथा । &c., Mat. P. व्यराचरं—may also be from the
  Frequentative base of चर+अ (अच्). प्रभवः गीयसे—As in यतो वा
  इमानि भूतानि जायन्ते । Tait. Up. III. 1. जन्मायस्य यतः Ved. S.
  I. 1. 2. &c.; ef. त्वया यिक्षप्तममलं बीजं जलधिसश्चये । स्तूयते प्रसवस्तस्य
  चराचरमिदं जगत् ॥ S'. P.
- Sl. 6. तिस्िंशः &c.—त्रहातं एजते ठोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि । कद्रतं संहरत्येव तिस्रोवस्थाः स्वयंभुवः॥ उतीरयन्—pre-eminently manifesting. महिमानं—Such as अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याक्रतस्यानेककर्तृ-भोक्तसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तिक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचित्रयस्वना-रूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तः कारणाद्भवति तद् ब्रह्मः। S'ár. Bhá. बल्धिबन्धे जलधर्ममन्थे जहमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये। कल्पान्तदुःस्था वस्था तताहे येनेष भारोतिगुरुनं तस्य ॥ Bhatti. II. 39. पश्मालीपिङ्गालद्वः कण इव तिक्तां यस्य ऋत्नः समूहः । यस्मन्ब्रह्माण्डमीषिङ्गालिद्वः कल इव तिक्तां यस्य ऋत्नः समूहः । यस्मन्ब्रह्माण्डमीषिङ्गातिभः मसुः। उत्पत्तिस्थितिनाज्ञानामेकोऽभः कारणं स्मृतम् ॥ S'. P.; Rag. X. 16.
- Sl. 7. स्मृतो—Are authoritatively stated to be. स्मृत in such cases has a technical meaning; it means told in the Smrtis. The Smrtis (lit. what is remembered) are the codes of memorial law written by inspired sages like Manu, Yâjñavalkya and others, and are so called in contradistinction to श्रुति (what is heard i. e. directly revealed). They rank next to the S'rtis in authority. Cf. Manu. I. 32, quoted in the com. Cf. झिल्क्सपो भवानेव प्रमानिस जगरपते। तस्मारसर्वेषु सत्वेषु विख्याती पितरी भवान ॥ S'. P.

- Sl. 8. स्वकालः The four Yugas (Krta, Tretâ, Dvapara and Kali, which take up 4.320,000 human years) rolling by one thousand times form a day of Brahma and equal is the length of his night. Cf. कर बेता द्वापरं च कालिश्रोत चतुर्पगम। प्रोच्यते तत्सहस्रं त ब्रह्मणो दिनम्च्यते ॥ V. P. Read before यदा स देवी &c.—चत्वार्याद्वः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् । तस्य तावच्छती (६.०. 400) संख्या सन्ध्यांत्रश्च तथाविधः॥ (i. e. 4,800 years of gods which × 360 amount to 1.728,000 years of men). इतरेष समन्ध्येष ससन्ध्यांशेष च त्रिष । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च । एतवहादशसाहस्रं (i.e. 4800 Krta, three fourths of this i. c. 3600 Treta; half of that i. e. 2400 Dva and one fourth, i. e. 1200 Kali) देवाना युगमुच्यते । देविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । त्राह्ममेकमहर्त्तेयं तावतीं राजिमेव च ॥ See B. P. III 11 17-22. व्यस्तराजित्वस्य-There is some technical difficulty of gram, about this comp.; राजिंदिन is allowed as a Dvandva only in the sense of the Loc. while it is here used in the sense of the Nom: Malli defends this by saving-Since the भाष्यकार has used दोषा and दिवा in the Acc. in दाषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः, here the words दिवा and रात्रि in the comp. may somehow be considered as taking mia-पदिकार्थ and have the Nom. Cf. तवावबोधो भगवन भतानामुदयाय च । प्रलयाय भवेदात्रिर्नमस्ते कालक्ष्रिणे ॥ S. P.
- Sl. 9. जगयोनि:—An allusion to the Vedántic theory of creation (Sl.s 9th and 10th). योनिश्व हि गीयते। Ved. S. I. 4. 27. जगत् all created things (Lit. that which undergoes change constantly; according to the Vedántic theory there is nothing like absolutely dead matter) पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्. जगवादि:—Here आदि: means 'existing previously to;' of एष संवेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रमवाद्ययौ हि भूतानाम् । Mâṇḍ. Up. सर्वज्ञस्त्वमिवज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मग्रः । सर्वप्रसनी-शास्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपमाक् ॥ Cf. जगदीशस्त्वमेवासि स्वतो नास्त्येव ईश्वरः । जगदादिरनादिस्त्वं नमस्ते स्वात्मवेदिने ॥ S'. P.; Rag. X. 20.
- 81. 10. आरमानं &c.—स्वयमात्मानं सजित न च केनाप्यन्येन संद्रियसे। एतेन तव ज्ञाता कर्ता संहर्ता नान्योस्तीति दिशतम्। नित्यस्य भगवतो धर्मरक्षणार्थमधर्मनिवर्हणार्थं च शरीरस्वीकारपरिहारवज्ञादौपचारिका सृष्टिसंहारी। Châr. God being the material and efficient cause of the Universe there can be nothing beyond him. He is the knower and the known. He is the real Vastu; manifested universe is an illusion. This is the Advaita doctrine. Cf. नान्योऽतोस्ति दृष्टा नान्योतोस्ति विज्ञाता। Brh. III. 7. 23. कृतिना—पशस्तं (implying his omnipotency) कृतं कर्म अस्य; the all-powerful. आरमान-

मारमना चेदं सजस्यविस हंसि च । आत्मज्ञानविदो नित्यं त्वां विदुर्नेतरे जनाः ॥ S'. P. यदा स्विपिति शान्तारमा तदा सर्वं निर्मालिति । Manu. I. 52 (800 also 53, 54).

- Sl. 11. सङ्घात—i. e. परमाणूनां; close adhesion of atoms. Here there is a reference to the atomic theory of Kaṇāda. The Naiyāyikas maintain that action first takes place between two atoms which combine and form what is called a Dvyaṇuka, three Dvyaṇukas form a Tryaṇuka and so all substances, up to the earth, are formed. प्राकाम्यं—absolute power, (to enforce one's will) over. विभूतिषु—i. e. Siddhis; for which see I. 5. नम: समुद्रस्वाय सङ्घातकठिनाय च। स्थूलाय गुरवे तुम्यं सङ्माय उपवे नम:॥ व्यक्ताव्यकाय देवाय सर्वलोकेश्वराय च। सर्वान्तःसाक्षिण तुम्यं निर्जराजस्वायिने॥ S'. P.
- 'Sl. 12. उद्धात:-उद्धनं fr. हन + अ (घन added भावे). उद्धीय:-V. l. is a designation of the sacred syllable Om (composed of अ. उ. म); cf. आङ्गरमद्शिमपासीत ; Chhan, Up. प्रणय:-The monosyllable Om, representing Brahman and repeated at the beginning of the recital of any Vedic passage (fr. y and n to praise). According to some accounts it was the source of all the Vedas, while according to the Aitareva Brahmana it arises from the Vedas. It must be repeated at the beginning and close of a Vedic passage, otherwise what one learns will slip away from or not long remain with one; cf. ब्रह्मण: प्रणवं कर्या-ढाटावन्ते च सर्वटा । स्रवत्यनांकतं पूर्व परस्ताञ्च विशोर्थात ॥ Manu. II. 74. It is called एकाक्षर बहा: see Manu II. 83, and our note on प्रजब Rag. I. 11. It is said to represent the three Vedas, the three worlds, the three holy fires &c.: ओमिरयतब्रयो वेदास्त्रयो लोकास-योग्रयः। विष्णुक्रमास्त्रयस्वते अक्सामानि यजंषि च॥ Its repetition dissipates sin, its meditation ensures final emancipation. इत्येतदक्षरं त्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितम् । यस्त् वेदयते सम्यक्तया ध्यायति वा पुनः । संसारचक्रमत्स्रज्य मुक्तसञ्चितबन्धनः॥ अच्छं निर्गणं स्थानं शिवं प्राप्रीत्य-संशयः ॥ ओङ्कारं परमं त्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेर्मुखौत्पन्नं तपः सिद्धस्य वै पुरा ॥ यथा पर्ण पलाशस्य शङ्कनंकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैष धार्यते ॥ जपेन दहते पापं प्राणायामैस्तथा मलम् । ध्यानन जन्मनिर्याणं धारणा-भिस्त मुच्यते ॥ See also ओम in Apte's Dic.

न्यायेन्त्रिभि:—Is explained in different ways:—as संहितापदकम-रूपे:, ऋग्यज्ञ:सामिः (See Apte's Dic. under न्याय); तार (high as a note) मन्द्र (low) मध्य (intermediate in pitch) रूपे:; but Malli. seems to be more to the point. He takes न्याय to

mean for tones or accent pitches. These are sent raised or acute, अनुदात not raised, or grave and म्बरिन or a combination of the two, or circumflex (i. e. a naturally grave syllable following an acute in the same or another word). See Gr & 3. In the Veda, स्वरित is marked by a small upright line above the syllable, अनुहान or offer by a small horizontal line and the उदान is left unmarked. Malli, quotes from the S'iksha of Panini-पशेन्द्रशत्र &c.; the full verse runs thus-मन्त्री हीन: स्वरती क्रांती वा मिथ्या प्रयक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वजी यजमानं हिनस्ति यथे०॥ इन्द्रशत्र when आहोत्राचा or accented on the first syll. is a Bah. (इन्द: शत्र: i e. Killer यह्य) and when अन्त्योदात्त or accented on the 2nd syll is a Tat. The allusion-Once Indra killed Vis varúpa, a son of the sage Tvashtri (रहा), whereupon Tvashtri performed a maledictory sacrifice wishing to beget a son (called gg) who would be the killer of Indra. But when repeating the Mantra उन्द्रश्रवर्धस्य he misaccentuated the word इन्ट्रभन i. e. instead of pronouncing it with an acute न (in भन) pronounced it, through carelessness, with an acute serv which made the comp. a Bahuvrîhi and Indra would be the killer of his son instead of the son being the killer of Indra

कर्म यतः—This is the doctrine of the Mimamsakas who hold that the Vedas enjoin action or the performance of the ritualistic rites as the means of getting heaven. Cf. बोदनालक्षणोथी धर्मः। आम्रायस्य क्रियार्थस्वादानर्थक्यमतद्थानाम्। and विधिना त्वेकवाक्यस्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः &c. Jai. I. 1, 2; 2, 1, 7. इसो हि तस्यार्थः क्रमोवबोधनम् S'ábarabháshya on Jai. I. 1. फलं —i. e. through the performance of the ritual. Malli. remarks on this क्रमंदवर्गी ब्रह्मापवर्गयोरप्युपलक्षणे. He is evidently a follower of the school of the later theologians who propounded the philosophy of Brahman (or Upanishad-Vidyá) and whose doctrines were systematically set forth by the venerable Sañkaráchárya and others. These i. e. the Vedántins maintain that Karman can not lead to Moksha, but that it simply prepares the way for the knowledge of Brahman which alone leads to Moksha.

गिराम्—The Vedas which comprise the Samhitás i. e. the body of the chief Mantras, the Brâhmanas consisting of Vidhi and Arthaváda and the A'ranyakas and Upanishads. प्रभाव:—
of. अस्य महतो स्तस्य वि:व्यसिनमत्यद्वावदः &c. Brh. II. 4. 10. Also

- 13. आमनन्ति-आन्ना (ना-अभ्यासे) to hand down traditionally, to lay down as in a sacred text; hence to mention authoritatively. yard-A technical term of Sankhya Philosophy. The two principal categories of the Sankhya Philosophy are-Prakrti (nature) also called Pradhana (the chief), from its being the origin of the seven principal evolutes and sixteen other products and Purusha or Supreme soul. तिरविकृतिमृहदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्त विकारो न प्रकृतिन विकृतिः प्रत्यः ॥ The seven principles are बुद्धि or intellect: अहङार or egotism, and पञ्चतन्माचाणि or the five subtile radiments-The sixteen productions are-the five organs of sense, (बद्धीन्द्रियाणि) the five organs of action (कर्मेन्द्रियाणि). the mind, and the five elements (महासतानि). See San. K. 3 and the Bhashya on it. प्रकृतेर्महास्ततोहङ्गरस्तस्मादणश्च पोद्वशकः। तस्मादाप षोडशकात्पश्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥ २२ ॥ अभिमानोहङ्कारस्तस्माहिविधः पर्वतंते सर्गः। एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चेत्र ॥ &c. (ईश्वरक्षण. सांख्यकारिका). Prakrti is represented as सत्तरजस्तमसा साम्यावस्था (in which the three qualities are in equipoise). According to the Sankhyas the universe is the development of Pakrti. Purusha takes no part in its creation, but is passive, a mere looker on, while Prakrti evolves the world. Prakrti acts for the benefit of the Purusha: the one is blind the other is lame: their union is necessary for the purpose of creation. This system agrees with Vedanta in being synthetical and so differs from the analytical Nyaya or Vais'eshika; but its great points of divergence from the Vedanta are-it admits two principles which the Vedanta denies; it does not recognize God, as the Vedanta does, as the Creator and controller of the universe; and it maintains the plurality of souls.
- Thus there are 25 tatvas or principles, a correct knowledge of which, with a proper discrimination of Purusha from the rest, leads to final emancipation. Kapila is the founder of this philosophy.

करितनं This is a refutation of the Sankhya doctrine, which regards gasfa as quite distinct from Purusha, while according to the Vedanta uson is identical, at least inseparable from. Purusha (तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीया हि सा माया &c. S'ank, on Br. 88t. I.4). This shows that Kali. was a follower of the Advaita Philosophy as propounded by Badaravana in his The Vedantins have no objection to those Brahma Sútras. principles of the Sánkhvas which do not go counter to their own येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्ट्रमेव सांख्ययोगस्मरयोः सावकाशत्वं Brah. Bhá. on Vedá, Sú, II. 1. 3. उहासीनं -cf. भीटासीन्येन वर्तितम । Rag. X. 25; असको हाएं पुरुष: Brh. IV. 3. 15. The S'rti quoted by Malli. runs thus-अजामेकां लोहितशक्करूणां बह्वीः प्रजाः सजमानां मरूपा: । अजी होको जवमाणीनशेते जहारयेनां भक्तभागामजेत्यः ॥ S've. IV. 5. See B. P. III. 26. 5, 10 &c. Cf. धर्मार्थकाममोक्षाणामादिभतां सनातनीम । त्वामामनन्ति प्रकृतिं प्ररुपार्थविदः प्रभो ॥ 8'. P.

- S1. quoted in the S. D. as an instance of-unintelligibility (as of the terms 中安河 and 实可 here) being a merit when the speaker and the person addressed are wise i. e. quite conversant with the terms used.
- 81. 14. पितृणां—एत इति वै प्रजापतिदेवानस्रजतास्प्रमिति मनुष्यानिन्द्व इति पितृन्-इति श्रुतिः । quoted by Sánk. in his Bhá. on Brah. Sú. I. 3. 28; see supra I. 18. मनोहरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः । तेवामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ विराद्मुताः सोमसदः साध्यानां पितरः समृताः । अग्निष्वानाश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः ॥ दैत्यदानवयक्षाणां गन्धवीरगरक्षसां । सुपर्णानां नराणां च स्मृता बहिषदोत्रिजाः ॥ कव्यबालोनलः सोमो पमश्चैवार्यमा तथा । अग्निष्वाना बहिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥
- परसोपि—The passage इन्द्रियेम्यः &c. is from Kathop. वेधसां—For the name of the Prajapatis see supra I. 17. विद्याति इति वेधाः । विधाञो वेध च इति वेधादेशः असिप्रत्ययश्च । Uṇâdi. IV. 225. Cf. इन्द्रादानां च देवानं देवो भगवते नमः । मरीच्यादिविधातृणां विधातासि जगदुरो । परतोपि परोसि स्वं सर्वेन्द्रियविगोचरः ॥ S'. P.
- Sl. 15. स्वमेष इच्चं &c.—Cf. ब्रह्मापंणं ब्रह्महिविद्धामी ब्रह्मणा द्वाम्॥ श्रीक्यं &c.—भोज्यं fr. अज्ञ् when the sense is 'food', otherwise भोग्यं. Cf. अहमजमहमजादः। Tait. Up. III. 10. 6. ज्ञाश्वतः—Fr. शश्वत्+अण्, see Malli.; शश्वत् being an adv. of time should properly take उज् (इक) by the rule कालात् उज् । Pán. IV. 3. 11, and the form should be शाश्वतिकः; but Malli. defends the use of अण् by citing Vámana's remark that it is authorized by usage. It may, however, be defended on the authority of

the Bhâshyakára who says एवं तर्हि साश्वत प्रतिवेधो वक्तव्यः । शाश्वतम् । on which Kaiyata remarks—शाश्वतमिति भाष्यकारवचन-पामाण्यादण् प्रत्ययः इति । So Vámana's remark 'शाश्वतमिति प्रयुक्तः' is unnecessary. वेद्यं च वेदिता—र्ट. स वित्त वेद्यं न च तस्यास्ति वेता । S've. III. 19. नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति विज्ञाता । Brh. III. 7. 23. त्रेयं यत्तरपश्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् । अनादिमत्परं ब्रह्म न तत्सन्नासदुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञयं ज्ञानगम्यं इदि सर्वस्य धिष्ठतम् । Gitá. ध्याता—One who contemplates with the mind concentrated on one object. ध्येय—the object of contemplation i. e. the Supreme Soul. This refers to the identity of the Individual Soul with the Supreme One. ध्यान means the continuous flow of one cognition as the means of seeing the Supreme Soul; Malli. Cf. हन्यहोत्तरक्षणेण भोज्यभोक्त्यक्षणः । सर्वेषां यजनादेव भवान स्वर्गक्षप्रदः । वेद्यवेत्तस्वरेण भोज्यभोक्तव्यतः । सर्वेषां यजनादेव भवान स्वर्गक्षप्रदः । वेद्यवेतृस्वरूपेण व्यथधात्नक्षप्रतः ॥ S'. P.

- Sl. 16. यथार्था:—अर्थमनातिकस्य वर्तन्ते इति । or यथा proper, worthy अर्थः यासाम्. Cf. भूतार्थव्याहातिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः । Rag. X. 33. हद्वयद्गमाः—see com.; गम् takes the aff. ख्व् (अ) by the Vârtika गमः सुपि on पियवशे वदः खव् । Pâṇ. III. 2. 38; and a nasal is added to the words अरुष्, द्विषत् and bases ending in अ, when the latter member ends in an aff. having an indicatory ख. प्रसादाः—पसादस्याभिस्तः। Cha. takes it as प्रसादेन प्रसन्तन्ताभिस्ताः। which will also do. वेषाः—This term is peculiarly appropriate after the preceding.
- S1. 17. पुराणस्य कवे: -पुराभवः पुराणः । fr, पुरा + टच्छ (तन); the a does not come in as the word is so given (faura ara): so परातन is also allowed; or पुरापि नवः (पुरा+नव) Pân. IV. 3. 105; a compound of the garage class; in both cases the word is irregular अने:--Malli, here rightly translates करे: by कविश्वत: वेदरूपस्य काव्यस्य स्नष्टत्वाद्भगवतः प्रराणकवित्वम् । तथा च स्मृतिः-अनावि-निधना &c. See notes, Sl. 13; cf. कविं पुराणमनुशासितारं &c. Bg. VIII. 9. चतुर्मुख - For the comp. see Malli.; what he means is this-We cannot take the comp. as चत्वारि मुखानि as that will give चतुर्मुखी; for we cannot have recourse to the Vartika पात्राहर्नेति वाच्यम and have चतर्मखे like पञ्चपात्रं as the पात्राहि group is limited. Again a जिपद तत्पुरुष is not allowed unless the latter member is परिमाणि i. e. signifies a measure (as in दिमास-जात: &c.). So compounds like the present or जिलोकनाथेन सता मलाद्यः (Rag. III, 45) should be taken, according to the भाष्यकार, as of the शाकपाधिवादि class, there being उत्तरपदलोप hore. चतुर्दिग्दिश मुखं चतुर्मुखं तेन सुमीरिताः चतुष्ट्यी शब्दानां प्रवृत्तिः-

भारोऽष्यवा यस्याः सा चतुष्टयी. These four stages as given by Malli. are (1) वेखरी or articulate speech (as that of a new born child); (2) मध्यमा or the same rendered audible (the words being distinct); (3) पश्यन्ती or of clear import (the words being syntactically arranged); and (4) सुझा or making a permanent impression. According to some the order is परा, पश्यन्ती, मध्यमा and वेखरी (सर्वशास्त्रस्पा सर्वव्यवहारपदिशका). Words are also of four kinds those referring to (1) द्रव्य or substances, as पृथ्वी &c.; (2) to ग्रुणं or qualities, as white, &c.; (3) to कर्मन् or action as पाक:, गमनं &c.; and (4) to जाति or species, as a Bráhmana, a cow, &c. चिताया—see com.; cf. Rag. X. 36.

- Sl. 18. स्वागतं—May be an adv. (निपात) or a noun. स्वागतं वचनविशेषः। सपद्मपस्थिते मित्रे कुशलं नागतं त्वमा। इति यत्मभवचनं तत्त्वागतसुदाहृतम्॥ Chár. अधीकार—When the aff. घञ् (अ) is added, the final vowel of a prep. may be optionally lengthened; e. g. पति-ती-कारः &c. प्रभाव—Divine power. Malli. remarks काकुरत्र &c.—Káku is the change of voice due to different feelings such as joy, fear, anger, &c. काकुः स्थिमं विकारो यः शोकभीत्यादिभिष्यंतः। Amara. He means—Brahmá addressed these words to the gods in such a way as to indicate his concern or apprehension on their account. Cf. स्वागतं वा महाभागः सर्वदेश्य-विमर्दनाः। स्वर्गे च स्वभुजाकान्तिभवन्तः पालयन्ति हि ॥ S´. P.
- Sl. 19. क्रिष्ट—Oppressed; hence dimmed, rendered faint. Cf. स्त्पमिक्किष्टकान्ति S'ák. V. 19. Cf. also इदानी तु कथं सर्वे नष्टभासीऽभवन्सुराः। तुषारच्छक्रतेजांसि ज्योतीषाव विहायसि॥ S'. P.
- Sl. 20. सुरायुषम्—The rain-bow; by लक्षणा a varied lustre. सुरस्य इन्द्रस्य आयुषं सरा॰, न उद्गीर्णमतु॰; अनुद्गीर्णं सुरायुषं येन तत् । Châr. remarks—फुलिशरिश्मसमूहादिन्द्रचापोदय इत्याहुः। अनुदूर्ण—v. l. मूर्ण p. p. p. of गुर् 1. 6. A. to make an effort; this may be interpreted as अनुदूर्णानि सुरायुषानि यस्मात् which does not allow the weapons of the other gods to be lifted up (there being no necessity for them). For वृक्, see. supra I. 20. Cf. पुरुह्तस्य यहुष्णमभः कतसुरायुषम् । तिद्दानीं महाभागा दृश्यते हतयौवनम् ॥ 8'. P.
- 81. 21. दुर्वार:—दुःलेन बार्यते इति। कर्टकरणे कता बहुलामिति समासः। प्रचेतम्—Varuna, the lord of the western quarter and the regent of water. He has a noose for his weapon. हतविर्धस्य—्रि. Rag. II. 32. Cf. वरुणस्य तु यः पाशो बद्धासुरवलः सवा। सीऽवं वे हश्यते सर्पी मन्त्राहृतवलो यथा। 8'. P.

- 81. 22. कुंबर कृत्सितं वेरं शरीरमध्य कृष्टिलात्। कृत्सायां कितिशक्तो यं शरीरं वेरमुख्यते। कृत्वेरः कृश्रारीरलालाला तेनैव सोड्डितः ॥ Vâ. P. or कृत्वति धनं. He is the son of Vis'ravas and Idâvidà and thus the half brother of Rávana. He is the lord of the Yakshas and Kinnaras and a friend of Rudra. His abode is Kailása and his eapital Alaká. He is represented as deformed in body, having three legs, eight teeth and a yellow mark in place of one eye. He is the lord of riches and the regent of the northern quarter. His weapon is a mace. कृत्वेरस्य भुजः शुल्यो स्था स्थाते सराः । 8'. P.
- 81. 23. यम:—Like Indra, Varuna and others, is one of the Lokapâlas or Dikpâlas and the regent of the southern quarter. He is the ruler (पित्याति) over the पितृजीक or the world of the departed souls, and is the dispenser of justice or punishment to the dead according to their good or bad deeds. As such, he is called धर्मराज and has a rod for a weapon (दण्डपर:). अमोधिय—At least Yama's rod ought to have free scope everywhere, but that too has experienced a rebuff and hence the surprise. निर्माणा निर्माणा is the p. p. p. of द्या with निम्म when दान is not the subject; as निर्माणा श्रीमीनिश्च । वाते तु निर्माती वात:। Sid. Kau. ल्योभीव: लायनं the low state of, the miserable condition of. Cf. यमोपि विलिखन भूमी दण्डेनास्तमित-रिवा। S'. P.
- 81. 24. आदिरयाः—अदितेः अपत्यानि the sons of Aditi and Kas'yapa. They are twelve, being probably the representations of the sun in the twelve months. Their names as given in the V. P. are—तत्र विष्णुश्च शकश्च जज्ञाते पुनरेन हि। अर्थमा चैन धाता च त्वष्ठा पूर्वा तथेन च। विनस्तान् सनिता चेन मित्रो नरुण एन च। अंद्युर्मभ्यादिनित्तां आदित्या दादश स्थाः॥ There is a different आदित्य presiding over each month; of. आदित्यदृदय—"अरुणी माधमासि तु स्यौ ने पाल्गुने तथा। चैत्रे मासि च नेदज्ञो (नेदाङ्गो) नेशास्त्र तपनः स्मृतः। अयेष्ठ मासि तपिद्यद्व आवाहे तपते रनिः। गमस्तिः श्रावणे मासे यमो भाद्रपदे तथा। इवे हिरण्य(सुवर्ण)रेताश्च कार्तिके च दिनाकरः। मार्गशीर्वे तपित्यत्रः पौचे निज्यः सनातनः। इत्यते द्वाशासित्याः काश्यपेयाः मकार्तिताः॥" See our note on प्राहृद्यन्त्रधा स्थितस्य सुनयो यसेजसः कारणे। S'ak. VII. 27. प्रकामा०—प्रकामस् आलोकनीयः प्रकामाक्षकनीयस्तरम् मानस्तत्तास्। Cf. S'. P. त एते द्वादशाहित्या इश्यन्ते गतनेजसः। मित्रिमागे सृहाणां च चित्रकेिल्या इव
- Sl. 25. पर्योक्कलस्व—Obstructed motion. महतां—The windgods are the children of Diti and said to be seven, or seven

times seven, in number. According to a legend, Diti, when her sons, the Daityas, were destroyed by Indra, implored her husband to give her an Indra-destroying son. But when she was pregnant Indra cut the embryo in 49 pieces which began to utter cries of pain. Indra, however, took compassion upon them and changed them into Maruts. प्रतीप—Literally, against the current of water; fr. प्रति + अप् + अच् (प्रतिगता आपोत्र); द्वयन्तरुपसंग्योप ईत् इति इंकार: । अक्पूरब्ध्यथामानक्षे इति अकार: समानानाः । hence, in a contrary direction. Cf. प्रतिकृत further on (IV. 7); also I. 45. Cf. वेगभंगा: कथममी सर्वे च महताऽभवन् । S. P.

- 81. 26. आवर्जितः जटानां मीलयः जटामीलयः । आवर्जितास्य ते सटामीलमश्च आव-लयः। शशिनः कोटिः शशिकोटिः। ०मीलिव विलम्बिन्यः &c. see com. tayi-fr. to cry. The child, when born, began to erv; ef. the S'ruti सोरोडी बढरोडी तद्रद्रस्य रुट्ट वस । Also यहरोडी: सरश्रेष्ठ सोहेग इव बालकः । नतस्त्वामभिधास्यन्ति नाम्ना रुद्ध इति प्रजाः ॥ B. P. III. 12, 10. According to Pauránic accounts when Brahmá asked his sons, Sanaka, Sananda and others, who were inactive, without passion &c. (मनीबिडिकयान बरित्स:) to take part in the creation and found them to be unwilling to do so, he got mightily angry with them. Before he could check his anger, from the middle part of his forehead, darkened with angry frowns, sprang Rudra, resplendent as the noon-day sun. His was a fierce and bulky form composed of male and female. At Brahman's command he became twofold, separating the two forms. The male part was again divided into eleven portions, and so there came to be eleven Rudras, some fierce in form, some of hideous aspect, some mild and others agreeable in appearance. They are regarded as the manifestations of S'iva, who is their chief. Cf. seruit size sarify Bg. X. 23. According to the Brih. Up. the Rudras are ten vital breaths (pranas) with Manas as eleventh. They use the sound 'Hum' for their weapons of destruction. g is a mystical sound occurring in spells and charms. Cf. SEIVI मीलपश्चेव कथं चन्द्र।धंवर्जिताः । S'. P.
- Sl. 27. लब्धप्र 0 लब्धा पतिष्ठा यै: । प्रतिष्ठा—(1) stability, firm position; (2) operation, general application. अपवाद— अपोदातेऽनेन (by which is spoken away, i. e., set aside, thrown into the back ground) इति अपवादः विशेषविधः an exception or a special rule as opposed to उत्सर्ग or a general rule (सामान्यशाद्धां):—as मा हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि (one should not kill

any kind of creature &c.) इति उत्सर्गः; अभिषोमीयं (sacred to Agni and Soma) पशुमालभेत (one should kill) इत्यप्ताद; or इको यणि (Pan. VI. 1. 11) इत्युत्सर्गः; अकः सत्रणै दीर्घः (Pan. VI. 1. 10) इत्यप्तादः । भूयो दर्शनमुत्सर्गो वाधस्तस्यैकदेशगः । अपवादः स विज्ञयो मृग्यो व्याकरणादिषु ॥ Cf. अपवाद इवोत्सर्गं व्यावत्यितुमीश्वरः । Rag. XV. 7. Malli. translates व्यावृत्ति by विषयसंकोचः narrowing of the field of, limitation of the province or of the application of.

- Sl. 28. व्यसा:—Shows affection and readiness to help them on the part of the speaker. इत:—from me. समागता:—their coming in a body indicated that they had come with some great object in view.
- Sl. 29. क्रमला०—The simile beautifully expresses Indra's turning his thousand eyes to Brhaspati. The eyes of gods are described as steady and not winking; hence Malli.'s remark अनिभेषाणां &c.; or perhaps Indra simply turned his eyes towards his Guru by a motion of his body and so urged him to speak. नेत्रसह०—स्वतो निर्मिषाणां नेत्राणामिच्छावशाचालन युज्यत । Char. वासवः—वसवा द्वाः वस्ति स्लान्यस्य वा सन्तीति। ज्योत्स्नादिखादण।
- 30 gissen: wer in such cases has the secondary sense of an instrument of seeing things; his counsellor and guide. सहस्र -- for he was वाचस्पतिः वाचस्पतिः-- वाचः पतिः वाचस्पतिः (or बाक्पनि: when there is no अलुक्). To account for the change of Visarga to म and the अलक Malli, refers the word to the कहकादि group (गुज). But this rule provides only for the सन्त and not for अलक. So grammarians like Bhattoji, Haradatta, explain the Aluk by तत्वहचे कृति बहुलम् (VI. 3. 14) i.e. by the बाहलक प्रमाण. Svami explains the सन्द by referring to the rule qfqqqgg...(Pan. VIII. 3. 53.); but as this rule belongs to Veda, Malli, is opposed to this (see com.), and therefore refers to the क्रकादि group. It is not necessary for ordinary students to enter deeper into the controversy. द्विनेत्रः हरेश्वक्षदंशचक्षःशताधिकम् v. l. In this case द्विनेत्रः qualifies सः. चक्षणां शतं चक्षःशतं; दशग्रणितं चक्षःशतं दशचक्षःशतं (otherwise we shall have-चक्ष:शती by the Vartika अकारोत्तरपदी द्विग्रः स्थिपामिष्टः); तस्माद्धिकम्. प्राञ्जलिः-प्रस्तः प्रबद्धो वा अञ्जलियेन ।
- 81. 31. भगवन्—One possessed of भग or षह्गुणैश्वयं; ऐश्वयंश्य समग्रस्य बार्यस्य (धर्मस्य) यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चेत बण्णा भग इतीरणा ॥ आमृष्टं—snatched away from; forcibly taken. ज्ञास्यसि—जानासि. प्रस्थेकं &c.—Cf. the S'rutis तस्युष्ट्रा तदेवाद्धपाविशतः, सम्बस्यमामनत्।

- &ट. ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्ज्जन तिष्ठातिः समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । &ट. Bg. यदेतदुक्तं भवता नानृतं सरयभेष तत् । सर्वभूतान्तरारमासि कथं न जास्यसि प्रभो ॥ S'. P.
- 81. 32. उद्गिण-Puffed up, grown haughty. लेधितमयंदः (acting in a way to trangress all bounds of propriety) Char. उपस्र- a universal calamity, general oppression: while in VI. 46, it means personal distress. धूमकेतु:—धूमः कृतुरस्य the appearance of a comet is considered to be ominous; आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत्। नित्योद्धिग्नः प्रजाः सर्वा भवन्ति हि न संशयः। यदा रोद्राः प्रदृश्यन्ते दुभिक्षं निर्दिशेषदा। पूर्णन्तं च प्रजाः सर्वा मृत्युक्षुद्रोग-पीडिताः॥ Cf. महासुरस्तारकारुयस्वत्तः पाप्तपराक्रमः। सर्वलोकविनाद्याय केतुराजिरिवोरिथतः॥ S'. P.
- Sl. 33. तावत्—तत्परिमाणमम्य । दीर्घिका—दीर्घा इव । संज्ञायां कत् । a pleasure—tank, oblong in shape and containing lotus—plants in it. यावन्मा —यत्परिमाणमस्य यावान् ; यावानेव यावन्मात्रं तेन ; by just as much &c. Cf. तदन्तः पुरवर्तिन्या दीर्घिकाः सन्ति याः प्रभो । तासा पद्मीद्यायैव विवस्वान् भाति केवलम् ॥ S'. P.
- Sl. 34. निषेषते—The म of सेव् is changed to q after the prepositions परि, नि and बि; see Pan. VIII. 3. 70. हरचूहा०—A Chri formation. नादने—because S'iva was the favourite deity of the Asuras. Cf. चन्द्रशतु तं सदाकालं कलाभिः परिषेवते । चन्द्रशेखर-मूर्णस्थां कलाभिकां विहाय च ॥ S'. P.
- Sl. 35. कुसुमस्तेय — From fear of the consequence of the theft (the carrying away of the flowers which would deprive the trees of their beauty). A strong wind has such an effect. Cf. इन्ताच्छू यं हरति पुष्पमनोकहानाम् । Rag. V. 69. यद्यहमधिकं बहेयं तिहैं कदाचिदुधानपुष्पापहाराद्यराधी भवेयिति भावः । Chár. Cf. शनैः शनैविति वायुस्तयुद्याने च भीरुवत् । पतने कुसुमानां च पुष्पस्तेयी अविष्यति ॥ S'. P.
- Sl. 36. प्योय—Fr. इ to go + अ (घञ्र); आतुपूर्वी श्चिमा वावृत्य-रिपार्टी अतुक्रमः। पर्यायः, Amara, उत्स्ड्य—i. e., his garden presented the flowers, fruits and the other beauties of all seasons at all times. Cf. ऋतवस्ते स्वकालं च विहायासुरभीरवः। युगपच ततुयानं फलपुष्पेहणासते॥ S'. P.
- Sl. 37. कथमपि-(With great difficulty; anxiously)—shows the impatience of the Sea to wait upon the demon with the jewels. Cf. समुद्र: सर्वरालानि तस्मे योग्यानि वे द्वी। S'. P.

81. 38. ज्वलन्सणि०—Some take the comp. as ज्वलन्तः मणय एव शिखा येषां or शिखासु येषां ते. वासुकि—वसुना शिरस्थरत्नेन कायति (के शब्द भ्वादिः); or वसु रत्नं के मूर्णिन यस्य। वसुकस्य अपस्यमिति वा। नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः। शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजः। Amara. S'esha is represented as the king of Nágas; Vásuki of Sarpas. Cf. सर्पाणामस्मि वासुकिः। अनंतश्वास्मि नागानां; Bg. X, 28. 29. They are sometimes spoken of as one. Cf. ज्वलन्मिणशिखो रात्रो वासुकिस्तं निषेवते। S'. P.

भुजंगाः— भुजः वकः सन् गच्छतीति भुजंगः; भुजंन कौटिल्येन गच्छतीति बा; fr. भुज + गम् + ख्त्र (अ) before which a nasal is inserted + हित् (अ) before which the final consonant of a root is dropped; when खन् only is added we have भुजंगम, by the Vartika खन्न बिटा। on Pan, III, 2, 38,

- Sl. 39. अनुकूलयति—A Denom. from अनुकूल favourable; अनुगतः कूलं अनुकूल: lit. going along the bank or the current; hence favourable. करपः—the decorations (flowers, ornaments) produced by the Kalpa trees; cf. एकः सूते सकलमनलामण्डनं करुपद्वाः। Meg. II. 12. Idea—Even the lord of gods seeks to conciliate him; what of other gods then?
- 81. 40. एवमारा०—For दुर्जनी नार्जवं याति सेवमानोपि नित्यशः। उपकार-doing of service to, conciliatory behaviour. नीपकारेण-For चतुर्थीपायसाध्ये तु रिपी सान्त्वमपिकया। S'is'. II. 54. Cf. एवमाराधितश्चापि स क्रिशाति जगत्रयम्। शास्यस्थरयपकारेण नोपकारेण दुर्जनः॥ S'. P.
- 81. 41. Cf. आवर्ज्य शास्ताः सद्यं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विला-सिनीभिः । वन्यः पुल्निदेरिव वानरेस्ताः क्विश्यन्त उद्यानळता मदीयाः ॥ Rag. XVI. 19. चिच्छेद नन्दनतरूत्वेवस्त्रीपरिपालिसान् । 8'. P.
- Sl. 42. संद्वाः—संतप्तः v. l. has no propriety, as it was not possible for Táraka to get vexed as he had all comforts at his disposal. श्वाससाधाः—श्वासेन साधारणाः श्वासः तैः । सुरबन्दी-बन्दते इति बन्दी fr. वन्द् + इ (इन् Unadi) + ई; one who has to bow; hence a woman forcibly carried away (हटाइतक्बी); the word occurs also at Rag. X. 47.
- Sl. 43. हरितां—Of the horses of the sun, seven in number and all of green colour. In the Reveda the sun is called हरिद्श्वः; see our note on हरितः S'ák. I. p. 12. आक्रीड॰ See Malli.; ef. for a similar use of words like कीडासर, कीडापर्वत, क्रीडा—गृहवापी &c.; or it may mean आक्रीडेषु उद्यानेषु पर्वताः कीडा-पर्वताः ॥ Cf. कनकाचलश्रृङ्गाणि समुत्पास्य महामुरः । कीडास्थलेषु तान्येव स्थापयामास देशमनि ॥ S'. P.

- 81. 44. मन्दाकिनी—The oelestial Ganges. शेषम्—is left to it; fr. शिष्+अ (घल्) added कर्मणि (शिष्टं); see com. कर्मादिष्ठ अन्तेन नानालिंगता इति बल्लभष्टः। Châr. दिग्वारण ॰—एतेन मन्दाकिन्या दिग्गजानां मन्दोष्मनिवृत्तिमात्रभुषयोगो न तु देवविद्याधराणां कोष्युपयेगोस्ति कनककमलानामपहृतत्वात्। Châr. The quarter-elephants are described as sporting in the water of the heavenly Ganges. Cf. नदत्याकाशगङ्कायाः स्रोतस्युदामदिग्गजे। Rag. I. 78. Their names are ऐरावतः पुण्डरीको बामनः कुमुदाअनः। पुष्पदन्तः सार्वभीमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः॥ सस्यानां—The golden lotuses are so called because they were uprooted and then planted. यदुस्त्वाय प्रतिरोप्यते तरसस्यं; see Malli. on Rag. IV. 37. मन्दाकिन्याः पयः सर्व स्ववाप्यां स्थापितं प्रभे। S. P.
- 81. 45. धुवना० नुभूयते—तद्भयातंकुचिता देना ग्रहादपि बहिभंदितं न शक्तुवन्ति। Char. खिलीभूते—खिल् + स्वि + स् + कः। सिल untrodden ground; hence waste or fallow land. The sudden appearance of Ravana's aerial car was similarly dreaded; cf. Rag. X. 46.
- Sl. 46. Star-A sacrifice. The word is variously derived: (1) नाम्ति ध्वरा हिंसा sinful killing यम्पिन . see Manu. V. 44. (2) According to Sáyanâchárya. न ध्वरतीति अध्वर: not disturbed by the Rakshasas, (न हाग्रिना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसा हिंसितं प्रभवन्ति) Sây, on Rg. I. 1, 4. Later writers derive it as अध्याने साति ददाति that which opens up the way to heaven; or न ध्वरति क्रिटिलो भवति that which never becomes crooked, i. e., never fails to give नातवस्य—an epithet of Agni. This is also its reward. variously derived:—(1) जातं सद्योजातं विन्दति gets to every one newly born (जातमात्रस्य जाठरानलसंपर्कातथात्वम्); (2) जातं वैति वेद्यते वा knows every one born or makes every creature know him; or (3) जातं वेदो धनं यस्मात who is the source of wealth. Cf. Yaska-जातवेवाः कस्माज्ञातानि वेद जातानि वैनं विदः । जाते जाते विद्यते हार्त वा जातविद्यो वा जातघन: । ॰ सखात-Because the gods can get the oblations offered to them only through Agni; cf. the S'ruti अग्रिसुखा ने देवाः । अग्रिन देवानां मुखम् । मायी-माया अस्य विद्यतेः also मायाविन् and मायिकः र्. अचिराद्यञ्चमिर्मागं कल्पितं विधिवत्युनः । मायापिमिरनालीढमाढास्यके निशाचरैः ॥ Rag. X. 54, यज्ञमागं स चाश्चाति विनियस्य दिवोकसः। S'. P. Sl. quoted in Sar. K. as an instance of षष्ठिवाष्ट्रयभावलक्षणम्.
- Sl. 47. उसे:—Noble, famous. उसे:अवा:-उसे: अवसी ears अवो यशो वा यस्य; long-eared or far-famed; or loudly neighing; name of the horse of Indra obtained at the churning of the course, and considered as the prototype and king of horses.

वशः—दानपुण्यक्रता कीर्तिः पराक्रमकतं यशः । एकदिण्यापिनां कीर्तिः सर्व-विश्विस्तृतं यशः । यशस् or fame is considered as white by Sanskrit poets, and as the horse is also white he may be taken to be an embodiment of Indra's fame. Cf. शुत्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः । Rag. II. 69. शरदिन्द्रकृन्द् धनसार... मूर्यां कीस्याभितः सर्भितः । D. K.

- Sl. 48. उपाया:—i. e., भेदो वण्डः सामदानिभित्युपायचतुष्टयम् । Amara. (1) सामन् or a policy of conciliation, negotiation; (2) दान or giving gifts, bribery; (3) भेद or sowing dissensions; and (4) वण्ड or punishment, declaration of hostitities. क्रिया—application or operation. सानिपातिक—A disease, such as malignant fever, caused by the simultaneous disturbance of a serious nature of the three humours—phlegm, bile and wind—which baffles the power of medicine. Cf. अस्माइं सक्लोपाया अस्मिक्सता महासुने। भेषच्छना एवकरा यथा तेजस्विनो सुवि ॥ S'. P.
- Sl. 49. हरिचक Said to be given to Vishnu by S'iva after being made out of the energies of the gods and therefore radiant with lustre and irresistible to the enemies. अथ विष्णु-पशुस्ता देवाः स्वतेषासि ददुस्तदा। तेनाकरेल्महादवः सहसा शस्त्रमुत्तमम् ॥ चकं धुवरानं नाम ज्वालामालातिभीषणम् । ततः पातः पशुः पादाद्विष्णवे पवरं वरम् । पत्पक्षं तेनसं श्रीमान् दिव्यं चकं धुदर्शनम् ॥
- Sl. 50. पुष्कारा॰—A class of mighty clouds said to cause dearth or famine or appearing at the time of the destruction of the world. Cf. छसं मेंघेनं गगनतलं पुष्करावर्तकारोः। Ven. III. 5. "Olouds, agreeably to the Brahmándapurāna, are divided into three classes, according to their origin from fire, the breath of Brahmá, or the wings of the mountains, which were cut off by Indra. These latter (Pushkaras) are also called पुष्करावर्तक being especially the receptacles of water. Thus in the Puránasarvasva—पुष्करा नाम ते मेचा बृहतस्तीयमस्तराः (insatiable of water) (पुरिताः ए. रे.)। पुष्करावर्तकारसेन कारणेनेह अध्यास्त । अन्यास्त तु महाधीरस्वनास्तथा। कल्यान्ते बृष्टिकतोरः संवर्ता-भिनियामकाः॥ * * * They are the largest and most formidable, and those, which at the end of the Yugas and Kalpas pour down the waters of the deluge." Wilson on Meg. I. 6.

तदाबातं—Also called बमकीहा, (Meg. I. 2) is the sport of butting enjoyed by an elephant or a bull against a mound or a mountain skirt. ऐरावत—इरा आपः तदान् इरावान् समुद्रः तत्र अवः। Indra's elephant, produced at the churning of the milky ocean, and the prototype of the elephant race. तत ऐरावती नाम

बारणेन्द्रो विनिर्गतः । दन्तैश्वतुभिः श्वेताद्रेहर्रन् भगवतो महीम् ॥ B. P. VIII. 8. 4. He is the guardian elephant of the east. Also called ऐरावणः इरया जलेन वणते बाष्ट्रायते इरावणः ससुद्रस्तत्र भवः । श्वेतैर्दन्तैश्वतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवद्वश्वभूता धृतः ॥

51. अष्ट्रं अप (स्वा) v. l. 'created by vou' seems to be better as it accords well with the reply of Brahma न रहस्य सिद्धी &c. sl. 54. कर्मबन्धस्टिटरं—The comp. कर्मबन्ध may also be taken as कर्मजानतः बन्धः धर्म- i. e. निर्वात्तलक्षणधर्म or जानमार्ग (called) प्राविद्या (अथ प्रा यया तदक्षरमधिगम्यते । Mund. I. 1. 5.). Karma is नित्य नेमिनिक and काम्य. The performance of this three-fold Karman together with the non-performance of the Nishiddha or prohibited Karman leads to reward (the enjoyment of happiness in heaven &c.) and its omission to punishment (नरक or condemnation to hell &c) serves in either case as fetters to tie down the soul to a continued embodied existence. A total annihilation of this Karman, to be attained by inana, can alone lead to Moksha, ज्ञानादेव न केवन्य is the doctrine of the Vedantins. Cf. प्रीइय लोकान कर्मचितान ब्राह्मणा निर्वेदमायाज्ञास्यकतः (मोक्षः) कर्तेन (कर्मणा)। Mund. ब्रह्मविद्याप्रोति परम । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्द्रष्टे परावरे । Mund; also तराति शोकमात्मविद । ब्रह्मविद ब्रह्मैव भवाति &c. कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः। जन्मबन्धविनिर्मक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्॥ Bg. II. 51; also जानाचिः सर्वकमीणि भरमसास्करते तथा । Ibid. IV. 37. The passage 'नामक क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ' applies to one who is not जानी. The Jnana meant is of this sort: - नहीवाहं समः बान्तः सम्बदानंदलक्षणः । नाहं देहो हासद्वपो ज्ञानमिरयुच्यते बुधैः ॥

मुसुक्षन:—मोक्तं इच्छु: मुमुक्षु: (noun in उ from the Desid. base of मुच्) one who wishes to be free from Samsâra or continued birth and rebirth; a sage seeking final emancipation.

- S1. 52. बन्दीमिय-i. e., foreibly. Cf. रिपुश्चियां साञ्जनबाष्पसेके बन्दीकतानामिव पद्धती दे । Rag. VI. 55. Cf. हन्तारं परसेन्यानां गोप्तारं त्रिदिबौकसाम । दातारं शकलक्ष्म्याश्च महावीर्यपराक्रमम् ॥ $\mathbf{S}'$. $\mathbf{P}$.
- 81. 53. अवसिते—p. p. p. of सो with अव. आत्मभू:—आत्मना स्वयंभव भवतीति; आत्मनो विष्णार्वाभवतीति। गर्जिला Brhaspati's speech is compared to thunder on account of its plaintive tone.
- Sl. 54. कालः कश्चित् &c.—The reason of this is thus given in S'. P. तपः फकविपाकस्तु तस्पासीव्युना महान्। Even God, who is bound by his laws, cannot punish any one unless his treasure

of religious merit is exhausted. Cf. भविष्यति भवत्कामः सहस्यं सुरपुंगवाः । S'. P.

- Sl. 55. विषवृक्षोपि—As the relation of the object and verb is expressed here by a particle, विषवृक्ष is put in the Nom. case, असांप्रतं being equivalent to अन्हें: (न युज्यते); see Malli.; अनिमिहिते, कमीण द्वितीया (Páp. II. 3, 1-2). When the relation is not expressed, the object is put in the Acc.; but when it is expressed, the Nom. is used; and the relative is expressed by a verb, or a krit or Taddhita aff., or a comp. अभिधान तु पायेण तिङ्क्षा-दितसमासैः। निङ्-हरिः सन्यते; इत्-लक्ष्म्या सेवितः; तद्धितः-शतेन कीतः शत्यः; समासः—प्राप्त आनन्दो य स प्राप्तानन्दः। कचित्रिपातेनाभिधाने यथान्विवक्षोपि &c; सापतिमित्यस्य तु युज्यते इत्यर्थः। Sid. Kau. The meaning of परिगणने &c. (in the quotation from Vâmana, see com.) is—the enumeration of the cases by which अभिधान takes place, as mentioned by the Vârtika निङ्क्षान्, is प्रायिकः, i. e., in most cases, and is not exhaustive. hence निपातनापि &c.: cf. मया तस्मै वरो इत्तो न हन्तन्यों हासी मम। विषवृक्षोपि &c. S. D.
- Sl. quoted in the Kâv. Pradipa to show that in this, the word इदं (in इत: इत:) is restricted to the speaker by अपदेश (the speaker's pointing to himself; अत्रापदशेनेदंशब्दस्याभिधा बक्ति नियम्यत).
- Sl. 56. इक्-Viz., exemption from death at the hands of any one except the son of Siva or a child seven days old. The penance practized by the demon is thus described—एवं कष्टतरं तम्नं शुण्वतामपि दु:सहम्। तस्येव शिरसस्तत्र नेजश्व निस्तं महत्। तेनैव देवलोकास्त रूप्धमाया वभूविरे ॥ इन्द्रश्च भयमापेदे स्वपदं कषेथिक्यति ॥ अन्यन्तदु:स्वमापन्नाः सर्वे देवास्तथा विभा । अकांड चैव ब्रह्माण्डं संहारिष्यति वे पशुः॥ यदि ब्रह्मा वरं हास्य न दास्यति सुदुष्करम् । तथापि सर्वलोकानां नाशश्चेव भविष्यति ॥ as quoted by Mr. Deshpande. The demon was to die as desired by him at the hands of the son of Siva only:—त्वया च निर्मिते लोके मनुल्या बलवान्न हि। शिववीयसमुरपन्नः पुत्रः सेनापतिर्यदा । पुत्रस्ता शस्त्रं सिपन्महा तदा म मरणं भवेत् । S. P.
- Sl. 57. नीललोहिनः—See Malli.; नीलं येन ममाइं तु रसाकं लोहितं त्विषा । नीललोहित इत्येव ततोहं परिकीर्तितः ॥ युष्यन्तमाहवे तं च महाबल-पराक्रमम् । समर्थः को भेवजोतुं विना शंभुसुतं सुराः ॥ S'. P.
- Sl. 58. देव:—Fr. दिव to shine; not only this but he is परं ज्योति: (the source of all intelligence, knowledge and bliss) and hence तम:पारे. Cf. तदेवा ज्योतियां ज्योतिरायुहोपातेऽसूतस् । Brh. IV. 4. 16. परिच्छिन—what is cut all round; hence definitely or

accurately known. प्रभाविद्धः — ऋद्धि excellence, excess. परिच्छिन्ना प्रभाविद्येश्य सः. Cf. तवैश्वर्यं यस्नाद्यदुपरि विरिच्छे हरिरधः परिच्छेत् यातावनल-मनलस्कन्धवपुषः । Mahimna stotra.

- 81. 59. ते—You who wish to have a leader. शंभी:—शं मुखं भवति he who proves to be a source of happiness. The word is very appropriate here. Their labour will not be ill-spent. लोहबत—A grammatical inaccuracy. It is difficult to get the affix बत् in the sense intended here, as Malli, remarks; for according to the Sútra quoted by Malli, there ought to be त्रव्यक्तियन of the subject and its उपमान as in बाह्मणबद्धीत; and so the meaning will be 'as iron would attract,' which is absurd. Cf. उमा अयित गौरीशं तत्परिप्रहणेच्छया । ततस्तत्र प्रवत्ने च कुरुष्वं विद्योश्यरा: ॥ 8'. P.
- 81. 60. वा—अवधारणे Char. भूतिर्जल ्र अप एव ससर्जादी तासु बीजमवास्त्रजन् । Manu. I. 8. मम—प्रसंगात्साष्ट्रश्यद्योतनायात्मनोभि-धानम् । Châr.
- 81. 61. farfa o file: काल: कण्य: यस्य | It was the effect of the Halahala poison which S'iva swallowed at the time of the churning of the milky ocean. एवमामन्त्र्य भगवानभवानी विश्वभावन: । तिट्रेषं खर्धमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदत् ॥ ततः करतलीकृत्य न्यापि हालाहलै विषम् । अभिक्षयम्पद्वादेवः ऋपया भूतभावनः । तस्यापि दर्शयामास स्ववीयं जलकल्मवः । यश्चकार गरे नीलं तथा साथोविश्वणम् ॥ B. P. VIII. 7, 41-43. He is also called श्रीकण्ड for this reason; धतं कण्डे विषं घेएं तत: श्रीकण्डता-मगात | According to another account, S'iva's neck turned black on account of a stroke given by Indra with his thunderbolt-दत्तः महारः कृष्टिशेन पूर्व तवेशान सरराजातिवीर्यः । कृष्टे नैलं तेन ते यहमवत्तं तस्मारख्यातस्त्वं नीलकण्ठोति कल्प्यः ॥ While according to a third account the black colour of the neck was due to its being seized by Náráyana in a duel: तत: पसममाष्ट्रत्य रुद्धं विष्णु: सनातन: । जबाह कण्ठे भगवात्रीलकण्ठस्ततीभवत् ॥ Cf. अद्यपसूति श्रीवरसः श्रुलाङ्को मे भवत्वयम् । मम पाण्यंकितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ मोक्ष्यते-will liberate; set free; for the locks that were once braided were never let loose as the celestial ladies were in bondage. Probably their braids were roughly seized by the demon; cf. स्वर्गक्रेणकचग्रहं रचयितं निःशंकमग्रुअते । Par. P. II. 2; Rag. X. 47
  - 81. 62. अहित—Firmly laid, determined or fixed in mind. तिरोवधे—् . कण्णमेषस्तिरोदधे। Rog. X. 48. इत्युदाहृत्य ताम्देवान् ग्रहाभ्रमिकारम् । देवास्त क्षतकृत्यास्त नमस्कृत्य वयुद्धिम् ॥ 8'. P.

- 81. 63. तब—May mean (1) in Indra's heaven, i.e., in the council of gods; or (2) to execute the business, as Malli. takes it. कंदपं:—कं सुखं तब तेन वा हृष्यति। पचायच्। पाकशासनः—पाकान् बालान् शास्तीति; originally meant—the instructor or discipliner of the ignorant or illiterate, Indra being the god of infinite wisdom. In the Puranas Indra is described as the killer of the demon Paka, brother of Bali. (See B. P. VIII. 11). पाक जधान तीकणावैमांगणेः कंकवाससेः। तत्र नाम विश्वलेंभे शासनत्वाकारेदेंदैः। पाकशासनतां शकः सर्वामरपातिर्विधः॥ Vam. P. कार्य॰—कार्यसिद्धिवययं या त्वरा &c. of. तस्मिन्कार्थे विनिश्चित्य कंदर्प सिद्धिदायकम्। मघवांस्तसुवाचेदं पुष्पवाणधनुधरम् ॥ 8'. P.
- Sl. 64. शृङ्ग-Point or end. पद-the marks left on the neck by. चूताडू o-See III. 27. शतमख-The god of hundred sacrifices (i. e. who owes his position to the performance of a hundred As'vamedha sacrifices). मुख् is a syn. of कृतु which originally meant 'counsel, wisdom'; and Indra was the god of hundred wisdoms, i. e., infinitely wise. ऋतु, however, came to mean 'a sacrifice' in post-vedic times and the position of Indra was made dependent on the performance of a hundred As'. sacrifices. See our note on शतकतु Rag. III. 38. उपतस्थे—The A'tm. by उपाद देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपिष्ठिति वाच्यम् । Vártika on I. 3, 25; i. e., in the senses of worshipping a deity, uniting or joining &c.; See com. Cf. सुलरमधुपमालाचारमोवीसनाथं विश्ववनजययोग्यं चापमंसे दधानः । सुलसुदितिबलासं वीक्षमाणः पियायाः नद्दमधुरिह मन्दमायाति कामः ॥ Pár. P. II. 8.

CANTO III.

Sl. 1. सम्बन्—an epithet of Indra. Originally this was a word of regular formation. fr. मच a gift, present or wealth and बन्न or बन्; one possessing riches or distributing gifts; the whole then signifying—'the munificent Indra i. e. the sun, the bestower of plentiful rain and thereby of wealth.' In post-Vedic times the term came to be applied to Indra and explained as महाते पुज्यते हति irregularly derived by the Una. Sú. व्यक्त्यन &c., from मह to adore and the aff. अन् (क्निन्) with the augment इ.

विद्धा:-The gods. जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो इशा येषां वर तृतीया योननास्था दक्षा येषाय; or the gods taken collectively, see Malli.,

thirty standing for 33. According to the S'at. B. the gods are 33-कतमे ते नयस्त्रिंशदिति अष्टी वसव एक व्या हादशादित्यास्त एक विंश- विन्द्रश्चेव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशादिति । प्रयोजना & .— प्रयोजनमपेक्षतेऽसौ प्रयोजनापेक्षी तस्य भावस्तता तया ।

- 81. 2. आसनः Malli. remarks शेषपष्ठचा &c. The meaning of S'esha is कारकपातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्तामिभावादिसम्बन्धः । Sid. Kau.; प्राक्रमत—ऋम् with प्र and उत् is A'tm. in the sense of 'beginning'; see com. समर्थो तुल्यार्थो पारमेऽन्योस्तृल्यार्थता । Sid. Kau., but प्रज्ञामति goes; उपकामति comes. समर्थ means तुल्यार्थ; when the root ऋम् with प्र or उप has the same meaning viz. आरम्भ, it takes तङ् (is A'tm.)
- जातिकोष-He who knows the special merit of a ज्ञातविशेष इत्यनेनात्मन इतरेभ्य उत्कर्षा द्यातित: 1 Char. By using this epithet Kama compliments Indra on his readiness to appreciate merit and to show respect to those who description. He says Surgray as he knows that Indra could not have thought of him unless he had some business in view requiring his special service. Cf. परुषान्त विदेश महेन्द्रस्य Vik. I. Here faily should not have been compounded as giff is left out; but as the connection can be plainly seen the comp. may be allowed ; and hence Malli.'s remark साप्रात्व &c. लाक्सपby this, Kama shows that he has power over the three worlds. अनुमूह-Kâma feels particularly flattered, as he, of all the gods, was specially remembered by his chief. His speech is quite in keeping with court language. संत्राद्धतं-Malli. notices the reading संबाधित and remarks that if it is admitted an effort should be made to explain it by attaching a causal sense to the root without the termination, for if ma be added the form will be संबद्धीयतम्.
- Sl. 4. प्रकांशिणा—Having been often employed in similar duties, this is Kama's first thought. Indra is often represented as being alarmed whenever a mortal practises unusual austerities lest he might aim at his post. Cf. अस्थे-तद्न्यसमाधिभीक्ष्यं देवानां S'âk; चरतः किल दुश्चरं तपस्तुणाबन्दोः परिशोक्तः पुरा । पिजाय समाधिभीदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुर्गगनाम् ॥ Rag. VIII. 79; also XIII. 39, 42. यावत्—Malli. takes this in the sense of यतः but without stating authority; it may be taken in the sense of 'साकल्ये'-will fully be (भवात); or better with भवति giving it a future sense, by the rule यावत्युतानिपातयोलंद । कार्यक्र—कर्मण प्रभवति इति (कर्मन् + उक्).

- 81. 5. असंमत: &c.—Now he says—Even if a man does not seek your post, but merely aims at Moksha and has not your approval, him, I will fetter down to the world. युक्तिमार्गे प्रपन्न:—seeking ब्रह्माविद्या, having renounced the world. See supra II. 51. Cf. तिक्क्तानार्थ स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्लोमियं ब्रह्माविष्ट्यः | Mund. I. 2. 12. ब्रह्मविद्यामित पर Tait. II. 1. न जायते ग्रियते वा विपश्चित्। Kath. II. 18. &c. आरेचित—Cf. D. K. रेचितभूलतेरपाङ्गविक्तिः &c. ब्रह्मर—beautiful, engaging, charming. Cf. I. 47; V. 49. असंमतः कस्तवेन्द्र ग्रह्मिमार्गमपेक्षते। तं सन्तरीकटाक्षेत्त बन्नाम्याज्ञापयस्व मे ॥ 8′. P.
- 8). 6. उद्यास S'ukracharya, son of Bhrigu and preceptor of the demons. In the Vedic as well as post-Vedic literature the epithet Kâvya 'the wise 'is applied to him. He is also known as a writer on civil and religious law and is one of the authorities cited on civil polity. नीर्म Niti is used here in a wider sense—that which gives rules for the conduct of human affairs or regulates the daily life of individuals enabling them to secure अर्थ and काम without infringement of religious law. पान—Love for carnal pleasures (clouding reason), अर्थ-पान Love for carnal pleasures (clouding reason). अर्थ-पान Love for carnal pleasures (clouding reason).
- Sl. 7. दुःखर्शालां—Austerely sticking to her vow of; or habitually suffering the misery or hardships of; cf. दुःखरीके तपश्चित्र हैं और IV. Or दुःख may mean दुःखकरं शीलं वस्याः giving pain to others on account of. स्वयंग्राइ०—By the rule विभाषा ग्रहः, ज (अ) is added to ग्रह in the sense of 'an alligator' only, as the optionality is fixed, as remarked by Våmana-स्वतिथतां विभाषा विषय । जलचरं नित्यं ग्राहः। ज्योतिषि नेस्यते तत्र ग्रह एव । This view is held by Haradatta and Bhattoji also; hence Malli.'s defence of this appears to be questionable. Some say-निरद्धाः क्याः। ग्राह may be derived by ब्रियां प्रस्त जल्दा (स्वायंण्याद्य) स्वयं ग्राहे ग्रहण प्रस्ताः सा; ग्रहे ग्रहः Amara; now see com. Malli. refers here to Indra's seduction of Ahalyå.

- slighted the prostration. yaymaray—one of the usual appliances for allaying the torment caused by love-affection.
- 8]. 9. वीर--He purposely uses this, lest Indra might feel offended at his telling him to east off his Vajra. मोचिक्तर-- न मोचममोचं अमोचं मोचं सम्पद्यमानं कृतं मोचिक्ततं बाह्योवींयं यस्य सः। Cf. वजं तव सुराधीश यस्कार्यं न करिष्यति। तत्करिष्यामि पृष्पाद्येः सर्वाद्धरिमी- इनम्॥ S'. P.
- 81. 10. पिनाकपाणे:—And hence the more formidable; see com.; mark the contrast between this and कुसुमायुषोपि. पाति इति पिनाकः; the bow of Siva; according to some the trident or three-pronged spear of Siva. धन्यनः—Fr. धन्य+ इन्; (अत इनि इने इति इति:); or धन्यन्+ इन् (बीह्यादिस्थादिनः). Sl. referred to in the S. D. to show that the epithet पिना॰ is fitly used here and not redundant. अत्र तृ विशेषप्रतिपस्थभैमुपासत्वायुक्तमेष। and quoted in Kuv. as an instance of परिकर. Cf. S'. P. धेर्यच्युतिं करिष्यहं भयस्यापि तवाश्चया। अन्येषां चैव देवानामसुराणां च का कथा॥ and वृत्रजी वा मनुजी वा मुनिरिष वा मुग्थचन्द्रचुकी वा। मुख्लोकसुन्दरीणां स भवतृ बद्धः कटाक्षश्चानुत्रज्या॥ Par. P. II. 12.
- Sl. 11. संभावित—Honoured; it was an honour to the footstool that Indra placed his foot on it. Some read संमानित. भाखण्डल:—आखण्डयति परवलानि, the slayer of the enemy's armies.
- Sl. 12. सखे—Mark how Indra flatters him by calling him a friend, Cf. III. 1. उपपद्ध—is proved to exist in; or possible, कुलिशं—कुले in the hand शते or कुलिनः पर्वताच श्यति. सर्वतोगामि—and hence superior to Kulis'a.

during the four months begining with the 11th of A'shadha to the 11th of Kartika S'uddha.

- Sl. 14. आइंसना—Here शंसू with. आ must be taken in the sense of 'declaring.' See Malli. who criticizes Natha's comment as wrong. शंसू with आ in the sense of दुच्छा or soliciting or hoping is A'tm., while the meaning याच्चा or seeking is without authority. अनयोरभावादयोगाच means—these two meanings, do not exist and do not suit in द्वयां हरस्यापि &c. गति—The effective fall on; power to hit. निवोध—we have this again in V. 52.
- 81. 15. उज्ञानित—The root बङ्ग is a छोटस root (i.e. used in the Veda); but it is sometimes used in the ordinary language; Káli, has again used it in S'ák, VII, 20. (अवनेष रसाधिकेष पर्दे क्षितिरक्षार्थमशन्ति ये निवासम् ।); cf. वृष्टिभागूरिरङ्कोषं &c. Sid. Kau. नि स्वा वाक शतं &c S'ântis ataka. ब्रह्माइ-भ:-It is difficult to know what this exactly means. Different commentators have given different interpretations. The meaning that would readily suggest itself to the mind is born of Brahma' (as some commentators, as quoted by Mr. Despande take it. ब्रह्मण: अस्प:, श्रमणोद्धात सहत्यत्तिर्यस्य); see our note on हट: II 26, and cf स हती यो रह: म इंशानो य दंशान: म भगवानमहेश्वर: । Atharvas'ira-upanishad. Or the source of the Vedas and their Upangas. Char. savs-ब्रह्म अङ्ग्रभः पूत्री यम्य. Malli, understands by this-Who is the repository of the Mantras महोद्यान and others, by having made the Nyasa, i. e., touching the six parts of the hody gay and others and assigning deities to them by repeating the proper Mantras; cf. अथ वा ब्रह्मणांगानि एश्च शैवसिद्धान्त प्राक्ता मन्त्रविशेषास्तेषा-मत्पात्तस्थानम् । आयात-इंशान-वामदेव तत्प्रष-सद्याजातलक्षणानि पञ्चाङ्गानि । Sukhavabodhatîka, as quoted by Mr. Deshpande, who further says-" ब्रह्म is a prayer or any pious expression in the worship of gods or a mantra used as a spell for averting evil influences. सद्योजात &c. are simply शिवसतिभेदड. "

महाणि—जहान, the one supreme Ens, is, according to the Vedantins, the material and efficient cause of the universe. It is निश्य 'ever-lasting', शुद्ध 'pure', बुद्ध 'intelligent' and मुक्क 'unfettered by any conditions' (अस्ति ताविभत्यशुद्धबुद्धमुक्त्र-स्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमन्तितं जहा । S'âr. Bhâ.). The two great texts (Mahávâkyas) setting forth the nature of Brahman are सर्यं ज्ञानमनन्तं जहां (Tait.)! and सस्य विज्ञानमानन्तं जहां (Bih.).

The word is derived from बृह् to be great,—what has become great, all-pervading. Cf. तस्कुरुष्वामराणां च स्थितय त्रिद्वस्य च। हिमवाच्छिखरं गत्वा यत्रास्ते भगवान्हरः । उमा गिरिसुता चैव तं च तस्यों नियोजय ॥ S'. P.

- Sl. 16. प्रयतां—Self-restrained, pure; the adj. shows that Pârvati is the proper person to win over one who is यतामा and Kâma's effort in that direction will not be vain. किया हि वस्तुपहिता मसीदति.
- 81. 17. स्थाणु—S'iva. नित्यमन्यय एव तिष्ठतीति; from स्था+तु. He who exists for ever without change, the eternal one; or one who stands like a tree; cf. वृक्ष इव स्तर्धा दिवि तिष्ठत्येकः। S've.; also ततः प्रभृति विश्वात्मा न प्रसृते शुभाः प्रजाः। स्थाणुवानिश्वलो यस्मास्मात्स्थाणुरिति श्वतः॥ अधिस्यका—पर्वतस्यास्त्रदं स्थलमधि॰ उपाधिभ्या &c. (see com.) Pân. V. 2. 34. त्यक is added to उप and आधि in these technical senses. These are instances of nouns formed from prepositions. अन्वास्त—waits on; cf. अन्वासितमरूच्यत्या Rag. I. 56 where Malli. translates अन्वासित by पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् अप्सरसां—See notes on I. 4 supra. The Apsarases are generally mentioned as 12 in number; the principal of them are—श्वाची मेनका सम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा। सुकेशी मञ्जूषीवाधाः कृष्यन्ते उपसरसो हुनः॥ प्राणिधः—प्रकर्षण निर्धायत ह्रेयमञ्ज्ञ lit. one to whom information to be culled is entrusted.
- 81. 18. अथोर्य—would rather refer to देवकार्य i.e. the gods' getting a leader, while अर्थान्तर would mean S'iva's esponsing Pârvatî. Some read अर्थोत्तर for अर्थान्तर and take it as हे अर्थोत्तर धर्मार्थाभ्यामुत्तर काम। प्रत्यय—Ultimate cause; for this sense cf. Raghu. X. 3. (अतिष्ठरप्रययोपेशसंति: स चिरं नृष: 1) Sl. quoted in K. P. with the reading प्रययमङ्गलक्ष्ये for प॰ मुत्तमं का as an instance of the fault 'harshness of sound (cacophony)'. In this Sloka which contains a solicitation, sweet words only should appropriately be used, but they are not. The conjunct consonants द्वी (in तिद्वी) and क्षेत्र (in लक्ष्ये) sound harsh to the ear. अञ्चलकार्य- । आस्मित्यम्थं for its production.
- Sl. 19. नाम—Malli takes this संभावनायां; you only can be well expected to direct your weapon successfully. We may also take it प्राकार्थ. It is well known, it is acknowledged on all hands. नाम ग्राकार्थसंभाव्यक्रीधीपगमकुरसने। Amara. अग्र-सिद्धं—insignificant. Its अनम्यसाधारणस्य (requiring the employment of one's special talent) is the cause of glory.

- 81. 20. न चाति।हिंसं—हिमस्ति इति हिंसं. Cf. यतः प्रयोक्तुनं चारि- हिंसा विजयका हस्ते । Rag. V. 57.
- 81. 21. मन्मध-मत् चतनाः मथताति मथः (fr. मथ् 1. P. to shake off); मतो मथः। The epithet is aptly used here. cf. D. K. मन्मधो मां मध्नम् निजनाम सान्वयं करोति । सहायः—cf. the root-meaning सह अयते (goes) इतिः अय् + अ (अच्). समीरणः &c.—Poets describe the following as natural friends.—मेधपर्वतयोग्डजसूर्ययो-राध्यक्ट्रयोः। शिक्षिजास्तयोभैनी वाताग्न्योश्च स्वभावतः॥
- Sl. 22. श्रेषा—A garland or wreath, such as is taken from an idol, or from his body by a holy personage and given as a mark of favour or a token of good wishes. इय—Malli, has this discussion on this—what is the force of इव here. If राषा was actually given इव stands for यथा and the fig. is उपमा; if it was not given it indicates उर्लक्षा (as if it were); and as there is no proof for or against the actual gift of शेषा (साधिक-वाधकममाणाभावात) the fig. is संदेहसंकर of उपमा and उर्लक्षा, see com. मूर्ट्या—of. स्वणानुरागण शिरोभिरुद्धात नर्धिपैमाल्यामवास्य शासनम् ॥ Kir. I. 21. क्रक्शन—indicates Indra's habit of constantly stroking his elephant; cf. सुरद्धिपास्पासनककेशाङ्गलो । Rag. III. 55; see also Rag. VI. 73. This does not seem to be intended to convey any hidden meaning, although Cha. remarks—क्रक्शान्त्व प्रयानन कविना मावि माण मन्मथस्य सुचितम् ।
- 81. 23. प्रार्थित—Sought in right earnest. हेमवतम्—हिम-बत्+अण् (अ); तत्र भव इत्यण् । ९ हत्युक्तस्तेन कंद्र्पः स जगाम दिमालयम् । नियोजयितुकामस्तु उमार्या चन्द्रशेखरम् । पुष्पवाणधनुर्वाहुरेकया सह वै स्निया॥ 8. P.
- 81. 24. तपःसमाधः—practice of penance with undisturbed attention. अभिनानभूतं—as indicated in सहायमेकं मधुमेव लब्धा। Cf. तिसम्बने संयमिनां मुनीनामूर्धरतसामे । समाधः पितकूलस्तु कामो विचयते मुने ॥ तिस्मन् शरि कालेपि सर्वसंभारसंद्वतः । बसूव कामसंसर्गोद्दसन्ती दहवानिव S. P. वाचालयन्नथ कुलानि वनप्रियाणामङ्क्रयम्भलयमारुतकन्यलानि । सस्यः प्रमानविशिखस्य भुजावलेपं संवर्धयनमञ्जरम्भत काननेषु ॥ Pâr. P. III. 2.
- Sl. 25. This verse has a side-meaning. See trans. The sun is here represented as a साहसिक नायक (bold or unscrupulous lover), the southern quarter as a खण्डिता नायका (ज्ञातेन्यासंग-विक्रते खण्डिता विश्वतेष्योकवायिता। D. R. II. 25) or a lady offended at her lover's infidelity, and the north as an उपनायिका or a rival-in-love.

क्रवेरगमां दिशं -The North ; for Kubers, see II. 21. समब-(1) afarous When the sun in its apparent annual revolution begins to proceed to the north of the equator (about the 23rd of December after the winter solstice takes place) suring sets in. Here although it was दक्षिणायन (winter), yet the sun changed its course at once and began to travel towards the north. (2) the fixed time of meeting or union. Cf. Raghu. जिगमिवर्धनदाश्याविता दिशं IX. 25. उष्णारिक्य—(1) the sun; (2) an adventurous lover. siston (1) the southern quarter. (2) a lady acting according to the wishes of her husband or lover. गर्भकरं-Mark the comp: if we add अज (कर्माण) the form will be never: : words like uer (as in save), ur (enur &c.), ur &c. are derived by means of are under Pan. III, 1. 134; and are. भार (दणक्रमार) by अल (Pan. III. 2. 1.) As soon as summer sets in southerly breezes from the Malaya mountain begin to blow. suches offence wrong; or pain, grief. The southerly breeze is fancied as the sigh of the Southern quarter lamenting the separation of the sun. Cf. क्षिप्या ग्रहास तिमिरं विहितस्यलीकाः। Vik. O. XI. 89. सतन इटयात्मस्यादेशन्यलीकमपैत त । S'ak. VII. 24. एवं प्रत्यक्षत्रप्रकार कि जवीमि । Rat. III and III 15. For the idea of. Rag. IX. 25. and आध्य चन्द्रनतस्त्तत्त्वसमनवास्तरङ्गमालियः आढाय कमलसीर भमहरितो मलचरीलपदमान: ॥ Pár, P. III. 4.

81 26. From here are described the effects of the influence of Madhu. The description here and in some other places is according to poetic convention (signish). poets think that the As'oks requires to be struck by females with their feet adorned with anklets, to be able to put forth flowers, Cf. नपुरान्वितपादेन तरुण्या ताहिती सशस् । अशोक: केसरी वक-सीधासिकश्च फल्लाते ।। Prayogaratnavali. आकृण्यांशाकपावाहातिष च रसितं निर्भरं नूपराणां । Rat. I. कसमं कतवोहदस्त्वया यदशोकीयम्बीर-विष्यति । Rag. VIII. 62. नापेश्वम-did not wait for, did not stand in need of. For Vasanta himself exerted such an influence. वसंतकालस्य बलवसरत्वासदपेक्षा नासीत् । Châr. See Malli; also स्त्रीणां स्पर्शात्वियंग्रविकसात बक्रलः सीध्रगण्डवसेकात्पावाचातावक्रोकस्ति-लक्करनकी बीक्षणालिंगनाभ्याम् । मन्दारी नर्मवाक्यात्पदमुब्रहसनाञ्चणको बक्कवा-ताचतो गीबासमरुपिकसति च परो नर्तनात्कणिकारः ।। Cf. रक्ताशोकश्वलिसलयः केसरश्चात्र कान्तः पत्यासन्त्री कुरबकवृतेमधिवीमण्डपस्य । एकः सरुयास्तव सह मया वामपादाभिलाषी कांक्षत्यम्यो वदनमदिरां दोहदच्छग्रनास्याः । Meg. II. 18. चताः कोराकिता विनापि सदशां हस्ताम्ब्रजामर्शनास्त्रपादांब्रजताहनैरपि विना कंकेक्सपः प्राच्यिताः । तत्कंगीतकमन्तरेण हासिता रम्याः पियासञ्ज्ञमा सुक्ता

- वद्दनासनं मुक्किता गन्धोत्तराः केसराः ।। Par. P. III. 6. Sl. quoted in D. R. as marking the beginning of the spring season which acts as an incentive to अङ्गार (love).
- Sl. 27. सदा:—'the moment the arrow was finished' goes with निवेशयामास. Some take it with नीते,—the arrow being at once (and not gradually as ordinarily) fully equipped. चून •— the mango blossom is one of the arrows of Cupid. See Notes on IV. 14. हिरेफान —A word said to be based on the word अमर which contains two Rofas. Cf. V'amana—लक्षणाशब्दाश्चाति-पयुक्ताः प्रयोक्तव्याः । यथा हिरेफरथचरणशब्दी अमरचक्रवाकार्थां लक्षणान्तरो । अनितमयुकाश्च न प्रयोक्तव्या यथा हिकः काक हाते; see also Malli. further, on Sl. 36. नामाझ •—It was usual with great warriors to have their names inscribed on their arrows. See Vik. V. 7. बाजाक्षरिव परस्परस्य नामोजितं चापभतः शशंसः। Rag. VII. 38.
- 81. 28. क्रिकार—is said to have red flowers of a beautiful colour but without smell; see, however, III. 53. सामप्रय-विधी—सामप्रयस्य विधिस्तिस्मिन् ; सामप्रय किर्मान्य स्वाप्त किर्मान्य किर्मान्य किरमान्य क
- Sl. 29. In this S'loka Vasanta is represented as a lover inflicting nail-wounds on the persons of the forest-sites. Cf. उपाहितं शिशिरापगमिश्रया मुक्कलजालमशोभत किंशुके। प्रणयिनीय नसक्षत-मण्डनं प्रमद्या मदयापितलज्जया॥ Rag. IX. 31. Sl. quoted in Kuv. as an instance of सक्ष्योत्मेक्षा.
- Sl. 30. মান-a beautiful arrangement of little dots making up the tilaka or ornamental mark on the fore-head. নিতৰ —The tilaka flower with bees perched on it is here figured as the ornamental mark on the forehead of Spring-beauty while the young sun is the red paint for her to adorn her lip, the tender mange-leaf, with. ব্যক্ত—(1) red colour; (2) the same serving as সাহায়েক.
- 81. 31. प्रियाल—Ohironjia Sapida, M.-W. विद्याल—विद्या एवा तंजातः ते विद्यालः ; see com. now. मर्भर—is the sound of dry leaves falling; मर्भरः ग्रुष्कपणीनाम् इति वादवः । अयं च ग्रुक्काविशास्त्व-

द्वणिन्यापे वर्तते प्रवुज्यते च मर्मरेरेग्रकभूपगन्धिभिरिति । Malli. on Rag

- 81. 32. कषाय॰—may also be taken in the sense of सुरमितः (i.e., the throat; as done by Jag. on कसरकषायकण्ठ &c. Mál. M'adh. VII. p. 153) and hence capable of uttering sweet sounds. पुंस्कोक्तिलः—कोकिलासैन्यसंयुक्तो हिमाद्रिं पययो स्मरः ॥ Brah. P. मनस्थिनी—High-minded ladies; ladies having a proper sense of their honour. मान—स्नीणामीष्यांङ्कतः कोपो मानोन्यासंगिनि प्रिये। or मानश्चित्तससुन्नतिः Amara. वचनं स्मरस्य-एंट., स्यजत मानमलं बत विग्रहेनं पुनरेति गतं चतुरं वयः। परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते सम बधूजनः ॥ Rag. IX 47. Cf. पियसखीसदृशं प्रतिबाधिताः किमपि काम्य-गिरा परपुष्टया। पियसमाय वपुगुरुमत्सर्राच्छदुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ S'is'. VI. 8. दत्तं प्रयाभिर्वद्वमानपूर्वमासाय ज्वतासवमन्यपुष्टाः। आमोदिभिः पश्चमरागभेदैः पावोधयनपञ्चशरावलेषम् ॥ Par. P. III. 3.
- Sl. 33. विश्वादाc—Being no longer smeared with wax-salve. Women are described as applying a kind of wax-salve to their lips to protect them from the effects of the winter cold. Cf. वणगुरुपमदाधरदु:सहं &c. Rag. IX. 32. पत्रविश्वक—Ornamental paintings drawn by young women generally on their cheeks and bosoms with cosmetics. (Probably the custom arose originally out of the necessity to keep the upper half of the body uncovered in the hottest days of the sultry season, the paintings being devised as a substitute for the upper garment.) Cf. कस्तूरीमकरी: पयोधरयुगे गह्दये च श्रिय:। Pras. धर्माम्भोविसर-विवर्तनीरदानी मुग्धाक्ष्या: परिजनवारसुन्दरीणाम्। तस्पात्विहितविचित्रपञ्छला-वैदग्ध्यं जहात क्योलक्कंक्रमानि॥ Mâl. Mâd. I. 37.
- Sl. 34. आकालिकी—समानकालावादानी यस्याः; (the word आकाल is substituted for समानकाल by Pán. V. 1. 114 quoted in the com); transitory, ephemeral (पूर्वादेने मध्याहादादुरपद्य दिनान्तरे तत्रेव नश्वर इति वा Sid. Kau.); here it means-unseasonable, untimely; and may be derived from अकाल; see com. विकिया—a change or alteration in a particular condition or state; hence (1) perturbation, agitation as here; cf. IV. 41; (2) see 47 further on (भूविकिया); (3) any sudden change; V. 10; (4) any undesirable or unwelcome change, evil; VI. 29.
- Sl. 35. काष्टा—पकर्ष excess, from काश to shine. स्नेह-love linking together two hearts. रस—रस्यते इति what is enjoyed and which thus produces a lasting sensation of pleasure, pain &c. Here it is the sentiment of love which completely per-

vaded all nature. savia-couples of both the vegetable and the animal kingdom. wid-Malli, understands by this review-शकारभाष. Rati is the Sthavi bhava (lasting or permanent feeling) of S'ringara 'the Erotic sentiment' विभावेरन मार्थेक सारिवकेर्णभिचारिभिः। आनीयमानः स्वाधारवं स्थायी भावो रसः स्मतः ॥ Sthavibhava is that which is rendered capable of being enjoyed or felt by means of Vibhavas &c. For the meanings of these see Sah. Sar. or D. R. Here we are concerned with statute which is defined as अनुभावो विकास्त भावसंसचनात्मक: - Any outward effect indicating the internal state of mind or feeling. such as कटाक्क्षेपण &c. in the case of रति. अनुभावी भाववीधक: Amara. भावस्य सूचको गुणकियातिः; अनुभावयतीस्यनुभावः । S. D. defines रति 88-रतिमेनोन्डलेथे मनसः प्रवणायितं 207. Its आलंबनकारण is नायक-नायिका, and उत्तीवन (excitant) अभिमतदेशकालादि their actions i.e gestures &c. as described in the following slokas, Cf. आदाय चापमधिरोधितषटपढण्यं तस्मिन्हिमाचलस्पेयपि पञ्जबाणे । बेलातिकांचि किमपि प्रणयातिरंकाददन्दानि लौत्यमभजन्त विमोहितानि । Pâr P III 5

- 81. 36. Now the poet proceeds to particularise the general statement made in the preceding sloka. 234;-Lit. a word having two refus in it i. e. भूमा ; and then by उपचार its significe 'a bee. ' See Malli. अनुवर्तमान:-following his mate: Malli.; but it seems better to take it in the sense of · acting agreeably too, or ministering to the wishes of; pleas. ing, serving. The two drank the honey together out of the same flower-bell. Cf. प्रभावित्तमंत्र हि जनानवर्तते । S'is'. XV 41. The com, of S. D. too says Haffel. Sl. quoted in D. R. as an instance of कालिकान or season serving as an excitant (inflamer of passion), विभाव is defined as जायमानतया तज विभावे। मान्योतकत । Vibhava is that which, being perceived or enjoyed, nourishes the main sentiment (नायकादिशभिमतदशकालादिनी D. R.). Also in S. D. as an instance of THINH or semblance of Rasa, as it is manifested by lower animals (which is regarded as real when located in mankind; अत्र हि संभोगशङ्गरस्य निर्वेग्यिय-खादसाभासः).
- Sl. 37. Mark the alliterations. अधौष्युक्तन—a comp. सुरस्पा. संभाववामास—honoured, pleased. रथाङ्गनामा—Chakravâka is also called Chakra. Sl. quoted in Sar. K. as an instance of रसामास in beasts and birds. Mr. Deshpande quotes from Nalachampu—विर्विश्वतचाडुक्षण्डरेखायमाण: प्रथमरसविद्याप्र-

द्यासलीकार्पणेम । इह रमयति इंसी राजहंसी रिरंग्छः पुलक्तयति च चंचूकोटिकंड्-यनेन ॥

- 81. 38. समुष्कुासिल—Loosened by being wet; hence disfigured. पुष्पास्य—wine prepared from flowers (the Madhuka flowers) or honey, अपूर्णिल—cf. मधु नयनयोविश्वमादेशदश्य। Meg. II. 12; and infra. IV. 2. चुचुम्ब—The reading found in the printed editions is चुचुम्ब; but the reading चुचुम्ब is preferred as the root चुम्ब is Paras. Had Malli, read चुचुम्ब—he would have made some remark on the A'tm. use of the root. One Cal. commentator says—चुचुम्ब इति चुबि वक्कसंयोगे इत्यस्य परस्मेपदि-लेपि कर्मन्यतिहार आत्मनेपब्य। But कर्मन्यतिहार (mutual kissing) is not meant here, as clearly shown by the words पियासुलं क्रियुक्: (and not किंपुक्षे). Sl. quoted in Sar. K. as an instance of किनरेषु रसाभास.
- Sl. 39. पर्याप्त—Large (fully-developed); स्तबक a cluster of flowers.—स्तनीभ्य: also, ई being optionally added.
- Sl. 40. प्रसंख्यान—Lit. Proper enumeration; right know-ledge; hence thought; and lastly, deep meditation, abstract contemplation. Those who hold that ख्या is used in the conjugational tenses only, derive प्रसंख्यान fr. चन्नु with प्र and सम् (ख्या being substituted for it). The न्यासकार remarks संपूर्वस्य ख्याते: प्रयोगी नास्ति. समाधि—concentration or resting the mind on one object. भेद-disturbance of. Sl. quoted in D. R. as an instance of सत्य (विकारहती सत्यस्यविकारक सत्यं that quality of the mind which does not allow its equilibrium to be disturbed even in the presence of causes of disturbance) and in S. D. as of वैर्य or firmness (ब्यवसायाव बलने वैर्य विभे महत्यप्रि).
- Sl. 41. लताग्रह—लता एव लतामयं वा ग्रहं लताग्रहं &c. नन्दी—one of the principal Gaṇas and the door-keeper of S'iva. He is a part-manifestation of S'iva and the son of S'álankâyana (also called S'aláka; see S'iv. P. Sa. Sam. ch. 44). Cf. (महेम्बर:) सुन्दरं तु परं रूपं भूखा इष्टिसुखावहं। शालंकायनपुत्रतं योगनायासुपाश्चित: ॥ In another Kalpa he was the son of शिलादसुनि. Sometimes three Nandis are mentioned—आर्थ: क्नकनन्दी च गिरि-क्नाक्यो दितीयक:। सोमनन्दी तृतीयस्तु विशेषा नन्दिनस्त्यः।।
- Sl. 42. निष्क्रमपृश्ं—On this Malli, remarks—इव्युक्तिजीप-लक्षण i. e. an indirect indication of all उन्निष्ण (the vegetable kingdom). The four classes of generation are—सम्बद्धा

करायुजा: (viviparous); खंदजा: (born from moisture) कृमिदंशाचाः पिश्तपांदशेण्डजाः (oviparous—born of eggs); उद्भिद्दरत्रगुल्माचाः । Amara. निभृत—still, silent. चित्रापितारम्भ—आरम्पत इति आरम्भः action; रम् + अ (घत्र कर्मणि); cf. Rag. II. 31. It appears that at Nandi's command all creatures and things just stood in the condition they were in, so that their actions were transferred to a painting, as it were. Before Nandi gave the command, the trees were shaken by the Malaya breeze, the bees were astir, moving from flower to flower, the birds being impassioned were singing and the excited deer were moving about (supra Sl. 31).

- 81. 43. वृष्टिप्रपातं—पपत्यंतऽस्मिन्निति पपातः; पत्+षञ् (अ) अधिकरणं; हष्टेः पपातः हष्टिपपातः the place where the eye would fall. पुरः शुक्रं may also mean the planet Venus shining in the front (पुरः संग्रुले स्थितं शुक्रम्). पान्तेषु—All the sides of the place where S'iva was sitting. Nameru trees had formed an arbour there, their branches forming a canopy.
- देवदारुद्रम-देवदारुद्रमाणामधीभागविर चित्रस्थंडिले । Chár जिस्त्रक -for इयम्बद्ध to meet the exigencies of the metre by poetical licence (or through inadvertency); for the form त्रियम्बक is considered छाउस; cf. Patanjali on the Vartika. इयङादिमकरणे तन्तादीनां छन्दति बहुलस्-तन्त प्रथेम, तन्तवं प्रथेम; विष्तं पश्य, विषयं पश्यः स्वर्ग लोकं. सवर्ग लोकं: इयम्बकं यजामहे, बियम्बकं यजामहे॥ Such a derivation from grammar is excusable in the case of great sages and authors. Such instances are not very rare in Káli.; see our note on तं पात्यां प्रथममास Rag IX. 61 The use of some such epithet as इयम्बक is necessary after अत्रिपात: to account for it. One Calc. commentator reads i survis. but i has no propriety here. Malli must have been quite sure of his reading as the genuine one and hence his remark केचित्साहांसकाः &c. The following six S'lokas are to be taken with this, the seven slokas thus forming what is called a Kulaka: द्वाभ्यां युग्मिमिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकविशेषकम् । कलापकं चत्रिभिः स्थात्तदर्भं कलकं स्प्रतम् ॥
- Sl. 45. प्रेड्डबन्ध—Also called Vîrásana or the heroicposture, is one of the postures assumed by ascetics when
  practising contemplation. See Malli. S'iva sat in that posture,
  with the upper half of his body drawn straight up and motionless, the shoulders a little depressed owing to the lotus—

like palms with their concave surfaces turned upwards being placed on the lap. The palms were placed one over the other. Some take पर्यङ्क in the sense of उत्तरासङ्क an upper garment or a piece of cloth worn round the loins (परिकर). Cf. वैकक्षमुत्तरासङ्क: प्रोक्त इहितिका तथा। पर्यास्तका परिकर: पर्यङ्कश्वीति कथ्यते॥ इति हलायुधः। Some say पर्यङ्कस्य योगपट्टस्य बन्धः योगपट्टेन प्रष्टजाख-जहाबन्धनम्। The Com. Ava. reads ऋज्वायतांसं and explains सरले दीर्घी, आईषत्सन्नमितो उभी अंसी यस्य। समकायं मुखासीनं समाधिस्थं महेश्वरम्। Bra. P. Cf. पर्यङ्कथिन्यन्दिद्यणितभुजगाश्लेषसंवीतज्ञानोरन्तःप्राणावरोधन्युपरतसकलज्ञानरुद्धिन्द्रयस्य। आत्मन्यारमानमेव व्यपगत-करणं पश्यतस्तन्त्वदृष्ट्या शंभोर्वः पातु श्रन्यक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः॥ Mrch. I. 1.

- Sl. 46. भुजङ्गम— भुजं वकं गच्छतीति, भुज+गम्+ खच (अ); вее supra II. 38. भुजङ्गमन वासुकिना Châr. अक्षस्तं— Madhyamapadalopi comp. अक्षां a seed of which rosaries are made (also called रहाक्ष). मन्धिमनी—Having knots (which held it round the neck.
- 81. 47. किंचित्प्रकाश—Because the eyes were only slightly opened. विरतः—On account of the absence of all emotions. लक्ष्यीः—See Malli; also समं कायशिरोग्रीवं घारपञ्चलं स्थिरः। संपश्य नासिकाप्रं सं दिशश्यानवलोकयन् ॥ Bg. VI. 13. ८७. ददशं तत्र चेशानं नासाप्रकृतलोच्यनम् । Brah. P.
- S1. 48. अपामिव &c.—(f. मृप्रमीन इव ह्नदः Rag. I. 73. अन्तश्र्यराणां मरुतां—These are five in number, viz.—हृदि प्राणी सुदेपानः समानी नाभिसंस्थितः । उदानः कण्डदेशस्थी अयानः सर्वशरीरगः ॥ निरोधात्—The restraining of. Cf. अपाने मुद्धति पाण प्राणेऽपानं तथा परे । प्राणापानगती रूखा प्राणायामपरायणाः । अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु सुद्धति । Bg. IV. 29, 30. निवात &c.—cf. यथा दीपा निवातस्था नेगते सोपमा स्मृता । योगिना यतिचत्तस्य युअतो योगमात्मनः ॥ Bg. VI. 19.
- Sl. 49. विष्ट्त: --i. e. from the जलारना or an aperture on the crown of the head which is said to be extremely brilliant and which is connected with the Sushumná. See Pat. Yog. III. 32 and com. on it.
- 81. 50. नवहार The nine gates (openings in the body) through which the mind has communication with the external world. These are—हे श्रीते हे चशुषी हे नासिक च मुखमेकिमिति वीर्षस्थानि सप्त हे पायुपस्थे अधःस्थे इति नव छिद्रस्थाणि हाराणि देहे सन्ति। The mind must be made अन्तर्मुख (i.e. turned inward from external objects). अक्षरं—Lit, not decaying, immutable, the Supreme Soul or कृटस्थ कहा. Cf. अक्षरं नक्ष प्रमम् Bg. VIII 3.

- द्वाबिमी पुरुषी लोके क्षरश्वाक्षर एवं च। क्षरः सर्वाण भूतानि इटस्थोक्षर उच्यते ॥ Ibid. XV. 16. क्षेत्रविदः—Those who know the body i.e. its real nature and functions; hence, men learned in the Brahma-lore, also called हारीरकशास्त्र; इदं शरीर कीन्तिय क्षेत्रमित्य-भिर्धायते। एतद्यां वित्त तं प्राष्ट्रः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥ तत्क्षेत्रं यच व्याकृक् च यद्विकारि यत्कश्च यत्। स च या यत्मभावश्च तस्समासेन मे शृणु ॥ महाभूतान्य-हकारी बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशके च पश्च विन्द्रियगोचराः ॥ इच्छा द्वषः सुखं दुखं सङ्घातश्चितना धृतिः। एतत्क्षत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ Bg. XIII. 1, 3, 5, 6.
- Sl 51. तथा भूतं—i. e. sitting in an awe-inspiring posture as described above. अधुट्यं—Not to be assailed even in thought; cf. सा दुष्प्रथा मनसापि हिंसे: Rag. II. 27. सन—With its nervous power lost, drooping.
- Sl. 52. निर्वाण—Conspicuous or great by its extinction i. e. greatly, almost destroyed: Malli. We may perhaps take the comp. as निर्वाण भूयिष्ठ यस्य on the analogy of अभिस्त्पभूयिष्ठा S'ák. or उदितभूयिष्ठ: Ma'l. Ma'd. I. Mark the p. p. of वा with निर् which is निर्वाण when 'wind' is not the subject. निर्वाणोऽभिम्निश्च । वाते तु निर्वातो वातः । Sid. Kau. सन्पृक्षयन्ती—The word is appropriate as Kâma's वीर्य is compared to fire, as suggested by the use of the word निर्वाण. वपुर्गण—the excellence of her person. वनदेवता-यां—जयाविजयाभ्याम् says Chá.
- Sl. 53. अशोक—i. e. the red As'oka. The As'oka flowers were so fresh and deep-red as to throw into the shade rubies. 'The vegetable world scarcely exhibits a richer sight than an As'oka tree in full blossom.' Sir W. Jones. प्राप्त प्याप प्रस्य इव एगो परंप। आकृट०—From this it appears that the Kar. flowers were yellowish red. मुक्ता०—The wreath of Sindhflowers served as a thick necklace of pearls. Sl. quoted in D. R. as an instance of वेषविभाव.
- Sl. 54. आविज्ञता &c.—Cf. स्तोकनमा स्तनाम्याम् Meg. II. 22; Rat. I. । पर्याम-Fat and round. पहाविनी--richly covered all over with red foliage.
- Sl. 55. न्यासीकृतां—Deposited there so that he may have it ready for use when required. स्थान —That is the नितम्ब which was the proper place for it (as assisting in exciting passion; cf. ज्याजार्थसिन्दिशतमेललानि Rag. XIII. 42). Sl. quoted in K. P. with the reading दितीयमीदीमिन as an instance of the fault अविग्रहिष्याश 'the not-mentioning of the 'emphatic prominently.' Here दिनीय is emphatic and should not have

been compounded. अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्पेश्यम् । मीवी द्वितीयामिति तु पुक्तः पाठः । स्थानविदा—स्वास्त्रभूता पावत्येव स्वीयमौवीस्थापनस्थानमिति लानता । मन्नाशोपि अनयेव शिवं वशीकरिष्यामीति जानता वा । आश्रयगुणपक वैणाधियगुणपक वैति योग्यमिदं स्थानमिति जानता वा । अत्र मीवीपदादेव कार्मकसम्बन्धे लब्धे कार्मकपदमप्रम् । Uddyota.

- SI, 56. बिम्बाधरा॰—Cf. the similar description of a bee that hovered round S'ak.'s lip. छीलारविन्हं—लीलाया अर्रावन्दं; ताद्रश्यं षष्ठीसमासः। Persons of either sex are represented as having a sportive lotus in the hand. Cf. लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती । infra VI. 84. कश्चित्कराभ्यामुपगृहनालमालीलपत्राभिहतद्विरेकम् । रजोभिन्तः परिवेषयन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार् ॥ Rag. VI. 13. हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं &e. Meg. II. 2. अमान्तरे हरमुपासितुमभ्ययासीद्वासन्तिकप्रसवकात्विपतमण्डनश्चीः। शृङ्गारवीरतपसामधिदेवत्व साकं सर्वाभिरवनीधरराजकन्या ॥ Pår. P.
- Sl. 57. अनवया—अवय what deserves condemnation or reproach. वह preceded by the negative particle takes यत only in the sense of गई।, by अवयाण्यवयां गई।पणितव्यानरिधेषु । Pân. III. 1. 101. अवयं पापम् । गई। किम् । अनुयं (not to be uttered out of respect) गुरुनाम । Sid. Kau. रतेरिप—Cf. for a similar idea but more forcibly expressed, प्रत्यादेशो स्प्यावितायाः श्रियः Vik. I. इंग्रिलि-पुष्यचापः—The two epithets explain why Kama had lost hope of success:—The one armed with the well-known trident. the other, with a flowery bow.
- Sl. 58. च च-Show simultaneousness of both the actions. योग-ज्यान which is defined as तत्र प्रत्योकतानता ध्यानम् Pat. Yog. III. 2. i. c., the state of having one object only present to the mind continuously to the exclusion of every other thought; concentration of the mind on one object only.
- Sl. 59. কথিবিব—As the pent-up vital airs were released the downward pressure was so great that S'esha for the time found the task of supporting the earth very difficult. Cf. for a similar idea S'is', I, 13.
- 81. 61. शिशिरात्यय—Properly the passing of the winter-season, hence the succeeding season. पुरुपोश्चय:—As the flowers were plucked with the hand, this should be पुरुपोश्चाय: hence Malli's remark हस्तादाने &c. In the sense of 'collection' we have चय:. ज्यस्वत-त्रीणि अस्वकानि यस्य। or त्रयाणां लोकानां (अक्षाविष्णुशिवानां Ved.) पिता इति वा; or त्रीन् लोकान् अस्वते शब्दायते इति

- S1. 63. तथ्य—तथा सत्ये साधुः न हीश्वर—Ufः न हीश्वराणां न्याहृतयो व्यक्तिचरन्ति । Par. P. II. ऋषीणां पुनरायानां वाचमर्थोनुधावति Uttar. I.
- Sl. 64. •बाणावसर—The fit time for discharging the arrow; र्. कामी धनुषि संयोज्य पृष्पवाणं तदा मुने । पार्वतीसमुखे स्थाणी मोक्कामी व्यवस्थितः ॥ S. P.
- 81. 65. उपनिन्ये—The A'tm, is used as the fruit of the action is intended to be enjoyed by the agent (कर्जभिषाये किया-फले तङ); for the Par, use of स न्यस्तदास्रों हम्ये स्वदेहमुपानयिण्ड-मिनामिषस्य। Rag. II, 59. गिरिदाय—The Dat, by the rule कर्मणा यमभिषेति स संपदानम्॥ गौरी—योगग्निदम्बदेहा सा पुनर्जाता हिमालये। शक्षेन्द्रकृत्द्रथवला ततो गौरी तु सा स्मृता॥
- Sl. 66. प्रणियिभियत्वात्—This must be taken in a general sense although Pa'rvati is the offerer here; प्रणियनः प्रिया यस्य स प्रणियिभियस्तस्य भावः प्रव्तम्; also भियमणियत्वं as भिय takes परनिपात optionally. Or प्रणियनि भियस्वं तस्मात्. उपचक्रमे—क्रम् with उप is A'tm.

संमोहनं—One of the five arrows of Ku'ma; संमोहनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा । उन्मादनश्च कामम्य पञ्च बाणाः प्रकार्तिताः ॥ च चं—shows that the two actions were in immediate succession. धनुष्यमोपं &c. Cf. Rag. III. 53.

- Sl. 67. धेर्य—(1) Firmness of mind: (2) स्थैर्य motionlessness of water. चन्ट्राद्यारम्भे—when the flood tide sets in. अम्बुसाधि:—The comparision implies that though Hara allowed his
  mind to be ruffled a little he was not to transgress the bounds
  of steadiness (as the sea does not its). Cf. एतिसम्बन्तरे देवो विकासितविलोचनः। सरमार नगराजस्य ननयां रक्तमानसः॥ Brahma P. as
  quoted by D. विम्बप्तलाः—Shows that it deserved such an attention from Siva. Sl. quoted (1) in D. R. as an instance
  of भाव or the first manifestation of the feeling of love in the
  mind; (2) in S. D. as an instance of उद्गुद्धमानस्थायीभाव (the
  permanent feeling i. e. रित just manifested); and (3) in K. P.
  IV. as of सन्दिग्धपाधान्यज्यद्वयक्वर्य-अन्त परिचुन्बित्तमेष्ट्विति किं मतीयमानं किंवा विकोचनन्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः। विलोचनानीति बहुवयनैन दास्कण्डातिश्वरो व्यक्यते। Com.
- Sl. 68. विवृण्यती—Manifesting, betraying. भावं—The feeling of love first striking root in her mind. भावं—हृद्याभिपावे. कामाभिलावं Char. स्कुरहाल—The comparison is based on the fact of Parvati's hair suddenly standing on end just like the

'Kadamba's suddenly putting forth buds on being sprinkled with the drops of water of the first, thunder-cloud. The comparison is common enough. Cf. प्रथमाप्रयाव चनसंश्रवस्परत्यलकेन संपति मया विद्यस्थ्यते । घनबद्धनतनपयःसमक्षणक्षणबद्धकरमलकदम्बदम्बरः ॥ Mal. Mad. III. 7. सस्वेदरोमाञ्चितकिपताङ्गी जाता प्रियस्पर्शस्येन बरसा । महज्जवान्भः प्रविधानीसक्ता कतस्वयात्रः स्फाटकारकेव ॥ Uttar. III. 42. साचीकता—fr. साचि ind. obliquely, in a side-long manner. Cf. निनाय माचीकतचाहबक: 1 Rag. VI. 14. Also Mál. IV. 15. (साचीकरोत्याननम्) and न च प्रियेष्टायतलोचनानां समग्रपातीनि विलो-चनानि Ibid. 8. पर्यस्त - पर्यस्त may also men 'bent down;' पर्यस्तः प्रतिते हते । Medini, Sl. quoted as an instance of अशब्दा अनुरागजन्यावस्थाविद्यानुभाववद्विभावीपवर्णन in D. R. and of हाव (भाव एवाल्पसंलक्ष्याविकार:) in S. D. Cf. also तदमु यगपदीशः पार्वतीवक्रपद्म स्मित्विकसितगण्डे पाहिणाळाचनानि । प्रलक्तितत्त्व-रन्तर्भावमावेदयन्ती दरमदितम्बेन्द्रः सा च सबीडमस्थात ॥ Par. P. III. 9.

- Sl. 69. इन्द्रिय इन्द्रस्य आत्मनः लिङ्गम् that which is a sign of the soul, i. e., leads to the inference of the existence of the soul (इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते । नाकर्नुकं करणमस्ति Vámana). See our note on the word, Rag. I. 55. () र इन्द्रेणात्मना दुर्जयं Sid. Kau. ्क्षामं The senses are often compared to horses which, if not properly governed, would prove restive. इन्द्रियाणि हयानाहुः Kathop. मा भूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियाभ्वाः । Kir. V. 50. वंशिरवं वशः अस्यास्तािते वशी तस्य भावः । The state of having self-control; by virtue of his power to control his senses. Cf. हरस्तु घेयमालम्ब्य किमतिद्ति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुधरम् ॥ ततो भगवानन्तः करणिविक्रियां तपोचलेन संयम्य तत्कारणाय विष्वित्विलोचनानि व्यापारितवान् । Par. P.
- Sl. 70. अपाङ्क:—अपाङ्कित तिर्थक चलित नेत्र यत्रासी। The corner of the eye; this shows that the bow was drawn to its utmost. आत्मयोनि—आत्मा चिनं (the mind) योनिर्यस्य, आत्मा चिने धृती यत्ने धिषणायां कलेवरे। इति हेमचन्द्रः। Malli. says here Kama was in the आलीह attitude which is one of the five attitudes assumed by archers when striking. आलीह is one in which the right foot is advanced and the left one drawn in and contracted; प्रयालीह is the reverse of this; समान is with the two feet evenly placed, वैशास with the feet a span apart, and मण्डल is with both the knees bent. Cf. आराद्यश्यद्धिसंहितमोहनास कर्णावतंस्यवकल्पितकार्धकरुपम्। आकुश्चितकपदमश्चितपूर्वकार्य लक्षीकतास्मव- पर्य महने महेश: ॥ Pår. P.

- Sl. 71. परामर्श—Properly an attack on, hence disturbance. भूभङ्ग-Contraction of the eyebows; frowning. दुन्प्रेक्ट-fr. प्र+ इंक्ष् + एयत्; दुःखेन प्रेक्टः, कुगतिपाद्यः इति समासः । Cf. विवृद्धमन्योस्तस्याय तृतीयनयनान्धने । स्फ्ररुक्विचित्रग्रिस्तु पपात मदनीपरि ॥ S'. P.
- Sl. 72. यावत्—So soon as; just as; i. e. both the actions took place simultaneously. स विह:—the word कशानु 'the reducer' would have been more appropriate here. Cf. क्रोचं संहर हे देव इति यावद्धदन्ति खे। इन्द्रादि सकला देवास्तावद्धस्मीचकार तम्॥तदा स भगवान् शंभुः पृष्ठभागे द्वशं ह। धतुर्घरं हि पुरुषं तं ददाहाक्षिविह्ना ॥ S'. P. Sl. quoted in the K. P. VII. to show that anger, without its external signs such as the knitting of the eye-brows &c. and producing an instantaneous effect, may properly be represented concerning the divines only (इत्युक्तवदन भुक्तव्यादिविकारवार्जतः क्रोधः सदाः कलदो दिक्षेक्षेव).
- 81. 73. अभिषक From सञ्ज with आभे; lit. that which closely sticks to the heart, i.e. is keenly felt; hence here a terrible calamity, a sudden blow. संस्तम्भयता—She was stunned by the blow and became unconscious. कृताप Because the trance she was in did not allow her to feel the poignant pain to be caused by the calamity. Cf. तस्याः सुमित्रास्पजयस्त्रस्थों मोहाद्युर्कष्टतरः प्रयोगः। Rag. XIV. 56. Sl. quoted in the D. R. and S. D. as an instance of मोह (मोहो विचित्तता भीतिद्वः खावशानुचिन्तनैः।)
- Sl. 74. वनस्पति—वनस्य पतिः; the म् comes in when वन is followed by प्रति; Pán. VI. 1. 157. Here it means 'a tree;' ef. वनस्पतिना दुमाने विना पुष्पं फल्डियेने। Cf. उपस्थितं विप्नमिमं ज्ञात्वा च चन्द्रशेखरः। ततश्चान्तव्ये सोपि भगवान्यमधैः सह ॥
- Sl. 75. उच्छिरस—(1) उन्नतं शिरः ज्ञूनं यस्य। having high peaks; (2) उद्गतं शिरः अस्य. He who can hold his head up on account of his noble deeds; hence noble, great. ज्यूर्य—Because she knew that she could not make conquest of S'iva's heart either by her personal charms or the high position of her father. ज्यून्या—dejected, down-cast. Sl. quoted in Sar. Kan. as an instance of Mánitá.
- Sl. 76. अनुकम्पयां—Because she did not deserve to be discomfited like that. प्रतिपथ प्रतिपथ + आ fem.; the final अ is added to प्रिन् by the rule ऋक्पूरब्धू:पथामानक्षे। दीर्घाकृताङ्ग As a divine being he had that power. Cf. आगत्य दीर्थामानाय मूच्छां- सक्तिक्षणा। नीशा नितान्तवासल्याद्गीरी हिमक्ता गृहस् ॥ Par. P.

CANTO IV.

- Sl. 1. मोहपरायणा—Who was solely in the power of or under the protection of. प्रतिपाद्यित्यसा—wishing to explain to her or make her understand; hence to make her experience; प्रतिपादनं त दाने प्रतिपत्ती प्रवोधने। इति मेदिनी।
- Sl. 2. अवधानपर —attentively fixed. प्रलय—the swoon she was in. अरयन्त —utterly i. e. for ever. Cf. अत्यन्तलुप्तपियदर्शनेन Rag. XIV. 49. सा चारयन्तमदर्शनं नयनयार्थातेति कार्य विधि: । Vik. IV. 2.
- Sl. 3. अधि—see Malli.; कोमलामन्त्रणे दा. Sl. quoted in the D. R. as an instance of (इष्टनाशात्करण) the Karuṇa rasa consequent on the destruction of a beloved person (इष्टनाशादनिष्टाप्ती शीकारमा करणो न तम्।).
- Sl. 4. समदु:खामिव &c.—स्थली by Lakshana means the 'plants and creatures in that place,' poetically represented as sharing Rati's grief; cf. अकरोत्युथिवीरुहानाप सुतशासारसमाप्य-दुर्दिनान्। Rag. VIII. 70. गुरुतरशोकोपहता कुररीव प्रियवियोगमापना। आकन्ददार्तनादं बाष्यक्रपितोन्नतस्तनी बाला ॥ Par. P. III. 11. For the idea of. also S'ak. त्वयोपस्थितवियोगस्य तपावनस्यापि समवस्था दृश्यते। उद्गतितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयुराः। अपसृतपाण्डुपत्रा मुखनस्थ-भूणीव लताः॥ IV. 12. see also Rag. XIV. 69.
- Sl. 5. उपमान—Standards of comparison; ef. 1. 36. उपमानस्थापि सखे परयुपमानं बयुस्तस्याः। Vik. 11. 3. विलासिनां—विलासः अस्यास्तीति विलासो विलास व
- 81. 6. स्वर्धीन—स्वाय आधि त्वद्धीनं; the aff. ख (ईन) is always added when आधि forms the latter part of a Loc. Tat. अविभाग Cf. क्यमेकवदे निरागतं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे। Rag. VIII. 48. सेतुः—सोह्द is here compared to Setu or a dam, the common ground of comparison being, as remarked by Malli.

स्थितिहेत्र्व the one keeping together Rati and Madana, the other, water and the lotus-plant. सीहद—The word सुद्द्य being mentioned in the सुवादि group takes अण्; and by virtue of this its आदिवृद्धि and the substitute of हत् for हृद्य take place by the rule 'हृद्य is changed to हृं before the word लेख, the affixes यत् and अण and before लास' if हृद्य be changed to हृद् in the sense of 'a friend' by Pan. V. 4. 150, then अण् being added the form willbe सीहाई. See com. The absence of the उत्तर्यदृष्ट् (i. e. हार्) should rather be explained by the general maxim संज्ञापूर्वको विधिन्तरः!

- Sl. 7. कृतवानसि विश्वयं—Cf. मनसापि न विश्वयं मया डतपूर्व तब किं जहासि माम्। Rag. VIII. 52. प्रतिकूलं—पतीपं कूडात्। Cf. 'When was the hour, I ever contradicted your desire', Shaks. Henry VIII. 11. 4.
- Sl. 8. Rati means to say that knowingly she had given Kama no offence. But in their love-sports she had sometimes taken liberty with him and that might have displeased him. गोत्रस्वितिषु—Lovers are often represented as misnaming their sweet-hearts or wives (calling them by the name uppormost in their minds) through absentmindedness while lost in thoughts about other ladies. Cf. गोत्रेषु स्वितित्रस्तद् भवित च बीडा-विलक्षित्रस्म (S'ak. VI. 5. अर्ज ज णिमिनं भट्टा उक्किट्टी ताए इथ्थिआए णामधेएण भट्टिणा देवी आलविदा (Vik. II. लोलपं बत मनी ममिति तं गोत्र-विस्वितितमूचुरङ्गनाः (Rag. XIX. 24 बन्धनं—(f. मखलाभिरसङ्ख बन्धनं वश्चयन् प्रणयिनीरवाप सः (Rag. XIX. 17.
- Sl. 9. वस्ति the subj. is त्वं (addressed to Rati). केतवं कितवस्य भावः a false assertion made to mislead me; for this sense of कितव ्री दृष्टः स्वमे कितव रमयन कामापि त्वं मयेति। Meg. II. 51; for केतव ्री. ध्वमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः केतववत्सलस्तव। Rag. VIII. 49. Rati's idea is this—If she really lived in Káma's heart, as he would say she did, she should have been reduced to ashes along with his body. But she was safe; hence what he said was simply an empty compliment. Sl. quoted in Sar. Kan. as an instance of करण.
- Sl. 11. रजनीतिमरा॰—Cf. रुद्धालोके नरपतिपथे सूचि भेगैस्तमोभिः। Meg. I. 39. प्रियाः—the Abhisárikás are meant here i. e. damsels who being overpowered by love go to the residence of their lovers under the cover of nightly darkness (कामार्ताभिसोस्कान्तं सारयेद्दाभिसारिका । D. R.).

- 81. 12. पदं पदं—Every step; and, at each word. वास्णी—A kind of wine or spirit (prepared from hogweed ground with the juice of date or palm and then distilled. M.-W.). Cf. रागमादश्यनेष वास्णीयोगवधितम् । तिरोभवति धर्माशुरनङ्कश्य विज्ञम्भते ॥ Dandin. प्रमदानां—Wine seems to have been freely used by young ladies in ancient times. See infra. VII. 62.
- Sl. 13. कथीइतं Made the subject of stories i.e. no longer in actual existence. बहुलेपि &c.—i.e. the moon will wax but with a heavy heart now; for the love exciting influence of moonlight will have no effect now.
- Sl. 14. कलः The voice of the cuckoo becomes clear and sweet when it tastes the mango sprouts. Hence the melodious voice of the cuckoo indicates the presence of mango blossoms. कस्य बाणतां—For the five arrows of Káma see supra. I. 31 (notes); cf. S'âk, VI. 5; and supra. III. 27.
- Sl. 16 sfacfageq To the post or duty of a love-messenger रति is love-sport enjoyed by youthful persons. रत्यर्थ दती रितदती. The Kokilá is often spoken of as Káma's messenger, in as much as its voice is an inflamer of passion. Cf. est कामिनो महनदतिमहाहरान्ति मानावभक्षनिपणं त्वममोधमस्त्रम् । तामानय प्रिय-तमां मम वा समीपं मां वा नयाश कलभाषिणि यत्र कान्ता॥ Vik, IV, 11. परमताविकतेश्व विलासिनः स्मरबलैग्बलैकरसाः कृताः । Rag. 1X. 43... कांकिलानां च नादैः । इष्भिरिव सतीक्ष्णैर्मानसं मानिनीनाम् । तदति कसमचापो मन्मधोद्दीपनाय । Rit. VI. 27. See also supra. III. 32 and notes thereon, दान-see Malli.; the word is, however often used with a short ending by the poet. Cf. Vik, quoted above. See Rag. XIX. 18. (तेन दतिविदितं निषेद्रषा), XVIII. 53. दत्यां दतिरपि स्मता । इति शब्दभेदप्रकाशे । Hemadri on Rag. XIX, 18. The shortening of g may also be explained by the rule इत्यापा: संज्ञाहरून-सोर्बहलम् । See Malli. on वैदिहिबन्धोईदयं विदरे । Rag XIV 33. Tr:-For else the voice of the cuckoo will not enkindle the passion of love.
- 81. 17. उपग्रहानि उपग्रह्म त added to form a noun, (नपुंसकं भावे कः), an embrace. Cf. सद्यः कण्डच्युतसुजलताप्रन्थिगाहोपगृहस् ॥ Meg. II. 37; S'is'. X. 88. संस्मृत्य—This is grammatically incorrect as the gerund in य must have the same subject as the main verb; so some supply संस्मृत्य स्थितायाः मम. Cf. for a similar construction निर्देश्य संरम्भनिरस्तथैयं राषेयमाराधितजानदग्न्यम् । असंस्तृतेषु क्समं मयेषु जायेत मृत्योर्पि पक्षपातः ॥ Kir. III.21: see also Rag. IV 2.

- Sl. 18. आतंवं—fr. ऋतु + अण् (अ) of the season. धिवते—stands as it was, continues to exist; cf. धियते स्वेदलवीहमीऽपि ते। Rag. VIII. 51. ऋसुमा इन्हमाम्येव प्रसाधनम्.
- Sl. 19. दारुण:—Because they deputed him to execute a business which was sure to imperil his life. स्मृत:—called away by being remembered. दक्षिणंतर—दक्षिणात् (दक्षिणस्मादा) इतरम्। निर्मितरागमेहि मे—For a similar idea of. Rag. VIII. 64.
- Sl. 20. पतङ्गवरमेना—In the manner of a locust or grass-hopper that drops of its own accord into a flame; i. s. I will burn myself. विलोभ्यसे दिवि—Rati in her distraction forgets that Kâma was a celestial being himself as she also was.
- Sl. 21. वचनीयमिदं—Bad talk, ill report. For people would say that she was not a real Pativratâ as she did not die the very moment she saw her husband dead. See *supra*. notes on Sl. 5. *Cf.* ममर्थ चातियोगं मां धिग्जीवितलघुकृताम् । मृतेपि व्यय जीवन्स्या कि मयाणकभार्यया ॥ Bhatti, XIV, 57, 58,
- Sl. 22. अन्त्यमण्डनं—The last decoration i. o. put on the dead body before it is cremated; cf. Rag. VIII. 71. कथं कियतां—The reason of this is given in the last two lines. समं—at one and the same time; simultaneously.
- Sl. 23. oध्रम्यन:—धनुस् is changed to धन्दन् when at the end of a Bah. oविलोकिसं—may be at Madhu or herself; नयनस्य उपान्तः the corner or angle of the eye; तन विलोकितम्.
- Sl. 24. हृद्यङ्गम:—Before the affixes ख्चू and ख्ज् (अ) the words अरुप, द्वित् &c. and such as end in अ take the augment म. See Malli. कुमुमायो०—prepared or formed they bow with (Malli.); or fitted with flowers (as arrows) or bedecked with flowers.
- 81. 25. अभ्युपपत्तं—Lit. to favour her i. e. to offer consolation to her, to sympathise with her.
- [[8]. 26. स्तन c—The namul is used when the whole part of the body is oppressed or suffers pain. See com. विवृतद्वारं—Cf. सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्बन्धुवियोगजानि । दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रीरिव संप्रवन्ते Uttar. IV. 8.

- Sl. 29. STHAT-Herein she tells Káma how much indebted he is to his friend Madhava for the valuable service rendered to him by the latter. ससरा - सष्ट सात ददाति अभीष्टfull HT: | The Râma. thus accounts for the name-urr (the nectar churned out of the ocean) प्रतिग्रहाहेवाः सरा द्राय-भिविभताः । असर derived as अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान : or सरविरुद्धाः the negative particle न expressing विशेष. असर, however, is the older of the two words and meant in the Veda the mighty (yr प्राणस्त्रेन तदन्ती भवन्ति) and was used for the Supreme Spirit and also as an epithet of the gods, Indra. Agni &c. Apte's Dic. and Sometimes the lotus-fibres are said to form Madana's bow-string. जगराजां &c.—The passion of love is very strong in spring and so Madhu may be said to be helping Kâma in the work of subduing the world. The Act. const. is अयं जगत जगता वा धनषः आज्ञां कारितवान-the Pass cons. therefore is- अनन जगद धन्यः आज्ञां कारितं or अमना जगता धन्य आजा कारिता. See com.
- Sl. 30. गत एव &c.—i. e. असिश्वचि गत: i gone never to come back, once for all i. e. dead. भूमितां—implies continuous and tormenting grief. The wick of a lamp that is blown out also emits smoke for sometime. This implies that she also would suffer the torment for a short time (as she was going to immolate herself shortly after).
- Sl. 31. देशसं—from शम् with दि to kill; destruction. Rati means to say, as Madana's wife she formed a half of him and as she was spared, the work of destruction was but half done by cruel fate. अर्थस्य देशसमध्वेशसम् ; of. अथवा मम भाग्यदिग्रदादशनिः कल्पित एव देशसा। यद्नेन तर्र्क पातितः अपिता तद्दिरपाश्रिता लता ॥ Rag. VIII. 47.
- Sl. 33. An instance of rich poetic imagery and wealth of illustration. सह मेघेन—As soon as the cloud dissolves into rain i. c. ceases to exist as a cloud, the lightning-flash also disappears. Cf. शशिनं पुनरेति शर्वरी दिवता देदचरं पतित्रणम्। Rag. VIII. 56.
- Sl. 34. विभावसु—विभा वसु wealth यस्य. Cf. for the reverse of the idea—नवपक्षवसंस्तरेषि ते सुदु दूयेत यदक्रमपितम्। तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोक चिताभिरोदणम्॥ Rag. VIII. 57.

- Sl. 35. आवर्षाः सहायता—The state or position of being a helper. मे चिताम्— Aja although similarly circumstanced could not do the same for the reason given in Rag. VIII. 72.
- Sl. 36. इदिश्यवात —It is but fit that Rati should here refer to the Malaya breeze, the agent of Kama himself and a willing helpmate of Madhu. For the breeze from the south, especially the mountain Malaya blows the spring season. The fire thus fanned would burn briskly and enable Rati to go to her husband the more quickly. Cf. मुद्रलायितमहसूतको वाति दक्षिणप्यनकः। Rat. J. 14.
- Sl. 37. एक एव—One only and not two: for though physically different as husband and wife they formed but one whole. Cf. supra. সাম্বাদ্ধ sl. 31.
- 81. 38. परलोकविधी—पण्लोकस्य परलोकाय वा विधिः तस्मै। परलोकः मृतः according to some (परो लोकः यस्य). निवेषः—वप् with नि to make an offering to the deceased. पितृदानं निवापः स्यात् Amara.
- Sl. 59. ज्ञाफरी—The S'aphara is described as a small glittering fish, which durting rapidly through the water is not unaptly compared to the twinkling glances of a sparkling eye. Wilson, notes on the Meg.; see Kir. VI.16. (शफरी रिस्फुरितचार-हशः). िं ततो वहिं समादाय सा रतिः कामबळ्भा। अनुनन्तं स्वम्तारमुयोगमकरोन्मुन ॥ तता रतिं कामपन्तिं स्थितं दहविमुक्तये। आकाशसंभवा वाणी माहेदं मधुराक्षरम् ॥
- Sl. 41. 36/177 stirred up, excited; of 24: his sensuality being roused. स्वसनायां-Malli, says सरस्वत्यां, Sarasvati is the name of the evening twilight or सम्बद्धाः of, गायत्री नाम प्रवृद्धि सावित्री मध्यमे दिन । सरस्वती च सायाहे सेव सन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥ Some commentators give the name of Brahman's daughter as facinar. samiltumic -Allusion to the Kali Pu Brahma fell in love with his daughter Sandhyá (also called Saraswati); but being laughed at by the sages and by S'iva for this weakness of mind cursed Káma, as the author of the mischief, in the manner stated here. Cf. ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्टा पूर्वमथात्मनः । कामायाशु मनश्चके त्यवस्या बुद्धि सतिति व ॥ तस्याश्च चलितं चित्तं कामगाणविलेखितम । ऋषीणां पेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् । भगेस्य वचनं श्रत्वा सोपहासं विधि पाति ॥ आत्मनश्चल-चित्तत्वममयीः मुधीन्यति । कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा । इट्टा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपामापातिदः खिता । ततस्त ब्रह्मणा शते मदने तदनन्तरम् । × × अमर्थवश्वभाषना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत ॥ (as quoted by Mr. Desh.). Her form is thus described in the B. P. Sk. III. Ch. 20 at supersy-

म्भाजां मद्विह्नले चनाम् । कांचीकलापविलसद्दुङ्गलाच्छश्राधसम् । अन्यान्यान्छेषयोनुङ्गितरन्तरपयोधयाम् । सुनसां सुद्धिजां स्निय्यहासलीलावलोकनाम् । यहन्तीं वीहयायमानं नीलालकवरूथिनीम् ॥ 29—According to another version Sandhyá on seeing her father affected by passion assumed the form of a female deer, on which Brahmâ became a deer and followed her. S'iva seeing him in that state shot an arrow from his Pinåka, where upon Brahmá, with his head lopped off, remained suspended in the sky in the form of the constellation सुगशिरम् and the arrow of S'iva became the constellation आद्दी chasing it.

The fable is thus explaind by Kumárila Bhaṭṭa—प्रजापति-स्ताबत्मजापालनाधिकारादादित्य एव उच्यते । स चारुणवेलायामुष्ययुद्यन्न-भ्योति । सा तदागमनादेवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते । तस्यां चारुण-किरणाच्यवीजनिक्षेपात्स्त्रीपरुषसंयोगवदपचारः ।

- 81. 42. प्रवणीकृत:—inclined to favour; from प्रवण. सरस्वती— Cf. यदा कुर्याद्गिरिसतां हरः पाणिग्रहीतिकाम् । तदा भवान् शरीरेण समप्रताम् ॥ Kalika P.
- 81 43. पर्न-one of the Prajapatis and the father of Káma, by his wife S'raddha, a daughter of Daksha. He was created by Brahma for maintaining the creation in order. is represented as having the form of a bull, losing one of his legs at the end of each age (cf. स सिम्ध: प्रजास्तादी पालनं तास्त-चित्रयत । तस्य चित्रयतः स्वंगादक्षिणाख्यात सकण्डलः । प्रादर्वभव परुषः श्रेत-माल्यानलेपनः । तं हृष्टोवाच भगवांश्वत्ष्पादं वृषाकृति । पालयेमाः प्रजाः प्रज स्व डयेष्ठो जगतो भव । इत्यक्तः स समतस्थी चतुष्पादः कते यो । बेतायां स बिभिः पदिद्याम्यां वे द्वापरेऽभवतः । कलावे कैन पावेन प्रजाः पालयते विश्वः ॥ वराह-प्राण as quoted by Mr. Des'pande). अश्रने: &c.—The curse is compared to the stroke of thunder-bolt (lightning); and its termination, owing to elemency to Amrta, Cf. for a similar idea-वज्राटपि कठोराणि सदनि कसमादपि। लोकोत्तराणां चेतांसि की हि विज्ञातमहोते ॥ Uttar. II. 7. The Poet, however, says elsewhere— (In the case of great sages) उज्जात्यमग्न्यात्वसंप्रयोगाच्छेत्यं हि यत्सा मकतिजंहस्य । Rag. V. 54.
- Sl. 45. द्यवसाय—Fixed purpose, determination. सुचिता-र्थपरै:—The meaning of which was well attained, hence of agreeable import; or very significant.
- Sl. 46. दिवातनस्य—विवा भवः दिवातनः। The affix तन is added to the particles स्वयं, चिरं, पाह्ने, पंगे and adverbs of time in the sense of—' of that time.' Pan. IV. 8. 23. Fig. Upamâ.

CANTO V.

- Sl. 1. शियेषु &c.-मुमाया भाव: सीमायं good fortune. Beauty has for its fruit 'good fortune as regards the husband or a love' i. e., if a woman's beauty attracts her husband and makes him love her then only that can be called beauty; otherwise it is useless, howsoever great it may be in the eyes of others. Cf. infra.—श्वाण श्रियालाइफलो हि तेश: 1 VII. 22.
- Sl. 2. अवन्ध्यस्य—The negation here is prominent (प्रसल्य-प्रतिषेभ), and so it should not have been compounded; see our note on Rag. 1. or Meg. II. 52. But according to the Bháshyakára such नञ्ज may be compounded प्रसल्यमतिष्धेप नञ्जसमास इष्यते । or the comp. may be taken as न वन्ध्यमवन्ध्यं, अवन्ध्यं च तहुपं च तस्य भावः । Sl. quoted in Sar. K. as an instance of तपश्चरणादिजनमा नैमित्तिकानुरागः।
- Sl. 3. गिरीश॰— Some read as गिरीशं पति सक्तमानसां in which case प्रति is a कर्मपवचनीय governing गिरीशं. When the whole is taken as a comp. प्रति is an Upasarga after which म is changed to प्. गिरीश—the lord of the mountain Kailása. See note on गिरिशं supra. I. 60.
- 81. 4. मनीचिता:—Such as the mind would long for, as would satisfy the cravings of the mind. Mark the Sandhi (मनम्+इंचित); see com. क्र-क्र-Lit. where is the one-where is the other; hence by Kâku (intonation) this means-how great is the distance between the two; the two how unequal! The repetition of क shows the great disparity between the two. Cf. क स्पंपभवी वंशः क चाल्पविषया मितः Rag. I. 2; क भूपतीनां चरितं क जनतवः। Kir. I. 6; also infra. 73. पतिचन्-पति इति from पत् + अञ्चिन्- Cf. परुषस्तपोविशेषस्तव पुनरक्षं शिरीषसुकुमारम्। व्यवसितमेतस्किटिनं पाविति तट्दुष्करमिति पतिभाति ॥ Par. P. III. 16. इति स्वतनयावाक्यं श्रुत्वा तृ पितं। मुने। ऊचतुर्दुःखिती भूत्वा बाष्पगट्ट्या गिरा॥ तस्मान्तं भक्तिमुकेन प्रचयस्य गृहे शिवम्। उ मा गच्छ वनं घारं सर्विधास्पर्व सदा॥ 8′. P.
- Sl. 5. भ्रवेच्छां—This is preferable to the other readings as it explains why her mother failed to dissuade her from going to practice penance. इत्सिन—p. p. p. of the Desid. of आप्. निम्नाभिसुखं—Dissolve निम्नस्पाभिसुखम् । प्रतीपयेत्—A Denomi. verb from प्रतीप.
- Sl. 6. मनोरधज्ञं—Who knew her cherished desire and who was therefore expected to grant the permission readily.

मनस्विनी—of sound judgment, thoughtful, i. e., who know when and how to make a request.

- Sl. 7. अनुक्षपा स्तर्य योग्यः सहशो वा अनुक्षपः अभिनिवेश a determinate purpose, firm resolution; or it may mean strong attachment, love, as in S'ak. III. सिल् दिष्ट्यानुरूपस्तिभिनिवेशः। The first meaning, however, will better suit the context. गरीयसा—exalted; according to some मातुरिष पूज्यत्वाद गरीयसा (but this does not seem to be intended). शिखण्डमत्—abounding in peacocks. This has no special propriety here, being merely used for alliteration, like गरीयसा above. Cf. however-Ava. मपूराः निस्सद्धा भवन्ति। सङ्गदर्शनेन समाधिभङ्की भवति। According to some this was the original name of the peak (cf. ग्रुक्टूट &c.). Cf. गौरी विजयसा सख्या जस्या च सुनेत्रसा। सार्क सखीश्या समुखी सा गौरीशिखर स्था। च कार वसति सस्माहीरीशिखर सुख्यते ॥ S'. P.
- Si. 8. साहार्—Some take this as सा आहारं (विमुच्य) connecting विलोल with वल्कलं; but then the epithet विलोल has no propriety. अहार्यनिश्चया—and hence, at the time of putting her resolution into practice, she quietly removed her ornaments and put on the bark garment. यष्टि—the strings of pearls forming the necklace. बालाहण—Some separate this as बाला अरुण. सहित—close fittings; close contact with the body. Sls. 8-12 give the usual accontrements of a तप्याविन. See notes on sl. 30 further on.
- Sl. 9. प्रसिद्धै:—Decorated. सदीवला Cf. सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मधुरमपि हिमांशीलेंश्म लक्ष्मी तनीति । इयमधिकमनीज्ञा वत्कलेनापि तन्त्री किमित्र हि मधुराणां मण्डनं नास्त्रतीनाम् ॥ 8'&k. I. 18. Also न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणं; रम्याणां विक्वतिरापि श्चियं तनीति । Kir. IV. 23; VII. 5.
- Sl. 10. त्रिगुणां—त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः । Prachetas; मीआ त्रितृत्समा श्लक्ष्णा कार्या । Manus. II. 42. तत्पूर्वीनबद्धा—Fastened there for the first time then; and hence its harsh touch caused horripilation every moment.
- Sl. 11. विस्टूट As she had to practise penance, Parvati could no more attend to such decorations of the person as the painting of the lips &c., nor to such pastimes as playing with the ball &c.; she willingly (as the use of the word प्राथ shows) exchanged these every-day-duties for those of plucking the Kus'a grass, counting the beads &c. Sl. quoted in the S. D. as an instance of प्रयोग (अत्र एकं बस्त कर्रां अनेकक्मणि इतम्).

- 81. 12. महाईशय्या—Cf. नवपल्लवसंस्तरेषि ते मृदु दूपेत यदङ्गमिषेतम् । Rag. VIII. 57. निषेदुषी—(and) sat. स्थण्डिले—on a purified pieco of ground; स्थण्डिलं संस्कृता भूमिः। Haláyudha. Cf. शेते या किल इंसत् उशयने निद्राति सा स्थण्डिले वस्ते या मृदुलं दुङ्कलम्बला गृह्णाति सा बल्कलम् । या वा चन्दनपङ्कलेपशाशिरे धाराग्रह्ण वर्तते पञ्चानामुदितोष्मणां इतभूजां सा मध्यमसिवते ॥ Pár. P. IV. 2.
- Sl. 13. द्वर्गाय—The reading द्वरीषु is grammatically faulty, remarks Malli.; for द्वर्ग fem. of द्वय means 'having two parts' (द्वी अवयवी यस्याः); see Pan. V. 2. 42, 43. (संख्याया अवयवे तयप्, द्विभिग्यां तयस्यायच्याः); so the dual and plural terminations cannot be affixed to it, unless different sets of things possessing two parts are meant. लतासु &c.—For the idea cf. कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम्। प्रवतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ &c. Rag. VIII. 59; for a poetic description of लताबिलास cf. Rag. IX. 35.
- Sl. 14. विलासनेट—Actions due to coquetry, blandishments; from the quotation given above it will appear that the poet uses विलास and विभ्रम promiscuously; for विलास see supra. IV. 5. विश्रम means wantonness of action due to मद, राग, &c. (मदरागहर्षजिनितो विषयांसो विश्रम:) स्वयमेव वृक्षकान् &c.—One of the favourite avocations of maidens leading a hermit life. Cf. Rag. I. 51; II. 36. (यो हमजुम्भस्तनिःस्तानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसजः) S'ák. I; &c. घटस्तनः —As Parvati was not yet married, the idea that she reared the trees like children by the flow from her water-jaw-breasts is not very happy. यहः—यहात देवसेनां इति। or according to the Mah. Bhar.—स्कन्दस्यस्कन्दतां पासो ग्रहावासादृद्दोभवत् । so called because he was reared in a cave. पुजवात्सल्यं—of. Rag. II. 37; संविधितानां स्तिनिविश्रथम् । Ibid. V. 6.
- Sl. 15. अरण्यंत्रिताञ्चलि &c.—Cf. Rag. I. 50; S'ák. IV. 14. श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको (मृगः &c.); करकमलवितीर्णरम्बुनीवारबाष्परेतरशक्व-निकुरङ्गान्मिथिली यानपुष्यत् । Uttar. III. 25. अमिमीत लोचने—cf. परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मम् । मृगद्देदेषु पश्यन्तौ स्यन्दनागद्धष्टिषु ॥ Rag. I. 40. The construction given by Malli, is better; the poet's object is evidently to describe the Sádrs'ya of Pa'rvatî's eyes to those of the fawns.
- Sl. 16. कृताभिषेकां & .—This was the daily course of her life. त्वगुत्तरासङ्ग o—The comp. must be taken as Malli. has done it. Cf. Char. त्वग् उत्तरासङ्गस्या अस्तीति । अत्र बहुनीहिमत्वर्थी-

ययोः समानार्थन्तात्कर्थं मतुष्, उच्यते। एकीयमतमेतिदिति कर्मधारयादापि मन्दर्भ्याः। यदा खचा उत्तरासङ्गवतीति तृतीयासमासः। अधीतिनी—one more reference to the social customs of those times, which shows that women were educated. To see her who led such a life &c, स्त्ययाभ्युपागमन्—cf. तपःप्रधानाकृतबुद्धयोपि तं द्रष्ट्रमीयुनं महानभीयुः। Bud. Ch. VII. 4. न धर्मवृद्धपु—For गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिई न च दयः। also because कमिवशत रमियतुं न गुणाः। Kir. VI. 24. तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते Rag. XI. 1. प्रकृतिरियं सन्त्यतां न खलु वयस्ते- जसां हेतुः। Bh. N. 58; and शिशुत्वं क्षेणं वा भवतु ननु बन्यासि जगताम्। Uttar. VI. 11.

- Sl. 17. विरोधि Such an effect of the presence of a holy persons in a penance—grove is not unusual. Cf. Rag. II. 14. अस्य भगवतः प्रसादादेवीपशान्तवेरमपगतमन्तरं तपावनम् । अहो प्रभावो महारमनाम् । अत्र हि शाश्वितकमपहाय विरोधं &c. Kad. दुमेरभीष्ट &c.— Such descriptions are common enough; ति. तस्यातिथानामधुना सपर्यास्थिता सुपुत्रेष्टिव पाद्पषु । Rag. XIII. 46); see also Bha(ti. III. 42.
- Sl. 18. तपःसमाधि—The degree of austerity as at first undertaken. सर्वसमाधि०—v. l. is explained as सर्वसमाधीन साध-यति इत्येवंशीलम्. प्रचक्रमं—See supra. note on प्राक्रमत: III. 2.
- 81. 19. धुवं Indicates उत्येक्षा. Cf. मन्ये शङ्के धृवं प्रायो नूनमित्येव-मादिभिः । उत्येक्षा व्यव्यते शब्देशिव शब्दोपि ताहृशः । Kav. D. II. 234. काञ्चन — The word काञ्चन is happily chosen; it not only bears resemblance to her bodily complexion but indicates softness and at the same time power to resist any destructive influence.
- Sl. 20. चतुणां &c.—This is what is called the Panchagnisadhana Tapas. विजिल्स—At first the solar rays dazzled her eyes; but by and by she got used to the powerful light of the sun and could fix her gaze on the luminary; cf. हविश्वंजामध्यतां चतुणां मध्ये ललाटंतपसप्रसितः। Rag. XIII. 41. सविद्य—सुवित इति he who impels creatures to action; or the producer of things; the vivifier; i.e., the sun. In the Veda he is sometimes spoken of as a different deity from the sun.
- 81. 22. अवाचितोः i. e. rain water and dew water. रसात्मकस्य जलमयस्य watery; Cf. सलिलमये शशिन रवेदीधितयो सूचितास्तमो नेशस्। क्षपयन्ति। Vará. Brhatsamhitá. The moon is supposed to be watery on account of its cooling rays; or रस may mean nectar; Cf. the name सुधाकर; Malli.'s अमृतमयस्य may have either meannig. पार्णाविधि: Páraná has a technical meaning; it means food taken after a fast. Malli. says

- अभ्ययहारकर्म i. e. eating, taking her usual food; but it may have its usual meaning also. Par. observed a fast during the day and subsisted only on the dew drops and lunar rays obtained at night. Cf. अवान्यमन्न सल्लियक एणीनि तायं फलमूलमेव। यथागर्म वृत्तिरियं मुनीनां &c. Bud. Ch. VII. 14.
- Sl. 23. विविधेन—Fivefold, see sl. 20 supra. द्विविधेन—v. l. twofold i.e. that in the sky (the sun) and that on earth (fire kindled with fuel). This reading seems to be better as the four earthly fires were of the same sort. (इन्धनसम्भत) विद्वा-विद्वां is used here in the sense of burning energy.
- Sl. 24. स्थिताः श्रणं—Indicates the thickness of her eyolashes. उत्स्य—bulk, protrusion. Sl. quoted in S. D. as an instance of Paryâya परिकार.
- Sl. 25. शिलाश्यां- During the rainy season she sat or slept in open space on a stone-slab, exposed to the rain and winds &c. उन्निप्या--The flashes of lightning are fancied as the twinklings of the eyes of the Nights.
- 81. 26. उद्यास—उद्क is changed to उद् before पेषं &c.; उद्येषं, उद्याहन, उद्धिः; see Malli. परम्परा०—By the rule 'कर्म-व्यतिहारे सर्वनाम्नो हे बान्ये' the pronouns अन्य, पर, इतर and उत्तर are doubled when reciprocity of action is expressed, and म् replaces the ease of the first part of अन्य and पर and does not disappear even in a comp.; this doubled form may further be compounded on the authority of the Bháshyakára (as he has used it in अन्योम्यसंभ्रयत्वे तद्). चक्रवाक—a kind of ruddy goose; according to VII. 15. there appears to be a yellow species of these birds; the female and the male are supposed to be separated at right which they spend in crying for each other's company; see S'ák. IV. 16; and Vik. 20. हमन्त जाहवी ताये करकाम्यध्रशितले। आकण्ठ-मग्ना ध्यायन्ती संस्थिता चन्द्रशेखें ॥ S'. P.
- Sl. 27. तुषार &c.—c/. हिमसेकविपत्तिरत्र मे निलनी पूर्वनिदर्शनं मता। Rag. VIII. 45. सरोज—Her lotus-like face being reflected in the rippling water made up for the loss of lotuses which still appeared to be there.
- Sl. 28. प्रियंतरा—Although thus mortifying herself she did not lose her habit of sweet speaking; mark the nasal coming in; see com. and supra note on II. 38. The reading व्दन्त्य-पर्णामिति ता is grammatically faulty as remarked by Malli.; Char. also remarks—अतिशब्दे कर्मणोभिहितत्वाद्पर्णामिति चिन्त्यम् । The reading अपूर्ण किल तो is not faulty.

- 81. 29. मृणालिका &c.—So in Vik. अनेन कल्पाणि मृणाउकोमलं बनेन गात्रं ग्लप्यस्पहानिशम् । III. 13. Cf. एषा शिरीवसुकुमा शरीरपष्टि श्वान्द्री कलेव नयनोत्सवमावहन्ती । संचेतुमिच्छति शिलाकटिनेः शरीरेः संपादि-तान्यपि तपांसि तपांधनानाम् ॥ Pár. P. IV. 1.
- 81. between 29-30. सुराः &c.—This seems to be necessary; र्. सीहं तृष्णातुरैवृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः। अरिविषक्ठतदेवैः प्रमृतिं प्रतिया-चितः॥ VI 27.
- Sl. 30. अथ—After this, i.e., when Párvati has reached, in her practice of penance, a point far higher than that attained by ascetics. अनिनाठ—Siva came disguised as an ascetic to try Párvati's devotion. अजिन—The skin of a black antelope on which a Brahmachârin sits. Cf. A'pastamba—हारिणमेणेंवं ना काम्लाव ; see Manus. II. 41. आषाह:—The palás'a staff carried by an ascetic. See Manus. II. 45 (बाह्मणो बेल्ब-पालाशों). प्रगल्भवाक् whose powers of speech were highly developed, eloquent in apeech. इवलाबिब &c.—he was refulgent with the lustre which the study of the Vedas gives. श्राराबद्ध: Also बद्धश्रीर: ; see com.

प्रथमाश्रम &c.--He looked, as it were, the very embodiment of the 1st A's'rama i e, the perfect type of a Brahmacharin, The religious life of a Dvija (especially a Bráhmana) is divided into four stages:-(1) Brahmacharya or the life of a student (ब्रह्मचारिन) passed at the Guru's house in acquiring sacred knowledge; (2) गाईस्थ्य or that of married life which he leads as a house-holder; (3) that of strucks or the life of an anchorite when he retires to a forest with or without his wife and (4) सच्यास wherein renouncing all worldly concerns he fixes his mind on Brahman to attain Moksha. ब्रह्मचारी गृही वानपस्थी भिक्षअत्तर्य। आश्रमोद्धी Amara. A Brahmacharin, while at his Guru's house, must wear the proper girdle, deer's skin &c., learn the prescribed portion of the Vedas, bathe every day? offer prayers to the gods, sages and the Pitris, fetch holy sticks and so on. He must not frequent the company of women must not think of personal decorations &c.; in short he must live a perfectly holy life. The Par. P. thus describes the divine ascetic: --अंसे ऋष्णाजिनश्रीश्चिग्रणविराचिता मेखला श्रोणिभागे पाणावाषाढदण्डो भसितविरचितं पुण्डकं भालदेशे। दर्भैः क्लप्तं पवित्रं श्रवासि परिणमन्धानतङ्गे पिद्याङ्गी मौली पंक्तिजंटानां जपवलयांभेंदं स्पाटिकं च प्रकोष्टे ॥ IV. 6.

- Sl. 31. अतिविष्टo—And hence not ruffled by feelings of jealousy &c. व्युविशिष्यु—Cf. आरुतिविशेष्यु आदरः पदं करोति।
- Sl. 32. सिन्क्रया—Here सत् is treated like a preposition by आद्रानाद्रयो: सदसती। Pan. I. 4. 63. नाम—He showed that he took rest although not really fatigued. The disguise required this. Cf. विश्रम्य विष्टरे नाम। Kir. XI. 9. ऋजुना—He did not at all betray his feeling of love by his looks. क्रमः—परिपादी i. e. the regular order or course: hence proper method, propriety.
- Sl. 33. क्रियार्थे—क्रियाये इदं; a Nityasamása. सिमस्कृतं—Sam. Dvan, by the rule जातिरपाणिनां Pâṇ. II. 4. 6. i. e. of words expressive of द्वस्य (not qualities &c.) and not denoting animals when the species is prominently referred to (जातिपाधान्य एवाय-मिक्द्रावः Sid. Kau.; else बद्धानलकानि). Cf. अपि क्रियार्थ सुलभं पूष्प-वारिसमित्कृशम्। अपि देवि तपोमूर्धिन स्वशक्त्यापि प्रवर्तसे ॥ S'. P.; see also Rag. V. 5. अपि स्वशक्त्या—i.e. hast thou the strength to bear the great strain of thy penance and practise it? For आतर्भसक्तानां कर्मणामानिपक्तिभंनति हृद्धयदाही शल्यतुल्या निषाकः। Bh. Nit. 99.
- Sl. 34. बीहर्षा—विरुष् fr. रह with वि with the aff हिन् , the g being changed to प् and वि lengthened irregularly (विपातनात्). बन्तवाससा तुलां—According to Pan. the Inst. cannot be used with the word तुला. Malli.'s defence does not seem to be convincing. He says here the word तुला is साद्ध्य (noun) वाची and so the Inst. may be used while the सूत्र requires it to be सहस (adj.) वाची but there is no such distinction in the Sûtra-Bome defend this by supplying सह after the वाससा.
- Sl. 35. Actuans The deer were allowed such liberty by the ascetics. Cf. Rag. V. 7; cf. supra. sl. 15.
- Sl. 36. पापवृत्तये न रूपं—For beauty of person presupposes a degree of religious merit on the part of the person endowed with it; hence such a person cannot be expected to lead a sinful life (cf. आकारो हिन्द: &c. Bhar.). Cf. यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति; and न ह्याकृति: सम्हशं विजहाति शोलम; Mrch. IX. 16.
- Sl. 37. विकीर्ण & &c.—The seven Rshis are described as bathing in the heavenly Ganges and sitting in its waters practising Pranayama &c. Cf. ततः समर्था यस्या प्राणायामपरायणाः । तिष्ठन्ति वीचिमालाभिः सिच्यमानजटाजले ॥ V. P. बलि॰—i. e. the flowers therein which are poetically regarded, on account of their white colour, as the smiles of Mandákini.

- Sl. 38. अनेन धर्म: &c.—cf. अध्यर्थकामी तस्यास्ता धर्म एव मनीविण: Rag. I. 25. The reading भाविनी—one having excellent (pure) thoughts—is preferable to भामिनी which means either a beautiful or passionate woman and is out of place here.
- Sl. 39. सामपदीनं—Formed when seven words are uttered. Fr. समपदं Dvigu+ सक्त् (ईन); formed irregularly by Pan. V. 2. 22. Cf. संबन्धमाभाषणपूर्वमाहु: &c. Rag. II. 58. According to some पद means a footstep; formed by walking over seven steps together. The Sûtra admits of both the senses. सतां समपदा मेत्री सन्दतां त्रिपदा स्पृता। सन्सतामापि ये सन्तस्तेषां मेत्री पंद पदे ॥ Avachûri as quoted by Mr. Des'pande.
- Sl. 40. द्विजातिo—Although the term द्विजाति refers to the first three classes it here means the Brahmana class alone. मातुर्यदेशे जायन्ते दितीयं मेशिशवन्धनात्। बाह्मणक्षत्रियविश्रस्तस्मादेते दिजाः स्मृताः ॥; see also Manus. II. 169. चापल—want of patience, loquacity. प्रष्टुमनाः—The nasal of the inf. is dropped before काम and मनस्. तुं काममनसोरापि is part of a परिभाषा quoted by ancient grammarians and sanctioned by Pâṇ. Its full text is हम्पेदवश्यमः ऋत्ये तुं काममनसोरापि । समे। वाहिततत्योमांसस्य पचि युद्धन्तेः ॥
- 81. 41. प्रथमस्य वेधस:—For the mountain Himálaya was created by Brahmå, the primeval creator; see com. जिलोक Dissolve इयवयवो लोकस्रिलेकस्तस्य; otherwise we should expect जिलोकिसो॰ Cf. Par. P. जन्मान्ववाये प्रथमस्य धातुः पिता गरीयान् गिरिसार्वभीमः। वपुर्मनोहारि वचश्च रम्यं पदं च लोकादतिलोकमस्याः ॥ IV. 11.
- 81. 43. अलम्ब॰—It is a supposition that graceful persons cannot be subject to misery; cf. अही दुनिवारता व्यसनीयनियानामां व्यदिशीमध्याङितिमनिभावनीयामारमात्कृविति । Kåd प्रा॰—परेणाभिमशी: । सुभु—Strictly, this should be सुभू:; but according to the Bháshyakára, the shortening of the final vowel may be allowed in rare cases; for in his com. on the Vârtika on Pán. IV. 1. 66 he has instanced अलाबू, कर्कन्यू thereby indicating that sometimes क्रकासन्त words may take कड़ and be नदीसंज्ञक so that they can shorten their vowel in the Voc. sing.; see Malli.
- Sl. 44. बाईक .— Malli. derives वाईक by adding बुज् (अक) to बुद्ध by including the word in the group मनोज्ञादि (Pâṇ. V. I. 133); but the word बुद्ध is not found in that list. बुज् is added to बुद्ध in the sense of समूह or multitude by the Vârtika बुद्धाच on Pâṇ. IV. 2. 39; but that is not the sense here; hence it is explained by including it in the मनोज्ञादि group. 'यदि बुद्धलेपि

- बाईकिमिति प्रयोगोरित तर्हि मनाज्ञादित्वं कल्पनीयिनित्याहु: u Tatvabodhinî. प्रकृषि &e When the night is in its youth, as it were. अरुण— The son of Kas'yapa and Vinatá and the elder brother of Garuḍa. He was born without thighs and is hence called 'Anâru.' He is the charioteer of the Sun, and the harbinger of the dawn. Here अरुण means 'the dawn.'
- Sl. 47. स्थिर—May mean firm, not easily affected or moved; hence 'stern, relentless;' or quiescent, free from passion. There may also be a covert reference to 'Sthánu.' द्वीट्सत:—p. p. p. p. of the Desid, of आप to obtain.
- Sl. 48. दिवाक्तरा०—Those parts of the body on which ornaments are usually put are sun-burnt. बाह्याङ्क०—with thy lustrous complexion paled.
- 81. 49. मौभाग्य—The good fortune lies in being loved by Pârvati. लक्ष्य—The mark or object of sight. आत्मीयं—आग्नन इदं; fr. आत्मन् + छ: (ईय).
- S1. 50. वरं तं & .- Cf. किमाकाङ्क्षित्त सुश्रोणि वथयस्व ममामतः । इत्हलेन शुश्रुषुरहं तव नगेन्द्रजे । S'. P.
- Sl. 51. प्रविद्य—Having entered into or penetrated her mind; having divined her inmost thoughts. मनोगतं सा &c.—This shows the modesty of Par. (as became a high—born maiden. एीन कुलझीणां परपुरुषे: सह साक्षारसंभाषणं न कर्तव्यमिति गस्यते Com. of S'. P.). The S'. P. thus accounts for this—एषा गिरिमुता विप सती कमललीचना। वाचे परस्य साक्षाओं ददाति भवसेविनी ॥ अथा वयस्यां—This was Jayâ. वयसा तुल्या वयस्या; fr. वयस् + यत् by नीवयोधर्म &c. Pân. IV. 4. 91.
- Sl. 52. वर्णिन्—वर्णः प्रशस्तिः अस्यास्तीति वर्णिन्, a Brahmachârin; a religious student. The aff. इन् is added to वर्ण in this sense alone; otherwise वर्णवान्; see Kâs'ikā on the Sútra quoted by Malli. (Pân. V. 2. 134). In his com. on Kir. I. 1. Malli. explains प्रशस्ति क्य-स्मरणं कीर्तनं केलिः पेक्षणं गुद्धभाषणं। सङ्कल्पोध्यव-सायश्च कियानिवृतिरव च ॥ एतन्मेश्यनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। एतदष्टविधनोश्यनाभावः प्रशस्तिः। सन्धा—साम्रोति परकार्यमितिः, one who accomplishes another's business; hence Parvati's friend fitly addresses him as साधु (when he had said तद्वभागन &c.).
- Sl. 53. चतुर्दिगीशान्—चतस्णां दिशां समाहारः चतुर्दिक् तस्य इंशान्। Malli. takes the comp. as उत्तरपदलोपी (शाकपार्थवादि); then it will have to be dissolved as चतुर्दिक्साहता दिशः चतुर्दिशः तासामीशान्; but this is inaccurate as that will include S'iva himself,

the lord of the North-east. अधिश्रिय:—अधिका (अधिगता वा) शी: येषां (येवां); preeminently rich or refulgent.

- Sl. 54. हुद्वार—This is the weapon of S'iva as Rudra. पुरादि—S'iva; also called त्रिपुरादि, from his having destroyed the three cities of gold, silver and iron, built in the sky, the othereal region and on earth by the demon Maya and presided over by himself, Vidyunmâlí and Târakâsura. To achieve this feat S'iva had to stand for one thousand years awaiting the coming together of the cities; cf. Mah. Bhar. त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः पहरतां वरः । स्थानं महिश्वरं छरता दिन्यमपितम् पश्चः । अतिष्ठतस्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सगन् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरिक्षे पुराणि च । त्रिपुर्वेण त्रिशस्थन तदा तानि विभेद सः ॥ See also B. P. VII. 10. 53-68; S'. P. व्यायतपातं—ं. e. the arrow made a deep wound into Parvati's heart.
- Sl. 55. ललाटिका॰—Fr. ललाट+कन् (क) by कर्णललाटाकन् अलङ्कारे Pân. IV. 3. 65. To allay the fever caused by her love-terment sandal-paste was applied to her forehead; but that too brought her no relief. cf. शब्बद्यापृतचन्दनादिपवनस्पर्शं न संमन्यते शय्यां पञ्चवक्ष्पितां न सहते चन्द्रातपं निन्दाति। नो वा पद्मपलाशनि-मिततनुपावारमाक्षम्यते सा नीहारशिलातले शृष्णु परं नापातुरा वर्तते॥ Pár. P. IV. 4.
- Sl. 56. उपात्तवर्णे—वर्ण properly letters; hence the arrangement of words in a song;-begun to be sung in due order.
- Sl. 57. त्रिभाग॰—See Malli. She got a little sleep but only to be broken the next moment when a fourth or 3rd part of the night remained. अलक्ष्यताक—She uttered words but without there being any person present to whom the words could be addressed. Sl. quoted in the S. D. as an instance of प्रलाप (one of the ten conditions induced by love-affection when intense; अलक्ष्यताक्ष्यला: स्याचेतसो भ्रमणहशस्).
- Sl. 58. भावस्थं—This is the special reason why she had first claim on his attention स्वहस्तोः—Drawing the beloved's picture is one of the four ways by which lovers in separation beguile longing. cf. वियोगावस्थास पियजनसङ्शासभवनं ततश्चित्रं कमें स्वपनसभये दर्शनमपि। तदङ्कस्पृष्टानासुपगतवतो स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामज्य-ितमनसां कापि कथितः॥ सुग्धया—The innocent one, who in her love-mania did not know that it would be of little avail to address a picture. रहसि—in private. Malli. remarks ससीमात्रसमझम् but this is not necessary. The friends might have overheard her ejaculations at times.

- Sl. 61. द्वा-वर्षति हति the showerer; Indra, originally regarded as the god of rain (and then as the god of wealth, showerer of gifts; see Rg. I. 2, 7,8). सीता—Properly a furrow or line of a plough-share; hence ploughed land; tilled ground. तद्वाहस्थाम—Malli. proposes to take तद् separately as the object of न विभ. But this does not seem to be natural. The poet intends the whole as a comp. word. तद् is put in for the sake of force. The friend wishes to bring to the ascetic's notice the obstinacy of both—Indra and Siva—in withholding their favours from the ground and Parvati who are quite innocent in the matter. Both are sufferers but it is not an evil of their own seeking.
- Sl. 62. सदाय—Honest intentions; innocent thoughts. नेष्ठिक— निष्ठा मरणं तत्पर्यन्तं (उपनयनोत्तरं) ब्रह्मचर्यण तिष्ठति इति a lifelong religious student who lives at his Guru's house and observes the vow of celibacy. ् भुन्द्र:—the handsome ascetic; or मुन्द्र may mean by Lakshana श्रेष्ठ. Malli. takes this in the sense of Vilâsin probably because S'ankara had come there as a lover as suggested by अञ्चलितहर्षञ्चणः; the ascetic was rejoiced at heart to see how deep Pârvati's love for him was, but he betrayed no sign of joy.
- Sl. 63. अग्रहस्ते—The comp. must be dissolved as Malli. has done it. Here अम्र is the अन्यन (part) and हस्त the Avayavin. In a Karm comp. such as नीलोस्पल, the उत्पल and its नीलास्त्र are identical. But in this case अम्र and हस्त are not identical; they may, however, be so regarded metaphorically, through their relation of Avayava and Avayavin, as remarked by Vâmana; see com. For a fuller discussion of the point see our notes on S'ák. p. 92.

अदेश्तनया—This has its significance. Although the daughter of the mountain and therefore श्थिरचित्रा, she was so much overpowered by emotion that she could not for a long time adjust her words and make an effort to speak.

Sl. 65. विदित:—Malli. says मया; it may as well be लया or सर्दे:. With मया the meaning will be-I know S'ankara as one who once insulted you by ignoring your beauty and burning Madana. महेन्यर:—ironical. अनुद्वित &c.—I cannot follow you in this; I cannot advise you such a course to follow. Cf. आलेपो भसितं विश्वितमहिवांस: पिनुणा वने देताला: परिचारका: मतिदिनं

- वृत्तिश्व भिक्षामयी । इत्थं यस्य शुभेतराणि चरितान्याख्यान्ति संर्व जनास्तिस्म-न्मौम्थवशान्मितस्तव रुचिं बधाति किं बुमहे ॥ अन्यच । जगब्रयीलोचनबाल-चिन्द्रका कुलस्य रत्नं भवती क भूभृतः । क छत्तिवासाः पितृकानने वसन्नमङ्गला-चाररतिश्चिलोचनः ॥ Par. P. IV. 12, 13.
- 81. 66. अवस्तु—Here अ has the sense of अपाशस्त्यः not the proper or worthy person. The negative particle has six senses:—तसादृश्यमभावश्च तद्वयत्वं तद्वल्पता। अपाशस्यं विरोधश्च नञ्चर्याः षद्मकीर्तिताः ॥ निर्बन्ध persistence in. कीतुक—the nuptial thread tied round the wrist; see Rag. VIII. 1. वल्पि -- ट्रि. अस्मिन्न- एद्यत पिनाकभृता सलीलमाबद्धवेपशुरधीरविलोचनायाः । विन्यस्तमङ्गलमहीषधि- राथरायाः सस्तोरमपतिसरेण करेण पाणिः ॥ Kir. V. 33.
- Sl. 67. कल्डंसलक्षणम्—The figures of swans painted or impressed upon it with Gorochana or turmeric. गजाजिनं—It is said that S'iva, when he killed Gajasura, danced with his body covered with the skin stripped off from the body of the demon and wet with blood, and wore it afterwards as a trophy. For further information see note on the word at Meg. I, 38.
- Sl. 68. चतुष्कम्—चलाराजयवा यस्य; fr. चतुर्+क (कन्) added to form a name (संज्ञाया); see Pán. V. 1. 58. A hall resting on four pillars: a saloon. This is contrasted with the cometery grounds, the favourite resorts of Siva.
- Sl. 69. तिनेत्रवक्षः सुलभं—See Malli.; it is better, however, to take the whole as one comp. word. The construction, too, would thus become simple; तवापि अस्मिन्...स्तनद्वये तिनेत्रवक्षः सुलभं चिताभस्मरजः पदं करिष्पति &c. There is no objection to the change of a to on in त्रिनेत्र (by पूर्वपदारसंज्ञायाम्); see Malli. on S'is'. XIII. 27: but as the word is generally written as त्रिनेत्र Malli. defends it by including it in the सुजादि group; see com. on VII. 69 infra. अयुक्तरूपं—अतिशयन युक्तं युक्तरूपं तम्र भवतिस्य०; now see Malli. हरिचन्दनं—हरेविण्णोरिन्द्रस्य वा चन्दनम् । Mr. Des'apande quotes the following verse from Padmapurana यहं च तुलसीकाष्ठं कर्षूरागुरुयोगतः। अथवा केशरैयोज्यं हरिचन्दनसुच्यते ॥
- Sl. 70. पुरत i. e. will inevitably follow just as you are married. बृद्धांका: बृद्धश्वासी उक्षा च; उक्षन् is changed to उक्ष at the end of a Karm. by Pan V. 4. 77. महाजन:—includes the idea of many and good or respectable; see Malli. on न लहुयामास महाजनानां शिरोसि नैवाद्धतिमाजगाम। Sis. III. 28. स्मेर smiling, from स्मि+र, by निमकन्पिस्यजसकमहिंसदीपा रः। Pân. III. 2. 167. र is added कर्तरि; नम्रः, कम्पः, रमेरः, अजम्रं (जासर्नञ्जूर्वः कियासातत्ये वर्तने Sid. Kau.) &c.

- Sl. 71. पिनाकिन:—कपालिन: 1.1. see sl. 78. कला च सा—
  i.e. which S'iva holds on his crest. Sl. quoted in K. P. VII, as remarked by Malli, to show that when the sense can be easily known the relative pronoun may be left understood. Here सा refers to the digit of the moon which is well known; It is again quoted as an instance of the fault अक्रमर or the absence of the syntactical order of words. Here the proper position of च is immediately after दं: for it is the word दं and not लोक that is meant to be conjoined with कला as an object to be deplored. Also quoted in S. D. in this connection with the remark अत त्वित्वनत्त्मेव चकारो युक्त: । नेत्रकोमुरी—A beautiful woman is often compared to moon-light (on account of her complexion): hence the giver of delight or the cause of joy. रि. दं कीमुरी नयनयो: Uttar, मम तु यदियं याता लोक विलोचनचन्द्रिका; या कीमदी नयनयो: सजन्मा: Mál. Mád. I. 36, 34: Rag. VI. 85.
- Sl. 72. विस्तानं—The eyes are so deformed; why talk of the other limbs then (सर्वान्नप्रधानं चक्करेव यस्य विरूपं तस्येतराङ्गं किं वक्कर्यमित्ययं: Uddyota)? Sl. quoted in the K. P. VII as an instance of अविमृष्ट्विधेयांश or the prominent non-mention of the predicate. Here (in अलक्ष्यजन्मता) unknowability is intended to be predicated of birth; but the predicate अलक्ष्य is subordinated as it is compounded. To avoid this the readings अलक्षिता जिनः, अलक्षितं जनुः are suggested.

वरेषु &c.—Cf. कुलन कान्त्या वयसा नवेन गुणेश्व तैस्तैर्विनयप्रधाने: । त्वमात्मनस्तृत्यममं वर्णाष्व &c. Rag. VI. 79.

- Sl. 73. क क—See Sl. 4. वैदिकी—as ordained in the Veda; वद भवा; fr. वेद + ठज् (इक) added by the rule 'अध्यातमादिश्यश्र्य' the अध्यातमादि being an आकृतिगण. Cf. तरपरित्यज्य गिरिशमुपेन्द्रं वा श्राचीपतिम्। वर्य त्वं विशालाक्षि वरयार्था तृ तो तव ॥ S'. I'. इमजानग्रूल—which is used for unholy purposes only, criminals being impaled on it, while the यूप is used exclusively for holy purposes. This must have insulted Pârvatî the most.
- 81. 74. प्रतिकूल—प्रतीपं कूलायतिकूलं lit. against the current; hence in opposition to one's wishes. तियंगाहिते—i. e. she cast at him a look of contempt.
- 81. 75. परमार्थत:—परमार्थ: the highest sense or object; hence the truth or reality. अलोकसामान्यं—न विद्यते लोक सामान्यं यस्य; Avachâri. मन्दा:—the dull-minded who cannot know the real nature of great men's actions; cf. दह्यमानाः सुतीवेण नीचाः परयशोग्निना । अञ्चलस्तत्यदं गन्तुं ततो निन्दां पद्वते ॥

- Sl. 76. विषयमतीकार विषयः भतीकारः विष०, स परं यस्य.। महल Sing. for the plural (as it refers to the whole class of Mangalas); see Malli. जगच्छरण्यस्य—and therefore not विषयती. कार्पर. निराशिष:—of him who is free from desire being always परिपूर्ण (not only that, but पूर्णात्यूर्णमदुच्यते) and therefore not स्तिसमुत्मुक. Par. means to say—it matters very little whether he is मङ्गलराति or अमङ्गलराति—he who has nothing to seek for but is the fulfiller of the wishes of all; who has not a calamity to ward off but is the warder off of the calamities of the world
- Sl. 77. अर्किचन:—Tat. comp. of the मयूरव्यंसकादि class and not a Bah. जिलोकनाथ:—ज्यवयवो लोक: जिलोकतस्य नाथ: . Having nothing he is the source of wealth of every kind; lord of (pervading) the three worlds he can be found in the cremation ground &c.: in fact no one can form an adequate conception of Siva. Cf. प्राकाम्यं ते विभूतिष्; II. 11.
- Sl. 78. पिनद्धभागि-पिनद्धः भोगी a serpent यत्र, भोगिन-Fr. भोग a serpent's body or hood + इन. The अ of आप may optionally be dropped; so अपिनद्ध also. क्यालि-S'iva, according to the Kas'ikhanda, once got very angry with Brahma on hearing the latter's proud declaration that he (S'iva) had sprung from his forehead &c. and created in anger the fierce Kâlabhairava who severed one of the heads of Brahmâ with his nails. S'iva, thereafter, wore as Kalabhairava, the skull of Brahmâ's head. Cf. स (पितामहः) मायया महशस्य मोहितो लोकसंभवः। हिरण्य-गर्भस्तं पाह जाने त्वां चन्द्रशेखर ॥ भालस्थलान्मम पुरा रुद्धः पादरभुद्धवान । अधेश्वरः पद्मयोने: अत्वा गर्ववतीं गिरम् ॥ स कोपतः समत्पाय पुरुषं भैरवाकृतिं । पाह पङ्कजजन्मासी शास्यस्ते कालभैरव ॥ (स) बामाङ्गलिनखाग्रेण चकर्त च शिरो विधेः। (शिवः) पाह स्वमार्तिमपरां भैरवं तं कपर्दिनम्। कपालं वैधसं चापि नीललोहित धारय । चर खं सततं भिक्षां कपालिव्रतमास्थितः ॥ काशीखण्ड (as quoted by Mr. Des'pande.) न विश्वमृत: &c.—Cf. विष्णोरि-वास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा । Rag. XIII. 5.
- Sl. 79. नृत्या: —The dance of S'iva is called ताण्डव (तण्डुन। मोकं) which is a kind of vehement dance. अभिनय हृद्रतभावा-भिन्यअकशरीरचष्टा: movements of the body indicative of internal feelings; gesticulations.
- Sl. 80. प्रभिन्न With the temples split open.i.e.. shedding rut. वृष and दिग्बारण are contrasted. Who can describe the greatness of S'iva before whom Indra even bends his head. A retort flung with equal force at the Brahmachârin.

- 81. 81. विवक्षत्—Pre. P. of the Desid. of बच् We may also construe दोषं विवक्षता अतएव च्युतात्मना (मान्यानां निन्दाकरणात्).
- Sl. 82. भावेंक Solely attached by the feeling of love. Entirely swayed by the sentiment of love वजनीयं— see IV. 21.
- Sl. 83. स्फ्रिरितोत्तरा०—स्फ्रुरितमुत्तरं अधिकं यस्मिन् would be the natural way of taking the comp. (see Malli. on Rag. VII-4?); but as this would require the पूर्वनिपात of उत्तर, we analyse it as स्फुरितेन उत्तर: mixed with, conspicuous with. उत्तरशब्द आधिक्यं भुवाणः सन् मिश्रत्वमाह। तथा च-िननाय सात्यर्थहिमोत्तरानिताः। हिम-मिश्रा इत्यर्थः। Hemâdri on Rag. VI. 50. Some take उत्तर to mean the upper lip; स्फुरितौ उत्तराधरो यस्मिन् Cf. निवार्यतामयं भिक्षुर्विवश्चः स्फुरिताधरः। न ताविज्ञन्दकः पापी यथा श्रुण्यन् शक्षिपभे॥ Våmana थि. यः करोति महादेविनन्दामारमविनाशिनीम्। स पापिष्ठतरस्तस्मायः श्रणाति स पापभाद्य॥ S. P.
- S1. 84. स्तन०—स्तनाभ्यां मिश्नं वत्कलं यस्याः सा. वृष्णाजः कित्यते ज्ञायते अनेन इति केतनं a distinguishring mark, a flag; वृष्राजः केतनं यस्यः ६६ इत्युक्त्वोत्थाय गच्छन्त्यां पिधाय श्रवणावुभौ । स्वरूपं समुपाशित्य जगृहे वसनं हरः ॥ Brahma P.
- Sl. 86. चन्द्रमीली—साभिषायं पदं । अन्यस्यापि कीतदासस्य मीली अङ्गो भवति । Sukhåvabodha com. (Des pánde). फलेन—i. e. the attainment of fruit.—It imparts fresh vigour which removes fatigue and refreshes one; cf. तवहस्तदानचतुरस्तपसा हि क्रतोयमस्मि दासजनः । Pár. P.

CANTO VI.

Sl. 1. मन्दिरंश Sent as a messenger, i. e., sent a message through her. प्रमाणिकियनाम् should be approached or referred to as an authority (not being so approached before), i. e.. should be formally applied to for my hand and his consent obtained (the father being the proper authority for the disposal of his daughter in marriage).

- Sl. 2. ब्याहत ब्याहतः सन्देशो परयाः । निभृता प्रिये निभृता appears to mean keeping quiet; silently waiting for her espousal by S'iva. Thereby indicating her modesty; one Com. says सल्जाताद्विता. चूतयष्टि:—should rather mean a young mango tree (cf. अङ्गयष्टि). अभ्यासे—near at hand. The meaning is—Parvati having sent word to S'iva as to the course he was to adopt stood silently waiting for her marriage, just as a young mango-tree stands expecting the advent of summer (when it is about to set in) sending the call for it through the Kokila. The notes of the cuckoo always herald the spring. परभृतो see Malli.; it is better to take परभृता as Instr. sing, as suggested by Mallinâtha.
- Sl. 3. ऋथम्पि—With difficulty (as he was now irresistibly drawn towards her, being won over by her unflinching devotion and love); see Malli. ऋषीन् सम—For their names eee notes on I. 16. ज्योतिर्मयान्—i.e. having astral bodies as apart from the physical ones. The Rshis in their astral forms constitute the constellation of stars called 'Ursa Major' or the Great Bear.' Cf. दिग्म्यो निमन्त्रताश्चेनमभिजग्ममंहर्षयः । न भौमान्येष ध्रिष्टियानि हित्या ज्योतिर्मयान्यिष । Rag. XV. 59.
- Sl. 4. साहन्यतीका:—Arundhati, wife of Vasishtha was one of the nine daughters of Kardama Prajapati by Devahati. She is regarded as the highest pattern of conjugal excellence and wifely devotion and is so invoked by the bridegroom at nuptial ceremonies. The Rshis are invariably associated with Arundhati and are always so invoked. Astronomically represented she is the smallest star in the constellation Ursa Major. Ani:—explains why they readily appeared before Siva.
- Sl. 5. दिङ्नाग-Quarter-elephants are described as bathing in the celestial Ganges; cf. Rag. I. 78.
- 81. 6. प्रत्रखां—Malli. understands by this the Sanyásâs'rama or the fourth order in the religious life of a Brâhmana and then takes it to refer to Vánaprasthás'rama by Lakshanâ; see his remarks. This, however, is not necessary, as the abandonment of wife, the sacred thread, &c., is not necessary in every kind of Sanyása. By Pravrajyâ we might understand the विद्वरसंन्यास, such as was practised by Yájñavalkya and others. (सम्यगनुष्टिते: अनणमननं निद्धियासते: प्रतर्त्व विदित्तविद्धः

- सम्प्रमामी विद्वन्संन्यासः।) See also Bg. VI. 1. 2: XVIII. 2. Looking to the general drift of the sl. it appears better, however, to take प्रत्रण in the sense of 'going, motion.' The Rshis had jewels, gold &c. on, and so looked like the desire-granting trees in motion. If we accept Malli.'s sense the comparison to Kalpa-trees becomes meaningless. Cf. हमपरोह इब जहमकल्यवश: Vik. V. 19.
- Sl. 8. आसक्तवा॰—आसका या बाहुलता (scil. of the sages) तया उद्भृतया भुदा—The earth which was submerged in the oceanic water was drawn up by Vishnu, assuming the form of a Boar. Cf. Gitagovinda दस्ति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना। शशिनि कलङ्कलेव निम्मा। कशव धृतशुक्तरूप जय जगदीश हरे॥ See B. P. III. 13.
- Sl. 9. प्रणयन—Mark the root-sense-carrying forward (the work of), completing. पुरातना:—पुरा भवा:। See दिवासन supra IV. 46. धातार: &c.—The seven sages were the mind-born sons (प्रजापतिङ) of Brahmâ created for the purpose of carrying on the work of creation. "The descendants of the daughters of Daksha were married to these Brahmarshis. Mârkandeya was the son of Mrikandu the grandson of Bhrigu. The 49 fires, the 60,000 Válakhilyas, &c., were the progeny of these sages. V. P. I. 10." Des pande.
- Sl. 10. तपस्थित:—i. e. they kept their minds under control although enjoying the fruits of their penance.
- S1. 12. ईश्वर:—fr. ईश्म+ वरच् by स्थेशभासपिसकसी वरच्। Pâṇ- III. 2. 175. स्थावर, भास्वर, पेस्वर &c. स्त्री पुमान्—Cf. शिशुत्वं स्त्रीणं वा भवतु नतु वन्द्यासि जगताम्। गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः। Uttar. IV. 11.
- Sl. 13. न्यायं—द्रिश्य इति. भ्रम्यं—lit. not departing from, keeping to, duty; see com. Similarly पश्य, अर्थ्य &c. प्रति—is the fem. when the meaning is 'she who shares in the fruit of the sacrificial acts performed by the husband'. मूल०—For the precept is सञ्जाको धर्ममाचेरत्। cf. Mah. Bhá. भाषी मूलं जिनगंस्य भाषी मूलं तिर्व्यतः।
- Sl. 14. धर्मण-i.e. by the god of religious duties or right-eousness (depending upon married life), and not by Råga or sensual desire. शर्व-8'iva in the form of क्षिति; cf. शर्वा क्षितिमूर्तये नमः। Bháv. P.; fr. श्र-श्रणातीनि the destroyer; this accounts for the fear of Káma. परं का०—परं कृ to set foot on; hence to bring under influence; cf. III. 33, V. 21 &c. Cf.

- Char. प्रारधर्मेण पार्थितो ब्रह्मा यदा हरो गीरी परिणेष्पति तदा स्मरः स्वं वपुः प्रारह्यतीति शापान्तं चक्र । अता धर्मण गौरी परयुद्यमः कारितो न तु रांगण ।
- 81. 15. जगहरू—गुरु may mean (1) the father i.e. creator of the world; cf. जगतः पितरा बन्द &c. Rag. I. 1; or (2) adorable to. अनुचान—one who has studied the Vedas with their angas (accessary works) and is able to expound them; see com. It is formed from बच्च with अनु with the affix आन (कानच्) added कत्तरि. बदस्यानुबचनं इत्तवान् Sid. Kau. The six angas are—शिक्षा कल्पा व्याकरणं निरुक्तं छन्दमां चयः। ज्योतिषामयनं चैव बदाङ्गानिष्वेत तु॥
- Sl. 16. तस्य—i.e. क्रस्नस्य तस्य कर्मणः; or पृथगन्त्रयादेकवचनम् विपक्तं—has pre-eminently borne fruit.
- Sl. 17. मनोरथ—Lit the car of the mind; hence the mind moving from one object to another like a car; hence desire.—स्यावि॰—beyond the province of desire; not to be thought of even by the mind. मनोविषयः—may mean—the object of our minds i.e. thyself; or (we have been made) the object of thy mind thou having remembered us.
- Sl. 18. कृतिनां प्रशस्त छतमस्यास्तीति; here इन् shows excellence; who has a good stock of merit. blessed. नावत्—surely (अवधारणे). ब्रह्म—the Vedas; cf. the S'ruti निश्वसितमस्य षदाः, and the Båd. Sûtra शास्त्रयोनित्वात् I. 1. 3.
- Sl. 20. अर्क-fr. अर्क् 10. P. to praise अवयंते; or fr. अर्च्, च् being changed to क by Unadi. III. 40.
- 81. 21. विरूपाश-This is variously derived as विविधानि रिवचन्द्राग्लिखार्ग अक्षीण्यस्य; or विरूपेष्विप अक्षि कृपादृष्टियंस्य; or विविध-रूपाणि विविधस्पेषु वा अक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य। Any of these will do here.
- Sl. 22. साञ्चात्—i. e. in a form perceptible to the senses. अञ्चला—(Inst. sing. of अञ्चल् used as an adv.) correctly: as regards thy true nature. तत्वत्वद्धाञ्चला ह्या: । Amara. Cf. याथाध्यं वेद कल्लव । Rag. X. 24. न धियां पिथ वर्तस—Cf. यता वाची निवर्तन्ते अभाष्य मनसा सह । Tait, Up.
- 81. 23. व्यक्त-The distinct or manifested world (developed from अध्यक्त or the indistinct originating principle). Cf. अव्यक्तो व्यक्तकारणम् । Rag. X. 18. भाग:—not a portion or part but a phase of. Thou art the same in these three capacities; ef. the Smṛti—बहाले स्को लोकान् विष्णुत्वे पालयस्यपि । स्ट्रत्वे संहरत्येष तिस्नोबस्थाः स्वयंभुवः ॥

- Sl. 24. सुमहती—गुह्यार्थबोधनादुर्लभा। Cha'r.; one to which we cannot aspire just now.
- Sl. 25. इन्दु:—उनन्यमृतमति irregularly derived fr. उन्द to ooze, and the Unadi aff. उ: от उनित क्कृदयति चन्द्रिकया भुवनम् । Originally इन्दु meant a sparkling drop of the Soma juice or the Soma juice itself; cf. सुतास इन्द्व: Rgv. I. 16. 6. It then meant a small round body and finally came to mean the moon when Soma became a name of the moon.
- Sl. 26. स्वायों न में &e.—Cf. लोकानुग्रह एवेको हतुस्ते जन्मकर्मणोः। Rag. X. 31. ननु—surely. मृतिभिः &e.—The eight forms are: the five elements, the sun, moon and the sacrificer; see S'ak. I. 1. They are thus given in the Bhav. P. शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः। भवाय जलमूर्तये नमः। सद्दायाग्रिमृत्ये नमः। उग्राय वाग्रुमूर्तये नमः। भीमा-याकाशमूर्तये नमः। पशुपतये यजमानमूर्तये नमः। महादेवाय सोममूर्तये नमः। ईशानाय स्पंमूर्तये नमः। All these are for the welfare of the world.
- Sl. 27. चानके:—The Chataka bird has wholly to depend upon the clouds for water; cf. Bhar. त्वमंव चातकाधारोसीति केषां न गोचर: I S'iva means by the simile that the gods are quite helpless and have solely to depend upon him for a deliverer and hence his seemingly strange procedure.
- Sl. 28. आस्मज आत्मनः स्वस्य जन्मनेः cf. the S'ruti आत्मा वे पुत्रनामासि। and पतिजायां पविशति गभी भूत्वेह मातरम्। quoted by Malli. in his com. on Rag. II. 1. or आत्मनो जन्म यस्य। अवज्यो व्यधिकरणा बहुवीहिर्जन्मायुत्तरपदः। Vamana. यजमान इव-The simile is very appropriate and indicates the holiness of the purpose. The sacrificer performs his sacrifices for the benefit of the world; cf. Manus. अग्री पास्ताहृतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्ञायते वृष्टिवृष्टिरं ततः प्रजाः॥ Siva's act, too, was for the benefit of the world.
- Sl. 30. The epithets in the first half have a double application as referring to the physical and divine body of the mountain. 377—(1) high: (2) lofty in character. ixaiania—(1) firmly rooted; (2) keeping within the bounds of propriety. Ii—(1) burden; (2) the responsibility of guiding the affairs of.
- Sl. 31. अवत्यणीतं—Because the sages were the writers of Smrties.
- Sl. 32. पुरन्श्रीणां—पुरं गृहं धारयतीति; or according to some पुरं धरतीति; fr. धृ+अ (च्) by Unâdi. IV. 139; (पूषोवरादि); the

chief woman of the house; one whose chidren and husband are living. For the idea cf. infra. Sl. 85.

- 81 33. ओपश्चिप्रस्थं—ओवधीनां प्रस्थं शह (properly a peak of the mountain). The town is probably a creation of the poet's fancy. It is not mentioned in the Siva P but mentioned in the Par. P. where Narada enters it by जैलेयगन्धिकटवरमें. poet describes it further on in Pauranie style. प्रवात-Mr. Des pande's notes on this is-"Siva's departure from गौरीतपोवन which we find in S'. P. is not authorised by Br. P. which Káli, cosely follows in this Canto. It must be understood, therefore, that S'. P. strengthens the following account in relating that S'iva was not to the south of Kas'i or Benares at this time. In the exhaustive list of Jambudvipa rivers mentinoned in B. P. I cannot find anything of this name. It is, however, passingly mentioned in the Kâlika Purana महाकोशीप्रताये च यदारि प्रतितं त ते: । कोशिकी नाम सा जाता &c. Hence it appears that the junction of the महाकाशी and other streamlets form the Kaus'ikî mentioned in B. P. with the tributaries of the Ganges .- गोमती धतपापा प गण्डकी च महानदी। कोशिको निश्चितां &c. We have still a tributary of the Ganges by name silvisi or sair. Properly then we may suppose the two Kaus'ikis to be one and the same Mahako's'i therefore may be a small river in the south of Nepal or somewhere noar it "
- Sl. 34. संयमिनां—Ascetics (fr. संयम mental restraint); or practisers of Yoga or mental abstraction (ध्यान-धारणा-समाधिन्त्रयमेक्तत्र संयम: 1) आर्ग—(1) First: because God practised contemplation before the creation of the universe; स तपाऽतत्यत् । स तपस्तत्त्वदं सर्वमस्जत यदिदं किंच। Tait: or (2) foremost, chief. जहु: त्रीहां—In the S'. P. it is S'iva who gives up shame. अरुन्धस्यां तथा युक्ताः । ...तान्दृष्ट्षा सूर्यसंकाशाभही लज्जां हरः स्वयम् ॥ (See intro.) Kalidasa improves upon the original.
- Sl. 35. प्रमम्—A particle of assent (मते i. e. अनुमती); very well; so we will do.
- Sl. 37. সালকা—A Paurattic town, the capital of Kubera, the god of wealth and regent of the North. It is also called ব্যুঘান, ব্যুক্থলা and মুখা. The three peaks of Meru, situated in the middle of Ilávarsha form the abodes of Vishņu, S'iva and Brahmâ, called Vaikuntha, Kailâsa and Brahmapura

and below them are the cities of the eight Lokapa'las-तेषामधः शतमख्यव्यलनातकानां । रक्षोम्बपानिलशशीशपराणि चाष्ट्री ॥ S'iva P. According to Dr. Bhau Daji its situation must be looked for in Kashmir, Mr. Des pande quotes the following from B. P. तपसा निर्मिता राजन खयं वैश्ववरोन सा । अशिप्रभाषावरणा केलासशिखरोपमा ॥ दिन्या हेममयी हाचैः पासाँदेरुपशोभिता । महारत्नवती चित्रा दिन्यगन्धा मनोरमा ॥ अतिवाहा—having cut off from all sides and then transplanted: Malli.; or surpassing, excelling, स्वर्गाभिः—स्वर्गस्य अभिष्यन्तः lit. overflow; hence excess or surplus of population and other things. Formed as if by drawing off the superfluous portion of. By (Pa'n VIII. 3, 72) अनुविषयिभिनिभ्यः स्यन्दतेरपाणिष्। the H of EUFF is optionally changed to when it does not refer to animals alone; यादि त अतिवृद्धियदेन केवलं पाणिन एव गृह्यन्ते तदा न पत्तम । The same line occurs in Rag. XV. 29 on which Hemadri remarks—यत्र प्रामादरारम्भे यावत्संख्यो जनो व्यवस्थापि स्वस्था-नादाधिक्येन यो जनः साभिष्यत्वज्ञान्द्रेन लक्ष्यते । तस्यान्यत्रान्यनं वमनशब्देन लक्ष्यत । स्वर्गादधिकांस्थातिरित्यर्थः । Char. explains it there as स्वर्गस्याभिष्यन्द्रवमनं शाखानगरं ऋत्वय विनिवेशिता। and here he says स्वर्गस्याभिष्यन्दः सारस्तस्य वमनमृद्धिरणम् । वमनं-means here removal (and not vomiting). The use of such words when used in a metaphorical sense does not constitute a blemish (प्राम्यतादोष:) as remarked by Dandin-निष्ठचुताद्वीर्णनान्तादि गीणवृत्तिच्यपाश्रयम् । अतिमन्दरमन्यन्न ग्राम्यकक्षां विगाहत । Kav. I. 95.

- Sl. 38. महा—The streams of the Ganges encircling the city served as a ditch. चप्र—mounds of earth next to the ditch supporting the surrounding wall or rampart. oसारं साल a rampart. There were three things—first the ditch or moat, then the mounds fiery with the blazing herbs and lastly the wall of precious stones. The city was thus a type of ancient cities
- 81. 39. जिनसिंहर—The elephants in the city only are meant here. See Malli.; otherwise the statement will be in conflict with I. 6. बीतबीतभया: V. 1. means बीतं बीतात् driving by means of a good भयं येषाम्. बिलयोनय:—i. e. they were not of mortal breed, not being produced in the ordinary way.
- 81. 40. शिखरासकः —This shows that the city was situated on a plateau below or near the middle of the mountain (as the poet's object is to describe the great height of its mansions). सान्दिग्धाः—Confounded with. This shows that the sound of the tabors (Murajas) also was loud and deep. करते:—Beatings

- of hands, cymbals &c. accompanying the sound of the tabor and marking the musical halts or pauses (which distinguished the sound of the Murajas from the rumblings of the clouds which were not marked by such accompaniments). Cf. विपुल-कनकशृङ्गोपान्तविश्रान्तमेषं सुरतहवरवाटीशोभमानोपकण्डम् । मणिभवनमहोभिः सञ्चमानेन्द्रचापं मदयति मम चेतो मन्दिरं विस्मयानाम् ॥ Par. P. I. 13.
- 81. 41. विलेलि॰—Cf. S'ak, शाखालिम्बितवल्कलस्य च तराः VI.7. The clothes might have been the productions of the trees; cf. वासिश्वतं मधुनयनयाविश्वमादेशदक्षं एकः सते सकलमबलामण्डलं कलपवृक्षः। Meg. II. 13; or dissolve विलालानि विटपा एव अंशुकानि येषाम्। The boughs with their thick foliage looked like banners. गृह्यम्ब—Mechanical contrivances attached to houses for holding up the flags.
- 81. 42. आपानभूमिषु—Liquor-shops; public places for drinking. उपहार-flowery decorations (flowers strewn over the ground or garlands, bouquets &c. suspended from windows &c.); cf. भवति विरत्नभक्तिम्लानपुष्पोपहारः। Rag. V. 74; यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्यस्य हम्पंस्थलानि ज्यांतिश्छायाकुसुमराचितान्युत्तमस्रासहायाः। आसेवन्ते मधु &c. Meg. II. 5.
- Sl. 43. दुर्दिनेषु—Supply आपि after this; even on cloudy days (much less on ordinary days). अभिसारिका—अभिसारयते कान्ते या मन्मथवशंबदा। स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुकाभिसारिका॥ S. D. तमिला—extensive darkness.
- Sl. 44. योवनान्तं—Because the inhabitants were all divine beings (त्रिदशाः). अन्तकः—Properly, the god of death, the destroyer: hence the destroyer of happiness, afflicter. निद्रा and not death (the long long sleep). (तृ. आनन्दोत्थं नयनसालिलं यत्र नान्येनिभित्तनंश्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् । नाष्यन्यस्मारमणयकलहाद्विपयोगोपपत्तिर्वित्तेशानां न च खलु वयो योवनादन्यदस्ति ॥ Meg. II. 4.
- Sl. 45. भूभेदिंग: -- भूभेद एपां विद्यते तै: । or भुवी भंतुं शीलमेषामिति तै: अधिन: -- i. c. they have no other object to seek. They had only to submit to ladies charming in their anger and not to the frowns of the enemies &c.
- Sl. 46. सन्तानक—One of the five trees of heaven. ० च्छाबा-See Malli; or we may separate as च्छाये आ समन्तात् सुप्ताः &c The original reading as remarked by Malli. is सुगन्धिर्गन्धमादनः। It was probably changed owing to Amarasimha's line गम्धमा-दनमन्ये च हमकटादयो नगाः। गन्धमादन—name of a mountain situat-

- ed to the east of Meru and known for its forests having odoriferous herbs which give it the name. According to the V. P. it is to the south of Meru being one of its props; विष्कंभा रचिता मेरोयोजनायुतमुच्छिता: । पूर्वेण मन्दरं। नाम दक्षिणे गन्धमादनः । (तत्र च केतुवृक्षो जम्बुस्तव वनं गन्धमादनाख्यं) विपुष्ठः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे किशतः ॥ II. 16.
- Sl. 48. लिखितानल॰—Because of the tawny colour of the matted hair
- SIs. 50, 51. दुरात्—Shows his great respect for the sages. For गृहानुषत् प्रणयाद्भिष्मत्व भवन्ति नापुण्यक्रतां मनीषिणः । Sis. I. 14. (अतः क्रच्यूलभ्याः सन्तः पूड्या एवं Malli.). सारग्रहः—Because his bodily form represented the weight of his physical form. Cf. for the idea धीराञ्चता नमयतीव गतिधीरत्रीम् । Uttar. VI. 19. भावताम्राधरः—This and the other opithets apply to both the Sthavara and Jangama forms of the mountain. Comp. with this the description of Dilipa, Rag. I. 13, 14. सुरुयक्तः—it was clear from his form that he was the representative of the mountain.
- Sl. 52. आक्रमयामास— Made them enter: see Malli; otherwise we should have expected the Acc. of तद (तान्). Some explain away the Inst. as सहार्थ ते: सह आक्रमयामास पविवेश, taking ऋम् as a root of the चुरादि class on the principle 'सर्व धातवे वा चुपदी पर्यन्ते' mentioned by the author of Manorama. युद्धान्ते—शुद्धः अन्तः the interior as well as surroundings, यस्य. Curiously enough the Arabic word Harem also radically means 'sacred or pure' thus showing a common idea underlying two. गुद्धकर्माने: -explains why he took them to the harem. Their sight would be purifying.
- Sl. 54. अपमेयाद्यम् &c.—Uf. तुल्या भवदर्शनसादेषा बृटेदिवी वीतम-लाहकायाः। Kir. III. 5: for the thought comp. also उदेति पूर्व इसुमं नतः फलं घनोद्यः प्राक्तद्वनन्तरं पयः। S'ak. VII. 30.
- Sl. 57. हिजोत्तमाः—हिजेषु उत्तमाः । or even हिजानामुत्तमाः । हरादिः शेष इत्यादी भाष्यकता षष्ठीसमासस्य विधानात् । See Kaiyata on Mahábhashya on Pâṇ. V. 3. 57. गङ्गाप्रपातेन—Gangâ being विष्णुपादोद्धनाः Cf. also कमण्डलूरथा कमलासनस्य विनिःसता विष्णुपदान्नदीं सा । भागीरथी भगजरावतीणां जगत्रयं जहुसता पुनीते ॥ Uda'r. I. 21; see infra. X. 31. धौतपादाम्भसा—the water used for washing the feet of the sages is as holy as the Ganges flowing from Vishņu's feet. Thus the sages are indirectly praised as Vishņu's equals.

- 81. 58. प्रेट्य-म + एडय:; the Vriddhi by प्रादृहोहोहचेषेड्येषु Va'rt. on Pân. VI. 1. 89. see Gr. § 20 (a).
- 81. 59. अपि व्यास &c.—He speaks of himself as identical with his physical form. Cf. युगानतकालप्रतिसंहतात्मना जगन्ति यस्यां सिवकासमासत । तनी ममुस्तत्र न केटमिह्यस्वपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ S'is'. I. 23. प्रभवन्ति—सू with प्रांग the sense of अलं governs the Dative; cf. विधिरपि न यभ्यः प्रभवति Bh. 11.
- Sl. 60. रजसोपि परं तमः तमः (1) darkness; (2) the quality of तमम् (the 3rd of the three qualities) next after रजस् (the 2nd). See supra notes on II. 4. The word परं indicates that not only तमम् but रजस् also is अपस्त, pure सन्न being left. रजस् is the cause of passions and emotions; cf. सन्नं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागहेषों रजः स्मृतम् । Manu.; रजो रागात्मकं विद्धि &c. Bg. XIV. 7; see also 12, 13.
- Sl. 61. ऋतंत्र्यं वो—&c. (1) I do not see you have to do any thing or gain any object by coming here: (2) or you want me to do anything for you. For अस्मास्वधीनं किम्रु निस्पृहाणां Kir. III. 2.
- 81. 62. तथापि तावत् &c.—So in Rag.—तवाईतो नाभिगमेन तृप्तं मनोनियोगक्रिययोत्सुकं मे । V. 11. प्रभाविष्णु—Fr. भू with प्र+इष्णु (च्). Properly the aff. इष्णु is added to भू in the Veda only, by भुवश्च । Pâṇ. III. 2, 138. But the poets use such forms by poetic license. Cf. यत्प्रभविष्णुंव राचते । S'ak. Bhattoji remarks—कथं तिहि—जगत्प्रभारमभविष्णु विष्णविमिति (माघ)—निरङ्कुशाः कवयः । (Sid. Kau.) and चकारोन्कतसुचयार्थः । तेन भ्राजिष्णुरिति काशिकाः। एवं च श्रायिष्णु इति च केषांचित्ययोगः सङ्गच्छते । किंतु चकारस्यानुकत्तसुच्चयार्थत्वं भाष्यं नोकम्। अतो बहवान पुरस्कृतिन । S'abdakaustubha
- 81. 63. क्रन्थेयं &c.—Called कुलप्रतिष्ठा further on (VII. 27) अनास्था—The नञ् (अ) here ought not to be compounded and it should be न आस्था अस्ति. But Malli. remarks प्रसुच्या ६ ६८. Writers on rhetories mention two kinds of negation, viz. प्रसुच्यप्रतिषेध and पृथुदास. अपाधान्यं निधेयेन प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसुच्यप्रतिषेधो क्रियया सह यत्र नञ् ॥ The नञ् is called प्रसुः when the negation, instead of the affirmation, is prominent and the नञ् is expressed with the verb. And when a word enters into a compound, it is subordinated and cannot be emphatic (समासे गुणीप्रत्याद्यप्रधान्यम्). But this general principle cannot be applied for every case. Pán. himself often compounds an emphatic नञ् and Vámana commenting on Pán. III. 3. 19, says प्रसुच्यपतिषेधेप समासोस्ति. The नञ्ज here, therefore, must be taken.

as प्रसद्भ (emphatic) and not as प्रभृदास. For other particulars see our note on अन्न स्तः &c. Rag. I. 21. Sl. quoted in D. R. as an instance of ओदार्थ (in the form of सदुपप्रह), one of the manly qualities of the hero proceeding from Satva.

- Sl. 64. ऊचिवान्—According to grammarians this is an instance of poetical license. For the p. in वम् (which is used only in the Veda) is not to be used in ordinary language except in the case of सद्, वम्, and श्रु. But the poets often use the participles of other roots. Cf. कसुक्रानचावपि छान्दसो इति विम्रानिमतम्। कवयस्तु बहुछं भयुअते। तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे (Rag. II. 29) इति। श्रेगांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते (V. 34) इस्यादि। Sid. Kau. on Pâṇ. III. 2. 107. भाषायामपि कसुर्भवतीति भाष्यविरोधादुष्ट्यम्। उत्तरस्थानथंथं च यदि भाषायामपि कसुर्भवति। Ilaradatta. The Sthâvara form of the mountain too said the same thing. The poet is fond of describing such an effect of an echo; cf. Rag. II. 51; Vik. IV. 27.
- Sl. 65. AFRICA—One of the ten mind-born sons (according to B. P. III. 12, 24, he was born from Brahmá's mouth) of Brahma', who were Praja'patis. He is the author of the hymns of R. V. IX, of a code of laws and of a treatise on astronomy. His wife was S'raddhá, by whom he had three sons. Besides S'raddhá he is said to have married Smriti, two daughters of Maitreya, several daughters of Daksha &c. Ho is also regarded as a teacher of Brahma-Vidyá which he is said to have learnt from Satyaváha, a descendant of Bharadvája. In astronomy he is Brihaspati, the regent of Jupiter, and a star in Ursa Major. For other particulars see Apte's Dic.

अग्रज्य—अग्रं नयति अग्रे नीयते नाः fr. अग्र + नी + क्रिय्ः the ई is changed to य by एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। Pan. VI. 4. 82. The change of न् to ज must be explained by ज्ञापक्रममाज from the analogy of ग्रामणी. Cf. अध्यप्रजीमेन्त्रकृतामृषीणाः Rag. V. 4. उदाहरण- यस्तु— उदाहरण a loud clear speech; वस्तु the subject-matter, plot, hence well-organized speech; or the topic of conversation.

- Sl. 67. विष्णुमाह:—विष्णु—fr. विष् 3 conj. to pervade; वेदेष्टि सर्वमिति। यस्माहिष्णुमयं सर्वं यचराचरमुष्यते। तस्मात्स गीयत विष्णुविद्याधातोः प्रवेशनात्। V. P. Bg. X. 25. This is according to the doctrine laid down further on यद्यद्विभूतिमत्सरवं &c. Bg. X. 41. आधारतां गत:—The mountain being in the centre of the world.
- Sl. 68. अधास्यत्—See Malli. Here the use of the Conditional is ungrammatical since it is used when there is क्रियातिपत्ति

- i.e. अनिष्पत्ति or non-fulfilment or achievement of the act. S'esha's inability to hold the earth is never described or known.
- Sl. 69. अमल—(1) Free from taint; spotless; (2) free from turbidity, clear. ्नवारिता:—(a) spreading beyond the seas; (2) not driven back by the waves; rushing with great force into the sea; mighty.
- Sl. 70. श्लाह्यते—In such passages of विष्णुपादमस्तासि वेष्णवी विष्णुपातिता। परमष्टिन्—परमे व्यामिनि चिदाकाशे वा तिष्ठतीति; fr. परम म्ह्या + इन्. Malli. quotes here the latter part of the sutra अभ्वाम्बगे &c. Pân. VIII. 3. 97 to account for the change of म् to प्; but it is not the proper one. It must be explained by the Vart. स्थास्थिन्स्थृणाम्; see Bhânu. on Amara. Malli. rightly explains it in his com. on Rag. X. 33.
- Sl. 71. तियंक—Horizontally spreading all round. हरं:—i.e. Vishņu in his Vamanāvatāra. तिविक्रमोद्यतस्य विद्यास्य विक्रमास्त श्रीयतस्य। Vishņu assumed the form of a dwarfish Brāhmaṇa boy, appeared before the demon Bali (son of Virochana who was proud of his empire over the three worlds) and asked for as much land as could be covered by his three steps. Bali pressed him to ask for more, but the dwarf refusing, he granted his request. Thereupon Vamana expanded himself, filled up heaven and earth with his two steps and with the third pressed down Bali to Pâtâla, the sovereignty of which was, however, loft to him. The Vedic version of the story where Vishņu means the sun is not to the point here. तिविक्रमोठ and स्वामाविक are contrasted. Vishņu's greatness filled up all space at a particular time; the mountain does so always.
- Sl. 72. यज्ञभागभुजां—See supra I. 17. उन्हे: and हिर्णमं— Meru has these two advantages over him., viz, its peaks are loftier and its constituent material is gold and yet the mountain is not allowed to partake of sacrificial food at sacrifices. For the S'ruti हिमनतो हस्ती, see supra com. on I. 17.
- Sl. 74. श्रेयसां &c.—The plural shows that the course they were going to advise Himâlaya to follow would prove of benefit not only to him but to the world also.
- Sl. 75. अणिमादि For the 8 Siddhis, see supra I. 5. अणिमा is the power to be as small as an atom; महिमा to be as great as anything; लिमा to be light; गरिमा to be heavy; माप्ति to obtain any thing desired; माकाम्यं unobstructed power, हिंदिन

supremacy or the power of being the master of all: and airra or power to control the senses &c. Some mention कामावसायिता 'the power of ending passion or desire' instead of गरिमा. अस्पृष्ट - अन्यः प्रत्यः प्रत्यान्तरं; now see Malli. Here a grammatical difficulty arises. प्रपान्तर is a comp. of the मयाव्यंसकादि class (see Pan. II. 1.72) and words of the मयुरo. class, तिष्ठदम्बादि class &c. are prohibited from being further joined in a comp.; and so the question arises - कथं तहि अस्पष्टं परुषान्तरं येनेति पनरस्य समासः । savs the Bhashya-किमर्थश्वकारः । एवकारार्थः । मयुरव्यंसकादय एव । क मा भत । प्रमो मयरव्यंसक इति । The question is discussed by many eminent grammarians, but it is useless to quote the discussion here. The gist of the whole is that Karmadharava only is prohibited from being further compounded. Some take this as a case of poetical license; other take quarter as a Gen. $\mathbf{Tat}$.: पुरुषस्यान्तरं विशेषः । ततो बहुत्रीहिः । Cf. ईशानः सर्वभ्रतानामाश्वरः Tait. Up.: यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः Vik I. 1. Cf. शब्दोयमीश्वर इति अतिगोचरः सन्नानीलकण्ठमवतंसितचन्द्रलेखम् । त्वामेव बोधयति नाथ निजार्थपोषादन्यं पुनः प्रकरणार्थनिपीडनेन ॥ सार्धचन्द्रं-- Here अर्ध means a part; a digit; अर्ध: चन्द्रे। यस्यासावर्धचन्द्र:; अर्धचन्द्रेण साहितः सार्धचन्द्रः शब्दः.

81. 76. कलितान्योन्य - Which impart power to each other by their mutual action and reaction and maintain the phenomenal world in its working order. The five elements being the constituents of the universe are interdependent. The sun being the centre of activity also helps to keep up the universe; cf. the S'rutis सर्य आत्मा जगतस्तस्थ्यश्वः मित्रो दाधार प्रथिवीमत यां &c. for a similar office performed by the moon comp. Rgv. X. 85. 2. सोमेनादित्या बलिनः सोमेन प्रथिवी मही &c. where Sayana remarks अमृतसकेनीषध्यभिवद्भा प्रथिव्या बलवस्वम । The sacrificer also augments the power of the sun and thereby sustains the creation; cf. Manu. अग्री पास्ताहतिः—ततः प्रजाः ॥ quoted above (sl. 28). Thus the eight form together contribute to maintain the stability of the universe. ध्रये:-must be taken as करने त. S'iva is the driver of the chariot of the universe, the 8 forms the horses &c. Here S'iva is considered as existing outside his 8 forms. Otherwise the simile would lose its force. S'ruti-यो रुद्रो श्री योष्स य औषधीष । यो रुद्री विश्वा भुवना विवेश । Also Parás'ara—तदेतत्सकलं निश्वं स हि निश्वाधिकः शिवः। Perhaps the simile is suggested by the well-known passage in the Kath. Up. आत्मानं रथिनं विद्धि &c.

Sl. 77. योगिन:—Those who practise योग which is defined as चित्तवृत्तिनिरोध—controlling the functions of the mind and setting it on one particular object; तां योगिमित मन्यन्ते स्थिरामिन्दियधारणाम्। Kath. Up. See also supra III. 58. यं विचिन्त्वन्ति—cf. Vik. अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिनियमितपाणादिभिर्मृत्यते । I. 1 and the S'ruti तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय । Also, स्वाराडारुयस्य देवस्य हृदयाम्भोजमध्यमे । उमा सहायो भगवाजीलकण्ट-स्निलेचनः। यो नृत्यति हासी नित्यं परमानन्दिचिद्धनः । तं दृष्ट्वा मनुजः सर्वी विमक्ते भवतीति हि ॥ S'. P.

क्षेत्राभ्यन्तर • —i. e., in the दहराकाश; for क्षेत्र see supra. III. 50% अन्तर्शक्ति • —see Bg. XV. 5; also 6 (यदरवान निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम).

- Sl. 78. संक्रमिते:—The Causal of ऋम् is संक्रमयित. The root क्रम् is one of the roots marked as मित् i. e. the penultimate vowel of which remains short. But the form संक्रामयित also occurs. So if the reading be संक्रामिते: it is to be thus explained according to the Vrittika'ra (a commentator on Pan.)—मिति हस्त इति सूत्रे वा चित्तनिकारे इत्यते वा इत्यन्तवर्थं व्यवस्थितनिभाषाश्रयणात् हस्ताभातः। i. e. from the previous Sûtra मा (optionality of the rule) should be imported in the rule मिता हस्तः in some fixed (व्यवस्थित) cases such as संक्रामयित, विश्रामयित &c. Cf. Malli. on ध्रयोन् विश्रामयित सः। Rag. I. 54; cf. also रजीविश्रामयन् राज्ञां &c. Rag. IV. 85.
- Sl. 79. अर्थामव &c.—Refers to the inseparable connection between the two; see Malli.; cf. शब्दजातमशेष तु धत्ते शर्वस्य बह्नभा । अर्थरूपं यहात्तिलं धत्ते मुन्धिन्दुशेखरः ॥ V. P. as quoted by Malli. in his com. on वागाधांविव संपृक्ते Rag. I. 1. अशोच्या &c.—cf. वत्से सुशिष्य-परिदत्ता विद्यवाशोचनीयासि संवृत्ता । Sak. IV. कुळं च शीळं च मनोज्ञता (सनाथता) च विद्या च वित्तं च वपुर्यश (वय)श्व । एतान् गुणान् सप्त निरीक्ष्य कन्या वराय देया पितुर्ण्यशोच्या॥ (देया कन्या सुधैः शेषमचिन्तनीयम्॥)
  - 81. 80. चरणे &c.—See supra V. 79, 80.
- Sl. 84. द्विष्:—देव इव or देवानामपि ऋषि:; one or the seven classes of sages. viz. Rshi, Maharshi, Paramarshi, Devarshi, Brahmarshi, Kandarshi and S'rutarshi. Sl. quoted in D. R. S. D. &c. as an instance of अवहित्य dissimulation or the concealment of the outward effects of the feeling of shame, fear &c.
- Sl. 88. एहमेधिन्—is derived by Malli. (see Rag. I. 7.) as गृहेदारि: मेघत सङ्क्वत इति; some derive it as गृहमेधी विवाह: अस्त्यस्य; according to others it should be derived as गृहमेध: यज्ञः कर्तृत्वेन विदात अस्य; the sacrifice to be daily performed by a householder

is five fold:—अध्यापनं त्रह्मयज्ञः ितृयज्ञस्तु तर्पणम् । मोहो देवो बलिभीतो नयज्ञोतिथिवजनम् ॥ Manu. III, 70, 71.

- Sl. 91. जाम्बूनदं जम्बूनदां भवं. According to Pauránic accounts it is the gold found in Jambanadî, a river supposed to be formed of the fruit-juice of a gigantic Jamba tree in the middle of Jambadvipa and flowing round the mountain Meru and then bending its course down to the Northern Kurus. दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । सुद्देशने नाम महाञ्जम्बूब्क्षः सनाननः । ...तस्याजम्ब्याः फलरसी नदी भूत्वा जनाधिप। मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान् कृत्वः । Cf. B. P. एवं जम्बूफलानामत्युत्त्वात्वावशीणांनामनिध्यायाणा-मिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम नदी मरुमन्दराशिखरादयुतयोजनादवित्तले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृत्तसुपस्यन्द्रयति । तावदुभयोरिप रोधसार्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविषाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥ V. 16, 12, 20. वतंस—also अवतंस (55).
- Sl. 94.—quoted in S. D. and K. P. VII as an instance of the Prakramabhanga (violation of the uniformity) of a pronoun; for here S'úlin is first referred to by इदम् (अस्मै) and then by तद् instead of by इदम् or its synnonym; so तद्भिष्टाः should have been अनेन विस्टाः.
- Sl. 95. पशुपति:—The name is explained in various ways; पश्चतां जीवानां पति:; or पश्चतां (जीवानां) पाशनं (नाशः) यस्मात्तम्भात्पशुपति: स्मृतः। S'. P. ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च द्वद्वस्य श्रुलिनः। पश्चतः परिकीत्यन्ते संमारवश्चर्तिः। तेषां पतित्वाद्देवेशः शिवः पशुपतिः स्मृतः ॥ S'. P. Vâyusam. II. 9. According to one account the gods called themselves Pas'us before S'iva, their lord, when they requested him to destroy the three Puras of the demons. अमोरकः—The description of S'iva as a lover, in this sl. and in the following cantos is not only inconsistent with his own declarations in sls. 26, 27 but unworthy of a deity. The poet describes S'iva as an ordinary lover probably to meet the exigencies of a Maháka'vya. विश्वं i.e. able to control his senses; see supra III. 69. Sl. quoted in the D. R. as an instance of ओत्सुक्य, one of the Vyabhicháribhávas (feelings not confined to a particular Rasa but serving as accessories to any permanent sentiment).

CANTO VII.

Sl. 1. ऑषधीनामधिपस्य—The moon is called the lord of herbs as they thrive under the influence of the lunar rays. Cf. सोमेनादित्या बल्तिन: सोमेन पृथिवी मही। Rg. X. 85. 2 commenting on which Sayana says—अमृतसेकेनीषध्यभिवृद्ध्या पृथिव्या बलवत्त्वम्

Also ततस्तरमें ददी राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः। बीजीषधीनां विपाणामपां च जनमेजय। H. V. and बीजीषधीनां तीयानां राजाभूद्वजन्मनाम् ॥ Kå. Kh. According to some it was सोम the plant, that was originally regarded as the king of plants, and when by a curious misapplication Soma became a name of the moon, the latter came to be called the king of plants.

जामित्र-The seventh zodiacal sign or house in a diagram representing the aspect of heavens at the time of a person's birth from his natal sign (the one just rising above the horizon at the moment) and which is the house of the wife or तस्य πणा:-purity, it being free from any adverse influence exerted by a planet such as the moon &c.; see Malli Cf पापप्रहाचन्द्रो यदि सप्रमस्थः स्यात्तरा जामित्रवेधो नाम दोषान्तरं जायते । Also रविमन्दक्रजाकान्तं मगाङ्गात्सप्तमं त्यजेत । विवाहयात्राचुहास गृहकर्म-प्रवेशने ॥ Some consider this word to be a contracted form of जायामित्र. the seventh sign indicating the future good luck of one's wife. But it may be directly derived from जामि [which means a Vadhú or daughter-in-law. See Manus. III. 57; Mah. Bhar. XIII. 15; or a woman in general; see Brh. Sam. 74. 10;] and ज (त्रायते हाते). Western scholars connect the word with the Greek 'diametron' समनवन्ध:-Meru, Mandara, Vindhya, Gaudhamadana and others; see Par. P. V. 7

- Sl. 2. कोतुक The ceremony preliminary to a marriage so called on account of the marriage—thread (कीतुक) which forms the principal item in it. Cf. supra V. 66 and Rag. VIII. 1 (विवाहकीतुकम्). Cha'r., however says मङ्गलार्थ सुधागैरिकलेपादि यह्मियते तस्कीतुकमुच्यते। चैक o—shows the love which the citizens bore to their king.
- Sl. 3. सन्तानक—Properly one of the five trees of heaven but here used as a general term. महापूर्य—महत् is compounded with पथ by the rule सन्महाप्रमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानः। Pán. II. 1. 61. There is, however, a rule prohibiting the use of महत् with such words as पथिनः शंद्र. शंके तेले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके दिजे। यात्रायां पथि निद्यायां महच्छव्दो न दीयते॥ But we find the word so compounded by great authors. Cf. महात्राह्मण S'ák. महात्रह्म समूहज्ञदः; पर्यद्वलान् महात्रह्मेराद्र नैकदिकाशमान्। Bhatti. So the rule seems to be of later growth. See Vámana on Pán. VI. 2, 69. चीनांद्यकं—Fine silk-cloth imported from China (which was famous for its silks from the earliest times) and much used for flags, not only for its beauty but also for its toughness. Cf.

चीनां गुकिमिन केतोः प्रतिनातं नीयमानस्य । S'ák. I. 31. उच्चित्रचीनां शुक-प्रस्तारस्थगिता &c. Mál. Mád. VI. 5. स्थानान्तरं—The comp. is of the new. gender; cf. प्रकान्तरं.

- Sl. 4. पुत्रपङ्की—It is difficult to see what the poet means by this even though the comp. be taken as Malli. does. For according to the S'. P. Himâlaya had two sons and two daughters only, viz. Mainâka and Krauñcha and Gauri and Gangá. मेना हिमबनः पत्नी मेनाकं कोश्चमेव च । गोरीं गंगां च सुषुवे भवाङ्गाल्लपावनीम् ॥ S'. P. Vây. Sam. XV. 52, 53. Some say—मेनाकपत्यन्तपर्वतन-दादिरूपायाम् स्ताधियता—The direct mention of death is inauspicious and should have been avoided. उच्छुसितं—Cf. सा कुलपते-रुद्धिसतिमव S'ák. III.
- Sl. 6. मंत्र मु॰—मित्रो देवतास्थेति मेतः fr. मित्र + अण् (अ) by सास्य देवता + Pán. IV. 2. 24. According to Malli, this is the third muhúrta (a period of 48 minutes) from surrise, i. e. after 1 hour and 36 minutes after surrise. According to another view this muhúrta is the period of the sur's (apparently) passing through the lunar mansion Anurádhá (part of the zodiacal sign scorpion) in the course of the day. The sun is the presiding deity of this constellation. उत्तरफ॰—The twelfth lunar mansion (one of the nakshatras mentioned as auspicious for the performance of ceremonies). प्रतपु०—For women who have lost their husbands or who are sonless are thought to be unfit for taking part in such ceremonies.
- Sl. 7. सिद्धार्थ—सिद्धार्थाऽमात्। white mustard which keeps off evil influences; cf. सर्गपाः सित तरिमन् रक्षान्नो भूतनाशनः। Rabhasa. द्वांन्न॰—द्वां grass is also held sacred by the Hindus and is worn by ladies along with flowers as auspicious (see Vik. III. 12). offered to deities &c. निर्नाभिको॰—निर्नाभि may be explained as निर्पतितं नाभि coverning the navel, or as Malli. does. Some take निर्नाभ to mean 'musk' (निर्गता नाभे: produced from the navel of the musk deer); musk and silk-cloth, or a silk-cloth scented with musk. Chár. takes the comp. as निर्गतं नाभिकोशेषं यत्र in which the silk-cloth worn round the navel was removed (as she was to be anointed); but as if dissatisfied with this way of taking it (for the spoiling of a silken cloth was no consideration in the case of Himálaya) he also interprets it as Malli. does. कोशेच—कोश संभूतं by काशाइद्दन Páṇ. IV. 3. 42. (हिंदेश तेन किमी न भवति Kás'iká). This shows

that in Panini's days the art of making cloth from cocoons of silk-worms was known and cultivated.

जपानवाणम-This refers to the custom. according to which when there was a marriage between a husband of an exalted rank or higher class and a woman of a lower rank, a Kshatriya girl had to catch hold of an arrow held by her hand as she had not the privilege of directly joining her hand with that of her husband. Cf. शरः श्रतियया गाहाः प्रताती वैश्यकन्यया । वसनस्य दशा प्राह्मा शहरोत्कृष्टवेहने ॥ Manu. III. 44. (See also Yajñavalkva I 62) This passage is differently explained by different Commentators —क्षत्रियया पाणिप्रहणस्थाने बाह्मणविवाहे बाह्मणहस्तपरिग्रहीतकाण्डेकदेशो श्रहा: । Kullúka. Medhâtithi nearly says the same and adds पाणिग्रहणस्थाने शरस्य विधानात । Naravana, however, says अवियया भूतं शरं पाणिप्रहणमन्त्रवरी गृह्णीयात । Raghavanonda savs-जारः पाणिना क्षत्रियया पृहीते। यस्तं पाणिस्थानीयं विषा - गृह्णीयात ...अन्यथा मन्त्रालङ्कावरोधः । Following probably this statement the poet makes Parvati take an arrow in her hand as she was to marry Siva, vastly her superior in rank. अलंबहार—The grace of her person lent charm to her dress instead of the dress setting off her person-Cf. आमरणस्याभरणं प्रसाधनाविधेः प्रसाधनविशेषः । &c. Vik. 11. असमग्र-भूषणायास्तनुतरकौशयवासधारिण्याः । आलिप्तमङ्गमस्त्रिलं तेलेन सगन्धिना तस्या: 1 Pár. P.

- Sl. 8. बीक्षाविधि Perhaps the custom was prevalent in Kâli.'s time. करण सुप्रणाह्येन—Châ.; by the ray called Sushumuá (also called सुप्र)—One of the seven principal rays of the sun, supplying heat to the moon. Cf. सूर्वाश्म: सुप्रमा यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। छ्डणपक्षेमरेः शश्वत्यीयते वे सुधामयः॥ V. P. II. 2. 22. अथाप्यस्थेका रश्मिश्चन्द्रमसं पाति दीष्यते...। सुप्रमणः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धवं इत्यपि निगमा भवति। Nirukta II. 2. 2. संधुक्ष्यः—Châri. reads संधुक्षमाणा which is better. The quotation given by Malli. (read, after क्ष्यपन्ति. दर्पणोद्रानिहता इव मन्दिरस्यान्तः॥) is from Varáhamihira's Br. Sam.; cf. also पुणोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितरतु-पवेशादिव वाल चन्द्रमाः। Rag. III. 22.
- 81. 9. •कल्क—The lodhara-bark pounded with water. आदयान—p. p. of १थ with आ. कालय—कालेयक is given in Amara as a synonym of दाक्हरिद्रा; but that does not seem to be intended here; and again as a kind of fragrant yellow pigment—अथ जायकं। कालीयकं (कालेयकं v. l.) च) which Malli. follows here. According to Haláyudha it means, saffron —काश्मीरजं च विद्किः कालेयं जायकं स्मृतम्।; and this will also do here.

- Malli. himself, commenting on S'is'. XII. 14. (कालीयकक्षीद-विकेषनिश्रियं दिशिद्दशामुलसदेशुमद्युति) understands it in this sense and quotes S'ás'vata in support of it; चतुष्क—चन्दारीवयवा अस्य।
- 81. 10. विन्यस्त &c.—Malli. seems to take this in the sense of a floor laid with &c. see trans.; it may also be taken in the sense of—in which a large slab formed of settings of Vaiduryas was placed. Char. reads ्शिले च तिस्मनः भक्ति—Ornamental arrangement. Char. reads अविद्ध (unperforated) मुक्ताः अष्टापद्—अष्टी धातवः पदानि अस्य. The अ of अष्ट is long-thened by अष्टनः संज्ञायाम् । Pan. VI. 3. 125, when the comp. formed is a name; but अष्टपुत्रः ब्लोखाः—Char. स्नप् also स्नापयां । मणिपीठवर्तिनी तां मङ्गलशंखेषु मन्द्रयोषेषु । अम्भोभिरमरनयाः सर्वाजनो विद्वित्तमञ्जनामकरोत् ॥ Par. P.
- Sl. 11. उद्गमनीय—A bleached or white cloth. According to Amara (see com.) it refers to a pair of washed (whitened) garments. No stress is to be laid on युग. According to Kshîrasvâmin it means that which is seen (यह्रक्षं तदेव); the upper garment is also seen as well as the one put underneath; hence the term applies to both. प्रयुद्धम is the reading of Châr. and in Chhandomañjari—fit for going forth to meet or welcoming the bridegroom. निर्मापकन्य पर्जन्य fr. पृष् to shower+अन्य Uṇâdi III. 103. पर्षति दृष्टिं ददानिति; व् being irregularly (निपातनात्) changed to ज्. प्रफुलुकाशा—corresponds to— बनियसमा; री. मङ्गलभञ्जनविषदा कर्पृरक्षीद्पाण्डरं क्षीमम्। साधन जलदर्थीता चौरिव शरदिन्दचन्दिकाँदिदम् ॥ Pâr. P.
- Sl. 12. चतुष्टय—चत्वारावयवा अस्य । परिग्रह्म—See Malli.; or having taken her with them. कौतुकः—कौतुकार्था (see sl. 2) वेदिः.
- Sl. 14. त्याजित—p. p. of the cau. of त्यज्ञ here used as a root governing two accusatives. Some grammarians, Sudhákara and others, include roots like त्यज्ञ, मुज् &c. in the list of the द्विकर्म, roots on the authority of च in Patañjali's Kárikâ—नीवद्योहरतेश्वापि गत्यथांना तथेव च । द्विकर्मकेषु महणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः । cf. Rag. त्याजितैः फलमुत्वातः &c. IV. 33; भरतस्तत्र गन्धवानमुधि निजित्य केवलम् । आतोदां ब्राह्यामास समत्याजयदायुधम् ॥ XV. 88. Others do not adopt this view. Kaiyaṭa on अक्शितं च Páṇ. I. 4. 51 says गवा पयस्त्याजयति; cf. Bhatti. सन्त्याजयांचकाराथ सीतां विशतिबाहुना । उदार—Charming. Cf. आगुल्फलम्बमस्याः कुन्तलमन्तिनिग्दर मन्दारम् । संयम्य चतुरबन्धं सर्खाजनस्तिमितनेत्रमास चिरम् ॥ Pár. P.

- Sl. 15. अगुरू—Fragrant also wood alm called राजाई. पत्र—ornamental paintings. विभक्त—diversified or variegated with. विभक्त v. l. (Ohá.) गोरोचनायाः पत्रविभक्ताः पत्रलता यत्रः सैकत्त—Sandy bank; fr. सिकता + अण् by सिकताशकराभ्यांच । Pa'ग्र. V. 2. 104. (सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे इति सैकतो देशः).
- Sl. 16. लम—Char. reads लीन; for the idea cf. न पङ्कलं तयदलीनषर्पदम् Bhatti. 11. 19. प्रसिद्धः—see V. 9. अलके:—Mall. takes the Ins. उपलक्षण; it may also be taken करणे; on account of. Cha'r. remarks—कमलशशिनो किल सुखस्योपमानसूती। अभिभवे त प्रसाधनम्ब हेतः।
- Sl. 17. क्रपाय—An unguent or thick juice of. As it is astringent it made the cheek a little rough. भेद—v. l. intermixture with. प्रभाग—Lit. the chief or excellent portion; a position of advantage; supreme excellence. प्रसामी गुणोरकर्ष: Hala'yudha and Abhi. Chin.
- Sl. 18. सुविभक्त—well-proportioned, symmetrical, विमुष्ट—polished off. Cha'ri. reads विसृष्ट. कामाय॰—• सूर्यापाये न खलु कमउं पुष्यति स्वामिभ्रत्याम् । Meg. II. 20. वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां S'åk. I.
- Sl. 21. जियामा—तिस्रो यामा यस्या:. Yâma is a period of three hours. The night proper has three such periods; only the first half of the first and the second half of the last being left out, as they are almost like day, there being some light and the people being active as during the day; or जीन्यापयतीति that which dismisses the three, viz. धर्म, अर्थ and मोक्ष-the time being specially suited to काम.
- Sl. 24. स्तनोद्धद—See I. 40. मनोरथ—viz. to bestow her in marriage on S'iva. प्रथमं-see I. 50. Cf. तस्या ललाटसीमनि चन्दनपङ्कान मेन्या लिखिनम् । आसीरिसतातपत्रं तिलकमनङ्गस्य दक्षितच्छायम् ॥ Par. P.
- Sl. 26. भोरोदः The milky ocean is selected on account of its whiteness. भीम—This was of a white colour as the comparison to केनपु॰ shows.
- Sl. 27. कुलप्रतिष्ठां—वंशयशस्करी Char. क्रमेण—अनुज्येष्ठ according to seniority.
- Sl. 29. ्मतीस:—An Upapada T: ण (अ) being added by इक्षिश्विम्यां च Vart. on Pan. III. 2, 1. Malli.'s statement क्रमण्यण seems to be from oversight.
- Sl. 30. तस्पूर्व सदेव पूर्वमध्यं श्रेष्ठं वा and not प्रथमं as S'iva was first married to Daksha's daughter सती, or तत्पूर्वस्य पाणिप्रह-

णस्य similar to that of his first marriage. माहाभि:—The divine mothers attending on S'iva. They are seven ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कीमारी वैष्णवी तथा। माहेश्वरी चैव वाराही चामुण्डा सप्त मातरः ॥ or ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा। कोबेरीस्यपि कीमारी समैवं मातरः स्मृताः ॥; or eight according to some—ब्राह्मा.....। कोमारी चैव चामुण्डा चार्चिकेत्यष्ट मालरः ॥ According to others they are eighteen but they are not meant here; as गौरी forms one of the list. आहतामि:-आहतौ सादरार्चितौ Amara.; full of respect or worshipful. पुरवासनः—(पुरस्य शासनः) it is better to take this as a Gen. Tat.; if we follow Malli, the बहुल्हन (in most cases and not in a few) provided by छत्यल्युटो बहुलम् will have to be resorted to to keep off अण्.

- Sl. 32. सिता०—Unguent of white Aguru. देखरश्री:—i. e. श्रीमान् देखर:—the beautiful head-ornament.
- 81. 35. निष्ठजूत-p. p. p. ष्टिय् with नि emitted, sent forth. चूडामणे:—उभयपाप्ती कमाण इति षष्टी—हरस्य the gen. is कर्तरि.
- Sl. 37. निन्द् -- See III. 41. केलासामिय—Kailása is the site of Kubera's capital and the favourite abode of S'iva. It is white and the bull is compared to it on account of his whiteness and large size; see Rag. II. 35.
- Sl. 38. पद्माकरं—A bed of lotuses of golden hue (as the deities were of golden complexion; see next sl.). अन्तरिर्श्व— यावापृथिब्योरन्तः ईश्च्यतं इति; fr. ईश्च्+अ (घज् कर्मणि); or अन्तः ऋक्षाणि stars अस्य; in this case the word is अन्तरिक्ष.
- Sl. 39. काली—The fierce blood-thirsty consort of S'iva in his character of the destroyer of the world. She is represented as of a black colour, with a hideous and terrible countenance, dripping with blood, encircled with snakes, and hung round with skulls and human heads &c. She killed the demon Rakta-bija. On account of her black colour and huge form she is compared to a line of dark clouds, the skulls resembling cranes. बलाकिनी—बलाका अस्या विद्यन्ते. The rainy season is the period of the gestation of the cranes and they are represented as congregating in the sky at the first appearance of clouds. Cf. Malli. on गर्भाधानक्षणपरिचयान्त्नमाबद्धमाला: सविद्यन्ते नयनसुभगं से भवन्तं बलाका: 1 Meg. ज्ञानहरा—शतं हृदा अचीषि rays, flashes अस्या: 1
- Sl. 41. सहस्राईम:—The Par. p. makes S'esha the umbrellabearer; of. चन्यकांविप चामरे विधुनुतां छत्री भवाहीश्वर। V. 24. तहुकूल —the white silken cloth of the umbrella which looked like tha

white current of the Ganges when falling from heaven. Mall. explains the Abl. by the optionality given by द्रान्तिकार्थः ६०. Pa'n. II. 3. 34. His remark नायनोक्तं ६०. means—Nâtha's statement आराच्छव्दस्य ६०. is without authority from original grammar. Again if this optionality (of अन्याग्) be accepted that of द्रा० becomes rejected and the use of the Gen. in द्रा नामस्य cannot be defended. So Nâtha's statement must be dismissed as untenable.

- 81. 42. मूर्ति—P. p. of मूच्छं. सहंसपात—The chauries waved resembled swans alighting on the banks.
- Sl. 43. Aparto—Lit. the favourite of S'ri; a peculiar auspicious mark—according to some, a curl of hair—on the breast of Vishnu. According to the Mah. Bhar. S'an. P. it is the mark left by the stroke of S'iva's S'ula, and according to to the Bhâg. P. of Briga's foot. See our note on the word, Rag. X. 10.
- Sl. 44. $\sqrt[4]{5}$ &c.—See supra II. 4. 6; cf. Rag. X. 16. Here the poet states his own belief in the unity of the three gods. It is the same god, one and alone, regarded in the three aspects of creating, protecting and withdrawing the manifested universe. This clearly shows that Káli. was not a bigoted S'aiva. His S'aivism was like that of the poet Bhartrihari, not even so pronounced (see Vai. S'a. 85). The natural propensity of his mind led him to be a worshipper of S'iva; that is all. See our note on Vik. I. 1.
- Sl. 45. लोकपाला:—These are इन्द्रां विद्वः पितृपति(यमः)— नैर्क्ततां वरुणो मरुत् (वायुः) । कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ Amara. पुरुद्द्रतः—पुरु (fr. पू+उ Unadi I. 24) many. पुरुभिर्द्धतः, पुरु प्रचुरमाह्नानं यज्ञेष्वस्य पुरुणि हतानि नामान्यस्य इति वा।
- Sl. 46. ज्ञतपञ्च शतपञ्च (a lotus) योनियेस्य. The description here shows how an Indian imperial king received his guests and subordinates.
- 81. 47. जगाशी:—जयस्याशी:; or जयेत्या०, तिङ्ग्ते न मयूत्व्यंसकान् दयश्चेति तत्पुरुष: । अध्वयंत्र:—Adhvaryu is a particular priest; अध्वयंद्रातृहोतारो यज्ञ:सामग्विद: क्रमात् ।; but the word is used here in the general sense of a priest; fr. अध्वर+या+उ(कु: Uṇadi I. 38); अध्वरस्याकारलोपश्चेत्युज्वलदत्तः।
- Sl. 48. विश्वावञ्च—विश्वं वसु यस्य. The अ is longthened by विश्वस्य वसुराटो Pán. VI. 3. 128. प्रामहर—chief; प्रक्रष्टमप्रं पाप्रं the foremost point; पाप्रे हरति; हरतिरनुद्यमने अन् (अ); Pán. III. 2. 9.

- प्रविणि:—प्रक्रश वीणा अस्य । यद्वा वीणया प्रमायति । सत्याप— (Pâṇ. III. 1. 25.) इति णिजनतात्पचाद्यच् । versed in playing on the lute; skilful musicians. जिप्रावदान:—see Malli.; the valorous or glorious deed in connection with Tripura—i. e. his destroying with an arrow the three cities of gold, silver and iron built in the sky, in the midspace and on earth by Maya for the demons. चिप्र may also mean the demon (ब्राजि पुरावस्य । and अवदान his destruction). अध्यानत —see supra II. 58.
- Sl. 49. खे—may be taken with खेळगामी वर उवाहः चामीकर-चमीकर स्वणांकरभेद भवमः तत्र भवः इति अणः यद्दा चामी शोभां करोतीतिः चामीकरस्य किंकिण्यः यद्दा चामीकरस्य विकाराः चामीकराः । विकारार्थे अणः । कचिद्यवाद्विषयेषि उरसगीभिनिवशते इति भाष्यात् ।; now see Malli. नदाभि॰—See I. 56.
- Sl. 50. स. -- Char, takes this to refer to Siva. मुहतात -- ह्यकोप कर्मण्याधकरण चेति वक्तव्यात्पञ्जमी । हष्टिपातै: -- the glances darted from the third eye (हरतृत्तीयनयनपानः Châr) which had a golden brightness.
- Sl. 51. घनतील०—घन may mean a cloud; (dark like &c.) or deep-dark. स्त्रज्ञाण०—the path marked by the flight of his arrow i.e the aerial region; see Malli; some take it to refer to the arrow shot by Siva at Brahma when running, with his passion intlamed, after his daughter (स्वक्रन्यागमनीयतं अहाण-माहन्तुं निक्षिप्त आर्द्रानक्षत्रक्षण स्थितः शिवस्य ज्ञाण प्रव चिह्नं यस्य). See supra IV. 41. Cf. प्रजानार्थ नाथ प्रक्रमम्भिकं स्वां दृष्ट्रितरं गतं रोहिन्द्रतां रिग्मियपुष्ट्रप्यस्य वपुषा। घनुष्पाणयातं दिवमाप सप्रज्ञाकृतममुं ज्ञसन्तं तथापि रयज्ञति न मृगन्याधरभसः। Puspadanta's Mahimna sl. 22. The constellation मृग्शिरम् (orion) is Brahma; आर्द्र्या the arrow.
- S1. 52. प्रतीत:—स्याते हृष्टे प्रतीत: Amara प्रतीत: सादरे ज्ञाते हृष्ट्यस्यातयोग्निषु । Medini. प्रकुल्ल- p. p. of कुल्ल् 1. P. to bloom or कर 1. P. to burst open (कुल्ल or कुल्त in this sense; फल्ति in other senses).
- Sl. 53. अविधान-also विधान. भिन्नैक o-The simile vividly expresses the idea of the two pressing crowds mingling together.
- Sl. 56. This sl. occurs with necessary modifications in Rag. See VII. 5. Now the poet proceeds to describe the confusion of the ladies of the town hurrying to obtain a good view of S'iva and the procession. Such descriptions are common enough in Sanskrit; Cf. S'is'. XIII. 30-48, Bud. Ch. III. 13-24, Vikraman. VI. 11-19.

मुन्दरिणास — मुष्ठ उनित्त इतिः fr. मु + उन्द् + अर. like शकन्धः вее Vart. on Pan. VI. 1. 94. Fem. मुन्दरी. Cf अवलंकिनाय सुरविहिषां हिषः पटहपणादिविहितापहृतयः । अवधीरितान्यकरणीयसस्वरा प्रतिरथ्यमीयुरथ पौरयोषितः) ॥ Sis'. XIII. 30.

- Sl. 57-Slokas 57-62 are almost the same as in Rag. VII. (6-11). आलोकमार्ग-आलोक्यतं जैन दृश्याः a window; or आलोक may mean light तस्य मार्गम, उत्हेष्टन केट--वटत वेष्टनमस्य स उद्देष्टनः । पादिभ्यो धातजस्य वाच्यो बाचोत्तरपदलोपः इति बहुवोहिः। बान्ते मारूयं येनः आदौ उ॰ पश्चादान्तमाल्यः । मालेव माल्यम् । चतुर्वणादिष्यत्रः । Virt ou Pân, V. 1, 124; or मल्यते डात जयत (य) by Pân, III, 1, 124. नान्त-The use of the word is not objectionable here as it is used in a metaphorical sense, riz. that of 'thrown down'; see note on यमन VI. 37. वसन here may mean a string by which it was tied up. arad-here adds emphasis: not at all. Malli says इत्योंने but not in good taste. For if the lady did not think of tying up her hair when making for the window it was less likely that she should think of it when actually at the window where her attention would be more engressed. Exite This shows how great her absent-mindedness was. Châr, says क्य-पाशी बद्धं तावज्ञ संभावित एवं नापि इद्धः, but without propriety, as it does not bring out the ladies' absentmindedness so prominently केश्यामां कल्यापः कश्यामाः । a Nitvasamāsa.
- Sl 58. अग्रपादम See Malli. If dissolved as पाद्याग्रं the comp. will be पाद्यम्. Malli quotes Vamana-the meaning is—the compounds हस्तात्र and अग्रह are obtained by taking गुण (अग्रह) and पुणी (इस्त) as distinct and as identical respectively. In the present case the गुण, अग्रह resides in the foot which is the गुणी. The poet here speaks of them both as identical disregarding the distinction between the whole पाद and its forepart to which alone the अग्रह properly belongs. See our note on this at Rag VII. 7 ग्रामझीत ग्राझ: 1 The word signifies a window by Rüdhi (usage) See notes on 62. further on. Cf. with this Sis. XIII. 33.
- Sl. 59. दक्षिण—This implies extreme hurry; see Malli.; cf. Nimittanidans वामभागस्त नारीणां श्रष्टः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादि-पुजायां शृङ्गारकरणापं च ॥ The lady was in such a hurry that when she heard that the procession was advancing she besmeared hor right eye and then at once ran to the window.
- Sl. 60. जाला जालान्तरे न्तरण वा प्रेषिता दृष्टियंया। नाभिप्र The word प्रविष्ट indicates depth of the navel, which is supposed

to be a mark of beauty. See supra I. 38; cf. Rag. VI. 52. (आवर्तमनोज्ञनाभिः). Cf. हरिवीक्षणाक्षाणिक चक्षुषान्यया करपञ्चेन गलदम्बरं दिधे + Sis'. XIII. 44.

- Sl. 61. sayio—A comp. gray; gfaffa—fr. fa 5 P. A. to measure to establish (The root is rarely used in classical literature); ill-measured, ill-placed. The woman was stringing her girdle with pearls fastening one end of the string to her big.—toe. But when she heard of the approach of the procession she ran to the window, forgetting in her hurry to secure the part of the waist-band that was strung and so all the pearls dropped down, the string only being left hanging by her great-toe.
- Sl. 62. आसवग्रह्मगर्भः—The word गर्भ takes प्रानिपात by Vart. गुडवादिभ्य: प्रा सप्तमी. Drinking wine seems to have been a fashionable vice with the men and women of the higher societies in ancient India, if it is not merely a poetical fiction; cf. S'is'. X. 33 quoted by Malli, while commenting on IV. 12. supra: cf. also कक्श्रिकन्यावस्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया । मावामोदं महिरया कृतान्व्याधमद्रम्न ॥ S'is', II, 20. सान्द्र - This shows that the women remained stationary and so their faces looked like lotuses. अमरे:-अमन रोतीति। अमतीति वा अमरः। fr. अम + अर (अर्तिकमिश्रमिचाम-इति करन् Unadi III. 132). It is customary with poets to describe lotuses with bees hovering about them, गवाशा:-गृं means a ray of light; अशि something like an eye. a hole. 318 becomes 3181 at the end of a compound when it does not mean an eve?, by अक्ष्णाद्वर्शनात । Pan. V. 4. 76. Hence ngig means a hole for admitting light and so a window by Ru'dhi or usage. Though the word ought to be new. (so it is given in Kas'ikâ) it is mas, by custom. (पुंस्तं लोकात). Manoramá and Taty, Bod.
- Sl. 63. इन्दुमीलि:—इन्दुमीली यस्य Vyad. Bah.; मीलि takes पर-निपात by गड्वादिम्यः &c.; see last sl. राजपर्थ-राज्ञः पन्थाः; or पर्था राजा the chief road; here पश्चिन् takes परनिपात by राजदन्तादिषु परम्। Pân. II. 2. 31.
- Sl. 64. दृष्टिभि: पा—is a Sanskrit idiom for 'to look intently at', see Rag. II. 19,73. नार्यः—i.e. by their senses. विषयाo— अन्ये विषया: वि० राणि। विषिण्यन्ति निवधन्ति इन्द्रियाणि इति विषया: those which attract the senses; hence the objects of senses. 'तद्गतमनस्कत्वाज शृण्यन्ति न स्पर्शमनुभवन्ति न जिद्यन्ति Char. The women were looking at S'iva so intently that the power of perception of

the other senses seemed to be quite paralysed, ears caught no sound, the skin felt no touch &c. Cf. Rag. VII. 12. Notice the reading $\overline{\mathbf{q}}$: $\overline{\mathbf{q}}$ in this connection.

- Sl. 65. अपर्णया—For the name see supra V. 28. पलवा— पेलवं विरलं तम्र Amara; hence delicate, tender.
- SI. 66. परस्परेण—may also be taken with स्पृत्त ; इन्दुमत्याः शांभाऽजेन स्पृहणीयस्याजस्य शांभा चेन्दुमत्या इत्यर्थः । शांभयतीति शांभा । Hemadri. द्वन्द्वं—द्वौ द्वौ इति । द्विशब्दस्य द्विचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्ये चे।त्तरपदस्य । by द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचन &c. Pan. VIII. 1. 15. Cf. Rag. VII. 14, and निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं श्रिया हिर्रं योजयतः प्रतितः । विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः प्रस्परं योग्यसमागमाय ॥.
- Sl. 67. **त्रीडात्**—वी**ड** fr. वीड् 4. P. to be ashamed + अ (घल्); with आ by Pan. III. 3. 103. ('गुरोध्व' हलः) वीडा; र्ट. वीडमावहति में स संपति Rag. XI. 73. वीडादिवाभ्यासगतिविल्हिये। S'is'. III. 40.
- Sl. 69. त्रिनेत्र—Malli, here avoids the ज्ञाल by rejecting its संज्ञाल on the authority of Pan. VIII. 4.39. केयूर०—लाजम्टिं-It was customary for ladies, young and old, to shower handfuls of lajas (rice grains parched without being husked which swell considerably and lose the husk in the process of parching) on a distiguished person, &c. as an auspicious sign (माङ्गलिकत्वात्). See Rag. II. 10. पदे पदे विवाहानल इव इसुमीमअंलांजाञ्जलिभित्वकीयमाणअन्दापीह: &c. Kád. p. 140. The word लाज is mas. and used in the plural; दाराक्षतलाजासनां बहुत्वं च । इति लिङ्गान्यामनस्त्रम्। पूर्णाकृतं—पुरन्धितनसम्बन्धातिशयोक्तिः। Malli. The Lajas were powdered rather as they came in contact with the heyeras worn by the large assemblage of men. The keyeras are worn by men; ef. Raghu. VI. 68. Bhar. 1, Nit. 19. Cf. Rag. VII. 16.
- Sl. 70. अच्युत—नास्ति च्युतं स्वपदात्स्वलनमस्य । उक्षन्—a bull; fr. उक्ष सेचने म्वादिः + अन् (किन by श्वन्तुक्षन् &c. Uṇádi I. 152). कक्ष्या—a room or hall; also कक्षा.
- Sl. 72. विष्टर—A seat; the म is changed to q after वि when the meaning is a tree or a seat; वृक्षासनयोविष्टर: । Pan. VIII. 3. 93, but वाक्यस्य विस्तरः. यथावत्—यथाईम् । तदईमिति वितः । Cf. ततो यथाविद्दिताक्वराय । Rag. V. 19. अध्यापिपदाधिस्रतो यथावत् । Bhatti. II. 21. गव्यं—गोरिदम् । by गोपयसोर्यत् । Pan. IV. 3. 160; clarified butter and curds. All these form the ingredients of what is technically called मधुपकं. It is to be offered to a distinguished guest, or to the bridegroom on his arrival at the door of the bride's father. Cf अलंखत: सितच्छवाऽपदातिक्रांतिबान्धवै: । वृतो वधूग्रहं गरवा मधुपकांदिग्रचितः ॥. A's'valâyana.

- Sl. 73. This is the same as Rag. VII. 19 where the reading is ्रक्षं: for दक्षः. विनास: —Well-trained, behaving respectfully. स्ट्रफ्० Large masses of foam give a white appearance to the sea. नवः —This is put in because the rays of the new moon give a mild light and compare well with the humble attendants of the seraglio. The fig. is उपमा and not दुष्टान्त as some have if
- Sl. 74. Here Par'vatt is compared to Autumn, her face to the autumnal moon which appears brighter in that season (cf. चन्द्र च विशद्भभे Rag. IV. 18), and Siva's eyes to lotuses. The attributes may be taken with शस्द and लोकः प्रवृद्धा आननभूतस्य चन्द्रस्य कान्तिर्यस्याम् । प्रभुद्धानि चलंषीव कुमुद्दानि यस्मिन् । प्रसन्नं चेत इव सल्लिं यस्मिन् । Cf. in this respect प्रमसादोदयाद्रभः कुंभयोनेर्महोजसः । Rag. IV. 21. संस्डयमानः -कर्तार दवादिकात शानच । cf. संस्डयते सर्सिजेररुणोश्चाभिते । Rag. V. 69.
- Sl. 75. समापत्ति—Accidental or fortuitous meeting, cf. समापतिष्टिन Vik. I. द्वीयन्त्रणा—The restraint of bashfulness i.e. they could not look freely at each other. Cf. Rag. VII 23.
- Sl. 77. सेमाञ्च and स्वेट are two of the eight Sátvikabhava-which are manifested on the first meeting. समं-equally or at one and the same time, इन--indicates Utprekshå. Cf. Rag. VII. 22.
- Sl. 78. वपूतरं—There is no special rule in Pâṇiṇi's grammar for the समाहारत्व of this. So we must have recourse to the Paribhasha सर्वे दृन्द्रों विभाषया एकवद्भवति which is admitted by the Bhashyakara. So we shall have वधूतरी also. अध्यां—fr. अध्य य (यत्) by तम साधुः। उभयस्य—According to Kaiyata this is not used in the dual: according to Haradatta it is (उभयशब्दस्य द्विचनं नास्तांति केयटः। अस्तांति हरदनः। Sid. Kau. on Pâṇ. VII. 152.): cf. Sis. तस्य मिन्नाण्यमिन्नास्तं ये च य न्यांभये नृपाः। II. 101. रचमद्धरुभय्यः कल्पिता भूषिताश्च । XI. 27: ततृषुश्चांभये भटाः। Bhatți, XIV. 30.
- Sl. 79. This is the same as Rag. VII. 24. प्रकाशिष्टपदिक्षणं यथा तथा प्रक्रमणं तस्मात्। इज्ञानोः—स्वर्थतीति that which
  reduces the mass of a thing; hence fire; fr. इज्. + आतु (क्.) by
  Unâdi IV. 2. मेरा:—For मेर see notes on I. 2. अहस्यिगमम्—For
  त्रियामा see supra Sl. 21. The sing, may be accounted for by
  the rule विपतिषद्धं चानधिकरणवाचि। Pâṇ. IV. 4. 13. i. e. words
  not denoting द्रव्यंs or concrete things and incapable of existing
  together optionally become sing, and neu. (form a Sam. Dw.).
  But if day and night be regarded as द्रव्यंs this will not apply

- Sl. 80. पुरोधाः—पुरो धायत इति; the family priest; fr. पुर: and धा+ अस् Unadi IV. 230. त्रधूं—also बच्चा; see Malli. सिमञ्जा०— सिनञ्जमिषये तरिमन् लाजमाशं The offering of lajas on the fire is enjoined by the most ancient writers on marriage rites; cf. इमान् लाजानावपामि समृद्धिकरणान् मम तुभ्यं (अग्रयं) च संवर्णं तदाग्रिरनुमन्यतामयम्। इत्यभिधार्येयं नापुँपशृतःग्री लाजानावपन्ति—दीर्घाग्रुरम्तु मे पतिग्धन्तां ज्ञानया मम स्वाहा । Hiranyakes'i Sutra XIX. 6. 2. Cf. Rag. VII. 25.
- Sl. 81. लाजभू०—is equivalent to लाजाश्रिष्यम्, लाजानां भूमयुक्तः अञ्चलिः तम् ०संसर्षि०—क्ष्यालयोः संसप्तृं (स्रष्तुं) वा शीलमस्याः । ०स्पलतां—उत्पल is taken here as it is blue and compares well with भूम. Cf. Rag. VII, 26.
- Sl. 82. गण्ड •—पशस्ती क्षेत्रंत गण्डलंब उच्छ्वासि—flushed being wetted युना •—i.e.—sprouts of yavas artificially grown in shade and watered with any dye generally yellow and worn as ornaments on the ears. आचार •—The customary inhaling of smoke. See Malli; अन्य बुद्धाचारा द्वारा समझलानित्याह: 1 Cf Rag.VIII. 27.
- Sl. 83. कमंसा साक्षी fr. साक्षात् + इति: by साक्षाद्द्रदरि संज्ञायाम्। Pan. V. 2. 91. चर्या practising of; from चर् + य with the fem. affix या by गद्दमयचरयमाश्चानुपसर्ग। Pan. III. 1. 100. सुक्तिविचार्या i. e. implicitly; without enquiring into the reason of it.
- 81. 84. अवर्ण वित्तस्य—is a strange expression. It simply means—with sole attention. उल्ब्रण—fr. वण 1 P. to sound, with उत्+अ (च); उद्दणति : Λ word of the पूर्वाद्रशदि class. It means what is clearly seen, or prominent; hence has great size.
- Sl. 85. भुतद्शीनाय—It is a part of the marriage ceremony that the bride should see Dhruva (the polar star) actually if possible, or look in that direction, expessing a hope, in the words धुवमसि धुवाहं पतिकुले भूयासम्, to confirm which the bridegroom is to say—धुवा द्याधीवा प्रथिवी धृवं विश्वामदं जगत् । धृवासः पवता इमे धृवा स्त्री पतिकुले इयम्। सन्न-p. p. p. of सद् to waste away, to be destroyed. कण्ड—voice.
- Sl. 86. उपचार—Rite, ceremony. For another meaning see sl. 88. प्रजानां पितरी—800 Malli. on Rag. I. 1. प्रग्नाः—Brahmâ is always represented as sitting on a lotus; ्रा. कमलासनः. पितामह—लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्यमादीनां पिता; the torm. मह is added to मातृ and पितृ in the sense of father of hy the Vâri. मातृपित्म्यां पितरि डामहच्या

17

- Sl. 87. वाचस्पति: &c.—Though the lord of speech i.e. though whatever he said was sure to come to pass, he paused; he did not know what blessing to confer on S'iva; because being अष्टम्ति the whole universe was his, there was nothing that he could have wished for.
- Sl. 88. लीकिक—लाकविदित:; fr. लीक+इक (उल्.) added in this sense. by लीकसर्वलीकादठल् । V. I. 44. अक्षता:—whole (unbroken) grains of rice. This is ejoined by custom. एषणीयं— Char. reads एषितव्यम्. Cf. Rag. VII. 28.
- Sl. 90. वार्मय—वाचो विकारो वाङ्मयं a composition. संस्कार—grammatical purity or faultlessness. सुख्याहाः —see Malli. This refers to the custom of early ages which made women and persons of the lower ranks speak in Prakrita which is almost as old as Sans, itself.
- 91 Here the poet has used some technical terms used in dramas. Sandhi is defined as अन्तरेकाथसम्बन्धः सन्धिरेकान्वय सति । i. e. the proper union of the main plot with episodes and other minor incidents. These are five in number; see com. For these see our introduction to S'ak. or Vikra, sugara-properly brought out. The style of procedure prescribed for the hero, or of description (तदन्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्घा; नाटके वृत्तयः मोकाश्वतस्रो नाटचवेदिभि: 1). रस—The nine well known sentiments. राग-a mode of music (in certain fixed melodies). The chief Rágas are-भैरवः कौशिकश्चेव हिन्दोला दीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च रागाः पहिति कीर्तिता: ॥ Each Raga has six Raginas as its consorts and their unions give rise to several musical modes. प्रयोग:representation of situations with Rasa and proper acting. अन्सरसां—अन्स. is derived as अद्भय: सरन्तीति । fr. अप् + सृ + अस् by Una. IV. 237. अप्सानर्भथनादेव रसात्तरमाद्वराख्वयः। उर्गेतुर्महजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोभवन् ॥ Ra'mâyana. The Apsarases are a class of celestial women, regarded as the courtesans of gods and as such the servants of Indra. syggit-dancing, the pantomimic representation of situations.
  - Sl. 92. जहमार्थे—जह p. p. of वह to marry; it takes ह्वांनिपात optionally by वा आहिताग्रयादिष्ठ । Pan. II. 2. 37; so भार्योहं also; cf. भार्योहं तमवज्ञाय तस्थे सामित्रयेऽसका । Bhatti IV. 15. शापा॰—See supra IV. 41-43.
  - Sl. 95. unvo-Name of a class of beings (goblins) attending on S'iva. See com.

METRES

Scheme of Ganas: - ч - - ; т - - : त - - - ; н -

ਹ ; ਜ ੁ — ੁ; स ੁ ੁ —; म — — ; ਜ ੁ ੁ ੁ. ਜ a long syll.; ਲ a short syll.

Cauto I. उपजाति which is a mixture of इन्द्रवेज्ञा and उपेन्द्रवज्ञा.
For def. see Malli.

Sch. इन्द्रo-त त ज. ग ग.

उपेन्द्र०—जतजगग.

Last sl. Málini. (see Malli, on II, 64)

Sch-- न म य य.

Canto II. अनुष्भु ; last sl. मालिनी.

Canto III. उपजाति, last two sls. वसन्ततिलका and मालिनी. वस०— उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगो गः।

Sch. तभ ज जगग.

Canto IV. वियोगिनी (See Malli.);

Sch. 1. 3 pådas—स स ज ग.

2, 4 , —सभरलग.

sl. 45. वसन्त. Last sl. पुढिपतामा ; see Malli.

पुष्पिता ०---

Sch.—1. 3 pádas न न र य.

2.4 , नजजरग.

Canto V-वंशस्थ. Seh.-ज त ज र; last two sl,s वसन्त ः

Canto VI, अनुदूध, Last sl. पुष्पिताया.

Canto VII. उपेन्द्रवज्ञाः इन्द्रवज्ञाः, or उपजानिः होड. 94-95 मालिनी.

QUESTIONS SET FROM THE TEXT

AT THE

BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATIONS.

....

1874-75 (CANTOS I-V)

- I. Translate the following closely:
- (a) तपःपरामपंत्रिवृद्धमन्यार्भूभङ्कदुव्यस्य स्य तस्य । ..... ॥ III. 71: IV. 13:... किमंभिराशोपहतात्मवृत्तिमः ॥ V. 76: V. 72.
- (b) Name and dissolve the compounds underlined. (c) What is the metre of the 2nd stanza?
- II. What evidence do you find in Kuma'rasambhaya tending to show the identity of its author with the author of the Raghuvams'a:
  - III. Explain the following -
- - IV. Write grammatical notes on ,-
  - (१) लावण्य उन्पाद्य इवास यन्तः (२) तुलां यदारोहित दन्तवाससाः 1879-1880.
  - I Translate into English:—

V 36: IV 31.

- 11. (a) Name and dissolve the following compounds— दारीराधंद्वरां, वृक्षवृत्तित्वांतिरक्तमाधनः. (b) Comment on the grammar — अतः व्रियंवदां वदन्त्यपर्णामित तां पुराविदः। (c) Explain the grammatical construction:—विषवृक्षाऽपि संवर्ध्य स्वयं छेन्तुमसांप्रतम्। 11. 55. What cases do विना and अलम् govern? What is the poetic etymology given by Kâlidâsa of the words उमा and अपर्णा.
  - III. Explain giving context where necessary:-
  - (ं)) एको द्वि केषो ग्रुणसन्निपाते निमज्जनीन्दोः किरणेष्विद्धः। ^[1], 3
- (6.) अलोकसामान्यमित्रन्त्यहेतुकं द्विपन्ति मन्दाश्चरितं महास्मनाभ् ॥ $V,\,75.$

1888-1889.

I. Translate into English: -

कुंबरगुप्तां दिशमुष्णरदमी गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्यः। दिग्दक्षिणा गन्ध्यहं मुख्येन व्यलीकिनिश्वासिमवीत्मसर्जा ॥ लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं सूर्यं किं बलवत्तरेः (न खलु स्थ बलोत्तरेः) । अपवादेरिवोन्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परेः ॥ : 1. 13. विपत्प्रतीकारपरेण &c. V. 76.

Name and dissolve the compounds underlined,

- 11. Explain the allusions contained in the following:--11. 13. अभिलापमुदीरितेन्द्रियः म्बस्तायान्करांत्प्रजापानः । ; and H. 8
- III. Translate the following, adding explanations where necessary:—(a) पुषोष लावण्यमयान् विषेशान् जीवस्तान्तराणीव कलान्तराणि । (b) प्रवृत्तिरासीच्छब्यानां चारतार्था चतुष्ट्यी । (r) अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात्रिवातनिष्क्रम्पमिव प्रदीपम् । (d) श्रुवं वपुः काश्चनपद्मनिर्मितं मृद्धु प्रकृत्या च ससारमेव च । (r) ममात्र भविकरसं मनः स्थितं न काम-विक्तियमीक्षतं ।
- IV Give the sense of the following words as used in your book giving derivations where you can.

विभूतिः प्रसंख्यान, पर्यङ्कः, न्यायः क्षेत्रविहः उपस्यकाः

- V. Write short syntactical notes on the following :-
- (1) भास्वन्ति रत्नानि महीषधीश्च प्रश्नुपदिष्टां बुदुहुर्धरित्रीम् (2) विष- वृक्षीर्थप संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् । (3) महोद्धताः प्रत्यनिलं विचेर्वर्थः नस्थलीर्मम्मरपत्रमाक्षाः । (4) स्तनसंबाधसुरां ज्ञान । (5) दृष्टा परं उयोतिरुपारराम ।
- VI. What theory of creation does Kâlidasa put forth in the 2nd canto of the Kumârasambhaya?

1891-92

I. Translate :-

तस्याश्वतुरस्रशोभ V.32. लर्झाइरफाञ्जनभक्तित्त्रं &c. III.30. स्वयं विशीणंदुमपणंद्वात्तिता &c. V. 28. or वदन्दयपणीमंति तां पुराविदः Which reading do you prefer and why: Name and dissolve the compounds underlined.

- II. Explain the following stating the context:-
- (a) अपनार्देशियों &c. 11 27. (b) देहबद्ध &c. II 47. (c) भूनं ......मेन च ; V. 19. (d) II 13. (e) प्रायेण सामग्र &c. III 28.

III. Write grammatical notes on the following:—
विषवृक्षोपि &c. II 55. व्यस्तरात्रिदियस्य; II. 8; अवेदनाज्ञं कुलिश-क्षतानाम. I. 20.

बद्धोक्षमः अतिन्द्रताः आस यत्नः । त्रियम्बकम्.

- IV. Quote from the Kumarsambhava verses paralled to the following:—
- (a) सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्गन्धुवियांगजानि । हृष्टे जने प्रयसि दुःसहानि स्रोतःसहस्रेरिव सम्प्रवन्ते ।। (b) दिशः प्रसेदुर्म- हतो वतुः सुखाः प्रदक्षिणाचिहिविराग्नराददे । बभूव सर्वे शुभश्रांसि तन्क्षणं भवाहि लोकान्युद्याय तादशाम् ॥

1907

- 1. Translate into English:—
  1.45; III. 30; IV. 13; V. 66.
- II. (a) Derive the following:—गिरिश, चतुरस, सांयुगीन, वारुणी, साप्तप्तीन, अर्था, अधीतिनी. (b) What are the following in grammar:—उपयुषे. आस in उत्पाद्य इवाऽऽस यत्नः, उदीर्ण. (c) Discuss the following readings:—अपर्णेति च तां पुराविदः and अपर्णामिति तां पुराविदः; विमानना सुभु कुतः पितुर्गृहे and सुभू: कुतः तात्रगृहेऽवमाननम्. (d) Dissolve and name the compounds—तत्पूर्वनिवद्धया, समित्कुशम्, अस्रोत्तरम्
- III. Describe in English the tasks imposed on and the terrors inspired into the gods by तारक.
- IV. (a) Quote lines similar to—दुःखानि सद्दन्धुवियोगजानि दृष्टे जने प्रेयांस दुःसहानि स्रोतःसहस्रीरिव संप्रवन्ते and सरसिजमन्तविद्धं वैवलेनाऽपि रम्यम्. (b) Quote lines in which the difficulty of opposing a fixed will is illustrated.

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय L.B.S. National Academy of Administration, Library

ससूरी MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नाँकित तारीख तक वापिस करनी है। This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्त्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारक f को संख्या Borrower's No.
The same of the state of the st			
	<u> </u>		
2	-	The second secon	

GL SANS 891.21 KAL

> 125637 LBSNAA

Saus

891-21 का लिंदा	अवाष्ति सं ० ACC. No	74545
का।लदा		
वर्ग सं.	पुस्तक सं	
Class No	Book No	
^{लेखक} का लि	दास	
Author		
शोर्षक कुमार	संभव।	
Title		•••••

Sans

14545

891.21 LIBRARY

कालिट LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration MUSSOORIE

Accession No. 125637

- Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
- An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
- Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
- Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
- Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving